THOMAS R. MARTIN

ESKİ YUNAN

TARİHÖNCESİNDEN HELENİSTİK ÇAĞ'A

SAY

ESKİ YUNAN

Tarihöncesinden Helenistik Çağ'a

Thomas R. Martin

Amerikalı tarihçi. Yunan ve Roma tarihleri uzmanlık alanıdır. Atina demokrasisi, Helenizm ve Roma İmparatorluğu hakkında dersler vermektedir. The History Channel'in Roma tarihi hakkında hazırladığı belgesellere, özellikle de "Roma: İmparatorluğun Doğuşu ve Çöküşü" serisine ciddi katkılarda bulunmuştur.

Yapıtlarından bazıları:

Sovereignty and Coinage in Classical Greece (Princeton University Press, 1985)

Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times (Yale University Press, 1992)

The Making of the West: Peoples and Cultures (Bedford/St. Martin's, 2 vol., 2001)

Herodotus and Sima Qian: The First Great Historians of Greece and China (Bedford/St. Martin's, 2009)

ESKİ YUNAN

Tarihöncesinden Helenistik Çağ'a

Thomas R. Martin

İngilizceden Çeviren:
Ümit Hüsrev Yolsal

say

Say Yayınları

Eski Yunan: Tarihöncesinden Helenistik Çağ'a / Thomas R. Martin
Orijinal Adı: *Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times*

Copyright © 1996 by Yale University

ISBN 978-605-02-0127-7
Sertifika No: 10962

Türkçe yayın hakları Akçalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İngilizceden Çeviren: Ümit Hüsrev Yolsal
Editör: Derya Önder
Sayfa Düzeni: Tülay Malkoç
Kapak tasarımı: Şeref Kocaman

Baskı: Kurtiş Matbaası
Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 613 68 94
Matbaa Sertifika No: 12992

1. Baskı: Say Yayınları, 2012

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com

Genel Dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
e-posta: dagitim@saykitap.com • online satış: www.saykitap.com

İÇİNDEKİLER

Tarih Cetvellerini İçeren Sayfalar: 26, 45, 84, 104, 133, 177, 220, 253, 302, 338

İllüstrasyonlar 6
Giriş 9
Teşekkür 15
Kısaltmalar 16

1. Eski Yunan Tarihinin Artyöreleri 21
2. Hint-Avrupalılardan Mikenlere 43
3. Karanlık Çağ 81
4. Arkaik Çağ 103
5. Oligarşi, Tiranlık ve Demokrasi 131
6. Pers Savaşlarından Atina İmparatorluğuna 175
7. Klasik Atina'da Kültür ve Toplum 217
8. Peleponnesos Savaşı ve Atina'da Doğurduğu Sonuçlar ... 251
9. Peleponnesos Savaşı'ndan Büyük İskender'e 299
10. Helenistik Çağ 335

Okuma Önerileri 369
Dizin 395

İLLÜSTRASYONLAR

Haritalar

1. Cilalı Taş Çağı, Minos ve Miken Dönemleri 24
2. Hint-Avrupa Dil Grupları Bölgeleri 46
3. Fenike ve Yunan Sömürgeleştirmesi 107
4. Yunanistan, Anadolu ve Manga Graecia 134
5. Pers Savaşları 181
6. Peloponnesos Savaşı 252
7. İskender'in Fetih Rotası, MÖ 335-323 324
8. Helenistik Dünya, yakl. MÖ 240 339

Planlar

1. Marathon Savaşı'nda ve Salamis Savaşı'nda Attika 186
2. MÖ 5. yüzyıl sonlarında Atina 210

Tablolar

1. Lineer B yazısından Sözcük Örnekleri 60
2. İlk Alfabelerden Harf Örnekleri 92

Fotoğraflar

Sayfa 71-80

1. Neolitik Dimini
2. Malta'dan Endomorfik Kadın Heykeli
3. Minos Thera
4. Minos Gournia
5. Knossos Saray Freski
6. Pylos Saray Gömme Küveti
7. Geometrik Vazo

8. Uzun Atlamacı Resimli Vazo
9. Delphoi'deki Apollon Tapınağı
10. Atina Hazinesi
11. Bebek Resimli Vazo
12. Kıyafetleri Kaldıran Kadın Resimli Vazo
13. Amazon Öldüren Savaşçı Resimli Vazo
14. Agrigento'daki Tapınak
15. Atina Akropolü

Sayfa 165-175

16. Eleutherai'sinin Savunma Duvarları ve Kuleleri
17. Atina Meclisinin Toplanma Yeri
18. Parthenon Restorasyonu
19. Syrakusa'daki Katedraldeki Tapınak Binası
20. Atina Agorasının Ortasından Geçen Demiryolu
21. Bir Atina Gümüş Madeninin İç Kısmı
22. Atina Gümüş Madeni Paraları
23. Gela Gümüş Madeni Parası
24. Atların Önündeki Genç Resimli Vazo
25. Attalos'un Atina'daki Stoasu.
26. Didyma'daki Apollon Tapınağı
27. Sakalsız Dionysos Resimli Vazo
28. Sakallı Dionysos Resimli Vazo
29. Taşoz Gümüş Madeni Paraları

Sayfa 290-298

30. Makedonya Kralı Demetrios Resimli Gümüş Madeni Para.
31. Eleusis'teki İbadet Salonu
32. Epidauros'taki Labirent
33. Attika'daki Oyuk Mabet
34. Ölülerin Kehaneti Bölgesi
35. Odysseus ve Elpenor Hades'te Resimli Vazo
36. Asklepios'a İthaflar
37. Asklepios'un Antik Mabedindeki Hıristiyan Tapınağı
38. Kyknos'u Öldüren Herakles Resimli Vazo

39. Poseidon ve Theseus Resimli Vazo
40. Eretria'daki Tiyatro
41. Atina'daki Lysikrates Anıtı
42. Tunç Artemis Heykeli
43. Atina Mezar Heykeli
44. Delos'daki Teraslı Ev
45. Atina'daki Attalos Stoası

Giriş

Bu kitap, Eski Yunan tarihini Yunan'ın Avrupa'nın tarihöncesindeki yerinden Büyük İskender'in MÖ 323'deki ölümüyle başlayıp Romalıların MÖ 2. yüzyıldaki gelişleriyle sona eren döneme kadar incelemektedir. Anlatı birçok Eski Yunan tarihinin paylaştığı çan eğrisi biçimine sahiptir. Yani öykünün ortasına başlangıcından ve sonundan daha fazla yer ayrılmıştır, çünkü dinî, toplumsal, siyasi ve iktisadi bir kendilik olarak Yunan kent-devletinin MÖ 7. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıla kadarki gelişimi üzerine daha fazla odaklandım. Eski Yunan'dan günümüze ulaşan verilerin büyük bir kısmı klasik dönem (*yakl.* MÖ 500-MÖ 323) Atina'sına ait olduğu için Atina kitapta daha fazla yer alıyor. Yunan, Atina'dan kayda değer farklılıklar gösteren yüzlerce başka kent-devletinin yurdu olduğundan Atina tarihinin araştırılması Yunan tarihi araştırmasıyla eşdeğer kabul edilemez.

Her şeyden önce, Atina tarihi araştırmasındaki genellemelerin verileri yalnızca Atina (ya da aslında herhangi bir tek yerden) kaynaklı olduğunda, araştırma Eski Yunanlıların yaptıkları, düşündükleri ve söyledikleri şeyler hakkında genellemeler oluşturamaz. Bu uyarıyı aklımda tutarak kitabın olabildiğince farklı

yerlerden malzeme içermesine çalıştıysam da, Atina dışındaki kent-devletlerinin tarihini başkalarının düşünebilecekleri kadar çok göz önüne alma yanlışına düşmedim. Atina kent-devletine ayrılan yerin dengesizliğinin nedeni, onun kendi başına ilginç ve zamanını aşan bir öneme sahip olmasıdır.

Birçok konu kısa ve öz bir biçimde ele alındı ve az değinilen konulardan bazıları şüphesiz daha iyisini hak ediyor. Böyle bir yol benimsemenin nedeni metnin iddia edebileceği kısalığı. Bu denli karmaşık malzeme sunmanın en uygun yolu gibi göründüğü için metin kronolojik bir anlatı biçimiyle oluşturuldu. Bu nedenle farklı konular üzerine ayrı ayrı bölümler yığının izlediği uzun siyasi tarih parçaları sunmak yerine siyasi, toplumsal ve kültürel tarihi metinde bütünleştirmeye çalıştım.

Kısacası, kitap bu haliyle okurların, kitabın görev edindiği Yunan tarihinin dönemleştirilmesi konusunda fikir sahibi olmalarına yardımcı olacaktır. Ve kimi Yunan tarihlerinden farklı olarak, Geç Taş Çağı üzerine bir bölümle başlıyor, çünkü bu tarihöncesi, Yunan tarihini Avrupa ve Akdeniz bölgesini içeren daha geniş bağlamda anlamak için temel olan daha sonraki Yunan yaşamının maddi ve toplumsal koşullarının derin arka planını sağlamaktadır. Tunç Çağı üzerine olan bölümler Girit Adasındaki Minos uygarlığı ile onu izleyen anakaradaki Miken uygarlığını anlatıyor. Bu bayındır uygarlıklar, genellikle Yunan Karanlık Çağı (*yakl.* MÖ 1000-*yakl.* MÖ 750) olarak adlandırılan döneme yol açan gizemli bir çöküşle sona erdiler. Karanlık Çağ'da görülen yoksulluğun ve nüfus azalmasının büyüklüğü ve süresi, giderek daha fazla tartışma konusu olsa da, bu dönemde Yunan'daki

temel yaşam koşullarında Arkaik dönemin (*yakl.* MÖ 750-MÖ 500) yolunu açan dikkate değer değişimler meydana geldiğine kuşku yoktur. Çok daha şaşırtıcı biçimde geç Karanlık Çağ ve Arkaik Çağ, siyasi, toplumsal ve dinî örgütlenmenin yeni ve nihayetinde yaygınlaşan bir biçimi olarak kent-devletinin (*polis*) gelişimini gördü.

Karanlık ve Arkaik Çağların ardından MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda Yunan Klasik Çağı gelir. Metnin ağırlıklı olarak Atina üzerinde yoğunlaşan bu kısmı, Klasik Yunan'ın çok iyi tanınmasını sağlayan ve daha sonraki yüzyıllarda onu bu derece etkili kılan kültürel başarıları ve savaşları ele alıyor. Bu bölümde, Sokrates, Platon ve Aristoteles'in önemli miraslarına ve Makedonya krallığının kent-devletleriyle kültürel açıdan rekabet ederken askeri açıdan onları gölgede bırakarak şaşırtıcı biçimde Yunan dünyasının en büyük devletine dönüşmesine özel bir önem verilecek. Hikâyenin bu kısmı efsanevi fatih Makedonyalı Büyük İskender'in (ö. MÖ 323) kariyeriyle doruk noktasına ulaşır. Bu özet İskender'in ölümüyle başlayan Helenistik dönemi gözden geçirerek sona eriyor. Helenistik dönemde bu kez, İskender'in parçalanmış imparatorluğundan doğan monarşiler, geleneksel kent-devletlerinin önemini ortaya koydular ve hatta bazı durumlarda bağımsızlıklarını korumalarına rağmen Yunan tarihine bir kere daha egemen oldular. Nitekim Eski Yunan tarihi, geç Tunç Çağı'ndaki Miken monarşileriyle başlayıp İskender sonrasındaki Yunan monarşileriyle son bulur.

Okurların kronolojik, coğrafi ve görsel olarak kendilerini konumlandırmalarına yardım etmek için zaman çizelgeleri, haritalar, planlar ve fotoğraflar kullanıldı. Kitabın kısa tutulmasına verilen önemden dolayı, me-

tinde olduğu gibi malzemeler de sınırlı tutuldu. Bu metin, antik yazarlardan başlayarak belli konular üzerine çağdaş tartışmalara dek uzanan başka enformasyon kaynaklarıyla tamamlanmayı ve okurların ilgisini ve merakını bu konuya çekmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle çeşitli konular üzerine seçilmiş okuma önerileri listesi, kitabın bilerek dar tutulan sınırlarının ötesine geçilebilmesi için yeni başlangıç noktaları da sunmaktadır. Daha bütünlüklü bir bilgi edinmek isteyenler için listede konuyla ilgili ayrıntılı Yunan tarihi araştırmaları tavsiye edilmektedir. Böyle bir tasarımın kitabın daha kullanışlı kılacağını umuyorum: Böylece, başlangıç için temel bilgiler sunan kitabımızın ardından okurlar hangi konunun izini daha derinlemesine sürmek istediklerine kendi başlarına karar verebilirler.

Tarih yazmak, gözlem yapmak ve yorumda bulunmak anlamına gelir ve bu süreçler neredeyse her zaman kaçınılmaz olarak birbirlerini etkiler. Önemli noktalarda sorunlu ya da ihtilaflı yorumları tartışsam da, kısa ve öz olma taahhüdüm birçok yerde daha uzun bir metinde tartışılmayı hak edebilecek konuları kuşatan gözlem, yorum ve anlaşmazlıklar arasındaki karmaşık ilişkiler hakkında bir şey söylememeyi tercih ettim. Tarih okumak, edilgen bir şekilde hazır bilgi almaktan çok, etkin bir süreç olarak tarih yazımının taklit edilmesini gerektirir.

Bu nedenle kitaptaki konu sıçramaları ve ayrıntılara inilmemesinden kaynaklanabilecek tatminsizliğin, okurları kitabın kışkırttığı soruları araştırmaya yöneltecek bir davete dönüşeceğini umuyorum. MÖ 2. yüzyılda –bu tarih itibariyle elinizdeki kitabın kapsadığı dönem zaten antik tarihtir– yazılan ünlü Yunan

yerleşimleri rehberinin yazarı Pausanias, Eski Yunan tarihinin büyülediği bizim gibilerin daima karşılaştığı meydan okumayı ustalıkla özetlemişti: "Yunan tarihindeki pek çok şey bir anlaşmazlık konusu haline gelmekte" (*Description of Greece*, 4.2.3).

Teşekkür

Perseus 2.0'daki takım çalışmasının birçok üyesi bu özete hem doğrudan hem de dolaylı yollardan katkıda bulundu. Perseus'un başeditörü Gregory Crane'nin desteği başlangıçtan itibaren önem taşıdı. Holy Cross Koleji, Klasik Bölümü'ndeki meslektaşım Blaise Nagy çok sevilen Eski Yunan Tarihi dersinde bu metnin ilk uyarlamalarını kullandığı için özel teşekkürü hak ediyor. Nagy'nin birçok yorumu ve önerisi metni geliştirmeye yardım etti ve en önemlisi coşkusu elinizdeki metni üretmem için beni cesaretlendirdi. Yale University Press'in editör ve üretim bölümlerinin birçok çalışanı, özellikle de başeditör Charles Grench ve metin editörü Harry Haskell, her fırsatta bana içtenlikle yardım ettiler. Taslağı yayınevi için okuyan dört adsız okur ciddiyetleri, dakiklikleri ve yapıcı eleştirileri nedeniyle özel bir teşekkürü hak etmekteler. Hem zamanını düzeltme okuması için feda eden Shirley Sui-Nin Sun hem de dizini büyük bir özenle hazırlayan Victoria Baker hataları yakalamak için görevlerini aşan büyük bir gayret gösterdiler. Son olarak karım Ivy Sui-yuen Sun'a ve çocuklarımız Andrea ile Alex'e bu çalışmayı olanaklı kılan sabırlı hoşgörüleri için içten teşekkürlerimi iletmek istiyorum.

Kısaltmalar

ANET	J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ekle birlikte 3. Baskı (Princeton, 1969).
Ath. Pol.	Aristoteles, *Athenaion Politeia* (Atinalıların Devleti).
CAF	T. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta* (Leipzig, 1880-1888).
D.-K.	H. Diels ve W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 10. Baskı (Berlin, 1960).
FGrH	F. Jacoby ve diğerleri, *Die Fragmente der griechischen Historiker* (Berlin, 1923-).
GHI	R. Meiggs ve D. Lewis, *Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B. C.* (Oxford, 1969).
IG	*Inscriptiones Graecae* (Berlin, 1873-).
Lac. Pol.	Xenophon (Ksenofon), *Lacedaimonion Politeia* (*Lakedaimonio Devleti*).
OGIS	W. Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae* (Leipzig, 1903-1905).
PLF	E. Lobel ve D. Page, *Poetarum Lesbiorum Fragmenta* (Oxford, 1955).
PMG	D. Page, *Poetae Melici Graeci* (Oxford, 1962).
West	M. L. West, *Iambi et Elegi Graeci ante Alexandrum cantati* (Oxford, 1971-1972).

ESKİ YUNAN

Eski Yunan Tarihinin Artyöreleri

1

Yunanistan'ın Fiziksel Ortamı

Eski Yunan'ın toplumsal, maddi ve hatta siyasi tarihinin en derin artyöresi fiziksel çevresinde ve onun hayatın Akdeniz bölgesinin bu kısmında yarattığı fırsatlar ve kısıtlamalar üzerindeki etkilerinde yatmaktadır. Eski Yunan'ın anavatanı, Ege Denizi'ni ve onun birçok adasını kuşatan bölgelerde yer alıyordu; Akdeniz'in bu bölümü batıda Balkan Yarımadası (günümüz Yunan ulusunun toprakları) ve doğuda Anadolu kıyısı (modern Türkiye) tarafından sınırlandırılmıştı. Yunanlılar ayrıca Girit ve Kıbrıs adalarında, Kuzey Afrika kıyılarında, Güney Fransa'da, Karadeniz'de, Güney İtalya'da, en ünlü ve en bayındır Yunan kentlerinin ortaya çıktığı Sicilya'da (bazen Latince adı 'Magna Graecia' diye anılan bölge) da yaşadılar.

Yunan anakarasına, ovaları ve vadileri çit çekerek ayıran sarp dağ sıraları hâkimdi. Bu nedenle topluluklar ticaret ve diplomasi ilişkilerini sürdürseler de, siyasi olarak birbirlerinden ayrı kalabildiler. Yunan ülkesini kuzeydeki Makedonya'ya bağlayan dar geçitlerin bulunduğu bu sarp dağlar, esas olarak Balkan Yarımadası boyunca kuzeyden güneye doğru uzanır. Ege Denizi'nin adalar bölgesi de dik kayalıktı. Anakaranın yalnızca % 20 ile 30'u arasının tarıma elverişli olmasına karşın, bazı adalar, Batı Anadolu, Magna Graecia ve anakaradaki birkaç şanslı bölge, özellikle de Kuzeybatıdaki Teselya ve Güneybatıdaki Messenia bol ürün yetiştirmeye uygundu ve büyükbaş hayvanların otlayabi-

leceği kadar geniş ovalarla kaplıydı. Düz arazinin az olması pek çok bölgede büyük ölçekli büyükbaş hayvan ve at yetiştiriciliği yapılmasına imkân vermedi. Yunanlılar Taş Çağı'nın sonlarında hayvanları ilk kez evcilleştirdiklerinde, domuzlar, koyunlar ve keçiler en yaygın çiftlik hayvanları haline geldiler. MÖ 7. yüzyıl itibariyle Yakın Doğu'nun evcil tavuğu Yunan'a gelmişti.

Yunanlılar ekip biçmeyi öğrendiklerinde, daha çok beslenme düzenlerinin temel tahılı olan arpa yetiştirdiler. Genelde verimsiz olan toprak, yemeği daha lezzetli kılsa da yetişmesi için daha zengin topraklara ihtiyaç duyan buğdaydansa arpa ekmeye uygundu. Diğer önemli mahsuller şaraplık üzüm ile zeytindi. Sulandırılmış şarap Yunanlıların gözde içeceğiyken, beslenme düzeninin temel yağını oluşturan zeytinyağı, başka birçok yerde kullanıldığı gibi banyoda temizlik ürünü ve esasnsların temel maddesi olarak da kullanıldı. Yunan sofralarında et, günümüz Batı kültürlerinin sofralarına kıyasla daha nadir görülürdü.

Yerleşimlerin çoğunun denizden 64 kilometre içeride yer aldığı Yunanistan kıyı şeridinin çok girintili çıkıntılı olması balıkçılara ve açık deniz tacirlerine kolay ulaşım olanağı sağladı. Yunanlı girişimciler, kârlı ticari anlaşmalar yapmak için Akdeniz'in dört bir yanına yelken açtılar. Mısır limanları ve Doğu Akdeniz kıyıları girişimcilerin gözde hedef noktalarıydı. Zamanın sınırlı denizcilik teknolojisiyle deniz seferine çıkmak, kötü hava koşullarını ciddi bir hayati tehlike haline getiriyor, hüküm süren rüzgârlar ve acımasız fırtınalar kış aylarında deniz yolculuğuna imkân vermiyordu. Denizciler, deniz sakinken bile mümkünse kıyıya yakın durur ve güvenlik için her gece karaya çıkmaya çalışırlardı. MÖ 8. yüzyıl ozanı Hesiodos'un belirttiği gibi, tüccarlar denize açılırlardı çünkü deniz *"zavallı ölümlülerin gelir kapısıydı, ama dalgaların arasında ölmek korkunç bir kaderdi"* (*İşler ve Günler*, 686-687)

Yunanlıların çoğu deniz kenarında yaşadılar ama kesinlikle evlerinden çok uzağa seyahat etmediler. Yine de deniz seyahati Yunan kültürünün gelişiminde önemli bir rol oynadı. Çünkü Yakın Doğu'dan ve Mısır'dan Yunanistan'a ya da tam tersi yönde deniz yolculuğu yapan tüccarlar ve girişimciler, Yunanlıların yeni teknolojileri, dinî düşünceleri ve daha fazlasını öğrendikleri Doğu Akdeniz bölgesinin daha eski uygarlıklarıyla ilişkiye girmesini sağladılar. Yunanistan'daki kara yolları yalnızca basit çakıl patikalardan ibaret olduğu için insanların ve malların deniz yerine karadan taşınması, yavaş ve pahalıydı. Yağışın az olduğu yıllarda birçok ay boyunca yavaş ve incecik aktıklarından, nehirler ticaret ve iletişim için pratikte elverişli değildi. Ev ve gemi inşa etmek için kullanılan kerestelik ağacın anakaranın dağlık kesimlerinde bol miktarda bulunmasına karşın, ormanların MÖ 5. yüzyıl itibariyle yok edilmiş olması muhtemelen birçok bölgeyi zaten etkilemişti. Yunanlılar bu tarihten itibaren kuzey bölgelerinden kereste ithal ettiler ve bu kerestelere büyük paralar ödediler. Çömlek ve faydalı birçok başka nesne yapımında kullanılan kilin yaygın olması gibi metallerin kullanımı da yaygındı. Mermer gibi kaliteli taşlar, pahalı yapılar ve heykeller için nitelikli malzemeyi oluşturdu. Bu kaynakların düzensiz dağılmış olması bazı bölgelerin diğerlerinden daha fazla zenginleşmesine neden oldu. Sözgelimi Atina topraklarındaki gümüş madenleri, Atina'nın Altın Çağ diye adlandırılan MÖ 5. yüzyılda ulaştığı sıradışı refah düzeyinde büyük payı olan bir gelir getirdi.

Günümüzün meteoroloji uzmanları, kışları ılık ve yağışlı yazları sıcak ve kuru geçen bu iklimi Akdeniz iklimi olarak tanımlıyorlar. Yıllık ortalama yağış miktarı yıllar arasında önemli farklılıklar gösterdiği için kuraklıktan ve sellerden korkan Yunanlı çiftçiler, yağış miktarının istikrarsız ani yükseliş ve düşüş döngüsüne katlandılar. Bununla beraber Yunanlılar kendi iklimlerinin dünyanın en iyi iklimi olduğuna

Harita 1. *Cilalı Taş Çağı, Minos ve Miken Dönemleri*

inanıyorlardı. İklimi, belirleyici bir siyasi yazgı olarak gören 4. yüzyıl filozofu ve bilim insanı Aristoteles, "Yunan [sıcak ve soğuk iklimlerin arasında] orta yeri işgal eder ve buna bağlı olarak hem enerjiye hem de zekâya sahiptir" yorumunda bulunmuştu. "Bu nedenle [Yunanlılar] özgürlüklerini korurlar ve en iyi siyasi kurumlara sahiptirler. Aslında kendi aralarında siyasi birlik oluşturabilseydiler, dünyanın geri kalanını denetimleri altına alabilirlerdi" (*Politika*, 7.7, 1327b29-33).

Aristoteles'in de belirttiği gibi, Eski Yunanlılar, çeşitli toplulukları hiçbir zaman siyasi olarak birleşmedikleri için, tarihleri boyunca kesinlikle modern anlamda bir ulus oluşturamadılar. Öte yandan Yunanlılar, aynı dilin lehçelerini konuştukları, gelenekleri benzer olduğu, (dini törenlerdeki yerel farklılıklarla rağmen) aynı tanrılara taptıkları, Atina'daki tanrıça Demeter'in gizem törenleri ya da Peloponnesos (bugünkü Mora Yarımadası), Olympia'daki atletizm oyunları gibi uluslararası dini festivallerde bir araya geldikleri için bir kültürel kimliği paylaştıklarını düşündüler. Eski Yunan, sınırları kesin biçimde belirlenmiş toprağa dayalı bir yer ya da ulusal bir oluşumdan daha çok, paylaşılan bir düşünceler ve pratikler kümesiydi. Bu anlamda Yunan kültürel kimliğinin nasıl ortaya çıktığı ve bunun yüzyıllar boyunca nasıl korunduğu akılda tutulması gereken zor sorulardır. Dağlık topoğrafyasının Yunan'ın siyasi parçalanmışlığına katkıda bulunduğu ise açık gibi görünmektedir.

Yunan'ın İnsan Tarihöncesi

Yunan'ın tarihöncesi (yazılı kayıtlardan önceki dönem), kökenleri ilk insanların Afrika Kıtası'ndan dışarıya çıkışına uzanan Avrupa'nın tarihöncesinin bir parçasıdır. Bu nedenle Yunan tarihinin tarihöncesi insan artyöresi, on binlerce yıl önce, Taş Çağı'nın son bölümünde başlar. Bu çağın, Taş Çağı diye

adlandırılmasının nedeni bu dönemin insanlarının araç ve silah yapmak için kemik ve ağaca ilaveten yalnızca taşa sahip olmalarıdır; henüz metallerden alet-edevat yapacak teknolojiyi geliştirmemişlerdi. Daha önemlisi tarihin bu noktasında insanlar daha ürün ekip biçmesini öğrenmemişlerdi. İnsanlar yaklaşık on-on iki bin yıl önce tarım teknolojisini geliştirmeye başladıklarında yaşamlarında çok büyük değişimler yaşantılayarak doğal çevrelerini eşi benzeri görülmemiş yollardan değiştirdiler.

---

yakl. 45.000-40.000 yıl önce: *Homo sapiens sapiens* Güneybatı Asya'ya ve Avrupa'ya doğru ilk defa Afrika'nın dışına çıkar.
yakl. 20.000 yıl önce: Güneydoğu Yunanistan'daki Francthi mağarasında insan yerleşimi başlar.
yakl. MÖ 10.000-8000: Yontma Taş Çağından Cilalı Taş Çağına geçiş: tarım ve kalıcı yerleşimler başlar.
yakl. MÖ 8000: Eski Filistin, Eriha'da duvarla çevrili yerleşim kurulur.
yakl. MÖ 7000-6000: Yunanistan dahil olmak üzere Güney ve Doğu Avrupa'da tarım başlar ve hayvanlar evcilleştirilir.
yakl. MÖ 7000-5000: Bereketli ovalarda kalıcı evlerden oluşan yerleşimler kurulur.
yakl. MÖ 4000-3000: Balkan bölgesinde bakır metalurjisi başlar.

Bu dönüşümler, yavaş yavaş kentlerin gelişmesinin ve (belirli bir bölgede yaşayan ve bir siyasi yönetim ve hukuki düzenlemeler sistemi altında örgütlenen halk) siyasi devletlerin ortaya çıkmasının yolu açtı. İnsan örgütlenmesinin bu yeni biçimlerini ilk defa Eski Yakın Doğu halkı geliştirdi ve bunlar daha sonra Avrupa'da görüldü (Bu türden ilk uygarlıklar ister bağımsız isterse günümüzde hiç kimsenin bilmediği bir karşılıklı etkileşim süreci aracılığıyla olsun Hindistan'da, Çin'de ve Amerika Kıtası'nda da ortaya çıktı). Bu gelişmeler

Avrupa'da hem Yakın Doğu'dan daha karışık bir yayılma sürecinde hem de bağımsız buluşlar aracılığıyla gerçekleşti. Bu uzun süreçteki asıl dönüştürücü değişim, tarımın icat edilmesi ve bu teknolojinin ona ihtiyaç duyan tarihöncesi nüfusta giderek daha çok yayılmasıydı.

Tarım Öncesi

Taş Çağı geleneksel olarak Yontma Taş [*Paleolithic* ('Eski Taş'ın Yunancası)] ve Cilalı Taş ('Yeni Taş') Çağlarına ayrılır. Yontma Taş Çağı'nın sona ermesi ve dolayısıyla Cilalı Taş Çağı'nın başlaması genellikle yaklaşık olarak 10-12 bin yıl öncesi olarak belirlenir. Uzun Yontma Taş döneminde insanlar yaşamları boyunca avlanarak, balık tutarak, deniz kabukluları, bitki, meyve ve kabuklu yemiş toplayarak yiyecek peşinde koştular. Avcı-toplayıcılar olarak yaşayan Yontma Taş dönemi insanları, büyük olasılıkla büyük av hayvanlarının izini sürmek ya da daha bol, besleyici yabani bitki kaynakları aramak için kimi zaman uzak mesafelere olmak üzere göç eden ilk insanlardı. Yunanistan'daki ilk insanlar büyük olasılıkla buraya uzun zaman önce Doğu Akdeniz ve Anadolu üzerinden Afrika Kıtası'ndan göç etmişlerdi; Yunanistan, Petralona'da[1] bulunan bir kafatası günümüzden en az iki yüz bin yıl öncesine aittir. En azından 15.000 yıl kadar eski bir tarihte (kalıntılarının Almanya'daki Neander Vadisi'nde bulunması nedeniyle) Neanderthaller olarak adlandırılan Yontma Taş Çağı insan tipi önce Makedonya'ya ve daha sonra güneyde Peloponnesos Yarımadası'ndaki Elis Ovası kadar uzaklara olmak üzere Yunanistan'a yayılır. Bu dönemde Yunanistan'ın kuzeyindeki sulak Tesalya ovası avcı-toplayıcı halklar arasında özellikle gözdeydi.

Modern tipteki insanlar (*Homo sapiens sapiens*) Yontma Taş döneminin sonlarında Afrika'dan Avrupa içlerine göç etme-

1 Selanik kenti yakınlarındaki bir mağara. (Çev. n.)

ye başladılar. Bu yeni nüfus sonuç olarak Neanderthallar gibi daha önceki nüfusların yerini tamamen aldı; bunun nasıl olduğu halen tam olarak bilinmemektedir. Bu zamana kadar insanlar sözlü dili zaten geliştirmiş olduklarından yazının icadı gelecekteki on binlerce yıla uzanacaktı. Yeni insan tipinin eskisinin yerini almasını sağlayan şey sözlü iletişim yeteneği olamazdı. Belki de yeni gelenler günümüzden yaklaşık otuz bin yıl önce yıllarca Tesalya Ovası'nı kaplayarak insanları yiyeceğin çok daha zor bulunabildiği çevredeki tepelere kaçmaya mecbur eden büyük seller gibi doğal felaketlerle daha iyi başa çıkabildiler.

Tarihöncesine ait yerleşimlerde yürütülen arkeolojik kazılardan edinilen bilginin Güney Afrika, Kalahari Çölü'ndeki !Kung San gibi 20. yüzyıl avcı-toplayıcıları hakkında edinilen bilgilerle birleşmesi, Yontma Taş Çağı avcı-toplayıcılarının yaşamlarının ana hatlarını yeniden inşa etmemize ve bunları Yunanlıların daha sonraki yaşam biçimleriyle karşılaştırmamıza olanak tanımaktadır. Yunanistan'ın tarihöncesi sakinlerini bu kadar erken bir tarihte terimin bölgenin tarihsel zamanlardaki halkı için kullanılan anlamıyla "Yunanlılar" diye anmak yanıltıcı olacaktır. Tarihöncesi Avrupa'sının farklı etnik gruplarını açık bir biçimde birbirinden ayırt etmemizi sağlayan, daha sonraki dönemlerin halkları için kullanılan dil gibi bir ölçüte dayanan bir bulgu bulunmamaktadır. Tarihöncesinin Avrupalı halkları arasında bölgesel farklılıklar bulunmaktaydı, ama bugün biz bunları kendimizden emin bir şekilde belirleyecek durumda değiliz. Bu insanlar çoğu kez kendi aralarında paylaşmak üzere yiyecek arayan ve avlanan yirmi ya da otuz kadar az bireyden oluşan gruplar halinde yaşadılar. Dolayısıyla Yontma Taş Çağı'nda bu bölgede yaşayan, Yunanlı olarak adlandırdığımız insanlar hakkında yalnızca tarihöncesi Avrupa nüfusunun bir altkümesi olduklarını söyleyebiliriz. Bebeklerine bakan doğum yapabilecek yaştaki kadınlar, kampın uzağında yiyecek aramakta zorla-

nabileceklerinden küçük çocuklarıyla birlikte yenilebilir otlar toplamış ve yaşadıkları yerin yakınındaki küçük hayvanları yakalamış olmalılar. Yemek yapılan bitkileri kadınlar toplar ve çocuklar grubun günlük yemeğinin büyük bir kısmını hazırlardı. Erkekler çoğunlukla büyük hayvanlar avlamak için uzun sürelerle kampın çok uzaklarına gitmelerine neden olabilen keşiflere çıkarlardı. Dolayısıyla, Yontma Taş Çağı grupları yapılması gereken işleri –yiyecek bulma gibi– toplumsal cinsiyete ve yaşa göre paylaştırma eğilimindeydiler.

Grubun hayatta kalması hem erkeklerin hem de kadınların emeğine dayandığından, bu tarihöncesi insan toplulukları, kendi gruplarında iktidarı ve statüyü kesinlikle toplumsal cinsiyete göre paylaştırmadılar. Hatta grubun nasıl kurulacağı ve grup üyelerinin neler yapmaları gerektiği konusunda kararlar alınırken bütün yetişkinlerin aşağı yukarı eşit söz hakkına sahip oldukları bu gruplar, büyük ölçüde eşitlikçi bile olabilirlerdi. Kuşkusuz bu türden genellemeler tehlikelidir; modern avcı-toplayıcılar kimi zaman erkeklerin avladıkları hayvanlara kadınların topladıkları otlardan daha büyük değer atfederek toplumsal cinsiyete göre saygınlık ayrımlarına gitmektedirler. Grup içinde yapılan işe göre tanımlanan ayrımlar da görülebildiğinden, başlangıçta toplumsal cinsiyetin ayrım yapılmasında önemli bir etken olması gerekmemektedir. Buna karşın Eski avcı-toplayıcı nüfuslarda yaşlılar büyük olasılıkla daha yüksek toplumsal statüye sahiptiler, çünkü daha büyük yaşta olmaları nedeniyle genç insanlara daha çok bilgi aktarabiliyorlardı. Ayrıca hastalık ve kazalar nüfusun büyük bir bölümünü daha otuz yaşına gelmeden öldürdüğünden yaşlılara ayrı bir önem veriliyordu.

Eski avcı-toplayıcılar muhtemelen modern anlamda yasalara, yargıçlara ve siyasi örgütlenmeye sahip değildiler. Ama bu, toplumsal örgütlenme biçimlerine, düzenlemeye ve denetime sahip olmadıkları anlamına gelmiyor. Silahlar, aletler, hayvan heykelcileri, fildişi boncuklar ve bilezikler

bulunan bazı Yontma Taş Çağı mezarları, avcı-toplayıcıların bireyler arasında toplumsal farklılıkları kabul etmiş olabilecekleri ve bir bireyin özel toplumsal statüsünün daha pahalı ya da süslü mallara sahip olması üzerinden belirlenmiş olabileceği izlenimi uyandırıyor. Nasıl ki yaşarken sahip olunan bu türden malların miktarı, bireylerin kendi gruplarında sahip oldukları zenginlik, güç ve statünün büyüklüğünü gösteriyorduysa, bu malların ölenle birlikte gömülmesi de bireyin saygınlığını göstermekteydi. Dolayısıyla Yontma Taş Çağı gruplarının eşitlikçi bir doğrultuda değil, ama belirli insanların diğerlerinden daha önemli ve daha üstün kabul edildiği hiyerarşik bir yapıyı içeren toplumsal bir sistemle örgütlendikleri ortaya çıkıyor. Nitekim bu erken dönemde bile tarihsel olarak daha sonra gelen Yunan toplumunu tanımlayan toplumsal ayrımlaşmanın (belirli insanların diğerlerinden daha zengin, daha saygın ve daha güçlü olarak gösterilmesinin) izlerini buluyoruz.

Yontma Taş Çağı grupları, modern zamanların varlıklarını sürdüren avcı-toplayıcıları gibi hareket etmiş olsalardı, bir biçimde kendilerine ait olarak kabul ettikleri bölgelerden ayrılmazlardı. Kalıcı evler inşa etmemiş olmalarına rağmen, kendilerine ait bir yerleşim edinme duyguları, çok daha sonraki Yunan kent-devletlerinin ayırt edici özelliği olan bölgeciliği önceden haber verdi. Yontma Taş Çağı insanlarının ticarete ve diğer gruplarla bağlantı kurmaya gösterdikleri ilgi de değiş tokuşun daha sonra görülecek olan biçimlerini önceden sezdirdi. En sonunda doğdukları yerlerden çok uzaklara yolculuk yapabilen Yontma Taş Çağ grupları çekici nesneleri ve doğal kaynakları kendi aralarında çok sık takas ettiler. Bu türden etkileşimler, özellikle metallerle ilgili olmak üzere uluslararası ticaretin ve daha sonraki dönemlerde Akdeniz bölgesindeki birbirlerine uzak insanlar arasındaki geniş çaplı bağlantıları biçimlendiren fikir alışverişlerinin gelişmesini dört gözle bekledi. Yunanlılar bu gelişmelerde hevesle yer alacaktı.

Tarihöncesi insanları, atalarından devraldıkları alet yapımından ateşte yemek pişirmeye kadar pek çok beceriye sahiptiler. Yemek yapmak, yabani tahıllar gibi çiğ olduklarında hazmedilemeyen bitkileri yenebilir ve besleyici yiyeceklere dönüştürdüğünden önemli bir teknolojik buluştu. Ama bu insanların ilgileri ve merakları, fiziksel çevrelerinin ötesine uzandı. Avrupa'ya dağılmış Yontma Taş Çağı yerleşimlerinde iri göğüslü, karınları ve kalçaları oldukça geniş yontulmuş kadın heykelcikleri (modern arkeologların Roma cinsel aşk tanrıçasından dolayı Venüs heykelcikleri diye adlandırdıkları) bulundu. Kadın heykelciklerinin abartılmış özellikleri, bunların ait oldukları halkların doğurganlık ve doğuma ilişkin inançlar ve büyük olasılıkla ortak ritüeller geliştirdikleri izlenimi uyandırmaktadır. Gömülmeleri esnasında ölülere özen gösterilmesi –aşı boyası, çiçekler, deniz kabuklularıyla donatılmaları–, ölümün gizemine ilişkin dinî bir duygunun ve belki de ölünün halen bir tür güce sahip olduğuna duyulan inancın varlığını daha fazla hissettiriyor. Dinî inançlar, İspanya ve Fransa'daki mağaralarda bulunan bu döneme ait resimlerde de karşımıza çıkıyor. Özel yerler olarak belirlenmiş ve gündelik barınaklar değillermiş gibi görünen mağaraların duvarlarında büyük hayvanları tasvir eden resimler, çoğunlukla tehlikeli avlarda güçlü hayvanların öldürülmesinin avcılar arasında dinî bir hayranlık ve korku yarattığı izlenimi uyandırıyor. Yontma Taş Çağı'nda görülen dini inancın büyük bir bölümü, çoğunlukla hayvanların mağara resimlerinin yanına kabataslak çizilmiş göstergelerin (noktalar, üçgenler ve eller) anlamları gibi, muğlaklığını sürdürmekte; ama daha sonraki Yunan dininin (diğer Akdeniz dinleri gibi) büyük hayvanların kurban edilmesini en önemli kamusal ritüel haline getirmesi çarpıcı.

Avcı-toplayıcılar sonu gelmeyen yiyecek bulma arayışının hâkim olduğu tehlike dolu hayatlar sürdüler. Hayatta kalmak, en iyi ihtimalle tehlikeli bir işti. Yalnızca yiyecek ve sığınak bulmak-

ta etkin biçimde işbirliği yapmasını, ateşi kullanma, alet yapma gibi teknolojik buluşlardan yararlanmasını ve çocuklarına topluluğun yaşayabilmesini olanaklı kılan bilgiyi, toplumsal inançları ve gelenekleri öğretmesini bilen gruplar hayatta kaldı. Başarılı avcı-toplayıcılar kendilerinden sonraki insanlara bu acımasız dünyada hayatta kalmak için gerekli olan özellikleri aktardırlar.

Geç Taş Çağı'nda Gündelik Yaşamın Dönüşümü

Eski Yunanlıların bildiği biçimiyle gündelik yaşam, Cilalı Taş Çağı'nın başlangıcında, yani yaklaşık on-on iki bin yıl önce başlayıp gitgide yerleşiklik kazanan tarıma, hayvanların evcilleştirilmesine ve buluşlara dayandı. İnsan yaşamını kökten değiştiren bu bilginin edinilme süreci binlerce yılı buldu. Sözgelimi Yunanistan'daki Francthi Mağara bölgesinde yürütülen arkeolojik kazılar, tarihöncesi toplulukların ekip biçmeyi öğrendiklerinde geçirdikleri doğal değişime aşamalı uyum sağlama sürecini ortaya çıkardı. Avcı-toplayıcılar, Yunanistan'ın güneydoğu kıyı şeridine yakın olan bu bölgede ilk defa günümüzden yirmi bin yıl önce ortaya çıktılar. Barınak olarak kullanılan Francthi Mağarası o zamanlar kıyıdan beş ya da altı kilometre içerdeydi ve yemyeşil bir ovaya bakıyordu. Ovada kolay av olanağı sağlayan vahşi atlar ve büyükbaş hayvanlar otluyordu. Muhtemelen iklim değişikliği nedeniyle daha sonraki yaklaşık on iki bin yıl boyunca deniz seviyesi mağarayı sahil şeridinden yalnızca bir kilometre genişliğinde dar bir bataklık ve kumsal bandı ayırana kadar yavaş yavaş yükseldi. Francthi Mağarası'nda yaşayanlar civarda av hayvanı bulunmadığı için beslenme düzenlerini deniz mahsulleri ve özellikle yakınlarındaki vadi ve yamaçlardan topladıkları mercimek, yulaf, arpa, burçak ve armut gibi yabani bitkiler üzerine kurdular.

Francthi Mağarası'nın sakinleri gibi avcı-toplayıcı nüfuslar, hayatta kalmak için giderek bitkilere daha bağımlı hale gelirken, güvenli gıda tedariki sorunu ortaya çıktı. Sorunun

çözümü, öğrenilmesi yinelenen deneme-yanılmalarla geçen binlerce yılı alan bir hasattan tohumların bir kısmını ayırarak sonraki hasadı üretmek için kullanmaktı. Bu devrimci teknolojinin –tarım– bilgisi ilk defa Yunanistan'da değil, Yakın Doğu'da ortaya çıktı ve yavaşça dışarıya yayıldı. Francthi Mağarası'ndan ve Tesalya Ovası'ndan elde edilen bulgular, yeni teknolojinin Yunanistan'a yaklaşık olarak MÖ 7000'de geldiğini göstermekte. Tarımın buralara nasıl ulaştığı halen çözülmesi gereken, merak uyandırıcı bir bulmacadır. Buna katkıda bulunan birçok etkenden biri de malzeme ve pazar bulmak için Akdeniz'i karış karış gezen tüccarların seyahatleri olabilir. Tüccarlar beraberlerinde edindikleri tarımsal bilgilere birlikte ıslah edilmiş arpa ve buğday nesillerinden tohumlar getirmiş olabilirler. Tarımı bilmeyen insanları onu geliştirmeye yalnızca halkını besleme dürtüsü değil, aynı zamanda bölgede bulunmayan şeylerle takas edilebilecek ihtiyaç fazlası mal üretme dürtüsü de itmiş olabilir.

Tarım bilgisi bulunuşundan sonra yayıldıysa da, Cilalı Taş Çağı kadınları büyük olasılıkla bu teknolojinin ve tarım yapılabilmesi için gereken kazma sopaları ve öğütme taşları gibi aletlerin bulunmasında başrolü oynadılar. Sonuç olarak, avcı-toplayıcı toplumda bitkilere ilişkin en büyük bilgiyi kadınlar derledi, çünkü bu yiyeceğin asıl toplayıcısı onlardı. Erkekler avlanmayı sürdürdüklerinden tarımın yapıldığı en eski dönemlerde gereken işgücünün büyük bir kısmını kadınlar oluşturdu. Aynı geçiş dönemi boyunca insanlar hayvanları yiyecek amaçlı yetiştirmeyi ve sürü halinde gütmeyi de öğrendiler ve dolayısıyla hayvan yetiştiriciliği eskiden çoğunun nesli tükenene kadar avlanılmasına devam edilen büyük memeli hayvan avcılığının yerini aldı. Yakın Doğu'da yaklaşık MÖ 8500'den itibaren olmak üzere yiyecek amaçlı evcilleştiren ilk hayvan koyundu (köpekler çok daha önce evcilleştirildiyseler de, yiyecek amaçlı olarak çok az kullanıldılar). Yaklaşık MÖ 7000 itibariyle evcilleştirilmiş koyunlar ve keçiler

Yakın Doğu'nun ve Güney Avrupa'nın her yanında görülür hale geldi. Evcilleştirmenin bu erken evresinde küçük sürüleri evin yakınında tutmak bir kuraldı. Böylece sürülerle, hem kadınlar hem erkekler hem de çocuklar ilgilenebiliyorlardı. İlk evcilleştirilen sürülerden süt ve giysi yapmak ve kullanılacak olan yün gibi ikincil ürünlerin elde edilmesi için değil, yalnızca et kaynakları olarak yararlanılmış gibi görünüyor.

Yiyeceğin yalnızca toplanmasıyla kalınmayıp üretilmesi bugün kanıksadığımız diğer değişimlerin temelini attı. Sözgelimi, iyi bir tarım için insanların aynı yerleşim bölgelerinde bulunmaları gerekmekteydi. Nitekim Yakın Doğu'da tarım köyleri MÖ 10.000 kadar erken bir tarihte kuruldular. İnşa edilmiş bir çevrede yaşayan ve yoğun bir yerleşik nüfusu olan daimi çiftçi toplulukları, insanlık tarihinde yeni bir evre oluşturdu. Büyük tarım toplulukları Yunanistan'dan önce Yakın Doğu'da görüldüler. Sözgelimi, Eriha'da (günümüz İsrail'inde) MÖ 8000 civarlarında yaklaşık iki bin kişiyi barındıracak kadar büyük, duvarlarla çevrili bir yerleşim inşa edilmişti. Tarıma uygun düzlüklerde yoğunlaşan büyükçe Cilalı Taş Çağı köyleri, MÖ 7000-5000 dönemi boyunca Makedonya'da ve daha güneyde Yunanistan, Tesalya'da ve Boiotia'da ortaya çıktı. Bu ilk yerleşimlerin kalıcı evleri çoğunlukla yaklaşık on iki metre uzunluğundaki dikdörtgen biçimli, tek odalı, müstakil yapılardı. Tesalya, Sesklo'daki kimi Cilalı Taş Çağı evlerinin bodrum katı ve ikinci katı vardı. Bu döneme ait Yunan evleri genellikle çamurla kaplanmış ahşaptan yapılsalar da, bazılarının (Yakın Doğu'da yaygın biçimde kullanılan inşaat malzemesi) çamurdan yapılan tuğlaları destekleyen taş temelleri olduğu görülür. Evin sakinleri eve tek bir kapıdan girer ve yemeği en arkada ya da yan duvarda bulunan ocakta pişirirlerdi. Tesalya'daki Sesklo ya da Dhimini gibi yerleşimler muhtemelen birkaç yüz kişiye varan bir nüfusa sahipti. Dhimini'deki yerleşimin etrafı bir dizi alçak duvarla çevriliydi. Yunanistan'da MÖ 3000 yılından itibaren

büyük yapılar inşa edilmeye başlandı. Bunların ilk örneklerinden biri Argoild bölgesi, Lerna'daki birçok odanın bulunduğu iki katın üstünü örten fırınlanmış kiremitlerden bir çatısı olduğu için 'Kiremitli Ev' diye adlandırılan yapıydı.

Geç Cilalı Taş Çağı'nın dikkate değer değişimleri, antropolojik terimlerle söylenecek olursa çevresel değişim ile nüfus artışı arasında geri besleme olarak adlandırılan şeye insanın yaratıcı şekilde uyum sağlamasıyla gerçekleşti. Yani, tarım geliştiğinde (muhtemelen iklimin daha nemli hale geldiği bir dönemde) nüfus arttı ve dolayısıyla nüfus artışı nüfusun çoğalmasına neden olan gıda üretimine ihtiyacı artırdı ve benzer şekilde sürüp gitti. İnsanların yiyeceklerini yaban ortamlarda aramak yerine tarım aracılığıyla üretmeleri yeniliğine dek varan süreç, nüfusbilimin –insan nüfusunun büyüklüğünü, artışını, yoğunluğunu, dağılımını ve ona ilişkin önemli istatistikleri araştırır– tarihsel değişimin anlaşılması konusundaki önemini açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Emeğin Uzmanlaşması

Türkçe adı Çatalhöyük'le tanıdığımız Anadolu'daki bir arkeolojik kazı alanı, Cilalı Taş döneminde ortaya çıkan yeni yaşam modellerine ilişkin şimdiye kadar elde edilen en iyi bulguları sağlar. Zamanına göre büyük (yaklaşık MÖ 6000 itibariyle muhtemelen altı bin kişiyi barındıran) olmasına karşın, başka yönlerden Yunan Cilalı Taş dönemi topluluklarıyla benzerlikler taşıyan Çatalhöyük'teki topluluk av hayvanlarını avlayarak, sulanabilir tarlalarda tahıl ve sebze yetiştirerek ve hayvanları evcilleştirerek yaşıyordu.

Topluluk herkesin tarlalarda ya da sürüleri gütmede çalışmasına gerek kalmadan yeterince yiyecek üretebildiğinden, bazı işçiler yiyecek üretimiyle uğraşan insanlar için başka mallar üreten el sanatı ustaları haline gelebildiler. Bu zanaatkârlar yalnızca ağaç, kemik, post ve taş gibi geleneksel malzemelerden araçlar, kaplar ve süs eşyaları yapmakla

yetinmediler; aynı zamanda geleceğin malzemesiyle –metal– denemelerde bulunarak yeni teknolojik beceriler geliştirdiler. Çatalhöyük'teki metal ustaları kurşundan nasıl kolye yapıldığını ve süs eşyası olarak boncuk ve boru yapmak için doğal olarak bulunan bakır öbeklerinin çekiçle nasıl işleneceğini biliyorlardı, ama daha önemlisi bölgede bulunan cüruf izleri maden filizinden metal eritmeyi öğrenmeye başladıklarını da akla getirmektedir. Bu ustalık isteyen işlem –gerçek metalurjinin temeli ve çok daha modern teknolojinin altyapısı– 700 santigrat derece sıcaklık gerektirir. Çatalhöyük'teki diğer işçiler kumaş dokumada uzmanlaştılar. Burada bulunan kumaş parçaları bu el sanatının şimdiye kadar bulunan en eski örnekleridir. Diğer ilk teknolojik buluşlar gibi metalurji ve kumaş üretimi de görünüşe göre tarımın ve yerleşik toplulukların böyle yaratıcı iş bölümüne ortam hazırladığı başka yerlerde de kendi başına gelişti.

Bu erken tarihli köyün ekonomisinde el sanatı uzmanlaşmasının yanı sıra ticaret de önemli rol oynadı. Tüccarlar Çatalhöyük'e Akdeniz'den, takı olarak kullanılan deniz kabukları ve Doğu'dan, merasim hançerleri yapımında kullanılan özel çakmak taşı gibi yabancı mallar getirdiler. Köylüler bu malların değiş tokuşunda obsidyeni, parlak cilası ve keskin kenarları nedeniyle değerli olan, yerel volkan camını kullandılar. Köylülerin diğer yerleşimlerle kurdukları ticari ilişkiler dünyalarının yalnızca yalıtılmış kendi topluluklarından ibaret olmadığı anlamına geliyordu.

Çatalhöyük gibi Cilalı Taş Çağı yerleşimlerinin ayırt edici özelliği olan artan emek uzmanlaşmasının sonucunda, toplumsal ve siyasal hiyerarşi ortaya çıktı. Sulamanın, ticaretin ve çiftçiler ile el sanatı ustaları arasındaki yiyecek ve mal değiş tokuşunun planlanmasının ve düzenlemesinin gerekmesi, sonradan avcı-toplayıcı gruplarda barışı ve düzeni korumak için gerekenden daha fazla yetkeye sahip olan liderlere ihtiyaç yarattı. Ayrıca çiftçilikte, sürü yetiştirmede, el sanatı

üretiminde ya da ticarette başarılı olan haneler, daha fazla zenginleştiler ve dolayısıyla daha az başarılı köylülerden ayrıştılar. Bu türden topluluklar, artık ayrışmamış ya da eşitlikçi gruplar olarak varolamazdılar.

Avcı-toplayıcı toplumda gerçekten varolduğu öne sürülen erkekler ile kadınlar arasındaki büyük toplumsal eşitlik, muhtemelen geç Cilalı Taş döneminde açıklanamayan nedenlerle bozuldu. Gerçekleşmeleri birçok yüz yılı alan tarım ve hayvancılıktaki aşamalı değişimler, belki de Akdeniz toplumlarından kadınların erkeklerle toplumsal, siyasi ve yasal bakımdan eşit olmadıkları tarihsel dönemin ayırt edici özelliği olan eşitsizlik durumuna doğru kayışa katkıda bulundu. Çiftçiler yaklaşık MÖ 4000'den sonra tarımın en eski döneminde ekilemeyen tarlaları ekime hazırlamak için hayvanların çektiği sabanları kullanmaya başladılar. Toprağı sabanla işleme sopalarla ve çapalarla kazmaktan daha fazla fiziksel güç gerektirdiğinden bu yeni teknolojiyi anlaşıldığı kadarıyla büyük bir olasılıkla erkekler kullandı. Büyükbaş hayvanların sütleri, koyunların yünleri için beslenmeye başlanmasıyla birlikte yaygınlaşan daha büyük sürülerle ilgilenme işini de erkekler üstlendi. Sürekli yeni otlaklar bulunması gerektiği için büyük sürülerin köyden uzakta otlatılması yoluna gidildi. Erkekler, tıpkı avcı-toplayıcı nüfuslarda olduğu gibi, bebeklere bakma sorumluluğundan muaf oldukları için sürülerle ilgilenmek üzere evden uzaklaşabildiler. Kadınlar ise aksine, artan tarımsal faaliyetler sonucunda daha çok işgücü ve emekçiye duyulan ihtiyaç nedeniyle daha fazla çocuk dünya getirmek zorunda kaldılar ve bu da onları yerleşim merkezine bağımlı hale getirdi. Kadınların yoğun emek gerektiren yeni görevleri, yani büyük hayvan sürülerinin ikincil ürünlerini işleme sorumluluğunu da onların omuzlarına yıktı. Sözgelimi, kadınlar artık peynir ve yoğurt yapmak için sütü işliyor ve yün eğirerek ve dokuyarak kumaş üretiyorlardı. Bu yeni emek uzmanlaşmasında erkeklerin görevlerine daha büyük saygınlık atfedilmiş ve bu nedenle de

uzmanlaşmanın toplumsal cinsiyetler arasındaki eşitsizliğin büyümesine katkıda bulunmuş olması muhtemel görünüyor. Nitekim Yunan kültürünün temel bir bileşeni haline gelen bu toplumsal ayrımlaşma biçimi, görünüşe bakılırsa geç Cilalı Taş döneminde insan hayatında gerçekleşen temel değişimlerin olumsallığı olarak ortaya çıktı.

Teknik Değişimin Açıklanması

Yunanistan'ın ve Avrupa'nın tarihöncesi sakinleri Geç Taş Çağı'nın hayatı değiştiren teknolojilerini kullanmayı nasıl öğrendiler sorusu, bugünkü bilimsel teknolojilerin farklı bölgelerdeki değişimlerin zamandizini hakkında yeni bilgiler edinmesiyle daha da karmaşıklaştı. En geniş biçimiyle soru, Avrupa'nın tarihöncesi sakinlerinin yeni teknolojilere ilişkin bilgilerini yazıyı bulma, kentler inşa etme ve karmaşık uygarlıklar oluşturmada Avrupa halklarını açık ara geride bırakan Mezopotamya ve Mısır halklarından ne ölçüde devşirdikleridir. Bilim insanları, çok uzun bir süre Avrupa'daki gelişmelerin, uygulamaya yönelik amaçları nedeniyle, bir yayılma süreci aracılığıyla bütünüyle Yakın Doğu'dan devşirildiklerini düşündüler. Yani tüccarların, çiftçilerin, metal ustalarının ve mimarların, Yakın Doğu'dan Avrupa'ya giden yolları ya barış yoluyla ya da istilacı olarak yavaşça açtıkları öne sürüldü. Bu açıklamaya göre, bunlar adım attıkları topraklara, onlar gelene kadar bilinmeyen tarım, anıtsal taş yapı ve bakır metalurjisi gibi teknolojileri beraberlerinde getirmişlerdi. Bu yolla teknolojik bilgi Yakın Doğu'dan Avrupa'ya aşama aşama yayılmıştı.

Gelgelelim tarihöncesi Avrupa'sında yaşanan teknoloji kaynaklı değişimlere ilişkin bu açıklamanın 1960'ların sonu kadar yakın bir tarihte daha iyi hale getirilen bilimsel analitik tekniklerin ışığında gözden geçirilip düzeltilmesi gerekiyor. Karbon 14 yöntemi, bilim insanlarının arkeolojik kazılarda çıkarılan tarihöncesine ait organik malzemelerin yaşını tahmin

etmelerine olanak tanıyarak bu gözden geçirmeyi zorunlu kıldı. Kemik, tohum, post ve odun gibi malzemelerde kalan radyoaktif karbon 14 miktarının laboratuvar analizi, teste tabi tutulan malzemenin yok oluşundan itibaren geçen zamanı kabul edilebilir bir hata sınırıyla belirleyebilmektedir. Dendrokronoloji, uzun ömürlü ağaçların içlerindeki halkaları sayarak ulaşılan zamandizinsel bulgu, karbon 14 yönetiminin ulaştığı sonuçların doğruluğunun düzeltilmesine yardım etti. Bu tekniklerin Cilalı Taş Çağı Avrupası'ndan kalan arkeolojik bulgulara uygulanması, daha önce düşünülenden çok daha karmaşık bir değişim süreci yaşandığını akla getiriyor. Artık çiftçi topluluklarının Yunanistan'da ve kuzeye yakın Balkan Dağları'nda MÖ 7000 yılı gibi erken bir tarihte ortaya çıktıklarından emin olabiliriz gibi görünüyor. Bu zamandizinine göre, ıslah edilmiş tahıl tohumlarını Yunanistan'a Yakın Doğu'dan tacirlerin ve göç eden çiftçilerin getirdiklerine inanmak halen olanaklı. Bununla beraber, bulgular Avrupa'nın bu bölgesinde büyükbaş hayvanların en az Yakın Doğu'daki kadar erken bir tarihte evcilleştirildiklerini gösteriyor. Bu durumda, bir Avrupa halkının yayılmadan daha çok, kendi içindeki bağımsız buluşlar aracılığıyla bir değişim başlatmış olması gerekiyor.

Yeni tarihleme tekniklerinin Cilalı Taş Çağı Avrupa'sında anıtsal yapılar inşa etmede kullanılan büyük taşlara (megalitlere) ilişkin sunduğu bulgular, bu buluşların daima teknolojik, hatta kültürel değişimin bir açıklaması olarak düşünülmesi gerektiğini destekliyor. Karbon 14 yönteminden önce, tarihteki ilk megalit taş yapıların Mısır piramitleri oldukları düşünülüyordu. Bu nedenle Batı Avrupa kıyılarının yakınında toprağa gömülü tarihöncesine ait birçok devasa taş oda mezar, yayılma kuramına bağlı kalınarak, Mısırlı gezgin inşaatçılara atfedildi. Buna karşın, mezarların yapımında kullanılan malzemelerin radyokarbon analizi bu mezarların en eskisinin MÖ 4000'den önce, yani piramitlerden bin yılı aşkın bir süre önce inşa edildi-

ğini ortaya çıkardı. Dolayısıyla yerel Cilalı Taş Çağı halklarının megalit anıtlar inşa etme tekniklerini Mısırlıların hiçbir yardımı olmaksızın kendi başlarına buldukları açıktır. Aynı şekilde Akdeniz adası Malta'nın (Sicilya'nın güneyinde) tarihöncesi halkı MÖ 3000'den önce kendi başlarına önemli taş mabetler inşa ettiler ve bu mabetler dünyanın ilk müstakil taş mabetleri olarak kabul edildi. Sonuç olarak, yeni tarihleme teknikleri günümüz Britanyası'nın güneyindeki Stonehenge'yi Doğu'dan gelen ziyaretçilerin değil, yerli halktan insanların inşa ettiğini de ortaya çıkardı. Bu insanlar çok düzenli biçimde hizalanmış devasa taş kümesini MÖ 2100-1900 (ya da belki de çok daha önce) arasında olasılıkla güneşin ve ayın hareketlerini izlemek için bir gözlemevi olarak diktiler.

Dahası radyokarbon tarihlemeleri, bakır metalurjisinin çeşitli Avrupa yerleşimlerinde Yakın Doğu'yla aşağı yukarı aynı tarihlerde geliştiğini gösterdiği için, Avrupa metal ustalarının bu teknolojiyi Yakın Doğu'nunkilerden bağımsız geliştirdiklerini öne sürüyor. Sözgelimi, MÖ 4000 itibariyle Balkanlar'daki metal ustaları, bakır balta başlarını biçimlendirirken sap takılabilmesi için deliği doğru pozisyona getirebiliyorlardı. Güneydoğu Avrupalı metal ustaları MÖ 3000'de Yakın Doğulu emsalleri gibi ısıttıkları bakıra % 10 kalay katmayı öğrenerek tunç alaşımını üretmeye başlamışlardı. Dolayısıyla tarihsel dönemlerin en çok kullanılan metale göre adlandırıldığı haliyle Avrupa Tunç Çağı, Yakın Doğu Tunç Çağıyla yaklaşık olarak aynı tarihlerde başladı. Bu zamandizini aynı tarihlere denk gelen ama birbirinden bağımsız buluşları akla getiriyor. Çünkü diğer türlü metalurjinin Yakın Doğu'dan Avrupa'ya yayılabilmesi için bu teknolojinin Yakın Doğu'da Avrupa'dakinden çok daha önce kullanılmaya başlanmış olması gerekirdi.

Nitekim tarihöncesi Avrupa tarihindeki önemli değişimlerin açıklanması, tek başına yayılmanın bu gelişmeleri açıklamaya yeterli gibi göründüğü zamankinden daha zor bir hal

aldı. Avrupalı Cilalı Taş insanları, tarımı Yakın Doğululardan öğrenmiş olsalar bile megalit mimari ve metalurji gibi yenilikçi teknolojilerin bilgisi için bütünüyle onlara bağımlı olduklarını düşünmek artık olanaklı değilmiş gibi görünüyor. Bu dönemde Yunanistan'ın tarihöncesi sakinleri, tıpkı Avrupalı komşuları gibi, karmaşık yayılma ve yeni keşiflerde bulunma sürecine katıldılar. Bu süreç, kimi zaman uzaktaki topluluklar da dahil olmak üzere başkalarıyla kurulan iletişim ile kendi buluşları arasındaki etkileşim sonucunda dikkate değer teknolojik ve toplumsal değişimlere yol açtı.

Yunanlılar Yunanlılar Oluyor

Yunanlılar terimini tarihin hangi noktasında Yunanistan diye adlandırılan bölge sakinlerini adlandırmak için kullanmak anlamlı? Buna basit bir yanıt verilemez. Kimlik kavramı yalnızca toplumsal ve maddi koşulları değil, aynı zamanda etnik, kültürel ve dilsel gelenekleri de kapsadığı için Yunalıların Yunanlı haline geldikleri süreç basit bir kategorileştirmeye elverişli değildir. Halihazırdaki veriler, Yunanistan'da Yunanca konuşan ilk halkın MÖ 2. binyılın ikinci yarısının Mikenleri olduğunu söylememize olanak tanıyor. Bu tarih itibariyle bölgede net bir şekilde Yunanlılar olarak adlandırmanın akla uygun olduğu bir halk yoktu. Yunan dilinin ve kimliğinin diğer bileşenlerinin kökenleri kuşkusuz çok daha gerilerde yatmaktaysa da, bu kökenlerin izini sürmek bir yorum meselesidir. Eski Yunan'ın etnik ve kültürel kimliğinin temel bileşenlerinin en eski kökenlerine gösterilen bilimsel ilgi, yakın zamanda ağırlıklı olarak iki büyük soru üzerinde durdu: MÖ 4500-2000 arasındaki dönemde Eski Yunanlıların Hint-Avrupa mirasının önemi ve Yunanlıların Yakın Doğu ve Mısır uygarlıklarıyla özellikle MÖ 2. binyıldaki ilişkilerinin doğası ve dallanmaları. Karşılıklı kültürel etkileşim süreçlerinin ayrıntıları olağanüstü tartışmalı kalmasına rağmen, genelde bu etki kaynaklarının her ikisinin de Yunan kimliğinin inşasını temelden etkilediği ortadadır.

MÖ 2. binyıla uzandığımızda, erken Yunan kültürü üzerindeki etkinin belli başlı kaynaklarını tanımlamak kolaylaşır. Yunan anakarasında Miken uygarlığı yükselmeden önce büyük Girit Adası'nda Minos uygarlığı boy attı. Yunanca konuşmayan Minos halkı gelişmiş tarım ve Doğu Akdeniz ve Mısır halklarıyla deniz yoluyla gerçekleştirdiği ticaret sayesinde zenginleşti. Minoslar kültürlerarası temas geleneğini binyılın ikinci yarısında güçlerini kaybetmeden önce hayli etkiledikleri Miken uygarlığına aktardırlar. Miken uygarlığının önemli merkezleri MÖ 1200 ile 1000 arasındaki dönemde Batı Akdeniz bölgesi boyunca geniş bir alana yayılan kargaşada yıkıldı. Bu felaketlerden sağ kurtulan Yunanlıların torunları Yunan uygarlığına yeniden hayat verdiler.

Hint-Avrupalı ve Yakın Doğulu Kökenler

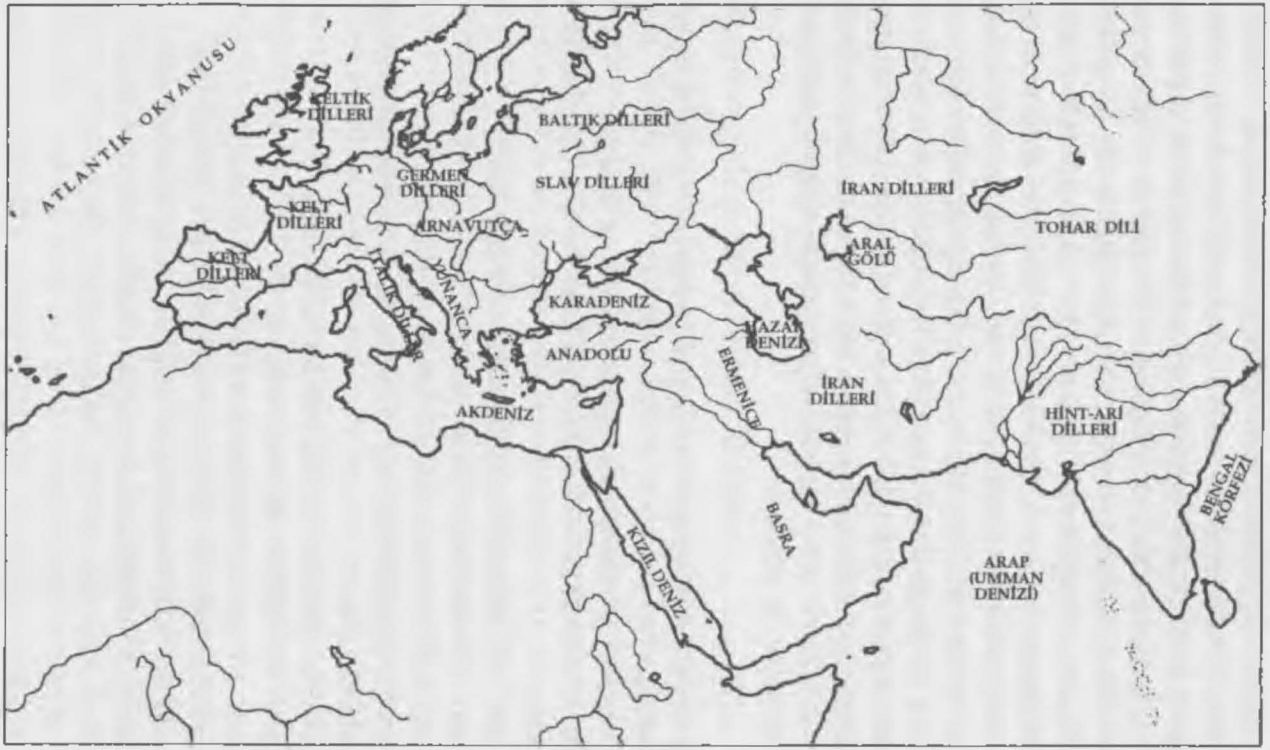
Yunan kültürünün Hint-Avrupa artyöresine ilişkin en belalı soru, birlikte Hint-Avrupalı olarak adlandırılan insan gruplarının yüzyıllar boyunca tarihöncesi Avrupa'ya göç edip etmedikleri ve Yunanistan'ın yerli sakinlerinin parçası sayılıp sayılamayacakları, burada daha önce yerleşik olan toplumun doğasını kökten değiştirip değiştirmedikleridir. İlk Hint-Avrupalıların anavatanının neresi olduğu konusundaki tartışma sürmekteyse de, bu konudaki en baskın öneriler, Orta Asya ile Anadolu'dur. Hint-Avrupalıların göçünün son evresi, bu insanların geniş bir alana yayılan faaliyetlerine ilişkin varsayıma göre, MÖ 2000 civarında bütün Avrupa'da yıkıma neden oldu. Tarihsel dönem Yunanlılarının, şiddete başvuran bu istilacıların torunları oldukları düşünülüyor.

İlk Hint-Avrupa kimliği anlayışı, dilin daha sonraki tarihi üzerine inşa edilmiştir. Dilbilimciler uzun zaman önce (diğerlerinin yanı sıra Yunanca, Latince ve İngilizce dahil olmak üzere) büyük antik ve modern Batı Avrupa dillerinin, Slav dillerinin, İran dillerinin ve Hint Yarımadası'nda konuşulan çeşitli dil gruplarının çoğunun atasının tek bir dil olduğunu

kabul ettiler. Bu nedenle bu atalardan kalma dili ilk konuşanlara Hint-Avrupalı adı verildi. Özgün dil, yazı bulunmadan önce kendisinden çoğalan farklı dillere evrilerek ortadan kaybolduğu için, izleri yalnızca ondan türetilen daha sonraki dillerin sözcüklerinde varlığını sürdürmektedir. Sözgelimi ilk Hint-Avrupalıların Yunancaya *nux* (iyelik halinde *nuktos*), Latinceye *nox*, *noctis*, (Sanskritçenin Hindistan antik epik şiirinde kullanılan türü) Vedicte *nakt-*, İngilizceye *night*, İspanyolcaya *noche*, Fransızcaya *nuit*, Almancaya *Nacht*, Rusçaya *noch* olarak geçen gece için tek bir sözcükleri vardı. İngilizce konuşanların farklı dilbilgisel bağlamlarda kendilerine gönderme yapmak için tamamen farklı iki zamir, ben ve bana sözcüklerine sahip olmaları, Hint-Avrupa zamirlerinden miras kalan bir özelliktir.

---

yakl. MÖ 4500-2000: Hint-Avrupalı insanların Avrupa'ya doğru hareketi?
yakl. MÖ 3000-2000: Akdeniz çokkültürlülüğün oluşması.
yakl. MÖ 3000-2500: Tunç metalurjisi Balkanlarda ve Girit Adasında gelişir.
yakl. MÖ 2200: Minos uygarlığının ilk Girit sarayları.
yakl. MÖ 2000: Birçok Avrupa yerleşimi acımasızca yıkılır.
yakl. MÖ 1700: Depremler ilk Girit saraylarını yıkar.
yakl. MÖ 1600-1500: Yunan anakarasındaki Miken'de kuyu mezarların oluşması.
yakl. MÖ 1500-1450: İlk Miken tholos tipi mezarlar.
yakl. MÖ 1500-1450: İlk Miken sarayları.
yakl. MÖ 1370: Girit Adası'ndaki Knossos Sarayı yıkılır.
yakl. MÖ 1300-1200: Miken saray kültürü doruk noktasına ulaşır.
yakl. MÖ 1200: Bütün Akdeniz bölgesinde kargaşa hüküm sürer.
yakl. MÖ 1000: Miken saray kültürü tamamen ortadan kaybolur.

Harita 2: *Hint-Avrupa Dil Grupları Bölgeleri*

Özgün Hint-Avrupa dillerinden türeyen daha sonraki dillerdeki sözcüklerin, Hint-Avrupa toplumunun belirli özellikleri hakkında ipuçları sağladığı düşünülmektedir. Sözgelimi, erkek olan başlıca Hint-Avrupa tanrısının adı sırayla Yunancada ve Latincede baştanrıya verilen adlar *Zeus pater*'in ve *Jupiter*'in benzer seslerinde varlığını sürdürüyor. Bu bulgu Hint-Avrupa toplumunun ataerkil olduğu, yani babayı yalnızca bir ebeveyn olarak değil, aynı zamanda hanedeki otorite figürü olarak gördüğü kanısına varılmasına yol açayor. Diğer sözcükler Hint-Avrupa toplumunun aynı zamanda babayerli (kadının kocasının ailesiyle birlikte yaşaması) ve babasoylu (çocukların akrabalık ilişkisinin babaları üzerinden belirlenmesi) olduğunu düşündürüyor. Hint-Avrupa dili eşitlikçiden daha çok hiyerarşik ve ayrımlaşmış bir toplumu akla getiren bir ayrıntı olan kral nosyonuna sahipti. Sonuç olarak Hint-Avrupa erkekleri genellikle savaşı seven ve rekabetçi kişiler olarak görüldüler.

Hint-Avrupalıların önemi üzerine en tartışmalı yorum, onların Avrupa'yı işgal edip burada karşılaştıkları halklara kendi ataerkil, hiyerarşik ve askeri değerlerini dayattıklarını savunur. Bu varsayıma göre, tarihöncesi Avrupa'sının yerli nüfusu genelde eşitlikçi ve anaerkil değilse de ana merkezliydi. Ayrıca ilk Avrupalıların başlıca tanrılar olarak kadın tanrılara taptıklarını ve bu tanrıçaların Yunanlıların Zeus'u gibi Hint-Avrupalı erkek tanrılar tarafından zorla yerlerinden edildiklerini ortaya koydu. Bu dönüşüm, izleyen yüzyıllar boyunca farklı Hint-Avrupalı insan gruplarının Avrupa'ya geçmesiyle yaklaşık MÖ 4500 civarlarında başlamış ve birçok ön-Hint-Avrupa yerleşiminin MÖ 2000 civarında şiddet yoluyla ortadan kaldırılmasıyla beraber doruğuna ulaşmış olmalıdır. Yunanlılar bu Hint-Avrupalı atalardan gelen, dille tanımlanabilecek bir grup oluşturdular.

Yunanlıların Hint-Avrupalı kökenli olduklarını savunan bu iddianın muhalifleri (ve başkaları) Avrupa'ya ayrı grup-

lar halinde göç eden Hint-Avrupalıların yerel toplumsal yapıları ve inançları ortadan kaldıracak kadar güçlü olduklarını gösteren bir kanıt bulunmadığını savunuyorlar. Hatta Hint-Avrupa toplumsal gelenekleri, ilk başta tarihöncesi Avrupa'sının Hint-Avrupalı olmayan toplumlar tarafından geliştirilen geleneklerden önemli ölçüde farklılaşmamış bile olabilir. Bu nedenle daha sonraki Yunan tarihinin ayırt edici özelliği olan ataerkillik ve kadınların toplumsal eşitsizliği gibi, tarihsel Avrupalı toplumsal yapılar, ilk olarak bu yerli oluşumlar tarafından geliştirilmiş olabilir. Sözgelimi, bir başka kuram, Yontma Taş Çağı erkek avcı-toplayıcılarının, gruplarının çoğalma ve böylelikle hayatta kalma yeteneğini artırmak için birbirlerinin kadınlarını kaçırarak ataerkilliğe giden yolu açtıklarını ortaya koyar. Bu baskınları düzenleyenler, avcılar olarak kendi topluluklarının ana yerleşim yerinden uzaklara gitme deneyimine sahip üyeleri olarak, erkeklerdi. Erkekler bu yolla Hint-Avrupalıların Avrupa istilalarını başlattıkları varsayılan tarihten çok önce kadınlar üzerinde hâkimiyet kurmuş olabilirler. Yerli Avrupa toplumunun, Cilalı Taş Çağı Avrupa'sı arkeoloji kazılarının ortaya çıkardığı binlerce Venüs figürünün kanıtladığı gibi, kadın tanrılara büyük saygı göstermesine rağmen dış etkilerden bağımsız bir şekilde ataerkil hale gelmiş olması mümkün görünüyor.

Alternatif bir yorum da, erkekler ile kadınlar arasında artan toplumsal eşitsizliğin Yontma Taş Çağında sabanla tarımın ve büyük ölçekli hayvan yetiştiriciliğinin gelişmesine eşlik eden, daha önce betimlediğimiz değişimlerin bir sonucu olabileceği yolludur. Kültürel değişimin kaynağı olarak Hint-Avrupalıların önemini kabul etmeyenler, 3. binyılın sonuna doğru Avrupa yerleşimlerinin çoğunun yıkılmasından Hint-Avrupalıları sorumlu tutarak iddialarını daha da ileriye götürürler. Bunlar, toprak için sert bir rekabete girilmesine ve iç siyasi kargaşaya yol açan toprağın verimsizleşmesinin, yaklaşık MÖ 2.000 civarlarında çeşitli Avrupa yer-

leşimini yıkan şiddetli çarpışmaları başlatmış olabileceğini işaret ediyorlar.

Yunanlıların kimliklerinin temel bileşeni olan dilleri, kesinlikle Hint-Avrupalı kökenlerden gelmekteydi. Başka türlü, toplumlarının hiyerarşik ve ataerkil yapıları ve baş erkek tanrısı güçlü kadın tanrılar tarafından desteklenen dinleri gibi etnik ve kültürel kökenlerinin de tartışmalı kalması gerekirdi. Bu sorunun günümüzde en çok tartışılan boyutu Yunanistan ile Yakın Doğu, özellikle de Mısır arasındaki ilişkidir. Bazı 19. yüzyıl bilim insanları, Yakındoğu'nun Yunanistan üzerindeki önemli kültürel etkisini ya önemsizmiş gibi göstermeyi ya da inkâr etmeyi istediyseler de, açıkçası Eski Yunanlıların konuya ilişkin görüşleri bu yönde değildi. Tarihsel dönem Yunan düşünürleri, Yunanlıların özellikle din ve sanat konularında olmak üzere, Mısır'ın daha eski uygarlığına çok şey borçlu olduğunu açıkça ifade ettiler. Yakın tarihli araştırmalar, bu eski kanıyı desteklemektedir. Arkaik dönem Yunan heykeltıraşları, heykellerini Mısırlı sanatçıların belirledikleri oranlara göre yaptılar. Yunanlıların derin köklerine ve tanrılarla ilişkin kendilerine anlattıkları hikâyelere, yani Yunan mitolojisine Yakın Doğu kökenli hikâyeler ve motifler aşılandı. Mısır kültürünün Yunan üzerinde derin etkisinin en bariz örneği Mısır'dan Yunanistan'a yayılan yaratıcı dinî düşüncelerin bolluğudur: Yeraltı coğrafyası, ölülerin ruhlarının terazilerde tartılması, Eleusis'in (Atina bölgesindeki ünlü bir eski yerleşim) tanrıçası Demeter adına düzenlenen uluslararası ibadet törenlerinde kutlanan ateşin hayat verici özellikleri ve daha fazlası.

Bu etkiler şaşırtıcı değil, çünkü arkeolojik çalışmalar Yunanistan'da yaşayan halkın en azından 2. binyılın ortası kadar erken bir tarihten itibaren Yakın Doğuyla diplomatik ve ticari ilişkiye girdiğini gösteriyor. Buna karşın Mısırlıların bu dönemde Yunanistan'ı işgal edip sömürge haline getirdiği varsayımı doğru olmaz. Mısır kayıtları Yunanlılardan sömürgeciler olarak değil, yabancılar olarak bahseder. Dahası

bu erken dönemde Yunanlılar ile Mısırlılar arasındaki ilişkinin büyük bir bölümü, Girit Adası'nın denizcilikle uğraşan sakinleri başta olmak üzere, aracılar üzerinden yürütüldü. Her halukârda bir grubun başka bir gruba olan "kültürel borcu" üzerine düşünürken gruplardan birini üstün olan diğeri tarafından aktarılan düşünce, beceri ve geleneklerin edilgen alıcısı olarak görme tuzağına düşmek kaçınılmazdır. Bir grubun diğer gruptan aldığı şeyler daima alıcı grubun değerler sistemine uyarlanır ve bu sisteme göre yeniden yorumlanır. Gruplar başka gruplardan aldıkları şeyleri kendi amaçlarına ve kültürel geleneklerine uydurmak için işlevlerinde ve anlamlarında yenilikler yaparak onları dönüştürürler. Yunanlılar, Yakın Doğu halklarından öğrendikleri şeyleri kendilerinin kıldılar. Bu durum, kültürel kimliğin, üzerine düşünülmeden aynen taklit edilerek ya da edilgen bir alınlamayla biçimlendirilmediğini ortaya koyuyor. Yunanlılar kimliklerini, başkalarından öğrendikleri şeylere kendi damgalarını vurarak birçok kaynaktan inşa ettiler. Bu kimliğin inşası uzun zaman aldı. Bu karmaşık sürecin başlama noktasını herhangi bir tarihte sabitlemeye çalışmak yararsız olacaktır. Yunan kimliğinin varolmayan tek bir kökenini aramak yerine, daha sonraki dönemlerde karşımıza çıkan şekliyle Yunan kültürünü oluşturmak için uzun bir dönem boyunca birlikte hareket eden olabildiğince çeşitli kültürel etki kaynağını belirlemeye çalışmamız gerekmektedir. Geç Tunç Çağı (MÖ 2. binyıl) bu görev için önemli bulgular sunmaktadır.

Avrupa'nın Tunç Çağı Uygarlıkları

Tunç Çağı Yunan toplulukları, Tunç Çağının sonlarında ortaya çıkan diğer topluluklarla karşılaştırıldıklarında daha sönük kaldıklarından 'ilk Avrupa uygarlıkları' unvanını alamadılar. Bu unvan Girit'teki Minos uygarlığına ve Yunan anakarası ile Ege Denizi adaları ve kıyılarındaki, yani Akdeniz'in Yunanistan ile Anadolu arasında kalan kısmındaki Miken uygar-

lığına verildi. Halen çözülememiş bir dili konuşan Minoslar, Yunanca konuşan Mikenlerden daha önce zengin bir uygarlık inşa ettiler. Her iki halkın da Yakın Doğu'yla geniş çaplı ticari bağlantıları, gelişmiş tarım ve metalurji teknolojileri, özenli mimarileri, çarpıcı sanatları ve dikkat çekici lüks zevkleri vardı. Ayrıca bütün uygar kültürleri eninde sonunda alt eden tehlikeli bir dünyada yaşamaktaydılar.

Tunç Çağı, Yunanistan'da Yunanistan Yarımadasının güneydoğusundaki Girit Adası'nda ve Ege Denizi'ndeki Kiklad Adaları'nda tunç, kurşun, gümüş ve altında metalurjinin ileri düzeyde geliştiği MÖ 3. binyılda tam anlamıyla başladı. Metalurji alanında kaydedilen ilerlemeler, görünüşe göre Balkanlarda ve Yakın Doğu'daki benzer gelişmelerden bağımsız biçimde gerçekleşmişti. Metalleri yüksek sıcaklıkta karıştırabilmek için yaratıcı yollar icat eden Egeli metal ustaları, yeni lüks mallar ve daha iyi tarım, inşaat ve savaş aletleri ürettiler. Yeni teknoloji, metal silahları daha ölümcül kıldı. Bakır bir silah, bu yumuşak metalin biçimi ve kenarları çok kolay bozulduğundan, taş bir silah karşısında görece az üstünlük göstermekteydi. Çok daha sert olan ve keskin kenarını koruyan bronz daha dayanaklı metal kamalar, kılıçlar ve mızrak başları üretilmesini olanaklı kıldı. İlk Ege kamaları Batı Anadolu'daki 3. binyıl Troya'sında bulundu. Tunç Çağında kama çok geçmeden savaşçıların standart gereci haline gelerek insanlık tarihinde tanıdık silahlanma yarışını ateşleyen silahlar kataloğunda ilk sırayı aldı. Kamalar, yeni silahların daha uzağa erişmesinin sağlanmasıyla aşama aşama kılıç boyuna ulaştı.

Tunç Çağı metal ustaları, savaşta ve avda kullanılmasının dışında amaçları olan kamalar ve kılıçlar da yapabiliyorlardı. Kamaların ve kılıçların bol süslemeyle donatılması, bunların bazılarının gösteriş ve çalım nesneleri, oldukça dikkat çeken zenginlik ve statü sembolleri olarak kullanılabildiklerini gösteriyor. Bu türden karmaşık silahlar, avcı-toplayıcı topluluk-

lardaki iş bölümünde uzun zaman önce ortaya çıkan erkeklerin avcı ve savaşçı rollerine işaret ettiği için aynı zamanda toplumdaki erkekler ile kadınlar arasındaki bölünmeye işaret etti. Yeni bir tür zenginlik ve statünün yaratılması, metalurjinin gelişmesinin en önemli toplumsal sonuçlarından birini oluşturdu. Çeşitli metallerle servet elde etmek ve bu nesnelere statü simgeleri olarak sahip olmak, metallere ve bunları biçimlendiren vasıflı işçilere olan talebi artırdı. Bu türden nesnelerin insanların talep ettiklerinden daha fazla üretilmesi toplum genelinde onlara yönelik talebi daha da artırdı. Bu süreç, insanların emeklerine uygun ücreti belirleyen şeyden beklentilerini etkiledi. Artık insanlar yalnızca gıda maddelerine, hayvanlara ya da toprağa değil, aynı zamanda metal malvarlığına da sahip olmayı umuyorlardı. Yakın Doğu'da mükemmelleşen, ithal fildişinden kolye yapımı gibi uzmanlık isteyen el sanatlarına da değer verildi. Sayıları artan el sanatı ustaları Tunç Çağı Ege yerleşimlerini büyüttüler, ama bu yerleşimler modern ölçütlere göre oldukça küçük kaldılar. Bu ustalardan bazıları, Batı'da yetenekleri için yeni pazarlar arayarak dolaşan gezgin Yakın Doğululardı. Ustalar beraberlerinde yalnızca teknolojik bilgilerini değil, aynı zamanda ilişkiye girdikleri halkları etkileyen bir mitler dağarcığını da getirdiler. Bu yolla ustalar kültürel değişimin dolaylı aracıları haline geldiler.

İnsanların beslenme yelpazelerini genişletmek için yeni bitkilerden yararlanmaya başlamalarının sonucunda 3. binyılda Akdeniz çokkültürlülüğü –bir tek tarım sistemi içinde hububatın yanında zeytin ve üzüm yetiştirilmesi– tam anlamıyla gelişti. Halen Akdeniz tarımına hâkim olan bu sistemin ortaya çıkması iki önemli sonuç doğurdu: nüfus artışını harekete geçiren gıda tedarikinde artış ve tarımın daha da çeşitlenmesi ve uzmanlaşması. Çeşitlenen tarım sonradan değerli yeni ürünlerin elde edilmesine de neden oldu: her ikisi de yerel kullanım ve ticaret için yeni depolama teknikleri

gerektiren zeytinyağı ve şarap. Bu nedenle büyük depolama kabı üretimi, dönemin el sanatlarına başka bir uzmanlık alanı ekleyerek hız kazandı. Gıda ve mal üretiminde uzmanlaşma bu alanlardaki uzmanların kendi gıdalarını yetiştirmek ve gündelik yaşamda çeşitli şeyleri yapmak için zamanlarının kalmaması anlamına da geldi. Uzmanlar gıdalarını ve diğer malları değiş tokuş aracılığıyla edinmek zorundaydılar.

Bundan dolayı toplum hem iktisadi hem de toplumsal olarak giderek karşılıklı bağımlı hale geldi. Erken Cilalı Taş Çağı'nın daha küçük köylerde yaşayan ve kendi kendine yeten çiftçi nüfusu arasındaki değiştokuş da muhtemelen bu karşılıklılığa dayandı. Böyle bir değiştokuş, ekonomik kazanç amacı gütmediyse de, toplumsal bir değeri teşvik etti: ben ürettiğimin birazını sana verdim, sen de ürettiğinin birazını bana ver. Biz değiştokuşu, başkalarının ürettikleri şeylere zorunlu olarak ihtiyaç duyduğumuz için değil, ama küçük bir gruptaki toplumsal bağları güçlendirmek için yaparız. Ege bölgesindeki Tunç Çağı toplumu sonuçta karşılıklılığı aşan ve kendi karmaşıklığı içinde Çatalhöyük gibi daha büyük Cilalı Taş Çağı köylerinin bile ayırt edici özelliği olan ekonomiyi fazlasıyla geride bırakan karşılıklı bir ekonomik bağımlılık düzeyine ulaştı.

Girit'in Minos Saray Toplumu

İnsanlar büyük, verimli Girit Adası'na ona ilk Ege uygarlığı unvanını kazandıran sistemin yaklaşık MÖ 2200-2000'de ortaya çıkmasından binlerce yıl önce yerleştiler. Bugün "saraylar" olarak adlandırılan büyük mimari yapıların tanımladığı bu uygarlık, öncelikle yeniden dağıtıma dayanan karşılıklı bağımlı bir ekonomi üzerinde yükseldi. Girit'in ilk, "saray öncesi" yerleşimcileri buraya büyük olasılıkla yaklaşık MÖ 6000'de yakındaki Anadolu'dan, denizin öbür yakasından göç ettiler. Cilalı Taş Çağı'nın tarım yapabilen bu aileleri, Avrupa'nın başka yerlerindeki çağdaşları gibi ilk başta ve-

rimli tarım arazilerinin yakınına kurulan küçük yerleşimlerde yaşadılar. Bununla birlikte, 3. binyılda metalurjide ve tarımda yaşanan yenilikler Girit toplumunu önemli bir biçimde etkiledi. Yaklaşık MÖ 2000'de ya da biraz daha sonrasında Girit'te tam kıyıda olmasa da hayli yakınında büyük, çok odalı (saray diye adlandırılan) yapılar belirmeye başladı. Bugün bu Girit toplumuna adanın efsanevi hükümdarı Kral Minos'un adıyla "Minoslar" denilmektedir. Sıradan halk, sarayların etrafındaki bitişik nizam evlerde toplanırken, saraylar hükümdarları ve hizmetkârlarını barındırıyor ve depo işlevi görüyorlardı. Ayrıca merkezin uzağında taşra evleri ve mütevazı köyler de vardı.

İlk Girit sarayları yaklaşık MÖ 1700'de depremler nedeniyle yerle bir olduysa da, Minoslar izleyen yüzyıllarda bu sarayları daha büyük ölçütlerde yeniden inşa ettiler. Kil tabletlerdeki muhasebe kayıtları, bu büyük yapıların ada ekonomisinin merkezleri olarak hizmet gördüklerini ortaya koymaktadır. Muhtemelen Mısır resim yazılarından etkilenen Minoslar bu türden kayıtları tutmak için ilk önce nesneleri simgelerle gösteren grafiksel yazıyı geliştirdiler. Çivi ve resim yazısından farklı olarak bu yazı sistemi, harflerin sözcüklerin hecelerinin sesini simgelediği gerçek bir hece yazısıydı. 2. binyılın ilk yarısı boyunca kullanılan bu yazıya bugün "Lineer A" denilmektedir. Minosların dili bugün halen büyük ölçüde çözülememiş durumda olmasına rağmen, en son araştırmalar, bu dilin Hint-Avrupa dil grubundan olabileceğini öne sürüyor. Başka türlü olsaydı, Minoslar, dini mimarilerinde olduğu gibi, Yunan anakarasındaki halktan ayrılırlardı. Bununla beraber Minos uygarlığının anakara sakinleriyle doğrudan bağlantısı ve onların üzerlerinde büyük etkisi olduğu için bu durumu erken Yunan tarihinin parçası olarak görmek gerekir.

Lineer A, listeler biçimindeki kayıtlar için kullanıldığını ortaya koyacak kadar anlaşılırdı: alınan malların, parası

ödenmiş malların, depolanan malların dökümü, hayvanların, toprak mevcudunun ve çalışanların listesi. Muhasebeye meraklı Minoslar, görünüşe bakılırsa hemen hemen her şeyin kaydını tutmuşlar. Ödeme yapıldıktan sonra kalan açıkların dikkatli biçimde yazıldığı makbuzlar ödenmesi gereken borçlarını gösteriyordu. Saray depolarından yapılan çıkışların kayıtları, tanrılara sunulan ritüel adakları, çalışanların paylarını, tunç ustalarına verilen metal gibi el sanatları üretimi için ayrılan ham malzemeyi kapsıyordu. Bu tabletlerin hiçbirinde farklı mal kategorileri arasında, sözgelimi ne kadar tahılın bir koyun ettiğini belirten bir oran gibi herhangi bir değiş tokuş tarifesinin kaydı yoktu. Ayrıca bu tabletler külçenin değiş tokuşlarda para gibi kullanıldığına dair bir iz taşımıyordu (Para sisteminin bulunması gelecekteki bin yılda gerçekleşti).

Bu nedenle Girit'in Minos saray toplumu, öncelikle yeniden dağıtımcı bir ekonomik sistemle işliyor gibi görünmekteydi: merkezi otorite üreticilere merkezdeki toplama tesisine ne kadar katkıda bulunacaklarını söylüyor ve aynı zamanda toplumun her üyesinin ne kadar geçimlik ve karşılık alacağını belirtiyordu. Bir başka deyişle, saraylar tarım ürünlerinin ve imalat ürünlerinin satın alma ve satma aracılığıyla değiş tokuş edildiği bir pazar ekonomisini desteklemedi. Resmi tekellere dayanan benzer yeniden dağıtımcı ekonomik sistemler Mezopotamya'da bir süreliğine görüldü ve orada olduğu gibi Girit'in yeniden dağıtımcı sistemi de beceri ve karmaşık bir idare gerektiriyordu. Sözgelimi zeytinyağı ve şarap alımını ve yeniden dağıtımını yöneten sarayların çanaklar, kupalar ve kovalarla tıka basa dolu depolarının yanında yüzlerce devasa küpün bulunduğu çok büyük depolama alanları vardı. Kâtipler saraya neyin geldiğini ve neyin çıktığını kil tabletlere özenle kaydederlerdi. Ekonomik yeniden dağıtım yöntemi gıda üreticilerine olduğu kadar el sanatı ustalarına da uygulanmaktaydı ve idari görevliler el sanatı üreticilerinin katkılarını iş kotalarına karşılık gelen şartnamelere bağlamışlardı. Her

ne kadar herkesin yeniden dağıtım sisteminden pay alması mümkün olmasa da, görünüşe bakılırsa sistem malların pazar aracılığıyla değiş tokuşunu en aza indirerek Girit ekonomisini hâkimiyeti altına almıştı. Taşradaki insanlar arada sırada birbirlerine mal satsalar da, bu küçük pazarlardaki değiş tokuşun hacmi, sarayların yeniden dağıtımcı ekonomik sistemine hiçbir zaman uzaktan bile rakip olamadı. Bağımsız tacirlerin ve tüccarların çok küçük bir rol oynadığı deniz aşırı ticaret, büyük olasılıkla saray sistemi aracılığıyla bir tekel gibi yapıldı. Mısır, geri dönerken ticari mallar getiren ve Mısır mezar kabartmalarında Mısır hükümdarlarına ya hediyeler sunarken ya da ödeme yaparken tasvir edilen Minoslu denizcilerin gözde menziliydi. Avaris'de (Tel el-Daba) Minos tarzı freskler in (sıva üzerine duvar resimleri) bulunması bazı Minosların Mısır'da tacir savaşçılar ya da zanaatkârlar olarak kaldıklarını göstermektedir. Girit'in Minos uygarlığı Yakın Doğu'yla ve Akdeniz'in doğusundaki Kıbrıs Adasıyla da ilişki içindeydi. Bu bölgelerden el sanatı ustaları, muhtemelen Minosların Doğu'ya ettikleri kadar sık Batı'ya seyahat etmekteydiler.

Bütün bulgular Minos uygarlığının yüzyıllar boyunca çok düzenli ve barış içinde sürdüğünü gösteriyor. Sözgelimi Ege Denizi'nde ve Anadolu'nun herhangi bir yerindeki diğer yerleşimlerin iyi inşa edilmiş savunma duvarları vardı. Bu nedenle Girit'deki Minos saraylarının, kentlerin ve ıssız taşradaki evlerin çevresinde duvarların bulunmaması daha da çarpıcıdır ve Minos yerleşimlerinin kendilerini birbirlerine karşı korumaya gereksinim duymadıklarını gösterir. Adanın kuzey tarafındaki Knossos'daki –beş depoda yüzlerce odası, 240.000 galon saklama kapasiteli depolama kapları, dahili tesisatı ve duvarlardaki renkli süslemeleriyle– ünlü saray gibi daha yenice sarayların kalıntıları, birçok kişinin Minos toplumunun zengin, barışçıl ve mutlu olduğunu düşünmesine yol açıyor. Girit yerleşimlerindeki saray fresklerinde kadınların öne çıkması ve çok sayıda iri göğüslü tanrıça heykelciğinin bulunması, Minos toplumunun

–daha önce gördüğümüz gibi bazen tarihöncesi Avrupa'sının yerel kültürü olduğu öne sürülen türden– kadın merkezli bir kültür olmayı sürdürdüğü yorumunda bulunulmasına bile neden oluyor. Ne var ki Girit erkeklerinin mezarlarında bulunan silahların zenginliği o savaşçının yiğitliğini göstermekte ve Minos toplumunda savaşçıya tanınan özel konumu sergilemekte. Silahlar, güçlü bir biçimde Girit'in Minos saray toplumunun erkeklerin egemenliği altında olduğu ve "prensler"den ya da "krallar"dan sarayların liderleri olarak söz etmenin yaygın olduğu izlenimlerini uyandırıyor.

Minos'un Miken Yunan'la Bağlantısı

Girit'in Minos uygarlığı uzaklara yayılan uluslararası ticareti, saray sakinleri için çok sayıda deniz aşırı bağlantıyla geliştirdi ve bu ticaret ağının kurulmasına büyük ölçüde bir başka 3. binyıl buluşu olan uzun gemiler olanak sağladı. Minosların deniz yolculukları onları yalnızca Mısır'a ve Yakın Doğu'nun başka uygarlıklarına değil, aynı zamanda Ege Denizi adalarına ve Güney Yunanistan'a kadar götürdü. Minoslar Yunan anakarasında, bugün en ünlü arkeolojik bölgesinden dolayı Miken olarak adlandırdığımız başka bir uygarlıkla karşılaştılar. Yunanlı şair Homeros'un Troya Savaşı hikâyesinden esinlenen arkeologlar, Peloponnesos'da (Yunanistan'ın güneyindeki büyük yarımada) çok katlı terasların üzerinde kendi iç kalesi ve özenli biçimde birbirine uydurulmuş büyük taşlardan yapılma tahkimat duvarları olan bu Tunç Çağı Miken yerleşimini ortaya çıkardılar. Ne Miken ne de Miken Yunan'ın başka yerleşimleri Tunç Çağı Yunanı'nı birleşik bir devlet gibi yönetmemesine karşın, elde edilen buluşlar Miken'i öylesine ünlendirdi ki MÖ 2. binyılda Miken, Yunan anakarasının Tunç Çağı uygarlığının genel adı haline geldi.

19. yüzyılda Miken'de hazine dolu mezarların bulunması Avrupa dünyasında büyük heyecan uyandırdı. Taştan kuyular biçiminde inşa edilen bu mezarlara cesetler, uçların-

da süs bulunan çiçek bezeli ağır kolyeler dahil olmak üzere altın mücevheratla, altın ve gümüş kaplarla, değerli metallerle işlenmiş, vahşi hayvan tasvirleriyle süslü tunç silahlar ve incelikle boyanmış kaplarla birlikte gömülmüşlerdi. İlk Miken kazısını yapan eski arkeolog yeni işadamı Heinrich Schliemann, Homeros'un *İlyada* adlı şiirinde (MÖ 8. yüzyılda yazılmaya başladı) Troya'da Yunanlılara liderlik eden Kral Agamemnon'un mezarını bulduğunu düşündüyse de, doğrusu kuyu mezarları MÖ 12. yüzyıldaki Troya Savaşı'nın çok öncesi, MÖ 16. yüzyıl tarihlidirler. Kuyu mezarlardaki insan yapımı nesneler, saraylarda yaşayıp yerel çiftçileri tahakkümleri altına alarak olduğu kadar, uzak ve yakın yerlere akınlar düzenleyerek de zenginleşen güçlü komutanların yönettiği bağımsız yerleşimlerde örgütlenen savaşçı bir kültüre işaret eder. *İlyada*'nın anlattığı retrospektif Troya Savaşı hikâyesi, bu toplumun amaçlarını daha sonraki bir çağın edebiyatına yansıdığı biçimiyle simgeleştirir. Homeros'un hırçın kahramanları Troyalıların Batı Anadolu'daki kalesine saldırmak için Yunanistan'daki evlerinden çok uzaklara gitmek için denize açılırlar. Kahramanların açıklanan amaçları Troya kralının oğlunun, kocasından kaçırdığı Helen'i kurtarmak ise de, Troya'yı ve diğer komşu bölgeleri yağmalayarak ganimet toplamak daima ilgilerini çekmiş gibi görünüyor. Troya Savaşı öncesi tarihli mezarlarda bulunan değerli nesneler ile zenginlik ve güç simgeleri, *İlyada*'nın erkek kahramanlarıyla benzer amaçları olan savaşçı bir toplumun, şiirin öyküsünün başlamasından çok önce burada olduğunu göstermektedir.

Tholos mezarlar şeklinde adlandırılan bir başka tür mezar odası –sıkıca birbirine tutturulmuş taşlardan kovan biçiminde inşa edilen göz alıcı, gizli, kubbeli mezarlar– Miken toplumunda MÖ 15. yüzyılda başlayan yeni bir döneme işaret etmektedir. *Tholos* mezarların mimari ayrıntıları ve içlerinde eşyaların tarzları ise Miken hükümdarlarının Doğu Akdeniz boyunca uzaklara yayılan bağlantılar kurduklarını doğrular

nitelikte. Mısır kayıtlarında Miken askerlerinden söz edilmesi de anakara savaşçılarının yurtlarından çok uzaklarda görevlerini yerine getirebildiklerinin göstergesi.

Miken uygarlığının Girit'in Minos uygarlığıyla girdiği ilişki onu olağanüstü düzeyde etkilemiştir, bu yüzden anakarada çok sayıda Minos yapısı ve sanat motifine rastlanır. Minoslar ile Mikenler arasındaki ilişkinin bulguları kültürel değişimin açıklanmasında çetrefilli bir soruna neden oldu. Miken sanatı ve malları MÖ 2. binyılın ortasında açıkça Girit tarzını anımsatan birçok özellik sergilediği için, Knossos'da kazı yapan arkeolog Arthur Evans, Minosların Thera gibi çeşitli Ege adalarına yolladıkları gibi anakaraya da sömürgeciler göndererek Miken uygarlığına esin verdiğini savundu. Miken uygarlığının ikincil statüye indirilmesi Miken kazıları yapan arkeologları gücendirdi ve iki kültür arasındaki ilişki konusunda halen devam eden bir tartışma doğdu. Bu iki kültür kesinlikle özdeş değildi. Farklı dilleri konuşuyorlardı. Mikenler tanrılara kurbanlarını yakarak sunarken, Minoslar böyle sunmuyorlardı. Minoslar mabetlerini dağların doruklarındaki mağaralarda ve taşra villarında inşa ettiler; anakarada yaşayanlar merkezdeki meskenlerin uzağına mabed inşa etmediler. MÖ 14. yüzyılda anakarada yaşayanlar Girit'teki sarayları anımsatan kompleks saraylar inşa etmeye başladıklarında, Mikenler Minoslardan farklı olarak saraylarını devasa tören ocaklarının ve hükümdarlar için tahtların bulunduğu odalar, megaronlar çevresinde tasarladılar. Bazı Miken saraylarının, ikinci kat balkonunun üzerindeki çatıyı desteklemesi için sütunların bulunduğu iki kat yüksekliğinde olabilen birden çok megaronu vardı.

1. Tablo. Lineer B yazısından Sözcük Örnekleri

1.							
2.	ka-ko	pa-ka-na	ti-ri-pa	i-je-re-ja	qa-si-re-u	tu-ka-te	ka-wa
3.	kha(l)ko(s)	pha(s)gana	tripo(s)	(h)iereia	gwasileu(s)	thugatē(r)	ko(r)wo(s)
4.	khalkos	phagana	tripous	hiereia	basileus	thugater	kouros
5.	'bronz' ('tunç')	'swords' ('kılıçlar')	'tripod' ('sepha')	'priestess' ('rahibe')	'chief' ('şef')	'daughter' ('kız evlat')	'boy' ('erkek çocuk')

1. Lineer B harflerle yazılmış sözcükler.
2. İngilizce alfabe kullanılarak (tirelerle ayrılmış) hecelere uyarlanmış sözcükler.
3. Sesçil biçimde (sözcükleri okuyan konuşmacının sağlaması gereken parantez içindeki harflerle) yeniden yapılandırılan sözcükler.
4. Klasik Yunancadaki biçimleriyle sözcükler (İngilizce alfabe karakterlerine dönüştürülmüş).
5. Sözcüklerin İngilizcesi (Türkçesi).

Minoslar ile Mikenler arasındaki ilişkiyi kuşatan gizem Knossos'daki sarayda Lineer A uyarlamasıyla yazılmış tabletlerin şaşırtıcı bir şekilde bulunuşuyla daha da derinleşti; aynı alfabe anakaradaki Miken yerleşim yerlerindeki tabletlerde de görüldü ve Lineer B diye adlandırıldı. Kodlarla ilgilenen genç İngiliz mimar Michael Ventris, 1950'li yıllarda Lineer B aracılığıyla ifade edilen dilin, Minos Lineer A dili değil Yunanca olduğunu kanıtlayarak bilim dünyasını karıştırdı. Lineer B tabletler, Knossos Sarayı'nın yaklaşık MÖ 1370'deki son yıkılışından daha eski tarihli oldukları için saray yönetiminin kayıtlarını bir süreliğine Girit dilinde değil yabancı bir dilde –Yunanca– tuttuğunu ifade etmekteydiler. Resmi kayıtlar için kullanılan dildeki bu değişiklik, muhtemelen şiddet içeren bir istilayla mı yoksa bir tür barışçıl konaklamayla mı olduğu halen bilinmezliğini korusa da anakarada Yunanca konuşan Mikenlerin Girit saraylarını egemenlikleri altına aldıkları anlamına gelmekteydi. Anakara, Girit'in Minos uygarlığı karşısında ikincil bir güç olarak kaldıysa bile, Lineer

B tabletler bunun uzun süreli olmadığını kesin bir biçimde söylemektedir.

Miken Toplumunun Doruğu

Olgunluk dönemindeki Miken toplumuna şöyle bir göz atılması onun gücünün doğasını açıklar. Arkeologlar, mezarlara ölüme duydukları hastalıklı meraktan değil, ama eski insanlar çoğu kez ölüleriyle birlikte hem onun özel eşyalarını hem de sıradan nesneleri gömdükleri için büyük önem verirler. Yunanistan'daki Tunç Çağı mezarları, varlıklı Miken erkeklerinin mezara savaş donanımları olmadan konulmadıklarını söylüyor. Peloponnesos'un kuzeydoğusunda, Dendra'da bir mezarda bulunan MÖ 14. yüzyıl tarihli tunçtan eksiksiz Miken zırhı, üst sınıftan bir bireyin donanımının ne derece kapsamlı olabileceğini gösterir. Bu ölü savaşçı önü ve sırtı için iki parçalı göğüs zırhı, tunç tabakalardan ayarlanabilir bir etek, baldır zırhları, omuz tabakaları ve bir boyunluk giymişti. Başında metal parçaları bulunan domuz dişinden miğfer vardı. Bedenin yanına deri kalkanı, tunç ve kil kaplar ve altın dişli tunç bir tarak yerleştirilmişti. Aslında savaşçının tunç kılıçlarının da bunların arasında olması gerekiyorduysa da, bunlar savaşçının mezarı bulunmadan önce mezar hırsızları tarafından çalınmışlardı. Bu savaşçı en iyi zırh ve silah teknolojisinden yararlanmak için hiçbir masraftan kaçınmamış, ailesi bu çok pahalı donanımı bir sonraki nesle bırakmak yerine sonsuza değin toprağa gömme masrafını karşılamanın uygun olacağını düşünmüştü.

Savaşta en yeni askeri donanımı –atlar tarafından çekilen hafif, iki tekerlekli savaş arabası– bu adam gibi giyinen Miken savaşçıları sürebilirlerdi. Kimi zaman Orta Asya'dan göç eden Hint-Avrupalılar tarafından tanıtıldığı düşünülen bu devrimci araç, ilk defa MÖ 2000'in üzerinden çok geçmeden ortaya çıktı. Ege'de mezar taşlarında böyle bir savaş arabasının tasviri ilk defa yaklaşık MÖ 1500'den itibaren görüldü.

Varlıklı insanlar bu gösterişli yeni buluşu yalnızca savaş için değil, aynı zamanda tıpkı otomobilin bulunuşundan sonra dört tekerlekli at arabalarını hızla otomobillerle değiştiren modern insanlar gibi toplumsal konumlarının bir kanıtı olarak da istediler. Kısa bir süre önce bir piyade, metal kaplamalı böyle bir giysiyle yeterince rahat hareket edemeyeceği için, Dendra zırhının bir piyadeye değil, savaş arabasıyla savaşan bir savaşçıya ait olduğu öne sürüldü. Bu tahrik edici ve kuşkulu iddiaya göre, piyadelerin hareketli topçu birlikleri gibi hareket eden tank birliklerinin korumasında savaşa katıldığı İkinci Dünya Savaşı'nın tank savaşlarında olduğu gibi, yaya avcı erlerinin desteklediği okçuları taşıyan savaş arabaları da Miken ordularının başlıca gücünü oluşturdu. Destek piyade birlikleri, savaş arabaları birliklerine eşlik ettiler, savaş alanının arkasındaki kampları korudular, savaşın ardından kaçan düşmanları kovaladılar ve savaş arabalarının giremediği yerlerde saldırı birlikleri olarak hizmet gördüler. Miken döneminin bu yaya savaşçıları dışarıdan kiralanmış paralı askerler de olabilirdi.

Savaş, pahalı donatıları karşılayabilen Miken erkeklerinin açıkça başlıca ilgisini oluşturmaktaydı. Buna karşın Mikenler Yakın Doğu'nun devasa tapınaklarına benzeyen dini yapılar yapmak için para harcamadılar. Yaygın görüş, Mikenlerin aslında geleneksel olarak saraylarına mabetler inşa eden Hint-Avrupa askeri kültürüyle birleştirilen erkek egemen panteona taptıkları şeklinde olsa da, Tunç Çağı yerleşimlerinin dininin doğası büyük ölçüde bilinmeyen olarak durmaktadır. Lineer B tabletlerinde daha sonraki tarihlerde unutulan tanrıların adlarının yanı sıra, daha sonraki Yunan dininin Hera, Zeus, Poseidon gibi birçok tanrısının adı da karşımıza çıkar. Dişi bir tanrıya "ev sahibesi" ya da "yönetici" olarak göndermede bulunan *potnia* adı ya da unvanı tabletlerde çok yaygındır ve tanrıçaların Tunç Çağı dinindeki önemini vurgular.

Tunç Çağı'nda uzun mesafe deniz yolculuğunun gelişmesi yalnızca tüccarların değil, aynı zamanda savaşçıların da yurtlarından uzaklara yolculuk etmelerini sağladı. Malzeme arayan tüccarlar, el sanatı ustaları ve girişimciler, Mısır'dan ve Yakın Doğu'dan Yunanistan'a ve ötesine yelken açtılar. Mikenler, Akdeniz sahili boyunca çeşitli bölgelerde sömürgeler kurdular. Deniz yoluyla taşınan Mikenli savaşçılar, MÖ 14. ve 15 yüzyılda büyük olasılıkla Akdeniz'deki ticari rekabetin neden olduğu savaşlarda Girit'in Minos saray toplumunu hâkimiyetleri altına aldılar ve belki de ona son verdiler. MÖ 14. yüzyıl itibariyle Mikenler Ege'nin en güçlü uygarlığı olarak Minosları yerlerinden etmişlerdi.

Miken Uygarlığının Sonu

Tunç Çağı'nda ticaret ve akın amaçlı uzun mesafe deniz seyahatinin gelişmesi Ege ve Yakın Doğu kültürlerini daha önce hiç olmadığı kadar yakın bir ilişkiye soktu. Tüccarların, girişimcilerin ve özellikle metal arayanların kazandıkları servet, Akdeniz'in doğu ucundaki daha eski uygarlıklar ile batısındaki daha yeni uygarlıklar arasında ilişkiyi hızlandırdı. Mezopotamya ve Anadolu uygarlıkları kentlerinin büyüklükleri ve kapsamlı, yazılı kanunlarıyla Girit ve Yunan uygarlıklarını geride bıraktılar. Tunç Çağı boyunca Mısır özellikle Mikenli gezginler için gözde bir seyahat noktası olarak kaldı, çünkü onlar bu ülkenin bayındır ve karmaşık kültürüyle mal ve düşünce değiştokuşuna değer veriyorlardı. Buna rağmen, yaklaşık MÖ 1200'lerde Akdeniz'in iyice yerleşik hale gelmiş devletleri yıkılmaya ve ticari ortaklık ağı çözülmeye başladı. Mısır'da Yeni Krallık parçalanıyordu; Anadolu'da yabancı istilacılar güçlü Hitit Krallığını yıktılar; Mezopotamya siyasi bir kargaşa dönemine girdi ve Ege'nin zengin saray toplumları dağılmak üzereydiler. Bu çöküşün nedenleri yeterince gün yüzüne çıkarılamadıysa da, yerel iktidar merkezleri arasındaki iç çekişme, aşırı uzmanlaşmış ve merkezileşmiş

ekonomide doğal kaynakların aşırı kullanılması en olası nedenler olarak sıralanabilir. Ne kadar sürdüklerini tam olarak belirleyemediğimiz bu sorunlar, görünüşe bakılırsa çok sayıda insan grubunun ya yaşamak için yeni yerler ya da en azından yağmalamak için kurbanlar aramak için yurtlarını terk etmelerine neden oldu. Yurtlarını terk eden grupların Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu boyunca dolaşmaları Mikenlerinki de dahil olmak üzere bu topraklar üzerindeki uygarlıkların çoğunun siyasi istikrarına, ekonomik refahına ve uluslararası ilişkilerine zarar verdi, hatta onları yıktı. Bu çöküş dönemi kesinlikle on yıllar boyunca sürdü; hatta bazı bölgelerde daha uzun sürmüş olabilir. Kaba bir genellemeyle, yaklaşık MÖ 1200'de başlayıp MÖ 1000'de sona eren bu dönemin çok sayıda Akdeniz uygarlığının yıkılışını gördüğünü söylemek doğruymuş gibi görünüyor. Çöküşün Mikenler üzerindeki etkisi korkunçtu.

Bu döneme ilişkin en aydınlatıcı kayıtlar Mısırlılar ile Hititlere aittir. Kayıtlar denizden gelen, yabancı istilacılardan bahseder. MÖ 1182 civarında korkulan bir deniz aşırı istilacılar ittifakına yenilen Firavun III. Ramses'in açıklamasına göre: "Gezgin insanlar savaşta yayıldılar [...] ülke onların saldırılarını geri püskürtemezdi. [...] Pençelerini yeryüzünün sınırları kadar uzaklara uzattılar, onların ruhları güven ve inançla dolu: 'Planlarımız başarılı olacak!.. [...] Sınırlarımız kadar uzaklardan gelenlerin artık tohumları yok, kalpleri ve ruhları sonsuza dek bitkin... [...] Kıyıya sürüldüler, kuşatıldılar ve dermansız bırakıldılar, öldürüldüler ve kümeler halinde yığıldılar" (ANET, s. 262-263).

Mısır kayıtları, bugün deniz insanları diye adlandırdığımız bu insanları birçok farklı grubun oluşturduğuna işaret ediyor. Deniz halklarının, Miken Yunanistanı'ndan, Ege adalarından, Anadolu'dan, Kıbrıs'tan ve Yakın Doğu'nun çeşitli yerlerinden geldikleri kanısına varabiliriz. Bu insanlar hiçbir anlamda birleşik bir halk oluşturmadılar; daha çok çeşitli si-

yasi ve iktisadi sorunlar nedeniyle anavatanlarından ayrılmayan bağımsız gruplar olarak düşünülmelidirler. Deniz insanlarının bazıları önceden bir iktidar ve ganimet kapışmasında aleyhine hareket ettikleri eski güçlü hükümdarların ordularında paralı askerlerdi. Bazıları yabancı topraklara akınlar düzenlemek için çok uzaklardan gelmişlerdi. Miken uygarlığının iktidarına son veren bu yıkımların önemli bir nedeni de askeri taktiklerin aniden yeniden biçimlendirilmiş olması olabilir. Yani, daha önce askeri üstünlük Tunç Çağı Akdeniz krallıklarının geleneksel yollardan topladığı okçuları taşıyan savaş arabalarındaydı. Bu savaş arabası birliklerini çoğunlukla yabancı paralı askerlerin oluşturduğu piyadeler desteklerdi. İddiaya göre, yaklaşık MÖ 1200 tarihlerinde kiralanan bu piyadeler göğüs göğüse bir savaşta savaş arabalarının üzerindeki efendilerine topluca saldırdıklarında uzun kılıçlarını ve mızraklarını kullanarak savaş arabası birliklerini yenebileceklerini fark ettiler. Gücün farkına varılmasının cesaretlendirdiği, ganimet arzusunun harekete geçirdiği bu kozmopolit paralı asker grupları, eski efendilerine saldırdılar ve onların servetlerini talan ettiler. Paralı askerler, savaş arabalarına dayanan eski taktikleriyle artık kendilerini savunamayan başka zengin hedeflere de akınlar düzenledi. Kendi aralarında sağlam bir örgütlenmeye sahip olmayan isyancılar, ihanet ettikleri ve saldırdıkları uygarlıkları ölümcül biçimde zayıflattılar. Ama isyancılar varolan siyasi sistemleri yıkarak yarattıkları boşluğu eski siyasi sistemlerin yerine yenisini koyarak doldurmayı ya beceremediler ya da bununla ilgilenmediler.

Tunç Çağının sona erişine ilişkin bu açıklamanın yaygın bir kabul görüp görmeyeceği hâlâ belirsiz; çünkü paralı askerlerin savaş arabaları karşısında üstünlüğü ele geçirmelerinin ve üstünlüğü ele geçirdiyseler bile, bunu kullanmaya başlamalarının niçin bu kadar uzun sürdüğü sorulabilir. Ama bu senaryonun önemli bir varsayımı kulağa mantıklı gelmekte: Deniz insanlarına ilişkin elimizdeki bulgular Doğu Akdeniz

boyunca yaşanan yıkımın bir grubun tek bir şiddet dalgasıyla değil, daha çok birçok farklı grup ve savaş aracılığıyla gerçekleştiğine işaret etmektedir. Yinelenen ve genişleyen bir döngü içerisindeki saldırıların ve kaçışların zincirleme tepkisi daha fazla akıncı grubunu harekete geçirdi.

Bazı deniz insanları grupları büyük ihtimalle yalnızca daha sonra yurtlarına dönmeyi uman yağmacı erkeklerden oluşmaktaydı. Diğer savaşçı gruplar ve aileler, yerleşmek için ya gönüllü olarak ayrıldıkları ya da başka saldırganlar tarafından sürüldükleri huzursuz bölgedekinden daha fazla refah içinde ve daha güvenli bir yaşam sürebilecekleri bir yer arıyor olabilirlerdi. Kaçan insanlar yabancı kıyılarda dostça bir karşılama bekleyemezlerdi ve yeni yurtlar için savaşmaya hazırlıklı olmalıydılar. Bu göçlerin –yaygın oldukları modern bilim dünyasında hem onaylandı hem de reddedildi– neden oldukları yıkım ve parçalanma bütün bölgede görülüyordu. Bu dönemde kaç grubun kendi yerleşim bölgesinden çok uzaklara daimi olarak yerleştiği kesin olarak bilinmemekte, ama sonuçta, muhtemelen bütün bu savaşlar ve nüfus hareketleri Akdeniz'in nüfus haritasının yanı sıra siyasi haritasını da yeniden çizdi. Bu şiddet dolu karışıklığın nedenleri bugünkü bilgilerimiz içinde halen gizemini korumaktaysa da, Yakın Doğu ve Yunan uygarlığı için doğurduğu kötü sonuçlar açıktır.

Anadolu'daki büyük Hitit krallığı, işgalcilerin sınırlarından içeri nüfuz ederek aralıksız saldırılarıyla hammadde sağlama yollarını kestikleri MÖ 1200 civarında yıkıldı. Daha küçük Yeni-Hitit prenslikleri, Yeni-Asur krallığının ordularına boyun eğmeden önce beş yüzyıl daha varlıklarını koruduları. Yine de, Hitit krallığının başkenti Hattuşaş yakılıp yıkıldı ve bir daha yeniden iskân edilmedi. Deniz insanlarının ortaya çıkışı, püskürtülmeleri için büyük bir askeri girişime ihtiyaç duyulmasına neden olarak ve Akdeniz'deki uluslararası ticaretini bozarak Mısır'ın Yeni Krallığını zayıf-

lattı. Firavunlar ile rahipler arasındaki iktidar mücadeleleri monarşinin merkezî otoritesini zayıflattı oydu ve MÖ 11. yüzyılın ortasından itibaren Mısır, Nil kıyıları boyunca eski bölgesel merkezine geri çekildi. Mısır'ın uluslararası itibarıyla birlikte güvenirliği de çöktü. MÖ 11. yüzyılda Wen-Amon adlı bir Teb tapınağının resmi görevlisi, tören kayığı için sedir ağacı almaya Fenike'deki Biblos kentine gittiğinde, kentin yöneticisi aşağılayıcı biçimde ondan peşin ödeme yapmasını istedi. Mısır monarşisi Yeni Krallık'tan sonra yüzyıllarca varlığını sürdürdüyse de, firavunlar ile rahipler arasındaki içerdeki iktidar mücadelelerinin dışarıdan saldırılarla birleşmesi, merkezî otoritenin yeniden kurulmasını engelledi. Mısır, Eski ve Yeni Krallıkların büyük bir bölümünde oynadığı etkin ve saldırgan uluslararası güç rolünü bir daha oynayamadı.

Bu dönemin felaketleri bakır zengini Kıbrıs Adası'nı ve Akdeniz'in doğu kıyısı boyunca boy veren kentleri de etkiledi. Yunanlılar daha sonra bu kıyı halklarına anlaşıldığı kadarıyla deniz kabuklularından çıkarttıkları, çok rağbet gören kırmızıya çalan eflatun boyadan dolayı Fenikeliler adını verdi. Suriye kıyısındaki Ugarit gibi kentlerin sakinleri, uluslararası deniz ticaretiyle zenginleştiler ve canlı, çokdilli bir kültür edindiler. Deniz insanlarının yıkıcı saldırısı Ugarit'i ortadan kaldırdıysa, Fenikelilerin onun en parlak başarılarından biri varlığını sürdürmeye devam etti. İlk alfabe yaklaşık olarak MÖ 1700 ila 1500 arasında kültürlerin buluştuğu bu kavşakta oluşturuldu ve bu alfabenin daha sonraki biçimi zamanla Yunan ve Roma alfabelerinin ve dolayısıyla Batı alfabelerinin temelini oluşturdu. Bu alfabenin harfleri, eski Yakın Doğu'nun yazı sistemlerinden daha basit ve daha esnek bir yazı sistemi sundu ve Mısır'da MÖ 1600-1550 civarlarında yabancı sözcükleri ve adları yazmak için resimlerin yalnızca bir sesi simgelediği bir alfabe sistemi de oluşturulmaya başlandı.

Yunan anakarasındaki Mikenler MÖ 1400'den sonra refahlarının doruk noktasına ulaştılar. Bu dönemde Miken'de Aureus Hazinesi olarak adlandırılan devasa kubbeli bir mezar inşa edildi. Mezarın incelikle süslenmiş ön cephesi ve yükselen çatısı Miken savaşçı prenslerinin kendilerine duydukları güvenin göstergesidir. Peloponnesos'un batı kıyısında yer alan Pylos'daki son büyük saray evresi de bu dönem tarihlidir. Mezar, incelikli ve renkli duvar resimleri, yiyecek dolu kilerler ve hatta krallara layık gömme banyo küveti ve karmaşık su tesisatı dahil olmak üzere Tunç Çağında zengin bir insanın rahat bir yaşam için ihtiyaç duyabileceği her şeyle donatılmıştı.

Mikenlerin zenginliği onları geç Tunç Çağı'nın yayılan şiddetinden koruyamadı. Bu dönemin tehlikelerinin kaygı verici işaretleri MÖ 1200 civarında duvarsız bir yerleşimi savunan birliklerin dağılışını kaydeden, Pylos kaynaklı Lineer B tabletlerde görülür. Miken'de ve yakınındaki Tiryns'de olduğu gibi Doğu Yunanistan'daki saray sakinleri de savunma için daha sonraki Yunanlıların, ancak devlerin inşa etmiş olmaları gerektiğini düşündükleri devasa taş duvarlar inşa etmeye başladılar. Tahkimatlar kıyıdaki sarayları ya denizcilikle uğraşan Yunanlılara ya da muhtemelen dışarıdan olan denizden gelen saldırganlara karşı korudu. Buna rağmen, kıyıdan yabancı korsanların tehdit edemeyeceği kadar uzakta olan Yunanistan'ın ortasındaki Gla'da bulunan duvarla çevrili saray, Mikenlerin kendilerini her şeyden önce diğer Mikenlere ve isyancı paralı askerlere karşı korumak zorunda kaldıklarını doğrulamaktadır. Hiçbir biçimde tek bir devletin çatısı altında birleşmeyen uyumsuz Miken Yunan "prensleri" MÖ 13. yüzyılın sonları itibariyle yabancılarla olduğu kadar kendi aralarında da savaşıyorlardı. Girit Adası'nın doğu ucunda yaşayanları dönemin şiddetine karşı koruma vazifesi gören dağlarda küçük, uzak yerleşimler kurdular.

Anakara saraylarının yaklaşık MÖ 1200'den sonra yıkılmasının akla en yakın açıklamasını yabancı istilaları değil, Yu-

nanlı Miken hükümdarlar arasındaki iç savaş sunmaktadır. Sismik açıdan hareketli olan bölgenin büyük depremleri, bu savaşın yıkıcı sonuçlarını artırmış olmalı. Neredeyse süreklilik arz eden savaş durumu, sarayların yeniden dağıtımcı ekonomisinin karmaşık dengeleri üzerinde büyük baskı yarattı. Saray ekonomilerinin kaçınılmaz başarısızlığı, artık geçimi bu sisteme bağlı olan Miken halkının büyük bölümünü çok olumsuz etkiledi. Yiyeceklerini nasıl yetiştireceklerini bilen köylüler, malların ve yiyeceğin yeniden dağıtım sistemi çöktüğünde bile ayakta kalabilirken, saraylar çöktü. Sarayların çökmesiyle eski hükümdarlarından kurtulan savaşçılar, Mısırlıların deniz insanları olarak anımsadıkları türden göçebe gruplar oluşturarak yaşamak ya da en azından yağmalamak için yeni yerler aramaya başladılar. Daha sonraki Yunanlılar (anakaranın kuzeybatısının Yunan ayırt edici özelliğini temsil eden) Dorların istilasını Tunç Çağı Yunanistanı'nın başına gelen felaketin nedeni olarak anımsasalar da, Dorlar, Yunanistan'ın güneyine büyük ihtimalle böylesine büyük bir hasar veremeyecek kadar küçük gruplar halinde gelmişlerdi. Bu dönemi, büyük istilalar değil, yurtlarından beklentileri kalmayan savaşçı grupların Doğu Akdeniz'deki topraklarından ya korsan ya da yabancı hükümdarların paralı askerleri olmak için göç etmeleri gibi küçük ölçekli insan hareketleri tanımladı.

Miken'in yeniden dağıtımcı ekonomisinin MÖ 1200'den sonra bozulmasının neden olduğu hasarın tamamen giderilmesi yüzyılları aldı. Büyük çaplı felaketten yalnızca Atina kurtulmuş gibi görünmektedir. Aslında MÖ 15. yüzyıl Atinalıları klasik Yunan halkları arasındaki eşsiz konumlarıyla övündüler: Kendilerini anayurtlarının "toprağından doğan"lar olarak adlandıran Atinalılar, MÖ 12. ve 11. yüzyıllarda Yunanistan'ın geri kalanını içine çeken kargaşada göç etmek zorunda kalmadılar. Atinalıların kendileriyle övünme nedenleri, diğer Yunanlıların yaklaşık olarak MÖ 1200

ile 1000 arası dönemdeki hazin kaderlerine ilişkin ipuçları vermektedir. Yurtlarından sökülüp atılan Yunanlılar, gemilerle dolaşarak yerleşecek yeni yerler aradılar. Daha sonraki dönemlerde Anadolu'nun batı kıyısının ortalarına yerleşen İyonya Yunanlılarının anakaradan göçleri tarihsel olarak bu dönemin sonuna denk gelir. Miken uygarlığının incelikli mücevherler, altın işlemeli bıçaklar, gömme banyo küvetleri gibi lüks malları ortadan kayboldu. Dışarıdan bakan bir gözlemci, Miken döneminin sonunda Yunan toplumunun geri çevrilemez bir ekonomik ve toplumsal çöküşe, hatta kayıtsızlığa yazgılı olduğunu düşünebilirdi. Gelgelelim aslına bakılırsa, bu sırada bugün klasik Yunan diye düşündüğümüz uygarlığı yaratacak büyük değişimler gerçekleşmekteydi.

1. Bu dar fakat nispeten düz sokak, Dimini'deki neolitik yerleşimde yer alan bir dizi evin arasından geçiyordu. (Tufts Üniversitesi, Perseus Projesi'nin izniyle)*

* Fotoğrafların metinlerinin çevrisi Nihan Elif Yolsal tarafından yapılmıştır.

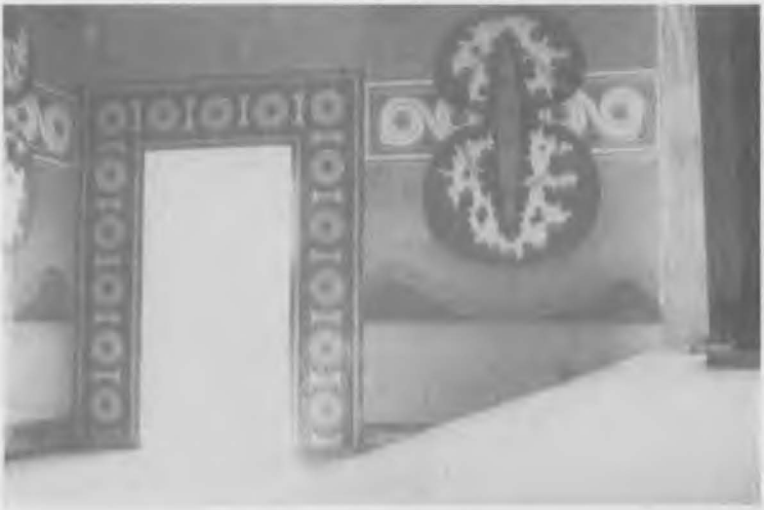
2. Malta Adasında yer alan tarihöncesi Tarksien'den çıkarılmış bu parçalanmış kadın heykelinde, Taş Devri'nden kalma Venüs heykelciklerinde de görülen bir özellik olan belirgin endomorfi görülmektedir (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

3. Thera'daki Minos yerleşiminden bu çok katlı binalar, adanın merkezindeki volkan patlamasında yer altında kalmıştır (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

4. Girit Adası, Gournia'daki Minos yerleşiminde, sokaklardan oluşan bir ağ ile birbirinden ayrılmış olan dip dibe dizilmiş evler bulunmaktadır (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir)b

5. Knossos'taki Minos sarayından çıkarılıp restore edilmiş bu freskte, 8. fotoğraftakine benzer bir kalkan bulunmaktadır (Saul S. Weinberg Koleksiyonu, Boston Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün izniyle).

6. Batı Peloponnesos'daki (Mora Yarımadası) Pylos'ta yer alan saray külliyesinden çıkarılmış bu gömme küvet gibi bedensel rahatı sağlayan unsurlar, Miken saraylarının göze çarpan özelliklerindendi (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

7. Bu vazoda, sanat tarihçileri tarafından geometrik olarak adlandırılan türde figürsel olmayan süsleme görülür; bu süslemeler bir kuş figürüyle tamamlanmıştır. Miken uygarlığının çöküşüyle birlikte Yunan çömleklerindeki figürsel tasvirler sona ermiştir; ancak daha sonraki dönemlerin geometrik sanatında Yakın Doğu modellerini taklit ederek yeniden kullanıma girmiştir (Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nin izniyle).

8. Yunanlı atletler uzun atlama yaparken devinimlerini artırmak için ellerindeki ağırlıkları ileri doğru sallar ve atlayışın ortasında ağırlıkları atarlardı (Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nin izniyle).

9. Tanrı Apollon'un Delphoi'deki gizli mabedinin ana tapınağı, derin vadinin panoramik manzarasına hâkim olacak şekilde yamacın yüksek bir noktasına konumlandırılmıştır (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

10. Delphoi'deki Atina hazinesi, Apollon Tapınağı'na giden Kutsal Yol'un yanındaydı (Fotoğraf Pamela Russell tarafından çekilmiştir, Tufts Üniversitesi, Perseus Projesi'nin izniyle).

11. Bir vazonun üzerine çizilmiş olan bu bebeğin fizyonomisi, Yunanlı ressamların çocukları küçük ölçekli yetişkinler olarak resmetme eğilimlerini göstermektedir (Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nin izniyle).

12. Kıyafetleri bir sandığa kaldırmakta olan bir kadına ilişkin bu tasvir, Yunanlıların, kadınların evdeki aileye ait mal mülkü muhafaza etme ve koruma sorumluluğunu üstlenmesini beklediklerini yansıtmaktadır (Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nin izniyle).

13. Erkeklerin elinden savaşçı rolünü alan mitolojik kadınlar olan Amazonları yenen hoplitlere ilişkin tasvirler, Yunan düşüncesine göre uygun dünya düzeninin yeniden kurulmasını resmetmekteydi (Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nin izniyle).

14. Antik Yunan dünyasından kalan en iyi korunmuş tapınakların bir kısmı Sicilya Adası'nda bulunmaktadır; Agrigento'daki (antik Akragas) MÖ5. yüzyıldan kalma bu tapınak bunun örneklerinden biridir. Geleneksel olarak Harmoni Tapınağı olarak adlandırılmıştır (orijinal adlandırma bilinmemektedir). Taş yapı, orijinalinde beyaz sıva ve parlak renklerdeki boya ile kaplanmış idi (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

15. Atina akropolünün anıtsal girişi, meclisin toplandığı Pynks tepesine karşıdan bakıyordu (Saul S. Weinberg Koleksiyonu, Boston Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün izniyle).

Karanlık Çağ

3

Geçiş Dönemi

Yunanistan'daki Miken uygarlığını yıkan, Yakın Doğu'nun dört bir yanındaki kentleri, krallıkları ve uygarlıkları zayıflatan ve yok eden MÖ 1200 ile 1000 arasındaki yerel savaşlar, iktisadi bozulma ve halkın yer değiştirmeleri bu yüzyılların yaygın şiddetine karşın ayakta kalmayı başarabilen halkların birçoğunda kırıp geçiren bir yoksulluğa neden oldu. Arkeolojinin sağladığı yetersiz bilgiyi tamamlayan çok az sayıda yazılı ve belge niteliğinde kaynak bulunduğundan, bu sorunlu dönemin ve onu izleyen ıslahın tarihini anlamakta karşımıza büyük güçlükler çıkıyor. Muhtemelen hem koşulların birçok insan için bu derece yok edici olması hem de her şeyden çok, Yunan'dan kalma yazılı kayıtların bulunmamasının bizi, bu yıllarda ne olduğuna ilişkin bulanık görüşlerle sınırlaması nedeniyle MÖ 11. yüzyılın sonlarına doğru başlayan bu dönemi Karanlık Çağ diye adlandırmak alışkanlık haline geldi: Bu dönemden çıkarabildiğimiz kadarıyla zamanın insanlarının kaderleri genellikle anıldığı gibi karanlık gözüküyor.

Yakın Doğu, Karanlık Çağ'ını yaklaşık MÖ 900'de sona erdirerek eski gücüne Yunan'dan daha çabuk kavuştu. Bu dönemin Yunanistan'da sona erişi genellikle yaklaşık 150 yıl sonrası, MÖ 8. yüzyılın ortası olarak belirlenir. Buna karşın, büyük bir uçurumun Tunç Çağı kültürünü Karanlık Çağ kültüründen ayırdığını düşünmemeliyiz. Her şeyden önce, Karanlık Çağda Yunanistan ile Yakın Doğu arasın-

daki ilişkinin sürmesi, Miken Yunan'ın çöküşünden kurtulanların Doğulu yaratıcı halkların teknolojisi, düşünceleri ve özellikle dinî gelenekleriyle bağlarını hiç koparmadıkları anlamına gelmekteydi. Yunan Karanlık Çağı'nın ayrıntılarını ortaya çıkarmak halen daha zor olsa da, Yunanlıların kendilerini daha sonra tanımlayacak olan değerlerin, geleneklerin, yeni toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimlerinin temellerini bu yüzyıllarda attıkları kesindir.

Karanlık Çağda Ekonomi ve Toplum

Miken uygarlığının yok olmasından sonra Yunanistan'da hüküm sürmeye başlayan ekonomik koşullar, Akdeniz ve Yakın Doğu dünyasında birçok insanın Karanlık Çağ'ın en kötü yılları boyunca katlanmak zorunda kaldığı olumsuz yaşam koşullarını çarpıcı biçimde örneklendirdi. Yaklaşık MÖ 1200'den sonra başlayan dönemin şiddeti, Miken zenginliğinin dayandığı karmaşık ekonomik sistemi yerle bir ettiği için Miken toplumu çöktü. Karanlık Çağ'ın başlarında hüküm süren yaşam koşullarının sertliğinin en sarsıcı göstergesi, Yunanlıların, anlaşıldığı kadarıyla Miken uygarlığının yıkılmasıyla birlikte yazı yazma bilgilerini –son zamanlarda tamamen kaybetmedikleri öne sürülse de– yitirmiş olmalarıdır. Yazı gibi çok önemli bir teknolojinin yaygın kullanımının tamamen ya da kısmen ortadan kalkması her koşulda açıklanabilir bir durumdur, çünkü Mikenlerin kullandıkları Lineer B yazısını öğrenmek zordu ve bu yazı büyük olasılıkla, yalnızca işleri merkezi ekonominin gerektirdiği kayıtları tutmak olan saray yazıcıları tarafından bilinmekteydi. Bu yazıcılar, yazıyı saraya giren ve yeniden dağıtım için saraydan çıkan malların kaydedilmesi için teknik bir yöntem olarak kullandılar. Yunan Miken sarayları ve dolayısıyla yeniden dağıtımcı ekonomi çöktüğünde, kaydı tutulacak bir şey gelmediği ve kayıtları tutacak merkezi bir otorite kalmadığı için artık ne yazıcılara ne de yazıya ihtiyaç kalmıştı. Bununla beraber eski gelenek-

lerin sözel yolla aktarımı, Yunan kültürünün hikâyelerini ve efsanelerini zamanla nesilden nesile aktarılan değerli varlıklar halinde tutarak onun bu kayba karşı direnişini olanaklı kıldı. Kesinlikle bizim izini sürebildiğimizden çok daha uzun bir süre Yunan yaşamının parçası olan bu hikâye anlatıcılığı, müzik, şarkı söyleme ve şiir okuma Yunanlıların kendilerine dair temel kültürel düşüncelerini nesilden nesile aktardı.

Gelgelelim mümkün olduğu kadarıyla ulaşılan doğru tarihsel bilgiler, daha sonraki dönemlerin Yunanlılarının Tunç Çağı konusunda gerçek bir bellek yitimi sorunu yaşadıklarını ortaya koydu. Sonraki dönemlerin Yunanlıları, Miken uygarlığı ve çöküşü hakkında çok az şey biliyorlardı ve bildiklerini düşündükleri önemli şeylerin bir kısmı da doğru değilmiş gibi gözüküyordu. Sözgelimi Miken uygarlığının çöküşünün ardından, kuzeyden gelen ve Yunanca konuşan, Dorlar olarak bilinen bir grubun Yunanistan'ın orta ve güney bölgelerini istila etmeye başladığına inandılar. Dorlar, özellikle Atina'nın MÖ 5. yüzyıldaki göz alıcı doğuşundan önce anakaradaki en güçlü kent-devleti olan Spartalıların ataları olarak bilindiler. Gelgelim modern arkeoloji dikkat çekici bir biçimde Dor istilasını onaylayan belirgin bir işaret bulamadı ve birçok bilim insanı bu eski kanıyı bir kurgu sayarak reddetti. Yunanlıların muhtemelen yazı yazamadıkları bu Karanlık Çağ'a ait yazılı hiçbir eserin bulunmaması, bu geçiş döneminin tarihinin yeniden inşa edilmesi için arkeologların ortaya çıkardıkları sessiz kanıtların temel alınması gerektiği anlamına geliyor. Bu nedenle de Yunanlıların Dorlara ilişkin inandıkları şeylerden daha çok arkeologların ulaştıkları sonuçlara güvenmekten başka seçeneğimiz bulunmuyor.

yakl. MÖ 1000: Atina dışında neredeyse bütün Miken yerleşimleri yıkıldı.
yakl. MÖ 1000-900: Nüfusun ve tarımın ciddi biçimde azaldığı dönem.
MÖ 900-800: Nüfusun ve tarımın erken dönem kendini toparlayışı; alet ve silah yapımında demirin kullanılmaya başlanması.
yakl. MÖ 800: Yunan'ın Suriye'deki Al Mina kentiyle ticari bağlantıları.
MÖ 776: İlk Olimpiyat Oyunları.
yakl. MÖ 775: Euboialılar Napoli Körfezi'ndeki Ischia adasında ticaret merkezi kurar.
yakl. MÖ 750-700: Homeros şiirleri Yunanlıların yazı yazmayı öğrenmelerinin ardından sesli harflerin de eklendiği Fenike alfabesi kullanılarak yazılır; Hesiodos şiirini yazar; Delphoi'deki Apollon kâhini zaten ünlüdür.

Arkeolojik kazılar, Yunanlıların Karanlık Çağ'da Miken uygarlığının zenginliğinin doruğunda olduğu zamanlardakinden daha az toprak ektiklerini ve daha az yerleşime sahip olduklarını ortaya koydu. Artık çiftçilere, çobanlara ve geniş bir el sanatı işçi grubuna uygun bir yaşam standardı sunan yeniden dağıtımcı bir ekonomiyle, yerleşimleri ve sıkı biçimde örgütlenmiş bölgeleri yöneten güçlü hükümdarlar taştan kalelerde oturmuyorlardı. Yunanlı maceracılar, yağmacılar ve tüccarlarla dolu gemilerin Akdeniz'deki sayısı, artık geç Tunç Çağı boyunca yelken açan Miken gemilerine göre çok azdı. Karanlık Çağ'ın ilk dönemlerinde Yunanistan'da gelişmiş siyasi devletler varolmadı, insanlar yaşamlarını çoban olarak sürdürebildiler ve kendilerini geçindirebilen çiftçiler birçok durumda yirmi kişilik kadar küçük yerleşimlerde toplandılar. Zengin Miken toplulukları çoğu zaman daha büyüktüler. Aslında bütün Yunan nüfusu erken Karanlık Çağ'da daha öncesine göre çok daha küçüktü. Nüfus azaldığından daha

az toprak ekilebildi ve bu da gıda üretiminde düşüşe yol açtı. Azalan gıda tedariki zamanla nüfusta daha büyük bir düşüşe neden oldu. Bu iki süreç, birbirlerini destekleyerek, etkilerini artırdı.

Tarımın azalması, eskisinden daha çok Yunanlının zorlu bir tarım ekonomisine rağmen ellerinde kalanlarla sürdürdükleri yaşamlarının daha büyük bir bölümünde hayvan gütmelerine yol açtı. Giderek yayılan çobanlık yapma, çobanları, bulundukları bölgedeki çayırları yoğun bir şekilde tüketen hayvanlarını yeni çayırlara götürmeye hazırlıklı kıldığı için daha gezgin olmaları anlamına da geldi. Daha az yerleşik bir yaşam tarzının sonucu olarak insanlar kendilerine ev olarak yalnızca basit kulübeler inşa ettiler ve az miktarda eşyayla yetindiler. Karanlık Çağ'da Yunanlıların, Miken atalarından farklı olarak artık heybetli mimarileri –çok sayıda odası olan sarayları, devasa taşların koruduğu kaleleri– yoktu. Çömlekçiler boyalı çömleklerin süslemesinde artık insan ve hayvan figürleri kullanmadıkları için sanat da bir tür yoksullaşmayla karşı karşıya kaldı.

Yunan erken Karanlık Çağ'ında yoksulluğun yaygınlaşması, bu dönemdeki birçok topluluğun en azından Miken uygarlığının gözle görülür hiyerarşisine kıyasla görece eşitlikçi olduğunu düşündürmektedir. Ne var ki arkeolojik bulgular ya kimi yerlerde hiyerarşik toplumsal sistemin varlığını sürdürdüğü ya da Karanlık Çağ'dan çok uzak olmayan MÖ 11. yüzyıl kadar erken bir tarihte canlandığı izlenimi uyandırıyor. Ne olursa olsun MÖ 10. yüzyıl Karanlık Çağ Yunanistan'ında toplumsal hiyerarşinin hüküm sürdüğüne ilişkin işaretler Yunan anakarasının doğu kıyısının açıklarındaki Euboia Adası'nda (bugün Eğriboz Adası) bulunan ve bugün Lefkandi olarak bilinen yerleşimde çok açıktır. Lefkandi'de yürütülen kazı, yaklaşık MÖ 950'de ölen bir adam ile kadının zengin biçimde döşenmiş mezarlarını ortaya çıkardı. Mezarlarda lüks eşyalar, Yakın Doğu imalatı nesneler vardı ve ölü kadın

az rastlanır zenginliğini kanıtlayan altın takılar takmaktaydı. Kadın ile adam ağaç direkler üzerindeki 46 metreden daha uzun bir binanın altında gömülüydüler. Mezarlarının çarpıcı mimarisi ve zenginliği bu kişilerin hayatları boyunca yüksek bir toplumsal konuma sahip olduklarını ve öldükten sonra atalara tapmanın bir biçimi olarak kullanılmış olabileceklerini akla getiriyordu. Muhtemelen böylesine zengin ve güçlü insanların sayısı bu tarihte çok azdı, ama Lefkandi'deki varlıkları, bariz bir toplumsal ayrımlaşmanın ya sürdüğünü ya da en azından Yunan dünyasının belirli bölgelerinde yine ortaya çıktığını kanıtlamaktaydı. Göreceğimiz gibi, Yunan toplumunun hiyerarşik örgütlenişindeki gerilimler Yunan'ın etkili yeni siyasi biçimi, yani kendi kendini yöneten özgür yurttaşların kent-devleti için gereken zemini hazırladı.

Ekonomik İyileşme ve Teknoloji

Arkeolojik kazılar, MÖ 900 itibariyle en azından çeşitli yerlerdeki az sayıdaki Yunanlının bedenleriyle birlikte gömülen değerli nesnelere sahip olabilecek kadar zengin olduklarını ortaya çıkardı. Bu dikkat çekici servet birikimi, hiyerarşik toplum yapısının bu dönemde bütün Yunanistan'a gözle görülür biçimde yayıldığına işaret etmektedir; cenazelerinde kendi ölümlü bedenlerinin yanında pahalı maddi mallar bulundurmalarına yetecek kadar zengin az sayıdaki kadın ve erkeğin aileleri bu sergilemeyle toplumun zirvesindeki yerlerine işaret ediyorlardı. Karanlık Çağ'ın başlarında ölü insanların büyük çoğunluğunun gücü ancak sade kilden yapılma birkaç kaba yetmekteydi. Mezara değin uzanan zenginliğin belirlediği toplumsal ayrımlaşma, MÖ 900 itibariyle hayli gelişme kaydeden teknoloji ve ticaret kaynaklı önemli ekonomik değişimlerin karşılığıydı.

Atina'dan iki mezar, bu dönemde metalurji ve tarım teknolojilerinde meydana gelen değişimleri ve en sonunda Karanlık Çağ'ın sona ermesine yardım edecek olan ilerlemeleri

açıklamaktadır. Bu iki mezardan daha eski, yaklaşık MÖ 900 tarihli olanı bir erkeğe aitti. Bir çukurdan oluşan mezara, yakılan adamdan kalanların bulunduğu kilden bir kap yerleştirilmişti. Kabın etrafında aralarında uzun bir kılıcın, mızrak uçlarının ve bıçakların bulunduğu metal silahlar vardı. Bir erkeğin mezarına savaş silahları konulması Miken Çağı'nın defin geleneklerinin bir devamı olsa da bu silahlar daha önceki dönemin başlıca metali tunçtan değil, demirdendi. Bu farklılık, MÖ 1. binyılın ilk yüzyılları boyunca bütün Akdeniz bölgesinde metalurjide önemli bir yön değişikliği yaşandığını göstermektedir: aletlerin ve silahların yapımında kullanılan temel metal olarak demirin tuncun yerini alması. Bu nedenle tarih dönemlerini en fazla kullanılan metalin adıyla adlandırma alışkanlığı izlenerek Yunan'ın Karanlık Çağı da erken Demir Çağı olarak adlandırılabilir.

Yunanlılar demiri işlemek için gereksinim duydukları çok yüksek eritme sıcaklığı gibi özel metalurji tekniklerini büyük bir olasılıkla metal madenleri arayan tüccarlardan, Kıbrıslı, Anadolulu ve Yakın Doğulu gezgin işçilerden öğrendiler. Kalkanların ve zırhların yapımında tunç kullanılması sürse de, en başta tarım aletlerinin, kılıçların, mızrak uçlarının üretimi olmak üzere birçok kullanım alanında demir, tuncun yerini aldı. Tunç karşısında pratik üstünlüklere sahip olduğu için demirin kullanımı yayıldı. Bir kere demir madenini üretmek tunca göre daha kolaydı, demir aletler ve silahlar tunç olanlarına göre daha ucuzdu. Dahası işlenmiş demir, tunçtan daha sert olduğundan demir alet edevat keskinliğini daha uzun süre korumaktaydı. Tunç üretmek için bakıra katılması gereken kalayın zor bulunması bu metalurjik yeniliğin rağbet görmesine ivme kazandırdı. Eskiden Yunanistan'a ve Yakın Doğu'ya Anadolu'dan ve çok daha uzak kaynaklardan kalayın taşındığı uluslararası ticaret rotaları yaklaşık MÖ 1200'ün başından itibaren Doğu Akdeniz bölgesini etkileyen yaygın kargaşayla bağlantılı ayaklanma-

lar nedeniyle bir süredir kullanılmaz hale geldiği için Yunanlılar kendi topraklarında demir madeni çıkarmaya başladılar.

Demirden daha iyi ve daha verimli çiftlik alet edevatının yapılması, Atina'da bulunan mezarların ikincisindeki bulguların yansıttığı bir gelişme olan gıda üretiminde artışa yardım etti. Yaklaşık MÖ 850 tarihli olan bu mezar, kadının kalıntılarını ve aralarında altın yüzükler, küpeler, cam boncuklardan bir kolye ve fırınlanmış kilden sıradışı bir sandığın bulunduğu hazinelerini saklamaktaydı. Kolye ya Mısır'dan ya Suriye'den ithal ya da muhtemelen buralardan gezgin metal ustalarının yerli üretimiydi. Altın mücevheratın tekniği de Yakın Doğu'nunkiyle aynıydı. Bu nesneler, Yunan ile Yakın Doğu'nun daha zengin kültürleri arasındaki bağlantının, bir sonraki yüzyılda Karanlık Çağ sona ererken kültürel etkisi artan bir ilişkinin sürmekte olduğunu gösterdi. Bu mezardaki en ilgi çekici nesne, kadının pişmiş kilden sandığıydı. Sandık modern sanat tarihçilerinin geç Karanlık Çağ'ın bu tarzına geometrik adını vermelerine neden olan kendine özgü biçimde karmaşık ve düzenli desenlerle boyanmıştı. Sandığın üzerine ambarların (tahılın depolandığı yapılar) minyatür modelleri olan kovan benzeri beş tane kap heykeli yapılmıştı. Bu modeller özel değeri olan nesneler olarak gömülecek derecede önemli idiyseler, belli ki asıl ambarlar ve buralarda saklanan tahıl da gerçek yaşamda değerli metalardı.

Bu tümdengelim, Yunan tarımının Karanlık Çağ'ın başlarında, yani hayvan yetiştiriciliğinin yaygınlaştığı ve toprağın işlenmesinin arttığı MÖ 850 yılı itibariyle zaten harap durumunu ıslah etmeye başladığı anlamına gelir. Kadının tahıl tarlalarına sahip olup olmadığını bilemesek de, heykel şekli verilmiş sandığından çiftçiliğin, kendisi ve çağdaşları için önemli olduğunu çıkarabiliyoruz. Tarımsal üretimin bu dönemdeki artışına nüfus artışı da eşlik etti. Nüfus artışının daha fazla arazinin yetiştirilmesini önceleyip öncelemediğini

ve buna neden olup olmadığını ya da aksine tarım teknolojisindeki gelişmelerin ve daha fazla arazinin tarıma açılmasının toprağın besleyebileceği insan sayısını artırarak nüfusta buna bağlı bir artışa neden olup olmadığını belirlemek olanaksızdır. Bu iki gelişme birbirini destekledi: Yunanlılar daha çok gıda ürettikçe daha iyi beslenen nüfus daha hızlı çoğaldı ve nüfus arttıkça daha fazla insan daha fazla gıda üretti. Yunan nüfusunun Karanlık Çağ sonlarında yeniden çoğalması, yeni Yunan siyasi biçimlerinin ortaya çıkacağı demografik koşulları oluşturdu.

Yunan Seçkinlerinin Toplumsal Değerleri

Atina'da ambar modeliyle birlikte gömülmüş zengin kadın ve Lefkandi'deki daha eski çift gibi insanlar, Yunanistan'da Yunan Karanlık Çağı'nın daha sonraki evresinde gözle görülür biçimde yaygınlaşan toplumsal hiyerarşinin en zengin, en saygın ve en güçlü üyeleriydiler. Yunancada "en iyinin yönetimi" anlamına gelen aristokrasi terimi, bu seçkin tabaka için kısaltma olarak kullanılmasına rağmen, terimin farklı yan anlamları da olması nedeniyle bu kullanım yanıltıcı olabilir. Başka dönemlerde ve başka yerlerde aristokrasi, yasal olarak oluşturulmuş ve resmen onaylanmış, aristokrat olarak kabul edilen bir ailede doğmaları nedeniyle konumlarını resmi olarak miras yoluyla almış soylular anlamına geldi. Yunan toplumu hiçbir zaman böyle resmi bir soylular sınıfına sahip olmadı. Bu nedenle, Yunan toplumunun ileri gelen üyelerini aristokrattan daha çok seçkin şeklinde adlandırmak daha doğrudur ve kitapta bu kullanım benimsenmiştir. Yunan tarihi tartışmalarında karşımıza "aristokrasi" ve bağlantılı "aristokrat" gibi terimler çıktığında bu terimlerin sözgelimi, Fransız ve İngiliz tarihinde genellikle ifade ettikleri şeyi ifade etmediklerini unutmamız gerekir.

Yunan seçkinler tabakasının üyeleri, zenginlik ve doğumun da aralarında bulunduğu birbirleriyle ilişkili etkenlerin

bileşimine dayanan konumlarını bu dönemde kazandılar. Servet ve saygınlık sahibi bir ailede doğmak açıkça seçkinler tabakasının üyesi olmanın bir ölçütü olsa da, kişinin kökeni toplumda "en iyi'nin bir üyesi olarak kabul görmesini tek başına garanti etmiyordu. Bu gruptan beklenen, davranış kurallarına bağlılık ve zengin olmaktı. Dahası kişinin servetini kamusal ortamda uygun biçimde –güzel mallar edinerek ve kutlamaları finanse ederek gösteriş yapmak, hediye alışverişi yaparak toplumsal eşitleriyle ve iyilik yaparak kendinden aşağıda olanlarla ilişkilerini sağlamlaştırmak, özellikle büyükbaş hayvanlar olmak üzere pahalı kurbanlarla tanrılara saygısını göstermek için– kullanması çok önemliydi. Bu nedenle kişinin seçkin tabakanın üyesi olduğunu başkalarına onaylatırken sergilediği davranış, en az hangi aileden doğduğu kadar önemliydi. Kişinin servetini kaybetmesi ya da bir seçkinden beklenen biçimde davranmaması toplumdaki saygınlığını kaybetmesine neden olabiliyordu.

Ailelerin seçkin unvanını en başta hangi yollardan almış olabilecekleri, bu serveti ve konumu koruyabilmeleri için soylarından gelenlere aktarmada nasıl yetkinleştikleri konusunda yalnızca tahminde bulunabiliriz. Karanlık Çağ'da bazı aileler seçkin olma konumunu erken Karanlık Çağ'da servetlerini ya da topraklarını korumayı bir şekilde başarmış Miken Çağı'nın önemli ailelerinin ayakta kalanları olarak miras almış olabilirler; bazı aileler servet edinerek ve maddi yardım karşılığında kendilerine iyilik yapanların üstün konumunu onaylamaya istekli daha az talihli insanlara yardım ederek seçkinler arasına girme yolunu kendileri açmış ve bazıları başkalarının da katıldığı başlıca dini ritüellerin denetimini tekellerine alarak üstün bir toplumsal konum elde etmiş olabilirler.

Yunan seçkinlerinin, topluluklarının örgütlenişine ve üyelerinin nasıl davranmaları gerektiğine ilişkin düşünceleri ve gelenekleri –yani değerler sistemi– tarımın yeniden dirili-

şi gibi doğmakta olan yeni Yunan siyasi biçimlerinin temel bileşenlerini oluşturdu. Karanlık Çağ seçkinlerinin toplumsal değerleri, bu çağın sonlarında, yani yaklaşık 8. yüzyılın ortalarında yazılmaya başlanan, kitap uzunluğunda iki şiir, *İlyada* ve *Odysseia*'da anlatılan öykülerde sergilenir. Yunanlılar, alfabenin çok daha önce görüldüğü Yakın Doğu'nun okuryazar u ğarlıklarıyla kurdukları ilişkiler sayesinde yazı yazma teknolojisini yeniden öğrendiler. MÖ 950 ile 750 arasında kullandıkları sesleri temsil etmesi için Fenike alfabesini kendilerine uyarladılar. Hatta alfabeye ünlü harfler ekleyerek temel bir değişikliğe gittiler. Fenike alfabesinin Yunan uyarlaması en sonunda bugün İngilizce için kullanılan alfabenin temelini oluşturdu. Arkaik Çağ (yaklaşık MÖ 750-500) Yunanlıları bu iki şiirde olduğu gibi sözlü edebiyatı yazıya aktarmak için yeni kazandıkları bu beceriyi hızla kullandılar. Yunanlılar *İlyada* ve *Odysseia*'yı Anadolu'nun İyonya olarak adlandırılan bölgesinden (bugün Türkiye'nin batı kıyısı) kör ozan Homeros'un yazdığına inanıyorlardı. Son hali tek kişinin kaleminden çıkmış olsa da Homeros şiiri, yüzyıllar boyunca efsanevi savaşçıların ve ailelerinin eylemlerini ve değerlerini konu alan şiirler söyleyen sayısız Yunan ozanının varlığından etkilenerek oluştu. Yakın Doğu'nun şiirsel masalları, yüzyıllar boyunca kültürel değerlerin nesilden nesile aktarılmasını sağlayan sözlü şiir sanatını etkiledi. Davranış biçimleri, kökenleri çok daha eskiye uzanmasına rağmen, Homeros şiirinin dizelerinde betimlendi. Homeros'un dizeleri öncelikle yurttaşlığa dayanan siyasi sistemler doğmadan önceki Karanlık Çağ Yunan toplumunda yerleşmiş toplumsal değerleri dile getirdi.

2. Tablo. İlk Alfabelerden Harf Örnekleri

1. İlk Kenan dili	2. İlk Harf Adları ve Anlamları		3. Fenike Dili	4. İlk Yunanca	5. Modern İngilizce Büyük Harfler
	alp	öküz başı			A
	bêt	Ev			B
	gaml	fırlatma çubuğu			C
	digg	Balık			D
	hô(?)	Çağırma			E

1. Sina, Serabit el-Khadim gibi yerleşim yerlerinde yazıldığı biçimiyle MÖ 2. binyıl tarihli İlk Kenan alfabesindeki harfler.
2. Harflerin ve sözcüklerin adlarının alındıkları yerler; sözgelimi *bet* adlı harf, "Ev" anlamına gelen Kenan sözcüğü *bet*'in ilk sesi olan b harfinin sesini göstermek için yazıldı.
3. Ayrı harflerin Fenike alfabesindeki karşılığı.
4. Ayrı harflerin Yunan alfabesindeki karşılığı.
5. Ayrı harflerin modern İngilizce büyük harflerle yazılışı.

Homeros şiirlerinin ana karakterleri kesinlikle emek isteyen değerler koduna göre yaşaması beklenen seçkin tabakanın üyesiydiler. Erkekler *İlyada*'nın emsalsiz Akhilleus'u gibi savaşçıydılar. *İlyada*, bir Yunan ordusunun Kuzeybatı Anadolu'da bir kale olan Troya kentine saldırısının ünlü hikâyesinin bir bölümünü anlatır. Her ne kadar Troyalıların Yunanlılardan ayrı bir halk olduğu yaygın biçimde varsayılsa da, şiirler Troyalıların etnik kimliği sorusuna açık bir yanıt vermemektedir. *İlyada*'nın Yunanlıların Homeros'un döneminden 400 yıl önce gerçekleştiğini düşündükleri Troya Savaşı'nı betimleyişinde Akhilleus "Yunanlıların en iyisidir" (örneğin, *İlyada*, 1.244) çünkü dengi olmayan o "eylemleri ya-

pan ve sözcüklerin sözcüsü"dür (*İlyada*, 9.433). Akhilleus'un sözcüğe ve eyleme ağır basan ilgisi "mükemmelliği"yle (geniş bir anlam yelpazesine sahip olan Yunanca *arete* sözcüğünün en uygun karşılığı) kazanabileceği görkemli ünü (*kleos*) kaynaklıdır. Seçkin tabakanın bütün üyeleri gibi Akhilleus da, mükemmellik koduna uymayı başaramadığı düşünülürse, başkalarının gözünde itibarını kaybedeceğinden korktu. Bu kodun himayesinde başarısızlık ve uygunsuz davranış ortak bir utanç konusu haline geldi.

Ahlaki bir değer olarak mükemmellik, güçlü bir yükümlülük ve sorumluluk düşüncesini beraberinde getirdi. Bu ödevlerden en güçlüsü, durum ne olursa olsun konuk-evsahibi dostluğu (*xenia*) bağlarına saygı gösterilmesinin gerekmesiydi. Sözgelimi *İlyada*'da Yunanlı Diodemes düşman savaşçı Glaucus'la savaşmaya hazırlanırken Glaucus'un büyükbabasının bir zamanlar kendi büyükbabasını Glaucus'un adasına gemiyle seyahat ederken bir misafir olarak ağırladığını öğrenir. Uzun bir geçmişi olan misafirperverlik yasasının kural haline gelmiş dostluk bağları vardı ve insanları birbirlerinin –iki torun için de geçerliliğini koruyan ve savaşın kızıştırdığı ortamda bile saygı gösterilmesi gereken bir ilişki olan– "konuk-evsahibi dostluğu" kılmaktaydı. Diomedes şiirde şöyle der: *"Kalabalıkta kargılarımızı sakınalım; Benim öldüreceğim bir sürü Troyalı var, Yeter ki tanrı yoluma koysun onları, Ben de onlara yetişeyim. Senin karşında da bir sürü Akhalı var, Öldürürsün yeterse gücün."*[2] (*İlyada*, 6.226-229). Bu örnekte savaşçılar mükemmelliklerini göstermek için oluşturulmalarına katılmadıkları ahlaken bağlayıcı yükümlülüklere saygı göstermeye mecbur kalırlar. Nitekim mükemmellik düşüncesi hem rekabeti hem de işbirliğini destekleyen bir toplumsal değer işlevi görebilirdi. Yani, savaş ortamında birbirlerine karşı yükümlülükleri olmayan insanlar arasında mükemmellik, savaşçıların düşmanlarını yenmek, dostlarını ve müttefiklerini savaşları kazanma

2 A. Kadir ve Azra Erhat'ın *İlyada* (Can Yayınları) çevrisinden alınmıştır.

becerisinde gölgede bırakmak için rekabet etmelerini talep etti. Buna karşın konuk-evsahibi dostluğu gibi ilişki ortamlarında mükemmellik, düşmanların bile bireyler arasında yer edinen ahlaki yükümlülüğe saygı göstermede işbirliği yapmak için ölümcül rekabeti bir kenara koymalarını gerektirdi.

Kişisel bir nitelik olarak mükemmellik, Homeros şiirlerinde yalnızca savaşçıların değil, aynı zamanda toplumsal açıdan seçkin kadınlara yüklenen değer kodlarında da ayrıma gider. Seçkin tabakanın *İlyada* ve *Odysseia*'da betimlenen bu temel özelliği, *Odysseia*'nın kahramanı Odysseus'un karısı ve yoldaşı olan, Peloponnesos'un batı kıyısında yer alan İthaka adasındaki topluluğunun en önemli hanesinde yaşayan Penelope karakterinde daha belirgin biçimde ön plana çıkar. Penelope'nin mükemmelliği kocasının uzun yokluğu sırasında hanesini ve mülkünü zekâsına, toplumsal konumuna ve kocasına güçlü sadakatine dayanarak korumasını gerektirir. Penelope, Odysseus yirmi yıl süren Troya Savaşı için uzaklardayken ve daha sonra bir dizi macerayla yurduna dönmek için yelken açtığında kocasının yurdundaki rakiplerinin zarar verme girişimlerine direnişinde büyük dayanıklılık ve yaratıcılık sergilemek zorundadır.

Odysseus en sonunda İthaka'ya döndüğünde gerçek kimliğini açıklamadan ve önemli konumunu yeniden üstlenmeden önce hanesinin durumunu gizlice görmek için gezgin bir dilenci kılığına bürünür. Perişan kılıklı yabancı, evin kâhyası kadından kötü muamele görmesine karşın, Penelope ona Yunan geleneğine göre bütün misafirlere borçlu olunan şefkat ve ağırbaşlılıkla yaklaşarak mükemmelliğe bağlılığını sergiler. Bunun karşısında kimliğini gizlemeyi sürdüren Odysseus, Penelope'yi seçkin olmanın gereklerini bilen ve bunları yerine getiren bir kadının hak ettiği övgü sözcükleriyle selamlar: "*Kınayamaz seni hiçbir ölümlü, ey kadın, bu uçsuz bucaksız toprak üzerinde, engin göklere dek yükselir ünün, anılırsın her yerde kusursuz bir kral gibi, tanrılardan korkar da hani, kalabalık,*

*soylu bir halkı doğruluk töresince yönetir hiç şaşmadan, buğday ve arpa getirir yurdunda ona kara toprak, ağaçlar yemişle dolar, sürüler durmadan ürer, bol balık verir deniz, öyle iyidir ki yönetici, yaşar buyruğunda halk bey gibi.".**

Her ne kadar Penelope açıkça edebiyatın ayrıksı bir figürü olarak görülse de Odyssey'in övgüsünde üstün erdeme ve başarıya sahip bir erkeğe de uyan bir betimleme kullanması, Karanlık Çağ Yunan toplumunun erdemi ve başarıyı kadınlardan olduğu kadar erkeklerden de beklediğini ve kadınlara ve erkeklere başarılarından dolayı aynı şekilde onaylanma ve başarısızlıklarından dolayı aynı şekilde itibarlarını kaybetme hakkı tanıdığını göstermektedir. Gerçek yaşamda seçkin tabakadan kadınlar, aynı konumdaki erkekler gibi, daha sıradan karakter ve konumdaki diğer kadınlardan ayrılmaları için yaşamdaki rollerinin onlardan olağanüstü bir mükemmellik göstermelerini talep ettiğini düşündüler. Bu anlayışa göre, mükemmelliği ve onun getireceği ünü amaç edinmeyen her yaşam rezildi. Bu tür bir değer anlayışı, kuşkusuz nüfusun büyük çoğunluğunu ikincil bir konuma yerleştirdi. Bu ikincil konumdan kurtulmak için küçük bir umut vardıysa bu da yalnızca, seçkinler arasına girmelerine olanak sağlayacak serveti bir biçimde edinebilmekti.

Olimpiyat Oyunları ve Panhelencilik

Mükemmelliğin seçkin tabakadan Yunanlı erkekler için rekabetçi bir değer olduğu, Yunanlıların tanrılarının kralı Zeus'un büyük tapınağıyla birlikte anılan, dini bir festival olan Olimpiyat Oyunları'nda tam anlamıyla gözler önüne serildi. Tapınak, oyunların MÖ 776'dan itibaren her dört yılda bir düzenlendiği, Peloponnesos'un kuzeybatısındaki Olympia'daydı. Bu büyük kutlamalarda üstün atletler olmak için zaman ayırabilecek kadar zengin erkekler koşu ve

* A. Kadir ve Azra Erhat'ın *Odysseia* (Can Yayınları) çevrisinden alınmıştır.

güreş müsabakalarında modern Olimpiyat Oyunları'nda olduğu gibi milli takımların temsilcileri olarak değil bireysel olarak yarıştılar. Fiziksel cesarete, zindeliğe, rekabete ve diğer erkeklerin kazananlara verdikleri toplumsal onaya yapılan vurgu, bu dönemde gelişen Yunan eril kimlik idealine karşılık gelmekteydi. Yunanlı atletler, halk arasında çıplaklığa karşı olan eski Akdeniz geleneğinden nadir görülen bir farklılaşmayla giysileri olmadan yarıştılar (dolayısıyla *gymnasium* sözcüğü "çıplak" anlamındaki Yunanca *gymnos* sözcüğünden gelmektedir). Olimpiyat Oyunları'na sonradan at ve savaş arabası yarışları eklendiyse de, *stadion* (bizim deyişimizle stadyum) olarak adlandırılan yaklaşık iki yüz metre uzunluğundaki sürat koşusu, en önemli yarış olmaya devam etti. Yarışları kazananlar aslında parasal ödül değil, yalnızca yabani zeytin yapraklarından bir çelenk almalarına rağmen, zaferin saygınlığı beraberinde diğer ödülleri de getirebiliyordu. Daha sonraki Yunan spor müsabakalarında maddi değere sahip ödüller bolca verildi. Olimpiyat Oyunları'na katılım bütün erkeklere açıktı, ölüm tehlikesi nedeniyle evli kadınların katılmasına izin verilmese de, henüz evlenmemiş kadınlar müsabakalara katılabiliyorlardı. Kadınların Zeus'un karısı Hera onuruna Olympia'da farklı bir tarihte düzenlenen ayrı bir festivalleri vardı. Hera oyunları hakkında daha az şey bilinse de, Pausanias (*Description of Greece*, 5.16.2) henüz evlenmemiş kadınlar Olimpik pistte erkeklerin *stadion* yarışının altıda beşi kadar uzunluktaki koşu müsabakasında yarıştılar şeklinde aktarıyor. Daha sonraki tarihlerde, Olimpiyat Oyunları da dahil olmak üzere uluslararası yarışmalar, Yunanistan'ın her yerinde düzenlenen çeşitli yarışmalarda kazandıkları katılım ücretleri ve ödüllerle iyi bir yaşam süren profesyonel sporcuların hâkimiyeti altına girdi. Bütün sporcuların en ünlüsü Güney İtalya, Crotone'den Milo'ydu. MÖ 536'tan itibaren güreş çelengini altı kere kazanan Milo, sa-

dece nefesini tutarak ve alnını genişleterek kafasının etrafına sarılmış bir bağı kopacak hale getirdiği dikkat çekici gösterilerle ünlüydü.

Olimpiyat Oyunları sıradan insanlardan doğuştan gelen farklılıklarıyla gurur duyan bireyler arasındaki yarışlara ağırlık verdi. MÖ 5. yüzyıl şairi Pindaros, bir ailenin zaferlerini överken farklılığı açıkça ortaya koydu: "*Birlikte doğduğunuz doğayı gizlemek olanaksız. Kutsal oyunlarda mükemmelliğin doruklarına ulaştığımızda çiçekleriyle zengin mevsimler size, Alatas'ın [Korinthoslu] oğullarına zaferlerin getirdiği görkemi çok defa bağışladı*" (*Olympia Ode*, 13). Bununla beraber festivalin bütün Yunanlıların katılabileceği bir etkinlik olarak düzenlenmesi MÖ 8. yüzyılda Yunan toplum ve siyasetinde yer edinmeye başlayan ortak eylem eğilimine işaret etmektedir. Her şeyden önce Zeus'a tapınmak için özel bir tapınağın inşa edilmesini, kalabalıkların toplanması için çevrede bir yer inşa edilmesi izledi. Zeus ve Hera Oyunlarının panhelenci, yani bütün Yunanlılara açık olması geleneği bu fiziksel çevrenin oluşturulmasını toplumsal açıdan tamamladı. Dahası yollarının üzerinde savaşlar olsa bile yarışmacıların ve izleyicilerin Olympia'ya güvenle ulaşabilmelerini sağlamak için uluslararası ateşkes ilan edildi. Kısacası Olimpiyat Oyunları için yapılan düzenlemeler, MÖ 8. yüzyıl Yunanistanı'nda bireysel etkinlik ve kendi başına mükemmellik peşinde koşma değerlerinin, değişen ve yeni oluşan toplulukların barış içinde birbirlerinden etkilenmeleri için yeni yollar bulması gereken bir topluma uygun yeni bir ortama evrilmeye başladığını göstermektedir. Bireysel çıkarların yanı sıra ortak çıkarların da üzerinde durulması, Yunan'ın yeni siyasi biçimlerinin oluşturulmasında bir başka önemli ön koşuldu.

Din ve Mit

Eski Yunan tarihinin tamamı boyunca hemen hemen bütün ortak etkinlikler için gerekli ortamı din sağladı. Spor müsabakaları, Zeus'un onuruna düzenlenen Olimpiyat Oyunları'nda oldu-

ğu gibi, belirli tanrıları onurlandıran dinî festival ortamlarında yapıldı. Savaş, sivil ya da askeri liderlerin, hayvanların kurban edilmesinden ve beklenmedik yağmur yağışı gibi doğa olaylarından çıkartılan kehanetlerde belirledikleri kutsal işaretlere göre yürütülürdü. Yunan dinî ritüellerinin en önemli olayı kurban kesimleri, açık havada, kalabalıkların önünde gerçekleştirilirdi. Kurban kesiminden sonra kurban etiyle verilen ziyafeti de içeren halk etkinlikleri düzenlenirdi. Yunan dininin kavramsal temeli tanrıları ve onların insanlarla ilişkilerini anlatan mittedir (Yunanca *mythos* sözcüğü "öykü" ya da "masal" anlamına gelmektedir). Karanlık Çağ'da Yunanlılar yeni metaller ve pazarlar ararken karşılaştıkları Yakın Doğulu tüccarlardan duydukları öyküler ve çömlek, mühür ve mücevher gibi ithal eşyaların üzerindeki Yakın Doğu mitoloji figürlerini, işlenen desen ve oymaları anlama çabaları sonucunda Yunan miti Yakın Doğu mitinden derinden etkilenmiştir. MÖ 8. yüzyılda, Yunanlılar kendi mit uyarlamalarını yazıya geçirmeye başladılar. Bu dönemden elimize ulaşan Hesiodos'un şiirleri (bu tarihte henüz düzyazı Yunan edebiyatı yoktu) dinsel mitin Yunanistan'da yeni siyasi yapıların oluşumunu destekleyen topluluk duygusuna, ekonomik değişimler ve zamanın toplumsal değerleri kadar katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Yunanistan'ın orta kesiminde Boiotia bölgesinde yaşayan Hesiodos, adaletin kutsal kökenini ortaya çıkarmak için mitleri kullandı. Hesiodos'un uzun şiiri *Tanrıların Doğuşu* başlangıçta varolan Khaos ("boşluk" ya da "oylum") ile Gökyüzü'nün ve sayısız başka çocuğun annesi Yeryüzünden tanrılar ırkının doğuşunu ayrıntılarıyla anlatır. Hesiodos, Gökyüzü kardeşlerini hapsettiğinde Yeryüzünün "[Gökyüzü] utanç verici şeyler yapmayı planladığı" için Gökyüzünün acımasız erkek çocuğu Kronos'u onu güç kullanarak devirmeye ikna ettiğini söyler. Daha sonra Kronos kendi oğlunu yuttuğunda, Kronos'un eşi, Kronos'u kötü eylemlerinden dolayı cezalandırmak için onu güç yoluyla devirecek oğulları

Zeus'a sahipti. Mezopotamya'nın *Yaratılış Şiiri*'nde görüldüğü gibi kökenleri Yakın Doğu mitlerinde olan bu canlı öyküler, varoluşun tanrılar için bile mücadeleyi, kederi ve şiddeti gerekli kıldığı fikrini taşımaktaydı. Daha önemlisi bu öyküler adalet kaygısının başlangıçtan itibaren evrenin kutsal düzenin bir parçası olduğunu gösterdi.

Hesiodos *İşler ve Günler* adlı şiirinde Zeus'u bütün insan ilişkilerinde adaletin kaynağı olarak gösterir. Hesiodos'un Zeus betimlemesi, Homeros şiirlerinde yer alan yalnızca savaştaki gözde savaşçılarının kaderiyle ilgilenen Zeus betimlemesiyle belirgin bir karşıtlık oluşturur. Hesiodos adaleti kötülük edenleri cezalandırmak üzere ortaya çıkacak kutsal bir nitelik şeklinde sunar: *"Zeus bu yasayı insanlar için buyurdu, balıklar, vahşi hayvanlar ve kuşlar adalete sahip olmadıkları için birbirlerini yemek zorunda olsalar da, Zeus insanlara en iyi olan adaleti verdi"* (276-280). Hesiodos döneminin Karanlık Çağ toplumunda erkekler aile üyeleri ve evdeki hizmetçiler üzerinde doğrudan denetim uygulayarak adaletin dağıtılması konusunda hâkimiyet kurdular. Erkekler evlerinin dışında liderler olarak erkekleri kabul ederek onların takipçileri haline geldiler. Güçlü erkeğin takipçileri, hem kendi aralarında servet ve konum bakımından az çok eşit olmaları hem de zorlu ihtilafları çözme ve yağmacılara ya da başka askeri tehditlere karşı savunmaları örgütleme yetisi olan bir figüre ihtiyaç duydukları için bu lider erkeklere kendi otoritelerinin bir kısmını devrettiler. Antropolojinin terimleriyle söylersek, bu liderler grupların reisleri gibi hareket ettiler. Reisler mülk ve vergi anlaşmazlıklarını çözme, ödüllerin ve cezaların dağıtımını denetleme ve genellikle grubun güvenliğini esas kabul eden dinî törenlere başkanlık etme otoritesine sahiptiler. Reisin, grubun itaatsiz ve asi üyelerine şiddet uygulama iktidarı sınırlıydı. Bütün grubu etkileyen kararlar alınması gerektiğinde reisin liderliği, grup üyelerini yapılması gereken şeye ikna ederek bir uzlaşma oluşturma yeteneğine sahip olmasına dayanırdı.

Hesiodos etkin bir reisin nasıl bir liderlik gösterdiğini şöyle betimler: "*Bilge liderler halklarının hep birlikte yanlış yolda olduklarını gördüklerinde, onları incitmeyen sözcüklerle ikna ederek işleri güzellikle yoluna sokarlar*" (*Tanrıların Doğuşu*, 88-90). Kısacası bir reis takipçilerine, istekli olmaları koşuluyla ve zorlamayla değil, yalnızca ikna yoluyla liderlik edebilirdi.

Kuşkusuz reisler konumlarını ve başkalarını onun istediklerini yapmaya ikna etme yeteneklerini kötüye kullanmaktan uzak değillerdi ve Karanlık Çağ'ın sonlarında liderler ve onların yoksul takipçileri arasındaki anlaşmazlıklar sanki giderek yaygınlaşmış gibi görünmektedir. *İlyada*'dan bir öykü, kent- devletinin ortaya çıkmaya başladığı dönemde böyle bir anlaşmazlığı doğurabilecek türden bir davranışın kurgusal bir betimlemesini sunmaktadır. Troya'yı kuşatan Yunan ordusunun burnu havada, kendini beğenmiş lideri Agamemnon, askerlerine artık onuncu yılının içinde olan savaşı sürdürme kararını bildirdiğinde, Thersites adlı sıradan bir asker yüksek sesle kararın aleyhinde konuşur. Agamemnon, Yunanlıları bir Karanlık Çağ lideri bir grubu nasıl yönetiyorsa öyle yönettiği için –bütün erkeklerin düşüncelerinin ortak bir toplantıda saygıyla dinlenmesini gerektirmekteydi– Thersites'in düşüncesini açıklama hakkı ve olanağı vardı. Nitekim Thersites, Agamemnon'u bir araya toplanan takipçilerinin önünde aşırı hırslı olmakla eleştirir. Thersites, Agamemnon'un sıralanmış takipçi askerlerine "*Ganimetini hazmetmesi için onu burada bırakalım*" diye haykırır. Bir başka lider Odysseus, Thersites'e '*Bak sana diyeyim, bu dediğim de olacak hani, böyle zıpırlık eder görürsem seni bir daha, varsın Odysseus'un omuzları üzerinde durmasın başı, bana bir daha Telemakhos'un babası demesinler, tutup anadan doğma etmezsem seni, çırılçıplak, ayıp yerlerini örten gömleğini çıkarmazsam sırtından, adamakıllı pataklamazsam seni, göndermezsem tez giden gemilere ağlaya ağlaya.*"* diyerek Agamemnon'a des-

* A. Kadir ve Azra Erhat'ın *İlyada* (Can Yayınları) çevrisinden alınmıştır.

tek vermek için ortaya çıkar. Odysseus arkasında acımasız bir rüzgârla Thersites'i hemen sindirir (2.211-277).

Öykünün sonuç kısmında bir araya toplanmış askerler Odysseus'un itici bir karakter olarak resmedilen Thersites'e eşitsiz muamelesini onaylarken betimlenirler. Kent-devletinin bütün özgür erkeklerin paylaştığı siyasi bir kurum olarak oluşturulması için, bu erkek kitlesinin kayıtsız tutumunun gerçek dünyada değişmesi gerekti. Sıradan insanların toplumlarında geçerli olan eşitlik tanımına göre eşit muameleyi hak ettiklerinde ısrar etmeleri gerekti. Seçkin tabakanın üyeleri liderlik konumlarını koruyabilmelerine karşın, sıradan insanlar seçkin liderlerin savaşta mahiyetleri, barışta toplumsal astları olarak kaldılar.

Hesiodos, gündelik yaşam ilişkilerinde adaletin uygulanışının 8. yüzyıl itibariyle artan gerilimini sergiler. Aslında gerilim reisler ile çiftçiler (bir ya da iki kölesi, tarlalarını işlemek için öküzü ve başka taşınabilir değerli eşyası olabilen özgür küçük çiftlik sahipleri) arasında ortaya çıkmıştır. Çiftçilerin mülk sahibi olmaları, geç Karanlık Çağ Yunanı'nda seçkin liderlerin takipçi gruplarını oluşturan, yoksullardan daha zengine doğru uzanan erkekler arasında onları en etkili grup kıldı. Küçük bir çiftçinin bakış açısından bakan şair, adaletin kutsal kökeninin takipçileri ve komşuları arasındaki sorunları "taraflı yargılarla" çözen "rüşvet yiyen liderlere" (*İşler ve Günler*, 263-264) karşı bir uyarı olması gerektiğinde ısrar etti. Anlaşmazlıkların çözülmesinde adil muamele görmeyen çiftçilerin bunun karşısında gözle görülür biçimde duydukları kızgınlık, siyasi örgütlenmenin, kent-devletinin yeni biçimlerine doğru yavaş yavaş ilerleyen hareket için bir başka uyarıcı işlevi gördü.

Arkaik Çağ

4

Kent-devletinin Gelişimi

Yunanlılar Arkaik Çağda en yaygın ve en etkili yeni siyasi biçimleri kent-devletini (*polis)* tam anlamıyla oluşturdular. "Eski Moda Çağ" anlamına gelen ve Yunan tarihinin yaklaşık olarak MÖ 750 ile 500 arasını adlandıran Arkaik Çağ terimi, sanat tarihi kaynaklıdır. Yunan sanatı çalışan bilim insanları bugün eskisi kadar yaygın olmayan estetik yargı ölçütünü kullanarak bu dönemden yapıtların tarzının –güzelin örneklerini ürettiğini düşündüklerinden Klasik Çağ diye adlandırdıkları– izleyen dönemin (MÖ 5. ve 4. yüzyıllar) daha natüralist sanatına göre eski moda gözüktüğü hükmüne vardılar. Sözgelimi Arkaik Çağ heykeltıraşları Mısır heykellerini taklit ederek dimdik, düz duran bağımsız figürler yaptılar. Klasik Çağdan itibaren heykeltıraşlar konularını çok daha çeşitli ve dinamik figürlerle tasvir ettiler.

Arkaik Çağ heykellerinin değerler sorunu bir yana, Arkaik Çağ, Eski Yunan'daki toplumsal ve siyasal örgütlenmede Karanlık Çağ'ın başında başlayan ve Yunan kent-devletinin ortaya çıkmasına neden olan gelişmelerin aşamalı oluşumuna şahitlik etti. Yurttaşlık ilkesine göre örgütlenen kent-devleti, yurttaş erkekleri, yurttaş kadınları, onların çocuklarını, yerleşik yabancıları, bir bütün olarak kent-devletine ait olanlar kadar, bireylere ait köleleri de nüfusuna dahil etti. Kent-devleti çok farklı yasal ve toplumsal konumlardan gelen insanlardan oluşan karmaşık

bir topluluktu. En dikkat çekici ayırt edici özelliklerinden biri, yurttaşlığın kapsamı ve topluluğun en yoksulları olan ama özgür doğmuş yerli üyelerin bile siyasi haklara sahip olmasıydı. Yoksulluk yaşamlarını maddi bakımdan kölelerinki kadar fakirleştirebilse de, bu ayrım onları kent-devletinin esir sakinlerinden ve yerleşik yabancılarından ayıran kişisel özgürlüklerine fazladan bir anlam kattı.

MÖ 750'den önce: Fenikeliler Batı Akdeniz, Cádiz'deki (günümüz İspanya'sında) gibi sömürgeler kurar.
yakl. MÖ 750: Yunan kent-devletleri mekânsal ve toplumsal olarak örgütlenmeye başlar.
yakl. MÖ 750-550: Akdeniz bölgesinin her tarafında Yunan sömürgeleri kurulur.
yakl. MÖ 700-650: Yunanistan'da hoplit zırhı daha fazla yaygınlaşır.
yakl. MÖ 600 ve sonrası: Kölelik Yunanistan'da giderek yaygın hale gelir.

Kent-devletinin Ayırt Edici Özellikleri

Modern "politika" teriminin türetildiği Yunanca *polis* terimi, onun bugün normal olarak kent şeklinde düşündüğümüz şeyden farklılığını vurgulamak için "kent-devleti" olarak çevrilmektedir. Eski Yakın Doğu'daki birçok ilk devlet gibi polis de yalnızca daha sonraki yüzyıllarda kalın duvarlarla korunan kent merkezini değil, aynı zamanda birkaç mil çevresindeki, çeşitli küçük yerleşimlerle dolu kırsalı da içine almaktaydı. Ayrıca bir polisin üyeleri hem merkezindeki kentte hem de köylerde ya da kırsal bölgenin her tarafına dağılmış ıssız çiftlik evlerinde yaşayabilirlerdi. Bu insanlar hep birlikte siyasi bir devleti şekillendiren bir yurttaşlar topluluğu oluşturdular ve polisin siyasi ayırt edici özelliklerini yurttaşlar arasındaki bu ortaklık temsil etti. Siyasi katılım hakkına yalnızca erkekler sahip olsalar da, kadınlar yasal, toplumsal ve dini bakımdan topluluğun üyeleri

sayıldılar. Polisi koruyucu ve hami olarak yöneten, sözgelimi Atina'daki Athena gibi, belirli bir tanrıydı. Farklı topluluklar aynı tanrıyı koruyucuları olarak seçebilirlerdi; Atina'nın klasik dönemdeki başlıca rakibi Sparta'nın koruyucu tanrısı da Athena'ydı. Polisin üyeleri devletin koruyucu tanrısına olduğu kadar topluluğun diğer tanrılarına da saygı göstermek zorunda olan dinî bir birlik oluşturdular. Topluluk tanrılara resmi bağlılığını ve saygısını kamu geliriyle karşılanan, rahip ve rahibeler olarak hizmet gören yurttaşlar tarafından yönetilen düzenli, halka açık bir dizi dinsel tapınma aracılığıyla ifade ettiler. Bir kent-devletinin başlıca tapınma ritüeli, kutsal koruyucuları olan tanrılara polisin üyelerinin saygılarını ve dindarlıklarını kanıtlamak için hayvanlar kurban edilmesiydi.

Polis, komşularından bağımsızdı ve yurttaşlarının kent ve kırsal yerleşimleri arasında siyasi birliğe sahipti. Üyeleri ortak bir siyasi kimliği bilinçli bir biçimde paylaşan bir topluluk olarak Yunan polisinin kökenlerinin nereye uzandığı sorusunun epey tartışmalı olduğunu açıkça belirtmek yerinde olur. Yunan halkları Arkaik Çağ'dan itibaren Doğu Akdeniz bölgesi civarındaki diğer halklardan teknolojik, dinsel ve edebi yenilikleri alarak özümsediler. Bu nedenle Yunanlılar daha önce başka yerlerde yaşanan, örneğin Kıbrıs'taki kent krallıklarında ya da Fenike kentlerindeki gibi gelişmelerden etkilenmiş olabilirler. Buna karşın, kültürel âdetlerin aksine siyasi adetlerin Doğu'dan Yunan'a nasıl aktarılmış olabileceğini hayal etmek zordur. Yakın Doğulu tüccarların, el sanatı ustalarının ve gezginlerin Karanlık Çağ'da Yunan'a akını, beraberinde teknolojik, dinî ve sanatsal düşünceleri siyasi sistemlerden çok daha kolay getirebilirdi. Güçlü imparatorluk devletlerinin bulunmaması kent-devletinin oluşumunu etkileyen bir Karanlık Çağ koşuluydu. Miken uygarlığının siyasi tükenişi, ardında küçük, bağımsız kent-devletlerinin büyük devletler tarafından bastırılmadan ortaya çıkmalarını olanaklı kılan bir boşluk yarattı.

Her koşulda mevcut amaçlarımız doğrultusunda Yunan kent-devletinin siyasi bakımdan özgür yerli yurttaşlar için geçerli olan yurttaşlık kavramı çevresinde örgütlendiğini vurgulamak daha önemlidir. Örgütleyici bir kavram olarak yurttaşlığın bu dönemde Yunan'daki ayırt edici özelliği, temelde yasaların koruması altında eşit muamele beklentisi olmak üzere, kuramda esas olarak yasalar önünde belirli eşitlik düzeylerini varsaymasıydı. İdeal cinsel tutum ve mülkün denetimi gibi yaşamın belirli alanlarında kadınlara uygulanabilen farklı düzenlemeler istisnaydılar. Yunan kent-devletinin sağladığı genel yasalar önünde eşitlik, yurttaşın servetine bağlı değildi. Pratikte eksiklikleri olsa bile yasalar önünde eşitlik anlayışının, Yunan toplumunun Arkaik Çağ'da yeniden örgütlenişinde bir temel işlevi görmesi dikkate değer bir durumdur. Çünkü daha önce dile getirdiğimiz zengin ile yoksul arasındaki toplumsal farklılaşma, eski Yakın Doğu'nun ve Miken Çağı Yunanı'nın tarihini tanımlamış ve geç Karanlık Çağ'dan itibaren Yunan'da yaygınlaşmıştı. Yurttaşlığa dayalı polis, halka açık tapınakların ilk defa inşa edildikleri –arkeoloji tarafında doğrulanan– MÖ 750'deki ilk kesin ortaya çıkışından Roma İmparatorluğu'nun 8. yüzyıl sonlarındaki doğuşuna kadar Yunan'da rakipsiz siyasal ve toplumsal örgütlenme biçimi olarak kaldı. Yunanistan'daki diğer yaygın yeni siyasi örgütlenme biçimi, kimi zaman kent-devletlerinden oluşan, geniş bir bölge üzerinde esnek bir birlik biçimi "lig" ya da "federasyon"du (*ethnos*).

Yunan siyasetinin ve toplumunun en ünlü İlkçağ çözümleyicisi filozof Aristoteles (MÖ 384-322), polisin ortaya çıkışının iş başındaki doğa güçlerinin kaçınılmaz sonucu olduğunun altını ısrarla çizdi. Aristoteles "*İnsanlar doğaları gereği bir poliste yaşayan varlıklardır*" (*Politika*, 1253a2-3) diyerek biraz ironik de olsa polis topluluğun dışında kendisine yeterek varolan birinin, ya bir hayvan ya da bir tanrı olması gerektiğini (1253a29) iddia etti. Aristoteles doğaya göndermede bulunurken top-

Harita. 3. *Fenike ve Yunan Sömürgeleştirmesi, yakl. MÖ 800- yakl. 500.*

lumsal ve ekonomik güçlerin birleşik etkisini kastetmekteydi. Ama insan topluluklarını düzenlemenin bu yeni yolunun geçtiği süreci Yunanistan coğrafyası da etkiledi. Anakaranın sert dağlık coğrafi yapısı, kent-devletlerinin çoğunlukla kolay iletişimi engelleyen kayda değer engellerle fiziksel olarak birbirlerinden ayrı olmaları anlamına gelmekte ve dolayısıyla paylaşılan kültüre ve dile rağmen onların siyasi açıdan başkalarıyla birlikte değil, ama kendi başlarına gelişme eğilimlerini pekiştirmekteydi. Boiotia düzlüklerinde olduğu gibi, kent-devletleri birbirlerinin topraklarına gidip gelmelerinin önüne geçecek büyük engeller olmadan da yan yana yaşayabildiler. Sadece tek bir Yunan adası birbirlerine karşı bağımsızlıklarını koruyan birçok kent-devletine ev sahipliği yapabilirdi: Midilli Adası. Ege Denizi'nin doğusundaki büyük Midilli Adası beş farklı kent-devletine ev sahipliği yapmıştı. Çok az sayıda kent-devleti büyük bir yurttaş topluluğunu beslemeye yetecek kadar ekilebilir toprağı denetimi altında tutuğu için, Yunan nüfusunun Karanlık Çağ'ın sonlarında etkileyici biçimde artmasından sonra bile, polis topluluklarının nüfusunun birkaç yüz bin ile iki bin arasında değişmesi normaldi. MÖ 5. yüzyıl itibariyle Atina 40.000 yetişkin yurttaş erkeğe sahipti ve toplam nüfusu köleler ve yurttaş olmayanlar dahil olmak üzere, birkaç yüz bin kişiydi, ama bu genelde küçük ölçekli Yunan kent-devletlerine göre az rastlanan bir istisnaydı. Doruk noktasındaki klasik Atina'nınki kadar büyük bir nüfus, ancak ticaretle ve başka yollarla sağlanan gelirlerle karşılanması gereken gıda alımıyla ayakta tutulabilirdi.

Erken Sömürgeleştirme

Bazı Yunanlılar MÖ 9. yüzyıl kadar erken bir tarihte anakaranın doğusundan Ege Denizi'ni aşarak İyonya'ya yerleşmek için göç etmişlerdi. Buna karşın Yunanlılar yaklaşık olarak MÖ 750'den itibaren Yunan anavatanın çok daha uzaklarına yerleşmeye başlamışlardı. Bu tarihi izleyen iki yüzyıl içinde

Yunanlılar günümüzün Güney Fransası'nda, İspanyası'nda, Sicilyası'nda, Güney İtalyası'nda yer alan bölgelerde, Kuzey Afrika'da ve Karadeniz kıyısı boyunca sömürgeler kurdular. En sonunda Yunan dünyası yüzlerce kent-devletini kapsadı. Ekilebilir arazinin azlığı Yunan'dan göçü kesinlikle hızlandırdıysa da, muhtemelen Yunanlıları ekonomisi halen genelde sorunlu olan anavatanlarından ayrılmaları için harekete geçiren asıl dürtü, Arkaik dönemde Akdeniz'deki uluslararası ticaretin yeniden canlanmasıydı. Ticari kaygıları olan kimi Yunanlılar, bu dönemde Filistinli Fenikelilerin İspanya'da kurdukları gibi yabancı yerleşimlerden konut edindiler. Fenikeliler genellikle metal ticaretini daha rahat yapabilecekleri noktalarda olmak üzere, Batı Akdeniz'in her yerinde ticaret amaçlı yerleşimler kurmakta çaba gösterdiler. Sözgelimi kuruluşu MÖ 750 öncesi olan günümüz İspanyası'nın Cádiz bölgesindeki Fenike yerleşimi, bir yüzyıl içerisinde İber halkıyla başarılı bir ekonomik ve kültürel etkileşime giren bir kent haline geldi. İspanya'nın doğal kaynakları arasında zengin metal madenleri vardı.

Her ne kadar göçmen Yunanlılar arasında denizaşırı Fenike topluluklarından konut almak yaygın olsa da, Yunanlılar da yurtdışında ticaret merkezleri kurdular. Sözgelimi Euboia Adası'ndan (bugün Eğriboz Adası) tüccarlar bugün Al Mina olarak adlandırılan Suriye kıyısındaki bir yerleşimde yaşayan toplulukla MÖ 800 itibariyle zaten ticari bağlantılar kurmuşlardı. Riskli deniz yoluyla keşif yolculuklarının masraflarını karşılayacak kadar zengin insanlar, metallerin peşinden yurtlarından çok uzaklara gittiler. Homeros şiirleri girişimci metal tüccarlarının bu temel stratejisini doğrulamaktadır. *Odysseia*'da tanrıça Athena, şiirin kahramanından kimliğini saklamak için bir metal tüccarı kılığında belirir: Athena kahramana "*Gemimle ve tayfalarımla, bakır peşinde şarap koyuluğundaki denizin ötesindeki yabancı ülkelerin yolundayım; demir taşıyorum,*" der (1.178-158). Çalışkan araştırmacı-

larmış gibi gözüken Euboialılar, yaklaşık MÖ 775 itibariyle İtalya'nın güneyinde, Napoli Körfezi'ndeki İschia Adası'nda da ticari amaçlı bir yerleşim kurmuşlardı. Euboialılar burada İtalya'nın orta kesimlerini yurt edinmeyi başaran bir halk olan Etrüsklerden ithal ettikleri demir cevherini işlediler. Arkeologlar Yunan anayurdunun dışında en az 80 yerleşimde Yunan çömlekleri bularak denizaşırı iletişimin 8. yüzyılda yayıldığını belgelediyseler de, 10. yüzyıldan yurtdışına taşınan çömlek neredeyse hiç bulunamadı.

Yunanlı ve Yunanlı olmayan denizaşırı tüccarlardan yerleşmek için gözde yerleri öğrenen Yunanlı sömürgeciler "kurucu" (*ktistes*) denilen bir lider seçerek keşif gezileri için "anakentleri"nden (*metropolis*) yola çıktılar. Her ne kadar Yunanlı sömürgeciler yeni bir bağımsız kentdevleti kurmak üzere yola çıksalar da, sömürgecilerden anakentleriyle bağlarını koparmamaları bekleniyordu. Bir savaşta, anakentin düşmanının yanında yer alan bir sömürge hain olarak görülürdü. Sömürgeciler kimi zaman yerleştikleri yerin sakinleri tarafından dostlukla karşılanır, kimi zaman ülkeyi yeni toplulukları için ele geçirmek üzere savaşmak zorunda kalırlardı. Anlaşıldığı kadarıyla sömürge kurma amaçlı keşif gezilerine çıkanların hepsi erkek oldukları için, sömürgeciler eşlerini ya barışçı görüşmeler ya da şiddet içeren kaçırmalar yoluyla kendi halkları arasından bulmak zorundaydılar. Sömürgenin kurucusu, yerleşim yerini uygun biçimde tasarlamak ve toprağı paylaştırmakla yükümlüydü. Homeros hayali bir sömürgenin kuruluşunu şöyle betimler: "*Böylece [kurucu] onları alıp götürdü, onları insanların koşuşturmasından çok uzaklardaki Scheria'ya [adlı bir yere] yerleştirdi. Kent merkezinin etrafını bir duvarla çevirdi, evler inşa etti, tanrılar için tapınaklar dikti ve toprağı bölüştürdü*" (*Odysseia* 6.7-10).

Yunanlıları göç etmeye ilk başta ticari çıkarlar yöneltti. Ama MÖ 8. yüzyılın ortasında sürekli yerleşecek bir yer bulmak üzere yurtlarını terk eden Yunanlıların sayısının art-

masına belki de Karanlık Çağ'ın sonlarındaki nüfus patlamasının Yunan kültüründe servetin en arzu edilir biçimi olan çiftçiliğe uygun topraklarında kıtlık yaratması neden oldu. Karanlık Çağ'da görülen kargaşa ve nüfus azalışı esasında geride çok fazla işlenmemiş kaliteli toprak bıraktı ve aileler sahipsiz tarlaları sahiplenmeleri için çocuklarını yurt dışına gönderdiler. Gelgelelim, işlenebilir toprak için girilen rekabet nedeniyle kimi kentdevletlerinde gerginliklere yol açan bu ücretsiz toprak tedariki, en sonunda tükendi. Göç, topraksız erkekleri yeni kentdevletleri biçiminde kurulan sömürgelerin topraklarında kendi tarlalarını edinebilecekleri yabancı bölgelere yollayarak bu sorunun çözülmesine yardım etti.

Cyrene'nin (günümüzde Kuzey Afrika, Libya'da) yaklaşık olarak MÖ 630 kurulmuş olması sömürgeleştirme sürecinin ne kadar tartışmalı olabileceğini göstermektedir. Girit Adası'nın kuzeyinde bir adadaki Thera polisinin halkı, görünüşe bakılırsa nüfusunu geçindiremiyordu. Bu nedenle nüfus baskısına bir çözüm olarak sömürgeciler yollamak akla uygun geldi. Ktistes Battus liderliğinde bir keşif gezisinin nasıl düzenlendiğini anlatan daha geç tarihli bir kayıt durumun aciliyetini ortaya koymaktadır: *"Delphoi'deki Apollon kendiliğinden Battus'a ve Theralılara Cyrene'ye bir topluluk yollamalarını emrettiği için Theralılar Battus'u Kuzey Afrika'ya lider ve kral olarak yollamaya ve arkadaşları gibi Theralılar için yelken açmasına karar verdiler. Theralılar hanelerine göre eşit ve adil şartlarda gidecekler ve [her aileden] bir yetişkin erkek evlat alınacak [ve seçilenler bu yetişkinler arasından ve yalnızca yelken açabilecek özgürlüğe sahip diğer Theralılar arasından olacak]. Ve sömürgeciler yerleşke kurmayı başarırlarsa, bu sömürgeye katılmak için Kuzey Afrika'ya yelken açanlar yurttaşlığı ve yüksek görevleri paylaşacaklar ve onlara sahibi olmayan topraklardan pay verilecek. Ama sömürgeciler yerleşimi kuramazlarsa, Theralılar yardım gönderemezlerse ve sömürgeciler beş yıl zorluk çekerlerse, cezalandırılmaktan korkmaksızın Threra'ya dönmek için burayı terk edecekler, kendi mülklerine dönebilecekler*

ve yurttaş olacaklar. Polis'in göndermeye karar verdiği kişi sömürge için Thera'dan ayrılmakta gönülsüzse ölüm cezasına çarptırılacak ve mülküne el konulacak. Böyle birini koruyan ya da saklayan, oğluna yardım eden bir baba mı yoksa kardeşine el uzatan bir kardeş mi olduğu fark etmeksizin sömürgeye gitmeyi reddeden kişiyle aynı cezaya çarptırılacak. Thera'da kalanlar ile Cyrene'de sömürge kurmak için yelken açanlar bu koşullar altında antlaşma için yemin ettiler ve ister Kuzey Afrika'ya yerleşenler ister geride kalanlar olsun antlaşmayı bozanların ya da yerine getirmeyenlerin lanetlenmelerini istediler." (GHI, No: 5)

Theralı genç erkeklerin yeni sömürge için evlerini terk etmekte gönülsüz oldukları açık. Bu dokunaklı belge ayrıca nüfus artışına çare olarak düşünülen sömürgeleştirmenin daima bir kişisel seçim meselesi olmadığını göstermektedir. Erkeğin sömürgede muhtemelen ona servet kazandırabilecek bir toprak edinme olasılığının aileden ve dostlardan ayrılarak güvenli olmayan denizlerden bilinmeyen tehlikelerle dolu bölgelere seyahat etmenin korkularının göz önüne alınarak iyi değerlendirilmesi gerekmekteydi. Yunanlı sömürgecilerin geleceklerinden kaygılanmak için nedenleri vardı.

Bazı durumlarda nüfus artışı sömürgeleştirmenin başlıca nedeni değildi. Sömürgelerin kurulması, varlıkları huzursuzluğa yol açan istenilmeyen kişilerin anakentten uzaklaştırılmasına da yarayabiliyordu. Sözgelimi, Spartalılar MÖ 706'da İtalya'nın kuzeyindeki Taras'ı (günümüzün Taranto) yurttaş yapılarını zedeleyecek bir grup gayrimeşru erkek çocukla sömürgeleştirdi. Thera'nın genç erkekleri gibi bu talihsiz dışlanmışlar da kesinlikle kendi tercihleriyle sömürgeciler olarak gitmediler.

Yunanlıların uluslararası ticarete ve sömürgeleştirmeye katılmaları Anadolu ve Yakın Doğu halklarıyla ilişkilerini artırdı. Yunanlılar daha eski bu uygarlıkları zenginlikleri ve kültürel başarılarından dolayı takdir ettiler ve kıskandılar. Frigya Kralı Midas'ın altınları, Yakın Doğu seramiklerinin

üzerindeki canlı hayvan resimleri, Mısır'ın görkemli tapınakları, Fenike kentlerinin alfabesi gibi... Yunanlı sanatçılar Karanlık Çağ'ın başlarında çalışmalarında insanları ya da hayvanları tasvir etmeyi bırakmışlardı. Karanlık Çağ'ın sonları ve Arkaik Çağ'ın başlarında Yakın Doğu'dan ithal çanak çömleklerin üzerinde gördükleri resimler onları kapların üzerine yapacakları resimlerde yeni figürler betimlemeye yöneltti. Arkaik Çağ'ın sonlarında ekonominin düzelmesi Yunanlıların taştan anıtsal mimariyi yeniden canlandırmalarına olanak verdiğinde, Mısır mimari tasarımlarına öykünen tapınakları bu büyük, pahalı binalar inşa etme eğiliminin öne çıkan örneklerini ortaya koydu. Yunanlılar MÖ 7. yüzyılda madeni parayı bulan Anadolulu Lidyalılardan öğrendikleri bir teknoloji olan madeni para basımına MÖ 6. yüzyılda başladılar. Gelgelim bu buluştan uzun bir süre sonra bile, ekonomik alışverişin büyük bir kısmı, özellikle Yakın Doğu'da olmak üzere takas yoluyla gerçekleştirildi. Ağırlıklı olarak para kullanılan ekonomilerin oluşması yüzyılları aldı.

Yazı yazma bilgisi, eski Yakın Doğu'nun Karanlık Çağ'dan en son çıkan bölge olan Yunan'da bıraktığı en çarpıcı etkiydi. Yunanlılar büyük ihtimalle Fenikelilerin yaptığı gibi iş için ve ticaret kayıtlarını tutmakta kullanmak üzere alfabeyi ilk önce Fenikelilerden öğrendiyseler de, çok geçmeden alfabeyi edebiyatı yani Homeros şiirlerini yazıya geçirmek için kullanmaya başladılar. Arkaik Çağ'ın tarım ağırlıklı ekonomisinde okuma ve yazma becerisi çok fazla gerekli olmadığı ve okul bulunmadığı için başlangıçta yeni harfleri çok az insan öğrendi.

Bu dönem boyunca uluslararası pazarlar için girilen rekabet daha büyük Yunan kent-devletlerinin kaderlerini etkiledi. Sözgelimi Korinthos, Kuzey ve Güney Yunanistan'ı birbirine bağlayan dar kıstağı denetleyen coğrafi konumu sayesinde zenginleşti. Akdeniz'in doğu-batı deniz rotalarında çalışan gemiler Güney Yunanistan'ın fırtınalı burnundan geçmeyi

tercih etmediklerinden, genellikle yüklerini kıstak boyunca inşa edilen özel bir kanalla aktarılmaları için boşaltılırlar ve ardından yükler kıstağın öbür ucunda yeniden başka gemilere yüklenirdi. Küçük gemiler kanal üzerinden kıstağın bir ucundan diğer ucuna çekilmiş bile olabilirler. Böylece Korinthos canlı bir nakliyat merkezi haline geldi, liman ücretlerinden ve vergilerinden büyük gelir elde etti. Ayrıca Arkaik Yunan'ın en önemli tersanesi olarak büyük ün kazanarak bundan büyük kazanç sağladı. Üstün nitelikli ince kil çöküntülerinden ve sayıları giderek artan çömlekçilerin uzmanlığından yararlanarak canlı renklerle boyanmış çömlek ihracatında da başarılı oldu. Çömleklerin denizaşırı yolculuklarının son noktası olan İtalya'nın orta kesimindeki Etrüskler gibi halkların çömleklere yabancı lüks mallar olarak, kendileri için mi yoksa içlerinde taşınan şarap ve zeytinyağı gibi şeylerden dolayı mı değer verdikleri tam anlamıyla belli değildir. Ama resimli Yunan çömleklerinin üretilme noktalarından düzenli biçimde uzaklara taşındıkları kesindir. Gelgelelim MÖ 6. yüzyılın sonları itibariyle resimli çömlek alıcıları Atina kilinin kimyasının Korinthos'unkinden daha canlı bir kırmızı içermesi nedeniyle bu tasarımları tercih etmeye başladılar. Böylece Atina, Korinthos'u bu konudaki yerinden ederek Yunanistan'ın önde gelen desenli çömlek ihracatçısı haline geldi.

Yunanlılar ister ticari seyahatler için ister sömürgeleştirme için olsun yurtlarından ayrılmadan önce tanrılarının onayını istemede daima dikkatliydiler. Cyrene örneğinde olduğu gibi uzağa bir grup yollamadan önce en sık danışılan tanrı Yunanistan'ın orta kesimlerinde, dağların arasında eşsiz bir manzaraya sahip Delphoi Tapınağı'nda yaşayan Apollon'du. Delphoi Tapınağı, ziyarete gelen ricacıların sorularına Apollon'un yanıtını aktaran kadın kâhin Pythia'ya ev sahipliği yaptığı için uluslararası ün kazanmaya başlamıştı. Delphoi kâhini yılın dokuz ayı boyunca belirli günlerde çalışmakta ve hizmeti öylesine çok talep görmekteydi ki tapınağı yönetenler,

en cömert bağışçıları sıranın başına alarak ödüllendirmekteydi. Delphoi'nin ziyaretçilerinin büyük çoğunluğu kâhine evlilik ve çocuk sahibi olma gibi kişisel sorunlarını danışırlardı. Bir sömürge kurmayı umut eden Yunanlıların Delphoi'deki Apollon'un onayını almak zorunda olduklarını hissetmeleri, kâhine MÖ 700'ler kadar erken bir tarihte büyük saygı gösterildiğini kanıtlamaktadır. Bu ün, kâhinin gelecek yüzyıllar boyunca Yunanistan'da uluslararası ilişkilerde önemli bir güç olarak kalmasını sağladı.

Kent-devletinin Kurulması

Arkaik dönemde kent-devletinin yavaş yavaş ortaya çıkmasının yolunu açan Yunan siyasetindeki değişimlerin nedenlerini belirlemek çetrefilli bir sorun olarak durmaktadır. Elimize ulaşan bulgular ağırlıklı olarak başta nüfusunun büyüklüğüyle olmak üzere, önemli açılardan tipik bir kent-devleti olmayan Atina'ya aittir. Bu nedenle Yunan kent-devletinin kurulmasına ilişkin söyleyebileceklerimizin çoğu yalnızca Atina için geçerlidir. Diğer kent-devletleri kesinlikle farklı koşullar altında ve farklı nedenlerle ortaya çıktılar. Bununla beraber kent-devletlerinin MÖ 8. yüzyıl ortaları civarında oluşmaya başladıkları yavaş sürece ilişkin bazı genel sonuçlar çıkarmamız olanaklı gibi görünmektedir.

Arkaik Çağ'da Yunan ekonomisinin canlanması ve bu tarihten itibaren nüfusunun artması kent-devletlerinin kurulması sürecini kesinlikle hızlandırdı. Tarım ve ticaret aracılığıyla azımsanmayacak miktarda mal mülk edinmeyi başaran erkekler, zenginliklerine, saygınlıklarına ve özellikle bu iki ayırt edici nitelik tam olmadığında soylarının şanına dayanarak üstünlük iddiasında bulunan toplumsal seçkinden siyasi etkinliklerde daha fazla söz hakkı talep ettiler. Dizeleri daha önceki dönemin koşullarını yansıtan 6. yüzyıl şairi Megaralı Theognis, toplumsal ve siyasi etkiye sahip olmaya giden yol olarak servetin öneminin giderek artmasının tehdit ettiği

seçkin tabakanın üyelerinin kaygısını dillendirdi: "*günümüzde insanlar mülke değer veriyor ve asil erkekler 'kötü' [yani, resmi olarak seçkin olmayan] ailelerle ve 'kötü' erkekler asillerle evlilik yapıyor. Zenginlik soy silsilelerini altüst etti... ve yurttaşların iyi soyu giderek kayboluyor*" (*Theognidea*, 189-190). Bu çığlık, yalnızca küçük bir ikiyüzlülükten ibaret değildir, çünkü seçkin tabakanın servet biriktirmeye geleneksel ilgisini saklasa da, toplumda önemli bir yere sahip olanlar ile artan devingenlikle buna ulaşmayı isteyenler arasındaki büyüyen gerilimi de sergiliyor.

Bu çağdaki nüfus artışı muhtemelen daha çok seçkin olmayan tabakalarda görüldü. Seçkin olmayan tabakalar Karanlık Çağ başlarının nüfus azalışını izleyen dönemde daha fazla toprak ekmek için daha çok çocuk sahibi oldular. Görünüşe bakılırsa sayıları giderek artan mülk sahibi insanlar, seçkin tabakanın üyelerinin kendi yerel bölgelerinde açıkça küçük birer kral gibi hareket ettiklerini ve daha az zengin ve daha az güç sahibi olanlara "çarpık" gözüken bir adalet uygulamaya eğilimli olduklarını düşünüyorlardı. Bu insanlar seçkinlerin liderliğinde hüküm süren adaletsizliğe, tıpkı Kronos'un adaletsizliği karşısında sessiz kalmayan Hesiodos'un *Tanrıların Doğuşu*'nun Zeus'u gibi isyan ettiler. Hayattan kendilerine düşen payı iyileştirmeyi umanların eşitlik ve adalet kaygısı, nüfus artışının yarattığı toplumsal ve siyasal baskılara bir yön verdi.

Kent-devletinin bütün özgür insanların pay sahibi olduğu siyasi bir yapı olarak kurulması için seçkin tabakanın altındaki üyelerin, seçkinler liderlik konumlarını korusalar ve grubun üzerinde anlaştığı siyaseti uygulasalar bile, adil bir muameleyi hak ettiklerinde ısrar etmeleri gerekti. Yurttaşlık anlayışının kent-devletinin temeli olarak hayata geçirilmesi ve yurttaşlık statüsünün topluluğun bütün özgür doğan yurttaşları içerecek şekilde genişletilmesi bu talebi karşıladı. Yurttaşlık her şeyden önce anlaşmazlıkların çözümü için mahke-

meye başvurma, kaçırılarak köleleştirilmeye karşı korunma ve kent-devletinin dini ve kültürel hayatına katılım gibi yasal haklar getirdi. Katılımın en yoksul erkeklere açıklığının derecesi farklı kent-devletleri arasında değişse de, yurttaşlık siyasete katılımı da içerdi. Sözgelimi bazı durumlarda yalnızca belirli miktarda mülkü ya da serveti olanlar devlet memuru olabiliyorlardı. Yurttaşlık statüsü, özgür erkekler ve kadınlar ile köleler ve yerleşik yabancılar (resmen sınırlı yasal haklar tanınan ve anayurtları olmayan kent-devletine yerleşmelerine izin verilen yabancılar) arasında çok daha belirgin biçimde ayrıma gitmekteydi. Yoksullar bile, onları yurttaşlık verilmeyen bu gruplardan ayıran ayrıcalıklara sahiptiler.

Yurttaş erkekler arasındaki toplumsal ve ekonomik eşitsizlik, yurttaşlığın getirdiği yasal güvencelere rağmen, Yunan kent-devletindeki yaşamın bir parçası olarak varlığını sürdürdü. Kent-devletinin siyasal yapısını destekleyen adalet eksikliği, kendisini yurttaş kadınların statüsünde de gösterdi. Kadınlar, yerleşik yabancılara ve kölelere tanınmayan bir kimliğe, toplumsal statüye ve yerel haklara sahip olmaları anlamında kent-devletlerinin yurttaşları haline geldiler. Yurttaş kadınlar ile yurttaş olmayan kadınlar arasındaki önemli farklılık "yurttaş kadın" ("yurttaş erkek" anlamına gelen *polites*'in dişisi, *politis*) anlamına gelen bir terimi içeren Yunan dilinde, yalnızca yurttaş kadınlara ayrılan belirli dinî kültlerin varolmasında, kaçırılma ve köle olarak satılmalarına karşı yasal koruma altına alınmalarında çok açık biçimde ortaya konmuştur. Yurttaş kadınlar mülk anlaşmazlıklarında ve başka yasal ihtilaflarda mahkemeye başvurma hakkına sahip olsalar bile, kendilerini temsil edemezlerdi ve onların çıkarlarını temsil edecek erkeklerinin olması gerekirdi. Bu şart, kadınların yasalar önündeki eşitsizliğini ortaya koymaktadır. Yunan toplumunun –erkeklerin kadınların yaşamlarını düzenlemek ve erkekler tarafından belirlenen çıkarlarını korumak için "babalar" gibi davrandığı– geleneksel vesayetçiliği, her kadının

fiziksel ve yasal olarak korunması için resmi bir erkek vasiye (*kyrios*) sahip olmasını gerektirdi. Kadınların erkeklerin düzenlemesine ve korumasına gereksinimleri olduğu varsayımı uyarınca, kadınlara siyasete katılım hakkı tanınmadı. Kadınlar kesinlikle ne siyasi toplantılara katıldılar ne de oy kullanabildiler. Buna karşın kentin rahibeleri oldular ve Atina'nın yakınındaki Eleusis'deki gözde tanrıça Demeter ayinini erkeklerle birlikte başlatma hakkına eriştiler. Uluslararası üne sahip olan, hakkında ilerideki sayfalarda daha çok şey söyleyeceğimiz bu ayin, sınıfına bakmaksızın herkese öteki dünyada kötülükten korunma ve daha iyi bir kader sözü verdiği için eskiden kalan eşitsizliklerin Yunan kent-devletlerindeki yaşamda yol açtığı baskılara karşı bir anlamda emniyet subabı görevi gördü.

Yoksul ve Yurttaşlık

Yunan kent-devleti sınırlı bir eşitliğe sahip olmasına karşın, bu yeni siyasi örgütlenme biçiminin kurulması, geçmişle önemli biri kopuşu ve bu değişim sürecinin en çarpıcı gelişmelerinden bir olarak duran, en azından bazı siyasi hakların yoksullara genişletilmesini temsil etti. Kent-devletinin siyasi meselelerde yoksul erkeklerin bile oy hakkına sahip olduğu siyasi bir kurum olarak ortaya çıkmasına yol açan etkenleri kesin biçimde belirleyemiyoruz. Birçok kişinin uzun zamandır onayladığı açıklama, kent-devletinde siyasi hakların genele yayılmasını hoplit devriminin sağladığını savunsa da, en son araştırmalar bu kuramın inandırıcılığını zayıflatmıştır. Hoplitler, donanmalar önem kazanmadan önceki dönemde Yunan kent-devletlerini savunan yurttaş milislerinin vurucu gücünü oluşturan, gövde zırhı giymiş piyadelerdi. Savaşa süslü askerlerin mızraklarıyla dolu falanks (*phalanx* / yanaşık) olarak adlandırılan dikdörtgen bir düzen içinde omuz omuza girerlerdi. Hatta, Falanks taktiklerinin başarısı kalıp grubun parçası olarak çarpışmakta gizliydi. İyi bir hoplit, 7. yüzyıl şa-

iri Arkhilokhos'un deyişiyle "*ayakları bastığı yerden sökülemeyen, cesur yüreğiyle bacaklarının üzerinde sapasağlam duran kısa boylu bir adamdı*" (*West*, no.114). Yunanlılar uzun bir süre falanks düzeni içinde savaştıysalar da, MÖ 8. yüzyıla kadar yalnızca liderler ve takipçilerinin görece küçük bir kısmı demirin kullanılmasının çok daha kolaylıkla edinebilir kıldığı metal silahlar alabildiler. Büyük bir olasılıkla yeni hoplitler savaş donanımlarının parasını kendileri ödediklerinden ve topluluklarını savundukları falanks taktiklerini öğrenmek için zor bir eğitime katlandıklarından kendilerine de siyasi haklar tanınması gerektiğini düşündüler. Hoplit devrimi kuramına göre, yeni hoplit katmanını oluşturan erkekler, seçkinleri savaşmamakla ve dolayısıyla topluluğun askeri savunmasını çökertmekle tehdit ederek onları siyasi iktidarı paylaşmaya zorladı.

Teori, tam olarak yeni hoplitlerin kendileri için daha fazla siyasi söz hakkı isteme gücüne sahip olduklarını ve bunun kent-devletinin yalnızca en önde gelen yurttaş erkeklerden oluşan küçük bir çevrenin iktidarının hâkimiyeti altındaki bir kurum olmaması için büyük bir önem taşıyan bir gelişme olduğunu varsayıyor. Gelgelelim hoplit devrimi teorisi çok önemli bir soruyu yanıtlayamıyor: Kent-devletinde hoplitlere ilaveten niçin yoksul erkeklere de siyasi oy kullanma hakkı tanındı? Yeni kent-devletlerinde erkeklerin çoğu hoplit olamayacak kadar yoksuldu. Ayrıca Yunanlılar askeri gemilerin kent-devletinin en etkili silahı olduğu ileriki dönemlerde insan gücünü yoksul insanların sağlayacağı askerlik hizmetini, donanmaları henüz oluşturmamışlardı. Kent-devletinin savunmasına hoplit olarak katkıda bulunabilmenin önkoşulu siyasi yurttaşlık hakkına sahip olmak idiyse, eski ve yeni hoplitler gibi seçkinlerin de yoksul erkeklere önemli konularda oy kullanma hakkı tanıması için ortada bir nedeni yoktu. Buna karşın bir erkeğin siyasi haklara eksiksiz sahip olması için belirli miktarda toprağa sahip olması ya da yüksek resmi makamlara uygunluğun belirli

bir miktar serveti gerektirmesi gibi bazı farklılıklarla birlikte, yoksul erkekler birçok kent-devlet devletinde siyasi yetki sahibi yurttaşlar haline geldiler. Gelgelelim zenginlik düzeylerine bakılmaksızın genelde bütün yurttaş erkeklere, kentdevletinin politikasının belirlendiği ortak toplantılara katılma, bu toplantılarda konuşma ve oy kullanma hakkı tanınmıştı. Yoksul erkeklerin kent-devletlerinin toplantılarına aşama aşama katılmaları, onların temel siyasi eşitlik hakkına sahip oldukları anlamına gelmektedir. Kent-devletinin kuruluşunun bir açıklaması olarak hoplit devrimi teorisi eksiktir, çünkü her şeyden önce siyasi katılım hakkının yoksullara dek genişletilmesine bir açıklama getirememektedir. Dahası hoplit zırhı alabilecek kadar zengin çok sayıda erkeğin ortaya çıkması, kent-devletinin yenilikçi bir siyasi örgütlenme biçimi olarak kurulduğu dönemden daha sonra, yani MÖ 7. yüzyıl ortalarında gerçekleşmiş gibi gözükmektedir.

Yunan kent-devletinin siyasi yapısının kökenlerini açıklamak amacıyla hoplit devrimi teorisine karşı enikonu sistematize edici bir seçenek oluşturan ya da onu tamamlayan bir teori henüz ortaya konulmadı. Emekçi, özgür yoksulların –tarımda, ticarette ve el sanatlarında işçi olarak çalışarak– kent-devletinin ekonomik gücüne önemli katkıda bulunmalarına rağmen, emekçi olarak değerlerinin siyasi haklara nasıl yansıtıldığını anlamak zor. Toplumun daha iyi durumdaki insanlarının yurttaşlık haklarını "*romantik yoksulluk ruhen asil olmaktır*" düşüncesine dayanarak yoksullara vermedikleri kesin. Bir çağdaşın altını çizdiği gibi "*Para insandır, yoksul erkek, asla iyi ya da onurlu sayılamaz*" (Alcaeus, PLF, no. 360).

Hoplit zırhının ve taktiklerinin Arkaik Çağ'daki gelişimine verilen önem, bu erken dönemdeki Yunan savaşının gerçekliğini belki de yanlış temsil etmekte. Karanlık Çağ'da çok az erkek metal gövde zırhı alabiliyordu ve askeri taktikler büyük olasılıkla bu olguyu ve askerlerin çoğunun edinebilecekleri en iyi savunma aracı olarak deri donanımı kullandıklarını

yansıtmaktaydı. Yoksul erkekler sayıca zengin erkeklerden daha fazla oldukları için, önemli bir askeri güç oluşturmak isteyen bir lider yoksul erkek kesimine güvenmiş olmalı. Yoksul olsalar bile silahlı erkekler, sayıları yeterince fazlaysa daha iyi silahlanmış düşmanlarına karşı zorlu bir rakip olabilirlerdi. 8. yüzyılda hafif silahlı savaşçılar –yalnızca sopa kullanmalarına, taş atmalarına ve tarım aletlerini silah gibi kullanabilmelerine rağmen– düşman bir güce karşı girilen savaşın gidişatını etkilemek için kent-devletlerinin hoplitlerden oluşan birliklerine yardım edebilirlerdi. Yoksul erkeklerin Karanlık Çağ savaşlarında önemli bir etken olduğu doğru ise, hoplit zırhının ve silahlarının yaygınlaşması uzun bir zaman aldığından, muhtemelen yoksul erkekler Arkaik Çağ'a değin önemlerini korudular. Hatta daha fazla erkek, hoplit donanımı alabilecek kadar zenginleştikten sonra bile yoksullar halen rahatlıkla zırh sahibi erkeklerden sayıca fazla olmuş olabilir. Bu nedenle ilk hoplit birliklerinin yalnızca daha yoksul erkeklerden oluşturulan daha kalabalık hafif silahlı askeri birliklerin önünde giden, "öncü savaşçılar"dan (*promachi*) oluştuğu düşünülebilir. Bu tarihte, yoksulların kent-devletinin savunmasına askeri gücün bir parçası –yurttaş milis– olarak katkıda bulunmaları, yurttaşlığın temeli ve bedeli sayılıyor da olabilir.

Siyasi hakların yoksulları içine alacak şekilde genişletilmesine bir başka önemli destek, belki de bazı kent-devletlerinde iktidarı bir süreliğine eline geçiren ve tiranlar olarak bilinen, tarihleri ileriki sayfalarda ele alınacak olan tek yetkili hükümdarlardan geldi. Tiranlar yoksul ve haklarından mahrum edilmiş erkeklere yurttaşlık vermeyi muhtemelen rejimlerine halk desteği sağlamanın bir aracı olarak kullanıyorlardı. Bir başka ve daha kurgusal olasılık ise, bu çarpıcı değişim döneminde Yunan toplumunun üst düzeylerinin siyasi bir grup olarak daha az uyumlu hareket eder hale gelmesi, dolayısıyla yeni ortaya çıkan yoksulların siyasi katılımdan dışlanmasının

adil olmadığı düşüncesine muhalefetin zayıflamış olmasıdır. Bu görüşe göre, yoksullar yurttaş topluluğunda iktidar için kışkırtıldıklarında, olasılıkla, seçkin tabakanın üyeleri ve hoplitler bu yıkıcı sivil itaatsizliği engellemek için gereken uzlaşmaya vararak yoksulların önünü kesecek birleşik bir cephe oluşturamadılar.

Gelişen Yunan kent-devletlerinin siyasetinin ayırt edici özelliği, her durumda yurttaş erkeklerin kararları kesinlikle ortaklaşa alma uygulamasıdır. Seçkin tabakanın üyeleri kent-devletleri oluştuktan sonra bile Yunan siyasetinde güçlü bir biçimde etkili olmayı sürdürdüyseler de, seçkin tabakadan olmayan erkeklerin kent-devletlerinde sahip olmaya başladığı egemenlik, Yunan toplumunun Arkaik dönemdeki siyasi örgütlenmesinde görülen dikkate değer değişimin özelliğini oluşturdu. Kent-devletleri yaklaşık MÖ 750'lerde kesinlikle son biçimlerini almış olarak birdenbire ortaya çıkmadıkları için bu aşamalı bir süreçti. Sözgelimi bu tarihten üç yüzyıl sonra Atina'nın erkek yurttaşları, siyasi iktidarı erkek yurttaş topluluğu arasında daha yaygın biçimde dağıtmak için halen siyasi kurumlarında büyük değişiklikler yapıyorlardı.

Kölelik

Karanlık Çağ'daki köleliğe ilişkin bulgular –Homeros'un ve Hesiodos'un şiirinde karşımıza çıkan *dmos*, *doule* ve *douleios* gibi sözcükler– özgür ve özgür olmayan insanlar arasındaki karmaşık bağımlılık ilişkisini gözler önüne sermektedir. Şiirlerde bahsedilen savaş esirleri, onların emeğinden yararlananların tahakkümü altındaki köleler gibi görünüyor. Aynı şekilde sözü edilen bir başka bağımlı topluluk ise, daha çok sahiplerin hanelerinin ikinci sınıf üyeleri gibi gösteriliyorlar. Bu halk neredeyse üstleriyle aynı koşullarda yaşar ve aile sahibi olabilirdi. Homeros'un ve Hesiodos'un şiirinin dili Karanlık Çağ'daki fiili koşulları yansıtıyorsa da, kölelik bu dönemdeki başlıca bağımlılık biçimi değildi.

Yurttaşlığın, Yunan kent-devletini oluşturan seçkin insan grubuna üyeliği tanımlayan bir kategori olarak oluşması, kaçınılmaz olarak yurttaşlar kategorisine dahil olanlar ile bunun dışında kalanlar arasındaki karşıtlığı vurgular. Başkalarının denetiminden sıyrılmış olmak, kent-devletlerinde özgür doğmuş yetişkin erkek anlamına gelen tüm siyasi haklara sahip yurttaş olmanın zorunlu ön koşuluydu. Dolayısıyla yurttaşlığın ürettiği en güçlü karşıtlık özgür (*eleutheros*) ile özgür olmayan ya da köle (*doulos*) arasındakiydi. Arkaik Çağ'da kent-devletinin yeni bir siyasi biçim olarak kurulmasında gözle görülür bir kişisel özgürlük düşüncesinin gelişmesi, çelişkili bir biçimde köleliğin de her yönden gelişimini teşvik etti. Bu dönemde ekonominin canlanması muhtemelen emeğe talebi artırarak köle ticaretini teşvik etti. Ne olursa olsun, kölelik Arkaik Çağ'da gelişirken özgür olmayan kişileri mutlak bağımlı hale getirdi; onlar sahiplerinin mallarıydılar. Aristoteles'in daha sonra köleleri kategorileştirdiği gibi, onlar bir tür "yaşayan mal"dılar (*Politika*, 1253b32).

Savaşta ele geçirilen esirler önemli bir köle kaynağıydı ve çok az sayıda köle, çalıştıkları hanede doğmuş ve büyümüş gibi görünmektedir. Köleler aynı zamanda, Yunanlı olmayanların korsanlar ya da yabancı saldırganlar tarafından kaçırıldıkları vahşi bölgelerden Yunanistan'ın kuzey ve doğu bölgelerine ithal edildiler. Bu bölgelerdeki yerli çeteler de birbirlerini esir aldılar ve esirleri köle tüccarlarına sattılar. Köle tüccarları satın aldıkları esirleri Yunanistan'da satarak ciddi kârlar elde ettiler. Yunan tarihçi Herodotos, MÖ 5. yüzyılda Yunan anakarasının kuzeyinde yaşayan bir grup olan Traklar için *"kendi çocuklarını sattılar"* (*Tarih*, 5.6) şeklinde yazmıştır. Ama bu açıklama olasılıkla bir Trak çetesinin kendisinden farklı gördüğü başka Trak çetelerinden kaçırdıkları çocukları sattıklarını ifade ediyor. Yunanlılar Yunanca konuşmayan bütün yabancıları toptan "barbarlar" (*barbaroi*) –konuşmaları Yunanlıların kulağına "bar, bar" gibi anlamsız sözcüklerin

tekrarlanması gibi gelen insanlar– olarak etiketlediler. Traklar ve diğer köle sahibi halklar gibi, Yunanlılar da kendilerinden farklı olduklarını düşündükleri, etnik ve kültürel farklılık taşıyan insanları önemsememeyi kolaylaştıran köleleştirme yolunu daha fazla benimsediler. Gelgelim, Yunanlılar aynı zamanda, özellikle savaşta yenilmiş olanlar olmak üzere, emsal Yunanlıları da köleleştirmelerine rağmen, bu Yunanlılar efendileri gibi aynı kent-devletinin üyeleri değildiler. Zengin aileler, bu dönemde çocuklar için devlet okulları bulunmadığından çocuklarına özel hocalık yapabilmeleri için Yunanlı köleleri eğitim karşılığında kısmi olarak ödüllendirdiler.

Kölelik Yunanistan'da ancak yaklaşık MÖ 600'den sonra yaygınlaştı. En sonunda köleler orta halli insanların bile bir iki tane alabileceği kadar ucuzladı. Yine de zengin Yunanlı toprak sahipleri Roma İmparatorluğu hükümdarlığı altında Roma su sisteminin bakımını sağlayanlar ya da Amerikan İç Savaşı'ndan önce Birleşik Devletler'in güneyinde büyük çiftliklerde çalışanlar gibi yüzlerce köleden oluşan gruplara sahip olmadılar. Eski Yunan'da bir yıl boyunca çok sayıda köleyi beslemek ekonomik olmamış olabilir çünkü yetişen ekinin hasadı kısa dönemler için yoğun emek gerektiriyor ve hasat dönemleri arasında kölelerin yapacak bir işleri olmadığı halde beslenmelerini gerektiren faaliyetsiz uzun bir dönem geçiyordu.

Gelgelelim MÖ 5. yüzyıl itibariyle kimi kent-devletlerinde kölelerin sayısı toplam nüfusun üçte birine ulaşacak kadar artmıştı. Bu oran, yine de işin büyük bir kısmının kimi zaman özgür işçiler kiralayarak küçük toprak sahipleri ve aileleri tarafından yapıldığı anlamına gelmekteydi. İleride açıklanacak olan Sparta'daki özel kölelik sistemi bu durumun nadir bir istisnasını oluşturur. Bütün kent-devletlerinde zengin Yunanlılar ücret karşılığında başkaları için çalışmayı utanç verici bulduysalar da, onların bu tutumu, geçinmek için bulabildikleri her türlü işte çalışmak zorunda kalan yoksul insanlar

için geçerli hayatın gerçeklerine uymuyordu. Özgür işçiler gibi köleler de her türlü işi yaptılar. Çoğunlukla kadın olan ev köleleri, daha az tehlikeli işleri gördüler. Ev köleleri temizlediler, pişirdiler, çeşmelerden su taşıdılar, dokumacılıkta ev sahibesine yardım ettiler, çocuklara baktılar, alışveriş yaparken kocaya (Yunan geleneğiydi) eşlik ettiler ve diğer günlük ev işlerini yerine getirdiler. Efendilerinin cinsel isteklerini ne erkek ne de kadın köleler geri çevirebilirlerdi. Çömlekçilerinki ve metal ustalarınınki gibi küçük imalathanelerde ve çiftliklerde köleler efendileriyle yan yana çalışırlardı. Buna karşın zengin toprak sahipleri kendileri kentteyken tarlalarında çalışan kölelerini denetlemesi için bir köleyi denetçi olarak atayabilirlerdi. Yunanistan'ın az sayıdaki gümüş ve altın madenlerinin çökmeye hazır dar tünellerinde çalışmaları için kiralanan erkeklerin çalışma koşulları en kötü olanıydı. Madenlerdeki eziyetli ve tehlikeli çalışma koşulları karanlık, boğucu ve yıpratıcıydı. Sahipleri köleleri hiç çekinmeden cezalandırabilir ve hatta ceza almaktan korkmaksızın öldürebilirlerdi bile (Klasik dönem Yunanlıları bir efendinin bir köleyi öldürmesinin en azından uygunsuz ve hatta muhtemelen yasadışı olduğunu düşünmelerine rağmen, muhtemelen bunun cezası arındırma töreninden daha fazlası değildi). Kölelere atılan dayaklar sağlıklı bir köleyi sakat bırakabilecek kadar acımasızdı ve güçlü kuvvetli kölelerin idam edilmeleri muhtemelen nadir görülüyordu, çünkü böyle bir "malı" ortadan kaldırmak bir köle sahibi için ekonomik bakımdan anlamlı değildi.

Bir şahsın değil, kent-devletinin "malı" olan kamusal köleler (*dernosioi*, "halka ait") bir ölçüde bağımsızlığa sahiptiler. Kendi başlarına yaşıyor ve uzmanlık gerektiren görevleri yerine getiriyorlardı. Sözgelimi, Atina'daki kamusal köleler sonradan kent-devletinin madeni parasının sahte olmadığını belgelendirme sorumluluğunu üstlendiler. Ayrıca yurttaş savcıların suçluların yakalanmasından sorumlu yardımcıları

olarak hizmet vererek, yurttaşlar için güç uygulanmasını gerektiren, hoşa gitmeyen görevleri yerine getirdiler. Atina'da kentin resmi celladı da bir kamusal köleydi. Tapınak köleleri, hizmetkârları olarak, çalıştıkları tapınağın tanrısına ait oldukları için tapınaklara bağlı köleler de kişisel sahipleri olmadan yaşarlardı. Korinthos'taki Afrodit Tapınağı'nın kadın köleleri, kazançlarıyla tapınağa katkıda bulunan kutsal fahişeler olarak hizmet verdiler.

En iyi koşullar altında efendileri insancıl olan ev köleleri, yaşamlarını şiddet içeren cezalar görmeksizin sürdürebilirlerdi. Hatta ev kölelerinin gezilerinde sahiplerinin ailelerine eşlik etmelerine ve kurban kesme gibi dini törenlere katılmalarına izin verilebilirdi. Gelgelim, aile ve mülk sahibi olma haklarından mahrum olan ve yasal ya da siyasi hakları olmayan köleler, düzenli topluma yabancılaşmış şekilde yaşadılar. O dönemin anlatıcılarından birinin sözcükleriyle söylersek, köleler *"iş, ceza ve yiyecek"* ten oluşan bir yaşam sürdüler (Sahte-Aristoteles, *Oeconomica*, 1344a35). Emekleri Yunan toplumunun ekonomisinin kalkınmasına katkıda bulunurken, kendilerine nadiren yarar sağladı. Yunanlı köleler, çok farklı kökenlerden ve milletlerden geldikleri ve isyanlarını örgütleyemeyecek kadar dağınık durumda oldukları için yaşam koşullarının berbatlığına rağmen –Sparta dışında– neredeyse hiçbir zaman büyük bir ayaklanmaya kalkışmadılar. Kimi zaman sahipler kölelerini gönüllü olarak serbest bıraktılar ve bazıları kölelerine, bu süreçte daha çok çalışmalarını sağlamak için, ileri tarihli özgürlük sözü verdiler. Özgür bırakılan köleler, Yunan kent-devletlerinin yurttaşları olamasalar da, yerleşik yabancıların arasına karıştılar. Yine de, istendiğinde eski efendilerine yardım etmeleri onlardan beklenen bir şeydi.

Haneler ve Evlilik

Kent-devletinde büyük çapta köleliğin ortaya çıkması, haneleri daha da büyüttü ve özellikle yaşamları hanelerinin idare-

siyle sınırlandırılmış zengin kadınlar olmak üzere, kadınların omuzlarına yeni sorumluluklar yükledi. Aileyi çiftlik işlerini yaparak, siyasete katılarak ve arkadaşlarıyla buluşarak zamanlarını dışarıda geçiren kocalarıyla birlikte muhafaza eden eşler hanenin idaresiyle ("ekonomi" sözcüğümüzün geldiği *oikonomia*) görevlendirildiler. Kadınlardan çocuklarını büyütmeleri, yemeğin saklanmasına ve hazırlanmasına nezaret etmeleri, ailenin mali hesaplarını tutmaları, giysi yapmak için kumaş dokumaları, ev kölelerini yönetmeleri ve hastalandıklarında eşlerine bakmaları beklendi. Böylelikle haneler, işleri ailenin ekonomik bağımsızlığını ve yurttaş erkeklerin kamusal seçimlere katılmalarını sağlamak olan kadınlara bağımlı hale geldi.

Yoksul kadınlar, genellikle her yerleşimin merkezinde kurulan halk pazarında küçük çaplı tüccarlar olarak evin dışında çalıştılar. Erkeklerle birlikte spor antrenmanlarına katılma hakkına yalnızca Sparta'da sahip oldular. Ve kent-devletinin kamusal yaşamındaki büyük rollerini cenazelere, devlet festivallerine ve dini törenlere katılarak oynadılar. Belirli festivaller, özellikle Yunanlıların vazgeçilmez tarım teknolojisini onlara öğrettiği için saygı duydukları tanrıça Demeter ayini olmak üzere, yalnızca kadınlara ayrılmıştı. Kadınlar kamusal görevlerini çeşitli resmi kültlerde rahibe olarak yer alarak yerine getirirlerdi. Sözgelimi MÖ 5. yüzyıl itibariyle Atina'da kadınlar, rahibeler olarak 40 ayin yönetmişlerdi. Bu makamları elinde tutan kadınlar hatırı sayılır bir saygınlığa, devlet tarafından ödenen bir maaşa ve kamusal yaşamda daha fazla hareket özgürlüğü gibi imtiyazlara sahiptiler.

Evlenmeden önce babalarının vesayetinde olan kadınlar, evlendiklerinde kocalarının yasal vesayetine girerlerdi. Evlilikler erkekler tarafından belirlenirdi. Kadının vasisi –babası, o öldüyse amcası ya da erkek kardeşi– genellikle onu muhtemelen henüz beş yaşlarında daha küçük bir çocukken, başka bir adamın oğluyla nişanlardı. Nişan, şahitle-

rin huzurunda gerçekleştirilen önemli bir toplumsal olaydı. Nişanda, hami evliliğin başlıca amacını ifade eden şu sözcükleri tekrarlardı: "*Bu kadını size ona meşru çocuklar ekilmesi* [doğurması] için *veriyorum*" (Lucian, *Timon*, 17). Evlilik geleneksel olarak kız, on yaşına bastığı ilk günlerde gerçekleştirilirdi ve damat gelinden on ya da on beş yaş daha büyük olurdu. Hesiodos bir erkeğe "*30 yaşından ne daha genç ne de daha yaşlıyken*" (*İşler ve Günler*, 697-705) ergen, 15 yaşında bir bakireyle evlenmesini tavsiye etmiştir. Meşru bir evlilik gelinin yaşamak üzere kocasının evine gitmesiyle tamamlanırdı. Yunan evliliği gibi, gelinin kocasının evine gidiş töreni de modern nikâh töreni düşüncesine yakındı. Kadın eve beraberinde drahoma (zenginse muhtemelen gelir getiren toprak) ve yeni hanenin varlığının parçası olan ve çocukları tarafından miras alınabilecek kişisel malını mülkünü getirirdi. Kocası yasal olarak drahomayı korumak ve boşanma durumunda ona geri vermek zorundaydı. Boşanma işlemleri yasadan daha çok güce bakıyordu: Kadın teorik olarak erkek akrabalarının vasiliğine dönmek üzere kocasını terk edebilirken, koca da karısını evden kovabilirdi. Buna karşın koca, karısının evden ayrılmasını engellemek için güç kullanarak kadının hareket özgürlüğünü de kısıtlayabilirdi. Tekeşlilik Eski Yunan'da bir kuraldı, evli çiftin yaşamlarının farklı dönemlerinde yanlarında onlarla birlikte yaşayan başka akrabaları olsa da, çekirdek aile yapısı (yani, başka akrabalar olmadan kocanın, eşin ve çocukların aynı evde birlikte yaşaması) Sparta dışında yaygındı. Erkek yurttaşlar ceza söz konusu olmaksızın kölelerle, yabancı metreslerle, kadın fahişelerle ya da gönüllü yetişkin olmayan yurttaş erkeklerle cinsel ilişkiye girebilirlerdi. Yurttaş kadınlar böyle bir cinsel özgürlüğü sahip değillerdi ve zina, zinacı erkekler kadar kadınlara da sert cezalar öngörmekteydi. Sparta'da zinanın tek istinası çocuğu olmayan kadının, kocasının rızasıyla çocuk sahibi olmak üzere evlilik dışı cinsel ilişkiye girmesiydi.

Yunan kadınlarının yasal haklarının ve yurttaşlık koşullarının erkeklerin vesayetine bırakılmasına, her şeyden daha çok evliliği ve üremeyi düzenleme ve aile servetini koruma kaygıları neden oldu. Yunan erkeklerinin kadınlar karşısındaki bu vesayetçi tutumu, Karanlık Çağ'ın daralan ekonomik koşullarında özel bir aciliyet kazanan üremeyi ve dolayısıyla mal dağılımını denetim altına alma arzularından kaynaklandı. Örneğin, Hesiodos, Pandora adlı ilk kadına ilişkin mitte bu noktayı açıkça ortaya koydu (*İşler ve Günler*, 42-105; *Tanrıların Doğuşu*, 507-616). Efsaneye göre tanrıların kralı Zeus, düşmanı tanrı Prometheus ateşi kendisinden çalıp o zamana kadar bu teknolojiyi bilmeyen insan arkadaşlarına verdiğinde insanları cezalandırmak için Pandora'yı yarattı. Sonradan Pandora tanrıların onun için doldurdukları kutunun kapağını açarak insanların daha önce sorunsuz olan dünyasına "kötülük ve felaketler"i saldı. Ayrıca Hesiodos, Pandora'nın soyundan gelenleri, dişi cinsiyetini, evde kötülük düşünürken diğer arıların emeğiyle geçinen asalaklara benzeterek onlardan erkeklerin "güzel belaları" şeklinde bahseder. Ama Hesiodos "*kadınların can sıkıcı davranışlarından*" uzak durmak için evlenmeyen erkeğin ona bakacak çocuğu olmadan "*yıkıcı yaşlılığa*" varacağını söylemekten de geri durmaz. Dahası bu erkek, öldüğünde akrabaları onun servetini kendi aralarında paylaşacaklardır. Bir başka deyişle bir erkek elden ayaktan düştüğünde ona destek olmak için hizmet verecek bir eş ve o öldükten sonra mirasını alarak malını mülkünü koruyacak çocuklara sahip olabilmek için evlenmelidir. Yunan mitolojisine göre, kadınlar erkekler için isteseler de vazgeçemeyecekleri bir bela olsalar da, kadınların kent-devletindeki gerçek yaşamları önemli toplumsal ve dinî rolleri kapsadı.

Oligarşi, Tiranlık ve Demokrasi

5

Siyasi Gelişimin Ayrılan Patikaları

Yunan kent-devletleri kendi içlerinde büyüklük ve doğal kaynaklar bakımından farklılık gösterseler de, Arkaik Çağ boyunca temel siyasi kurumları ve toplumsal gelenekleri paylaşır hale geldiler: yurttaşlık, kölelik, kadınların yasal dezavantajları ve siyasi dışlanışları, zengin seçkinlerin süren hâkimiyeti. Ama kent-devletleri paylaştıkları bu ayırt edici özellikleri şaşırtıcı biçimde farklı yollardan geliştirdiler. Monarşi, Sparta'da sıradan anlamıyla bir monarşiden çok daha karmaşık oligarşi sisteminin bir parçası olarak varolan ikili krallık dışında, Miken uygarlığının sona ermesiyle birlikte ortadan kayboldu. Sparta'da ve kimi Yunan kent-devletlerinde yalnızca sınırlı sayıda erkek (nitekim "azınlığın yönetimi" anlamına gelen Yunanca *oligarkhik*, oligarşi şeklinde adlandırılan bir siyasi sistem kurarak) anlamlı bir siyasi iktidar uygulayabiliyordu. Diğer kent-devletleri iktidarı anayasaya aykırı biçimde ele geçiren ve Yunanlıların (Yunanca *Tyrannos*'dan gelen) tiran dedikleri bir tür tek hükümdarın tahakkümü altında geçen dönemler sürdü. Babadan oğula geçen tiranlık, batıda Sicilya Adası'ndaki kent-devletlerinden doğuda, İyonya'daki Samos (bugün Sisam) Adası'na kadar bütün Yunan dünyası boyunca çeşitli zamanlarda varoldu.

Yine de diğer kent-devletleri bütün yurttaş erkeklerine yönetime katılma hakkı tanıyarak demokrasinin (*democratia*, "halkın yönetimi") ilk biçimlerini oluşturdular.

Kralın üzerinde belirli etkisi olan erkek meclisleri eski Yakın Doğu'da görüldüğü ilk biçimleriyle varolmuşlardı, ama Yunan demokrasisi yurttaş erkek topluluğuna tanıdığı yetkinin oranıyla çığır açtı. Atinalılar, yurttaşların bireysel özgürlüklerinin antik dünyada o zamana kadar eşi görülmemiş derecede ilerleme kaydettiği demokrasileriyle Yunan'ın en ünlü demokrasisini kurdular. Yunanlıların Arkaik Çağ boyunca yeni bir yaşam tarzı kurmaya çalışırken karşı karşıya kaldıkları zorlukların boyutunu siyasi ve toplumsal gelişmenin ayrılan patikaları ortaya koymaktadır. Yunanlılar bu mücadele sürecinde maddi dünyayı, onunla ve birbirleriyle ilişkilerini anlamanın yeni yollarını dile getirmeye de başladılar.

Erken Sparta

Spartalılar oligarşiyle kendini askeri bakımdan her an hazır olmaya adamış bir topluma siyasi temel hazırladılar ve Sparta yaşam tarzı Arkaik Çağ boyunca Yunan'ın en güçlü askeri kuvveti olan Sparta piyadesinde çok daha belirgin olan disipliniyle ünlendi. Sparta, Peloponnesos'un güneydoğusunda kalan, Lakonia olarak adlandırılan bölgedeki (dolayısıyla Lakonialılar olarak Spartalıların bölgesel adı; bir yer olarak Sparta'nın diğer adı Lakedaimon'dan yola çıkılarak Spartalılar Lakedaimonlular diye de adlandırılabilirlerdi) sarp sıradağların arasındaki dar bir kuzey-güney düzlüğünü yurt edindiğinden savunulması kolay bir konuma sahipti. Coğrafi konumu Sparta'ya gücünü geliştirmesi için güvenli bir zemin sağladı. Sparta'nın denizle bağlantısını kent merkezinin 25 mil güneyindeki Gytheon Limanı sağlıyorduysa da, bu liman Akdeniz'in şiddetli akıntıların hâkim olduğu ve rüzgârların dövdüğü tehlikeli bir kıyısındaydı. Bu sayede düşmanlar Spartalıları denizden tehdit edemediler, ama denizden görece uzak oluşları da Spartalıların usta denizciler olmalarını engelledi. Onlar da ilgilerini ve güçlerini karaya yönelttiler.

Yunanlılar, Spartalıların atalarının MÖ 950 civarında Yunanistan'ın orta kesiminden gelip Peloponnesos'u işgal eden ve Lakonia'nın yerli halkını yenen Dorlar olduklarına inandılarsa da, bu "Dor istilası"nın gerçekten olduğunu destekleyen arkeolojik veri bulunmuyor. Doğrusu Lakonia'nın tarihsel dönemlerdeki sakinleri Dor lehçesiyle Yunanca konuşuyorlardı, ama elimizde onların daha önceki kökenlerini belirlemeye yetecek kadar sağlam veri yok. Başlangıçta Spartalılar ikisi başkalarının hâkimiyeti altında olan en az dört küçük köye yerleştiler. Bu ilk yerleşimler Arkaik Çağ'da Sparta polisi haline gelecek şeyin çekirdeğini oluşturmak için işbirliğine gittiler. Yunanlılar bu siyasi birleşme yöntemine "synoekizm" (hanelerin birliği) adını verdiler. Sparta örneğinde, insanların çoğu bir köy yeni kent-devletinin merkezi olarak hizmet görmeye başladıktan sonra da kendi köylerinde yaşamaya devam ettiler (*Synoekizm* aynı zamanda merkezi bir yerleşime taşınmaya katılan herkes tarafından gerçekleştirilebilirdi). Bu birleşme, Sparta'yı zamanla Lakonia'nın en güçlü topluluğu haline getirdi ve Spartalılar bu gücü bölgenin diğer halklarına boyun eğdirmek için kullandılar. Sparta'nın gücünün Lakonia'ya yayılışının zamandizinini belirleyemesek de, yayılışın Sparta yaşamı üzerindeki derin ve süregelen etkisi aşağıdaki gibi açıklanabilir.

Yakl. MÖ 730-710: Spartalılar 1. Messeinia Savaşı'nda Messeinia'yı işgal ederler.

Yakl. MÖ 657: Kypselos, Korinthos'un tiranı olur.

Yakl. MÖ 640-630: Spartalılar'ın 2. Messeinia Savaşı'nda Messeinia'yı işgali. Atinalıların demokrasinin erken bir evresini geliştirmeleri.

Yakl. MÖ 657: Kylon, Atina demokrasisine karşı darbe girişiminde bulunur.

Yakl. MÖ 630: Lesboslu (bugün Midilli) Sapho doğar.

MÖ 625: Kypselos ölür ve oğlu Periander, Korinthos tiranı olarak onun yerini alır.

Yakl. MÖ 625-545: Miletli Thales'in yaşadığı dönem.

Harita 4. *Yunanistan, Anadolu ve Manga Graecia*

MÖ 621: Drako Atinalılar için kanunlar hazırlar.
Yakl. MÖ 610-540: Miletli Anaksimondaros'un yaşadığı dönem.
MÖ 594: Atinalılar toplumsal kargaşaya son verme girişimlerinde yasalarını bir sisteme oturtması için Solon'u görevlendirirler.
Yakl. MÖ 580-480: Kolophonlu Ksenofon'un yaşadığı dönem.
MÖ 546: Pisistratus üçüncü girişiminde nihayet Atina tiranı olur.
Yakl. MÖ 546: Samos'da tiranlık başlar.
Yakl. MÖ 530: Pythagoras Samos'dan güney İtalya'ya göç eder.
MÖ 527: Pisistratus ölür; oğulları Atina tiranları olarak onun yerini alırlar.
MÖ 510: Atinalılar Alcmeonid ailesinin ve Spartalıların tiranlığından kurtulur.
MÖ 508: Kleisthenes Atina demokrasisinde reform başlatır.

Sparta birliğinin kurulması için gereken uzlaşmanın gözle görülür sonuçlarından biri, Spartalıların kral olarak adlandırılan, yüksek saygınlığa sahip bir değil, ama iki soydan geçme askeri lideri muhafaza etmesiydi. Muhtemelen aslında iki hâkim köyün reisleri olan bu krallar, Sparta'nın dinî başkanları ve ordusunun komutanları olarak hizmet ettiler. Bu krallar tam birer monark gibi değil, Sparta kent-devletini idare eden oligarşi kurumlarının liderleri gibi iş gördüklerinden kararların alınmasında ve politikaların hayata geçirilmesinde sınırsız iktidara sahip değildiler. İki kraliyet ailesi arasındaki rekabet, belirli aralıklarla şiddetli ihtilaflara yol açtı ve başlangıçtaki iki yüksek yetkili askeri komutana sahip olma geleneği, krallar askeri bir seferin ortasında strateji üzerinde anlaşamadıklarında Sparta ordusunu etkisiz hale getirdi. Spartalılar nihayetinde ordu seferdeyken onu sırayla olmak üzere yalnızca bir kralın komuta etmesine karar verdiler.

Sparta'da siyaseti belirleyen "azınlık", iki kralın bir araya topladığı 60 yaşının üzerindeki 28 erkekten oluşan bir gruptu. "Yaşlılar konseyi" (*gerousia*) olarak adlandırılan bu 30 kişilik

grup, bütün özgür yetişkin erkeklerden oluşan meclise sunulan önergeleri hazırlardı. Meclisin yürürlüğe girmeden önce önergeler üzerinde değişiklik yapma yetkisi sınırlıydı; çoğunlukla meclisten konseyin önergelerini onaylaması beklenirdi. Konsey mecliste çoğunluğun tasarıya olumsuz oy kullanacağını hissettiğinde önergeyi geri çekme hakkına sahip olduğundan önergeler nadiren reddedilirdi. Sparta geleneğine göre, *"Halk karşıysa, yaşlılar ve halkın liderleri [önergeyi] geri çekenler olmalıdırlar"* (Plutarkhos, *Lykurgos'un Hayatı*). Konsey geri çektiği önergeyi geçmesi için gereken desteği sağladığı ilk fırsatta meclise yeniden sunabilirdi. Yıllık seçilen 5 kişilik "müfettişler" (*ephors*) kurulu kralın ve *gerousia*'nın ağırlığını dengeledi. Genelde yetişkin erkek yurttaşlardan seçilen *ephor*lar *gerousia*'yı ve meclisi toplantıya çağırır, yargının hatırı sayılır yargılama ve cezalandırma yetkilerini kullanırlardı. *Ephor*lar bir krala karşı suçlamada bulunabilir ve sorgulanana kadar onu hapsedebilirlerdi. *Ephor*ların görevi hukukun üstünlüğünü sağlamak olduğu için *ephor*lar kurulunun oluşturulması oligarşik *gerousia*'nın ve kralların siyasi iktidarını zayıflattı. Ksenofon daha sonra şöyle anlatır: *"Kralın huzurunda ephorlar hariç bütün erkekler ayağa kalkar. Her ay ephorlar polis adına ve kral kendi adına birbirlerine ant içerler: Kral, makamını polisin yerleşik yasalarına göre kullanacağına; polis, kral sözünden dönmeyip sadık kalırsa onun krallığını koruyacağına ant içer"* (Lac. Pol. 15.6-7).

Spartalılar küçük ya da büyük fark etmeksizin bütün meselelerde uygun davranış rehberi olarak yasalara itaatte çok titizdiler. Sözgelimi *ephor*lar göreve başladıklarında, Sparta erkeklerine yönelik resmi bir bildiri yayımlarlardı: *"bıyıklarınızı kesin ve yasalara itaat edin"* (Plutarkhos, *Agis and Cleomenes*, 9). Spartalıların yasanın hükmü altındaki yönetim sistemlerine büyük saygıları, Delphoili Apollon'un Rhetra adlı bir kâhin aracılığıyla onayladığı gelenekleri tarafından simgeleştirilmiştir. Söylenilene göre Lykurgos adlı bir Sparta

lideri, Rhetra'nın kurumsallaştırdığı reformları başlattı. Tarihçiler İlkçağda bile Lykurgos'un liderliğinin tarihi ve Sparta yasalarını tam olarak nasıl değiştirdiği konusunda bilgi sahibi değillerdi. Bugün yalnızca Spartalıların yasaya dayanan siyasi sistemlerini MÖ 800 ile MÖ 600 arasındaki dönemde geliştirdiklerini söyleyebiliyoruz. Yunanlılardan farklı olarak Spartalıların hiçbir zaman yazılı yasaları olmadı. Spartalılar nesiller boyunca sistemlerini yazılı yasalar yerine özel bir ekonomik temele dayanan, kendilerine özgü, hayli biçimsel yaşam tarzlarıyla korudular.

Sparta'nın Komşuları ve Köleleri

Sparta yaşam tarzının farklılığı, temelde savaşlarla fethettikleri ve ekonomik açıdan yararlanmak için köleleştirdikleri, ama sayı olarak onları adam akıllı aşan bir halkın ortasında yaşamalarına bir yanıttı. Spartalı erkekler geçimlerini sağladıkları fethettikleri Lakonialı komşuları karşısındaki üstünlüklerini korumak için, kendilerini sürekli tetikte olan bir asker topluluğuna dönüştürdüler. Spartalılar bu dönüşümü, geleneksel aile yapısını, her türlü davranışı yöneten yasa ve geleneklere katı bağlılığın dayattığı köktenci bir yeniden yapılandırmaya tabi tutarak gerçekleştirdiler. Boyun eğdirerek kendilerinin yarattıkları düşmanlarının karşısında katı değer sistemlerini sürekli, her gün pekiştirerek ayakta kaldılar. Sparta'nın askeri kültürü şiir gibi edebi çalışmaları dışlamaya başlamadan önce, erken Sparta'da üretilen şiirin ustalığını örneklendiren mitolojik göndermelerle dolu dizeler yazan 7. yüzyıl ozanı Tyrtaeus, en üstün erkek değerleri sıralamasında askeri cesaretin en başta geldiğini söyledi: "*Yapıtımda hiçbir erkeği Kyklops kadar büyük ve güçlü değilse ya da Kuzey Rüzgârı'ndan daha hızlı koşamıyorsa, Tithonus'dan daha yakışıklı ve Midas ya da Kinyras'dan daha zengin değilse, Pelops'dan daha azametli değilse, Adrastus'tan daha tatlı dili yoksa, hatta şana sahip değilse –hücumda bir savaşçının gücüne sahip değilse– hızlı yürümesinden ya da*

güreş becerisinden dolayı asla anımsamayacağım ya da anmayacağım" (West, no: 12).

Fethedilen Lakonia sakinlerinin bazıları özerk topluluklar olarak yaşamayı sürdürdü. "Komşular" olarak da çevrilebilen, düz anlamıyla "çevrede yaşayanlar" (*perioikoi*) olarak adlandırılan bu Lakonialılar, yurttaşlık haklarından yoksun olsalar da Sparta ordusunda hizmet görmek ve vergi ödemek zorundaydılar. Gelgelelim, muhtemelen kişisel özgürlüklerini ve mülkleri korunduğu için *perioiki* Sparta egemenliğine karşı neredeyse hiç ayaklanmadılar. "Yakalanan" anlamına gelen Yunanca bir terimden türetilen helot statüsünde köleliğe katlanmak zorunda olan fethedilen halkların kaderi ise çok farklıydı. Daha sonraki antik yorumcular Spartalıların kişisel köleleri değil, ama onları serbest bırakabilecek bütün topluma ait köleler oldukları için helotların "köle ile özgür insan arasında" (Polluks, *Onomasticon*, 3.83) bir konumda olduklarını söylediler. Çiftçi ve hane kölesi olarak çalışarak Sparta yurttaşlarını yapmaları gereken çeşitli işlerden kurtaran helotların bir tür aile yaşamları vardı; çünkü onlardan çocuk sahibi olarak nüfuslarının büyüklüğünü korumaları beklenmekteydi. Spartalı erkekler saçlarını, aslında çalışırken uzun saçları sorun çıkaran emekçiler değil, "efendiler" olduklarını göstermek için uzattılar.

Lakonia'nın ekilebilir topraklarının bütün Sparta yurttaş nüfusunu beslemeye yetmeyeceği anlaşıldığında Spartalılar Peloponnesos'un güneybatısındaki Messeinialılara saldırdılar. 1. (yakl. MÖ 730-710) ve 2. (yakl. MÖ 640-630) Messeinia Savaşları'nda Messeinia topraklarının Peloponnesos Yarımadası'nın % 40'ına karşılık gelen bölümünü ele geçirdiler ve Messeinialıları helot statüsüne indirdiler. Messeinia'daki on binlerce insanın eklenmesiyle birlikte toplam helot nüfusu, bu tarihte muhtemelen sekiz ila on bin arasında yurttaş erkeğe sahip Sparta'nın nüfusundan artık sayıca daha fazlaydı. Messeinialıların istilacı Spartalılara karşı yardımlarını istemek için yeraltı tanrılarına sevgili kızını kurban edişiyle

anımsadıkları Aristodemos'un efsanesi, onların kaderlerinden dolayı duydukları korkunç üzüntüyü çok güzel betimler. Yürüttüğü gerilla savaşında en sonunda başarısız olan Aristodemos'un çaresizlik içinde kızının mezarının başında kendisini öldürdüğü söylenir. Özgürlükleri ve polisleri ellerinden alınan Messiníalı helotlar Spartalı derebeylerine karşı ayaklanmak için daima fırsat kolladılar.

Tıpkı Yunanistan'daki diğer köleler gibi helotlar da özel yaşamlarında bazı kişisel mallarını koruyabildiler ve dinlerinin gereklerini yerine getirdiler. Bununla birlikte helotlar devlet güdümlü açık bir şiddet tehdidi altında yaşadılar. *Ephor*lar Spartalıların para cezası ya da onaylanmamış bir cinayetle tanrıları gücendirme korkusu duymadan helotları öldürebilmeleri için, her yıl Sparta ile helotlar arasında savaş olduğunu resmî olarak ilan ettiler. Spartalılar helotları sık sık döverek, genç Spartalılara ders olması için ortalık yerde sarhoş olmaya zorlayarak, zoraki giydirdikleri köpek derisi başlıklarla ayırt ederek ve genelde onları hor görerek kendilerine göre onların öteki olduklarını sürekli vurguladılar. Yunanlılar acımasız muamelelerini haklılaştırmak için ötekileştirme aracılığıyla kendileri ile helotlar arasına ahlaki bir engel diktiler.

Yine de emekleri helotları Spartalılar için değerli kıldı. Lakoníalı ve Messiníalı helotlar öncelikle Sparta hanelerine ait toprakları ekip biçtiler ve daimi olarak bu topraklara bağlı kaldılar. Kimi helotlar hane kölesi olarak çalıştılar. Helotlar 5. yüzyıldan itibaren seferlerde Spartalı hoplit savaşçılarına onların ağır donanımlarını ve zırhlarını taşımak için eşlik ettiler. Hatta Spartalılar acil askeri durumlarda helotlardan asker olarak yararlanmak için özgürlük vaadinde bulunarak onları silahlandırdılar. Çok az sayıda helot bu yolla kölelikten kurtuldu. Kurtulan helotlar yurttaşlığa yakın bir sınıfa (*neodamodeis*) yerleştirildiler ve ayrıntıları halen bilinmeyen bir toplumsal ve siyasi ara konumda yaşadılar. Gelgelelim, çoğu

helotun özgürlük umudu yoktu ve efendilerine duydukları nefret onların ayaklanmalarına neden oldu. Sparta'yı çok iyi bilen tarihçi Ksenofon ayaklanan helotların duygularını şöyle kaydetti: *"Onları [Spartalıları] çiğ çiğ yeseler doyamayacaklarını söylediler"* (*Hellenika*, 3.3.6).

Bu düşman halkın işgücü, özgür Spartalılara gıda üretilmesi için ekip biçmeye mecbur edildi. Bu da, Spartalı erkeklerin kendilerini dış düşmanlardan korumak ve özellikle Messeinia'dakiler olmak üzere helot ayaklanmalarını bastırmak için bütün günlerini piyade savaş eğitimine ayırmalarına olanak tanıdı. Tyrtaeus'un sözcükleriyle söylersek helotlar *"ağır yüklerin altında eziyet çeken eşekler gibi çalıştılar; sürdükleri topraklardan elde edilen yiyeceğin yarısını efendilerine verme acı zorunluluğuyla yaşadılar."* (West, no: 6). Özgür ailelerin topraklarını işleyen helotların ödedikleri zorunlu kira, ürettikleri her şeyin % 50'si kadardı. Kiranın her yıl hanenin erkek efendisi için 70 ölçü, karısı içinse 12 ölçü arpaya ve bununla eşdeğer miktarda meyve ve diğer ürünlere karşılık geldiği varsayılmıştı. Toplamda bu yiyecek 6 ya da 7 kişiyi doyurmaya yeterliydi. Daha sonraki tarihlerde Atinalı Kritias Sparta yurttaşlarının sıradan işlerden muafiyetiyle, helotların iş yükünü karşılaştırarak şu yorumda bulundu: *"Lakonia en özgür ve en köle Yunanlıların yurdudur."* (D.-K, 88B37)

Sparta Yaşam Tarzı

Sparta yaşam tarzı, bütünüyle Sparta ordusunu gücünün en üst noktasında tutma odaklıydı. Erkek çocukları, 30 yaşına kadar diğer erkeklerle yaşayacakları ortak barakalara götürülecekleri yedi yaşına dek aileleriyle birlikte yaşarlardı. Zamanlarının çoğunu idman yaparak, avlanarak, silahlı eğitim görerek ve yaşlı erkeklerin nezaret ettiği ortak yemeklerde cesaret ve kahramanlık öyküleri dinleme yoluyla Sparta değerlerini özümseyerek geçirirlerdi. Onları seferdeki bir askerin zor hayatına hazırlamak için genç erkeklere sert bir

disiplin uygulanıyordu. Sözgelimi bu erkeklerin istedikleri zaman konuşmalarına izin verilmezdi (Kısa ve özlü söz anlamına gelen "Lakonik" sözcüğü Yunanca "Lakonialı" sözcüğünden gelmektedir). Ayrıca erkek çocuklar dikkat çekmeden yiyecek çalma yeteneklerini geliştirmeleri için bilerek aç bırakılabilirdi. Ama yakalanırlarsa anında cezalandırılır ve rezil edilirlerdi. Ünlü bir Sparta öyküsü erkek çocuklarına böyle bir başarısızlıktan ne denli çok korkmaları gerektiğini öğretti: Başarıyla çaldığı bir tilkiyi giysisinin altında saklayan Spartalı genç, hırsızlık yaparken yakalanmak yerine çırpınan hayvanı serbest bırakmalıydı. Klasik dönemden itibaren daha büyük erkek çocuklar, işleri ayaklanmaları kışkırtmakmış gibi görünen helotları öldürmek olan "gizli bir çete"nin üyeleri olarak uzaklara gönderilmiş olabilirler. Çocukluklarındaki sert eğitim koşullarına dayanmayı başaramayan Spartalı erkekler toplumsal itibarlarını kaybeder, siyasete katılım ve topluluğun saygısını kazanma gibi tam yurttaşlık hakları tanınan yetişkin erkekler, yani resmi adıyla Eşitler (*Homoioi*) olarak kabul edilmezlerdi. Yalnızca kraliyet ailesinin erkek çocukları, yani *agoge* bu eğitimden muaf tutulurdu. Bunun da nedeni kralın oğlunun eğitim sürecine dayanamaması durumunda ortaya çıkabilecek olası toplumsal bunalımdan kaçınmaktı.

Her Eşit, her birinin yaklaşık 15 üyesi olan "ortak sofralar"da (*sussition*) birlikte yemek yiyen bir gruba katılmak zorundaydı. Gruba katılma başvuruları, her biri aday üyeye karşı oy kullanma ve onu katılmak için başka bir grup aramak zorunda bırakabilme hakkına sahip *sussition*'un mevcut üyeleri tarafından dikkatli bir biçimde incelenirdi. İncelemeden geçen yeni üye, sofraya ailesinin arazilerinde çalışan helotların ürettiği arpa, peynir, incir, baharat ve şaraptan düzenli miktarda katkıda bulunması koşuluyla gruba kabul edilirdi. Sparta mutfağının diğer Yunanlıların yenilmeyecek kadar kötü buldukları koyu, kanlı domuz eti çorbasıyla kötü

bir ün kazanmasından anlaşıldığı gibi, sofraya et de bağışlanmaktaydı. Muhtemelen bu çorba Sparta erkeklerinin avlamayı sevdikleri vahşi domuzların etinden yapılıyordu ve avlanma, sofra arkadaşlarının zorunlu ortak yemeklerden resmi olarak affedildikleri bir etkinlikti. Bu ortak masalarda böylesine uzun zaman geçirme deneyimi, genç Sparta erkeklerinin toplumsal değerlerle yetişmesine neden oldu. Genç erkekler başlıca sadakatlerinin biyolojik ailelerine değil gruba olduğunu vurgulamak için sofralarda kendilerinden büyük erkeklere "baba" diye seslenmeyi öğrendiler. Sofralarda, omuz omuza ölümcül savaşa girecekleri diğer erkeklerle, fiziksel aşkın da aralarında bulunduğu daha yakın bağlar kurmaları için kendilerinden daha büyük erkeklerin özel gözdeleri olarak seçildiler. Sparta'nın ünlendiği ordu yaşamının kaba şakalarına katlanmayı öğrendiler. Kısacası erkek çocuklar büyürken ortak sofra birçok yönden onların okulu ve vekil ailesi olarak hizmet gördü ve ergenliğe ulaştıklarında, bu erkekler grubu onların başlıca çevresi olarak kaldı. Sofranın işlevi, genç erkeğin değerlerini –emirlere itaat eden askerler olarak– Sparta erkeklerinin tek saygın işinin gerekleriyle tutarlı şekilde biçimlendirmek ve bunları muhafaza etmekti. Tyrtaeus şiirinde Sparta erkek idealini yüceltir: *"erkek savaşçıların ön sırasında yerini aldığında ve saldırı karşısında geri çekilmediğinde bunun polis ve bütün halk için iyi olduğunu bil"* (West, no: 12).

Spartalı kadınlar bütün Yunan dünyasında görece özgürlükleriyle ünlüydüler. Diğer Yunanlılar, Spartalı kız çocuklarının erkek çocuklarıyla birlikte antrenman yapmalarını ve dolayısıyla üzerlerinde çok az giysinin bulunmasını bir rezalet olarak gördüler. Sparta'da kadınların helot sisteminin sağladığı özgürlüğü, sağlıklı çocuklar doğurmak ve onları Sparta değerlerinin sıkı destekçileri olarak yetiştirmek için kullanacaklarına inanıldı. Sözgelimi 7. yüzyılın sonlarında Sparta'nın sivil ve dini etkinliklerinde yaygın olan kadın ve erkek koro çalışmaları için şarkılar yazan Alkman'ın şiirinde karşımıza

erkek idealinin Spartalı kadınlara metaforik bir uyarlaması çıkar. Alkman kadınlar korosunun göz kamaştırıcı lideri "*bir inek sürüsünün ortasında sanki kanatlı rüyalardan ödül sahibi, çınlayan toynaklı atın üstüne sımsıkı yerleşmiş gibi dikkat çekiyor*" (*PMG*, no:1) şeklinde yazar. Her ne kadar Sparta maddi mal mülk birikiminin önüne geçmek için en sonunda alışılmış madeni parayı yasakladıysa da, erkekler gibi kadınlar da toprak sahibi olabiliyorlardı. Kız evlatlar muhtemelen erkek kardeşlerinin yarısı oranında toprak ve mal miras almaktaydılar, ama evlenmeleri durumunda kendi paylarını ebeveynlerinin ölümünü beklemeden alabiliyorlardı. Daha sonraki Sparta tarihinde, özellikle de Klasik Çağ'da olmak üzere, savaş kayıpları nedeniyle erkek nüfus azaldığından gitgide daha fazla toprak kadınların mülkiyetine geçti.

Kocaları nadiren evde oldukları için, Spartalı kadınlar köleler, kız çocuklar ve ortak eğitim için ayrılana kadar erkek çocuklar dahil olmak üzere haneyi yönettiler. Sonuçta Sparta'da kadınlar hanede Yunanistan'ın herhangi bir yerindeki kadınların sahip olduğundan daha fazla iktidara sahiptiler. Spartalı kocanın 30 yaşına gelene kadar ailesiyle birlikte yaşamasına izin verilmezdi, hatta yeni evlenen erkeklerden evlerine geceleri gizlice girerek gelinlerine kısa ziyaretlerde bulunmaları beklenirdi. Bu gelenek, diğer Yunanlıların garip buldukları heteroseksüel Sparta âdetlerinden yalnızca bir tanesiydi. Bütün taraflar kabul ettiğinde kocası kısır olan evli bir kadın kocasından başka bir erkekten çocuk sahibi olabiliyor ve böylece katı biçimde düzenlenmiş bu toplumdaki üreme gerekliliği yerine getirilebiliyordu. Spartalı kadınların diğer Yunan kent-devletlerinde kadınlara dayatılan kısıtlamaların bazılarına tabi olmamalarının, erkeklerin ortak sofrasınınkine benzeyen bir amacı vardı: Sparta ordusuna insan gücü sağlama. Sparta yurttaş nüfusunun süregelen azalmasını engellemeye yetecek kadar çocuk doğurma sorunu Klasik Çağ itibariyle vahim bir durum aldı. Erkekler yasa yoluyla evlenmeye mec-

bur tutulurken, bekârlar cezalara ve toplumun alayına konu oldular.

Sparta'nın varoluşu sürekli ekonomik temelini oluşturan büyük helot kitlesinin tehdidi altında olduğundan, bütün Sparta yurttaşlarından kişisel çıkarlarından önce kent-devletlerine hizmet etmeleri beklenmekteydi. Sparta'nın bütün siyasi ve toplumsal sistemi değerlerinde zorunlu olarak katı bir militarizmi ve muhafazakârlığı amaçladı; çünkü kendi refahı köleleştirilen Yunanlıların düzenli biçimde sömürülmesine dayanmaktaydı. Sparta'da değişim tehlike demekti. Gelgelelim Sparta muhafazakârlığı diğer Yunanlıların aşırı hoşgörülü olarak algıladıkları bir cinsel davranışı nüfus siyasetinin bir parçası olarak benimsedi. Spartalılar yönetimlerini oligarşi biçiminde kurarak sıradan yurttaş erkeklerin meşru toplumsal ve siyasal eşitliğini yadsırlarken, aynı zamanda erkek toplumsal birliğin temeli için eşitliğin bir biçimini kurumsallaştırdılar. Diğer Yunanlılar, Sparta sisteminin özellikleri hakkında ne düşünmüş olursa olsunlar, Spartalıların kendi suçları olsa da düşmanlar tarafından kuşatılmış bir yaşam sürmenin rehberi olarak yasalarına duydukları şaşmaz saygılarını takdir ettiler.

Tiranların Ortaya Çıkışı

Sparta bu dönemde tiranlığı hiçbir biçimde yaşantılamazken, çeşitli Yunan devletlerinde oligarşinin tahakkümüne karşı çıkan muhalefetler ilk Yunan tiranlarını iktidara taşıdı. En ünlü ilk tiranlık, MÖ 657 civarında Korinthos'da Bakkhiades ailesinin öncülük ettiği oligarşi karşıtı muhalefetle doğdu. Bakkhiades ailesinin MÖ 8. yüzyıldaki ve MÖ 7. yüzyıl başlarındaki egemenliği sırasında Korinthos Arkaik Yunan'ın ekonomik bakımdan en ileri kenti haline gelerek gelişti. Sözgelimi Korinthoslular, gemi mühendisliğinde öylesine hızlı ilerleme kaydettiler ki diğer Yunanlılar gemi yaptırmak için onlarla ilişkiye girdi. Korinthos'un güçlü filosu, Bakkhiades ailesinin

Kuzeybatı Yunanistan, Korfu'da ve Sicilya, Syrakusa'da deniz aşırı sömürgeler, kendi başlarına birer büyük deniz gücü haline gelen kent-devletleri kurmasına yardım etti.

Bakkhiades ailesi şiddeti yönetmenin bir aracı olarak gördüğü için, kent, refah içinde olmasına rağmen, gözden düştü. Annesi bir Bakkhiades olan seçkin tabakanın üyesi Kypselos, kitlelerin sevgisini kazanarak yönetimi ele geçirmeye hazırlandı: *"Kypselos Korinthos yurttaşlarının en çok takdir ettiği kişi haline geldi, çünkü o iktidardaki oligarşinin küstah ve sert yöneticilerinden farklı olarak cesur, alçakgönüllü ve yardımseverdi"* (Damaskuslu Nicolaus, FGrH 90 f57.4-5). Kypselos halkın desteğini alarak ve Delphoi'den ayaklanmasını onaylayan bir kehanet edinerek Bakkhiades yönetimini devirme planı yaptı. Kypselos iktidarı ele geçirdikten sonra rakiplerini acımasızca bastırdıysa da halkın ona duyduğu sevgi öylesine büyüktü ki tehdit altında kalmadan bölgeyi yönetebildi. Korinthos, Kypselos'un yönetimi sırasında başta İtalya'ya ve Sicilya'ya olmak üzere büyük miktarda ince çömlekler ihraç ederek ekonomik gücünü daha da artırdı. Kypselos, Korinthos'un ticaretini Akdeniz'in batısında geliştirmek için bu seyir rotası üzerinde başka sömürgeler kurdu.

Kypselos MÖ 625'de öldüğünde onun yerini oğlu Periandros aldı. Periandros kereste ve değerli metaller bakımından zengin iç bölgelerle yapılan ticareti artırmak amacıyla Yunanistan'ın hem kuzeybatı hem de kuzeydoğu kıyılarında sömürgeler kurarak Korinthos'un ekonomik gelişimini saldırgan biçimde sürdürdü. Mısırla ticari bağlantılar kurdu ve bu ticari ilişkiyi oğullarından birine verdiği Mısır kökenli bir ad olan Psammetichus'la anıtlaştırdı. Kentin zenginliği, el sanatlarında, sanatta ve mimaride boy atan gelişmeyi daha da teşvik etti. Bu dönemden kalma, büyük taştan Apollon Tapınağı'nın temelleri bugün hâlâ görülebilir. Gelgelelim, Periandros babasının aksine merhametsiz bir yönetim sergileyerek Korinthos halkının desteğini kaybetti. Periandros öldüğü

MÖ 585'e kadar iktidarını koruduysa da, yönetimine yönelik artan düşmanlık çok geçmeden ardılı Psammetichus'un devrilmesine yol açtı. Bunun üzerine Korinthos'daki tiranlık muhalifleri 8 hâkimli bir heyete ve 80 erkekten oluşan bir meclise dayanan bir yönetim kurdular.

Yunan tiranlığı çeşitli nedenlerle farklı bir yönetim biçimini temsil etti. Tiranlar tanım gereği iktidarı meşru krallar gibi miras yoluyla değil, zorla ele geçiren hükümdarlar olmalarına rağmen, tiranlıklarının kendilerinden sonra da sürmesi için oğulların babalarının devletin başı olma konumlarını miras aldıkları aile hanedanlıkları kurdular. Ayrıca tiran olan erkekler darbeleri için sıradan yurttaşların desteğine güvendiyseler de ya çoğunlukla seçkin tabakanın üyesiydiler ya da en azından bu tabakaya çok yakındılar. Mülksüz erkeklerin yurttaşlıktan yoksun oldukları ya da en azından kent-devletinin siyasi yaşamında haklarından mahrum edildiklerini düşündükleri yerlerde, tiranlar muhtemelen yurttaşlığın ve diğer ayrıcalıkların kapsamını bu grupları içerecek biçimde genişleterek taraftar kazanmış olabilirler. Dahası tiranlar kimi zaman kent-devletlerinin varolan yasalarını ve siyasi kurumlarını yönetimlerinin bir parçası olarak muhafaza etmiş ve bu yolla toplumsal istikrarı artırmışlardır.

Korinthos'da olduğu gibi tiranların çoğu iktidarda kalmak için kent-devletlerinin kitlelerinin desteğini alma ihtiyacı duydular; çünkü bunlar ordularının çoğunluğunu oluşturan erkeklerdi. Sözgelimi, Ege Denizi'nin doğusunda bulunan Samos Adası'nda iktidarı yaklaşık MÖ 540'da ele geçiren tiranlar hanedanlığı kent-devletlerine yararı dokunan ve istihdam sağlayan devasa kamusal işler yaptılar. Yunan dünyasının en büyüğü olmak üzere tanrıça Hera için bir tapınak inşa etmeye başladılar ve uzaktaki bir kaynağa bağlanan büyük bir tünel açarak kent merkezlerine etkileyici bir biçimde su getirdiler. Bu mühendislik harikasının dokuz yüz ayak yüksekliğindeki

dağın içinden geçen yaklaşık bir mil uzunluğunda, sekiz fit yüksekliğinde bir kanalı vardı. Sicilya'daki kent-devletlerinde daha sonra ortaya çıkan tiranlar çok güzel tapınaklar ve kamu binalarıyla kentlerini süslediler.

Kypselos'un kurduğu gibi kimi tiranlıklar da halklarının yararına çalışarak on yıllar boyunca popülerliklerini koruduular. Diğer tiranlar ya tiranın iktidarını kıskanan rakiplerinin sert muhalefetiyle karşılaştılar ya da kentlerini acımasız ve adaletsiz biçimde yöneterek kendileri iç savaşa neden oldular. Ege Denizi'nin kuzeydoğusunda bulunan Lesbos (bugün Midilli) Adası'ndaki Mytilene kent-devletinden, yurdunun tiranının muhalifi şair Alkaeus MÖ 600 civarında böyle bir çekişmeyi betimledi: "*Kızgınlığımızı unutalım, kalbimizi bir tanrının aramıza saldığı, halkımızı yıkmasına rağmen tiranımız Pittaccus'a yalvardığı şanı ihsan eden çekişme ve iç savaştan arındıralım*" (PLF, no: 70). Kısacası, Arkaik Yunanistan'daki "tiran" eğilimi bir yöneticiye tıpkı, kelimenin İngilizcedeki kullanımının içerdiği gibi acımasız biri olarak gözü kapalı yakıştırılmadı. Yunanlılar, yöneticiler olarak tiranları davranışlarına göre iyi ya da kötü şeklinde değerlendirdiler.

Atina'nın Siyasi Gelişimi

Toplulukların kurulması ya da yasaların bir kanun kitabında toplanması gibi önemli tarihsel değişimleri uzak geçmişten bir tek "bulucu"nun işi olarak açıklamak geleneksel bir Yunan uygulamasıdır. Tıpkı efsanevi Lykurgus'u kent-devletlerinin kurucusu olarak gören Spartalılar gibi Atinalılar da kendi polislerinin başlangıcını tek bir insana borçlu olduklarına inandılar. Atina efsanelerine göre Attika'daki –Yunan anakarasının güneydoğu köşesinde yer alan ve Atina polisinin topraklarını oluşturan yarımadaya verilen ad– köylerin bir aradalığıyla (synoecism) Atina polisini kuran Theseus'dur. Attika kıyısı boyunca birkaç iyi liman bulunduğundan, Atinalılar denizciliğe ve diğer halklarla iletişim kurmaya karay-

la çevrili Spartalılardan daha çok eğilimliydiler. Thesesus örneğin, yarı insan yarı boğa, yamyam canavar Minotaur'u yenmek için Girit Adasına yelken açan gezgin bir maceracı olarak betimlenmiştir. Thesesus'un bu macerası, diğer efsanevi serüvenler gibi, vazo ressamlarının gözde konusu haline geldi. En ünlü Yunanlı kahraman Herakles'in (Romalıların deyişiyle Hercules) gerçekleştirdiği eylemlerin taklidinde adlandırıldığı biçimiyle Theseus'un 'işler'i ağırlıklı olarak uygar yaşamı tehdit eden canavarlara ve suçlulara karşı başarıyla savaşmaktı ve nitekim işleri onu kent-devletinin toplumsal ve ahlaki kurumlarını düzenlemeye ve korumaya çalışan bir kahraman kıldı. Aksine Doralı Yunanlıların kahramanı Herakles, canavarları ve zalimleri üstün fiziksel yiğitliğinin bir kanıtı olarak mağlup etmesiyle ünlüydü. Theseus efsanesi, Theseus'u özellikle uygar dünyanın en önemli boyutları, tarımı ve Demeter'in başlatma törenlerini, Yunan dünyasının geri kalanına öğrettiği için kendisiyle övünen Atina gibi bir kentin kurucusu olmaya uygun bir seçim kıldı. Nitekim kent-devletinin efsanevi kurucusu olarak Theseus'un seçilmesi, Atina'nın iddia ettiği "uygarlaştırma görevi"nden kaynaklanan üstünlük duygusunu ifade etti.

Atina yerleşiminin dönemin bütün belalarından kurtulmuş olması muhtemel değilmiş gibi gözükmesine karşın, anlaşıldığı kadarıyla Miken Çağı'nda kurulan diğer birçok yerleşimden farklı olarak Atina, Tunç Çağı'nın sonunda feci bir yıkıma uğramadı. Buna rağmen Karanlık Çağın başlarında Yunanistan'ın geri kalanında olduğu gibi Attika'da da nüfus azaldı. Yine de bir önceki bölümde üzerinde durduğumuz bir kadına ait MÖ 850 civarları tarihli mezarda bulunan ambar modeli gibi arkeolojik bulgular, Atina'nın tarım ekonomisinin canlandığına işaret etmektedir. Attika'nın nüfusu MÖ 800 ile MÖ 700 arasındaki dönemde olağanüstü arttığında, erken Arkaik Çağ'da iktisadi koşullar iyileştiği için özgür köylüler nüfusun en hızlı artan kısmını oluşturdular. Anlaşılan bu kü-

çük tarım üreticileri, adaletin en azından siyasi eşitliğin sınırlı bir biçimini gerektirdiğini hissettiklerinden Atina'nın siyasalarının oluşturulmasında söz sahibi olmakta ısrar etmeye başladılar. Özgür köylülerin az da olsa toprak sahibi olanlarından bazıları hoplit zırhı alabilecek kadar zenginleşti ve bu erkekler, tıpkı başka yerlerdeki zenginleşen erkekler gibi, bu tarihe kadar Atina'yı, görece geniş bir oligarşi heyeti demek olan bir yönetim tarzıyla yöneten seçkinlerden kesin taleplerde bulundular. Oligarşi yöneticilerinin statü ve maddi zenginlik uğruna birbirleriyle rekabet etmeleri birleşik bir cephe oluşturmalarını engelledi ve bunlar Atina askeri gücünün dayandığı yurttaş milis içindeki hoplitlerin siyasete katılmasını sağlamayı amaçlayan baskılara yanıt vermek zorunda kaldılar. Yoksullara, erken Atina'da yurttaşlık hakkı tanındıysa da, bu önemli gelişmenin ayrıntılarını Atina örneğiyle açıklamak için Yunanistan'ın diğer bölgelerinden daha iyi durumda değiliz.

Atina bir kent-devleti olarak siyasi gelişiminin daha bu ilk evresinde zaten demokrasi yolunda mıydı? Bu soruya ilişkin düşünceler önemli farklılıklar gösterseler de, bekleneceği gibi nadir ve kesin olmayan bulguların Atina'nın yurttaş erkeklerinin –zenginler, hoplit kademesi ve aynı şekilde yoksullar– MÖ 7. yüzyıldan itibaren demokratik yönetimin ilk sınırlı biçimini oluşturduklarına işaret ettikleri yorumunda bulunulabilir. Atinalı yurttaş erkeklerin, sözgelimi Spartalılar gibi dar bir oligarşi yerine, niçin demokrasiye yöneldiklerini belirlemek bu yorumun önünde zor bir engel olarak durmaktadır. Atina polisinin oluşmakta olan bir demokrasi olarak ortaya çıkmasını teşvik eden iki etken, muhtemelen hızlı nüfus artışı ve insanların çoğunun aynı yetersiz yaşama koşullarını paylaştıkları Karanlık Çağ başlarının kısıtlayıcı koşullarından sağ kurtulan yurttaş erkekler arasında görülen kaba eşitlikçilik duygusuydu. Gelgelim, aynı etkenler Atina'yı demokrasiye yönelmeyen diğer kent-devletlerinden zorunlu olarak ayırt

etmemektedir, çünkü aynı koşullar Karanlık Çağ boyunca bütün Yunan dünyası için de geçerliydi. Muhtemelen Atinalı köylüler yönetime katılma hakkı istemek için diğer kent-devletlerindeki köylülerden daha büyük güce sahip olduklarına çok hızlı bir nüfus artışı yaşadılar. Sözgelimi yaklaşık MÖ 632'de Kylon adlı Atinalı soylunun darbe girişimini engellemek için köylüler "tarlalardan birlikte" (Thukydides, 1.126.7) çıkıp toplandıklarında, güçleri ve siyasi birlikleri gözler önüne serildi. Megara tiranı Theagenes'in kızıyla evli olan eski Olimpiyat şampiyonu Kylon ve bazı arkadaşları bir tiranlık kurmayı tasarlamışlardı.

Kısıtlı bulgular 7. yüzyıl itibariyle Atina'nın bütün özgür doğan yetişkin yurttaş erkeklerinin açık toplantılara, *arkhon*'lar ("yöneticiler") olarak adlandırılan 9 yargıcı seçen meclis (*ecclesia*) denilen topluluklara katılma hakkına sahip olduklarına işaret ediyor gibi görünmekteler. *Arkhon*'lar yönetime başkanlık eder, anlaşmazlıklarda ve davalarda hüküm verirlerdi. Daha önce olduğu gibi, seçkinler halen Atina siyasal yaşamına egemendi ve muhtemelen kendilerini izleyen grupları destekçileri olarak örgütleyerek ya da kendi toplumsal-ekonomik düzeylerinden başkalarıyla ittifaklar kurarak *arkhon* seçilmelerini garanti altına almak için mevcut konumlarını kullandılar. Bu dönemde *arkhon* seçimleri olasılıkla nadiren yapılan meclis toplantılarında halihazırdaki *arkhon*'lar doğru zaman olduğuna karar verdiklerinde yapıldığı için, yoksul erkeklerin meclis üyesi olarak hizmet verme hakları henüz sınırlı bir öneme sahipti.

Ne var ki seçkinler arasındaki siyasi ittifakların çoğunlukla geçici oldukları görüldü ve birbirlerinin statülerini kıskanan erkeklerin arasındaki rekabetler dönemin bir gereği olmaya devam etti. Klyon'un tiranlık girişimi sonrasında, büyük olasılıkla hoplitlerin baskısı sonucunda, Drako adlı bir Atinalı istikrarı ve eşitliği yerleştirecek bir kanunname hazırlaması için atandı. Ne yazık ki Drako'nun hazırladığı yasalar siya-

si durumu daha da istikrarsızlaştırdı; Atinalılar daha sonra Drako yasalarını adı (Yunanca *drakon* sözcüğü "ejderha, yılan" anlamına gelmektedir) kadar acımasızdılar diye andılar. Atinalı özgür köylülerin refahının uzun bir süre içinde yavaş yavaş bozulması, toplumsal barışın altını daha da oydu. Daha sonraki Atinalılar ekonomik bunalıma neyin neden olduğunu değil, yalnızca bu bunalımın, zenginleri köylülere ve yoksullara karşı kışkırttığını bildiler.

Ekonomik bunalımın bir nedeni de, bu dönemde tarımın tehlikeler barındırmasının kimi zaman mevcut tarıma elverişli toprakların yavaş yavaş daha az insanın elinde toplanmasına yol açmış olması olabilir. Birçok Atinalı çiftçinin yaptığı geçimlik tarımda verimsiz bir yıl açlık anlamına gelebilirdi. Dahası bu çiftçiler verimli bir yılın üretim fazlasını, gelecekteki verimsiz yılları savuşturmak için bir köşeye ayırabilecekleri madeni para gibi bozulmayan bir birikime dönüştürmenin kolay bir yoluna sahip değildiler; çünkü madeni para Anadolu'daki Likya'da bile ancak MÖ 7. yüzyılın sonlarında icat edilmiş ve Yunanistan'da yaygınlaşması uzun bir zaman almıştı. Kötü hasat geçiren çiftçiler yiyecek ve tohum borç almak zorunda kaldılar. Borçlarını ödeyemez duruma geldiklerinde, ailelerini geçindirebilecekleri bir iş bulmak için topraklarından ayrıldılar ve büyük olasılıkla kendilerinden daha iyi durumdaki çiftçiler için çalıştılar. Bu koşullar altında diğerlerinden daha başarılı ya da yalnızca biraz daha şanslı olan çiftçiler, başarısız çiftçilerin topraklarının kullanım hakkını ve hatta mülkiyetini ele geçirebilirlerdi. Nedenleri ne olursa olsun, anlaşıldığı kadarıyla 7. yüzyılın sonu itibariyle birçok yoksul Atinalı çiftçi, toprağını daha zengin mülk sahiplerine kaptırmıştı. Ekonomik bunalım o kadar ağırlaştı ki, yoksul düşen köylüler borçları karşılığında köle olarak satılmaya başladı.

Solon Reformları

Drako'nun kanunlarından 25 yıl sonra koşullar bir iç savaş tehdidi belirecek kadar kötüleşti. Çaresizlik içindeki Atinalılar, MÖ 594 yılında bunalımı sona erdirmek için Solon'a yasaları düzeltme yetkisi verdi. Solon, özyaşamöyküsel şiirinde söylediği gibi, zenginlerin mali üstünlüklerini korumaya yönelik talepleri ile yoksulların, toprağın büyük toprak sahiplerinin mülkiyetinden alınarak kendilerine yeniden dağıtılması çağrısı arasında bir orta yol izlemeye çalıştı. Solon'un ünlü "yükümlükleri silkip atma"sı, mülkiyeti resmen ipotekli olan çiftlikleri fiilen yeni hiçbir toprak dağıtımı yapılmaksızın bir biçimde ipotekten kurtardı. Solon ayrıca Atinalıların borçları karşılığında köle olarak satılmalarını yasakladı ve bu yolla köleleştirilmiş yurttaşların azat edilmesini sağladı. Solon reformları konu alan dizelerinde başarısını ölümsüzleştirdi: "*Haklı ya da haksız şekilde köle olarak satılmış ... birçok kişiyi Atina'ya, yurtlarına geri getirdim*" (West, no: 36).

Solon siyasi iktidarı zengin ile yoksul arasında dengelemek için yurttaş erkekleri servetlerine göre dört sınıfa ayırdı: "beş yüz ölçülük erkekler" (*pentakosiomedirmnoi*, tarımsal ürünün büyük kısmına denk servete sahip olanlar), "atlı erkekler" (*hippeis*, geliri üç yüz ölçü olanlar), "boyunduruk altındaki erkekler" (*zeugitoi*, geliri iki yüz ölçü olanlar) ve "emekçiler" (*thetes*, geliri iki yüz ölçüden az olanlar). Emekçi sınıfa bütün makamlar yasaklanırken, en yüksek yönetim makamına en yüksek erkek sınıfı uygundu. Buna karşın, Solon emekçi sınıfın meclise katılmasını yeniden onaylamıştı. Kimi bilim insanları bu yeniliği Solon'un döneminden sonrasına ait olarak görseler de, muhtemelen Solon meclisin toplantı gündemini hazırlamaları için 400 erkekten oluşan bir konsey (*boule*) de oluşturdu. Konsey üyeleri olasılıkla en üst üç sınıftan olmak üzere kurayla seçildiğinden seçkinler konsey görüşmelerine egemen olamazdı. Solon, meclisin düzenli toplanması için bir takvim uygulaması başlatmış olabilir. Bu reformlar meclisin

yasama rolüne fazladan güç kattı ve dolayısıyla dolaylı olarak emekçi sınıfın gelecek bir buçuk yüzyıl içerisinde yavaş yavaş siyasi güç kazanmasının zeminini hazırladı.

En alt sınıfın resmi makam sahibi olmasını yasaklamasına rağmen, Solon'un sınıflandırma şeması, demokrasiye götüren koşulların daha fazla gelişmesine katkıda bulundu. Çünkü yukarıya doğru toplumsal hareketliliğe izin verdi ve doğrudan gelir vergisini kaldırarak girişimci yurttaşların zenginleşmelerini kolaylaştırdı. Bir erkek servetini artırmayı başarırsa, resmi makama uygunluk derecesine yükselebilirdi. Sınıf atlamayı başaran bir erkek, Atina'nın merkezine dördüncü sınıftan ikinci sınıfa yükselişini anıtlaştıran bir at heykeliyle birlikte bir yazıt dikmişti: *"Diphilus'un oğlu Anthemion emekçi sınıftan atlı erkekler sınıfına geçtiğinde tanrılara bu ithafta bulundu"* (*Ath. Pol.*, 7). Atina erkekleri Solon reformları sayesinde bireysel girişime ve değişime Sparta'nınkinden çok daha açık olan bir siyasal ve toplumsal sistem edindiler.

Solon'un yönetimi için, herhangi bir erkek yurttaşın suçun kurbanları adına faillere geniş bir suç yelpazesinde yasal suçlamada bulunabilmesi, ağır bunalım döneminde istikrarı yeniden temin etmek kadar önemliydi. Dahası Solon, yargıcın kendilerine haksızlık ettiklerini düşünen kişilere konseye başvurma hakkı tanıdı. Bu iki önlemle, adalet sisteminin yalnızca resmi devlet makamlarını dolduran seçkinlerin değil, aynı zamanda sıradan yurttaşların kaygılarına da önem vermesini sağladı. Bununla birlikte "Savaş tanrısı Ares'in Tepesi", yani *Areopagos*'da (Ares Tepesi) toplanan Konsey'e geniş yetkiler tanıyarak, halkı gözeten bu hukuk reformlarını dengeledi. *Arkhon*'lar resmi çalışma sürelerini doldurduktan sonra *Areopagos*'un üyesi oldular. Eski *arkhon*'lardan oluşan bu topluluk, bu dönemde çok önemli adli davalara, özellikle de *arkhon*'lara yöneltilen suçlamalara baktığı için, üyeler isterlerse büyük güç uygulayabiliyorlardı. Muhtemelen Solon

Areopagos'un iktidarını kendi reformlarını korumak için kullanacağını umdu.

Atina'nın siyasi sistemi, daha gelişkin bir demokrasi doğrultusundaki ilerleyişinin bu erken evresinde bile yeri ve dönemi bakımdan dikkat çekiciydi. Çünkü bütün yurttaş erkeklerine yasaların yapılmasına ve yargı idaresine anlamlı bir katılım olanağı tanımaktaydı. Ama herkes bu sistemi takdire değer bulmadı. Solon döneminde burayı ziyarete gelen yabancı bir kralın küçümseyerek Atina yönetimini saçma bulduğunu söylediği rivayet edilir. Atina meclisinin işleyişini gözlemleyen kral, yurttaş erkekler hep birlikte ne yapılacağını oylarken, önde gelen siyasetçilerin konuşmalarında yalnızca siyaset önerebilmelerinden duyduğu şaşkınlığı ifade etti: "*burada akıllı erkekler kamu işleri üzerine konuşurken, aptalların bunlara karar vermesini hayret verici buldum*" (Plutarkhos, *Solon* 5). Zenginlerin akıllı, yoksulların ise aptal olarak kabul edilmesi gerektiği konusunda kralla aynı düşüncede olan kimi Atinalılar, Solon'un reformlarının altını oymak için ellerinden geleni yaptılar ve bu gibi oligarşi yandaşları, Atina demokrasisini tarihi boyunca aralıklarla tehdit ettiler.

Tiranlıktan Demokratik Yeniden Örgütlenmeye

Solon'un bütün uzlaştırma çabalarına rağmen, reformların ardından Atina'da çatışma yeniden alevlendi ve MÖ 6. yüzyılın ortasına değin sürdü. Çatışma seçkinlerin makam ve statü için girdikleri rekabetlerden ve yoksul Atinalıların süregelen hoşnutsuzluğundan kaynaklandı. Peisistratos adlı önde gelen bir Atinalı, varlıklı arkadaşlarının ve aynı zamanda çıkarlarını savunduğu yoksulların yardımıyla kendisini tek yönetici yapmak için uzun süren ve şiddet içeren bir girişim başlattığında, Atina'nın bitmek bilmeyen karışıklığı bu ilk tiranlıkla birlikte sona erdi. Peisistratos MÖ 546 tarihli üçüncü denemesinde Atina'ya kendisini kesin bir şekilde tiran olarak kabul ettirdi. Peisistratos köylülere ihtiyaç duy-

dukları tarım donanımlarını edinmeleri için mali yardım sağlayarak, en yoksul erkeklere yol tamiratı, devasa Zeus tapınağı ve kentin içme suyu tedarikini artırma amaçlı çeşmeler gibi kamu bayındırlık projelerinde iş vererek yoksul destekçilerinin gözüne girmeye çalıştı. Atina tarihinin nadir doğrudan vergi örneklerinden biri olan tarımsal üretime getirdiği vergi, çiftçilere olan borçlara ve inşaat projelerine mali kaynak sağladı. Attika'nın bütün çevre köylerini dolaşarak davalara bakan ve böylece çiftçileri kentteki mahkemelerde adalet aramak için tarlalarından ayrılma sorunundan kurtaran adli görevliler atadı. Korinthos'un ilk tiranları gibi Peisistratos da Atina'yı ekonomik, kültürel ve mimari açıdan geliştirdi. Sözgelimi, Atina çömlek ihracatında artık Korinthos'u sahanın dışına itmeye başlamıştı.

Peisistratos'un en büyük oğlu Hippias, babası MÖ 527'de öldükten sonra Atina'nın tiranlık makamını miras aldı. Hippias akrabalarının ve arkadaşlarının yargıç olmalarını güvence altına alarak yönetimi ele aldıysa da, bir süre sonra seçkinler arasındaki rakiplerinin *arkhon*'lar olarak hizmet etmelerine izin verdi ve dolayısıyla onların kendi üstün konumunu kıskanmalarının yarattığı gerilimi biraz olsun yatıştırdı. Buna karşın, varlıklı Alkmeonidai ailesi Hippias'ı iktidardan indirmek için bir ordu göndermeleri konusunda Spartalılarla anlaştı. Hippias'ın kovulmasının ardından ortaya çıkan iktidar boşluğunda, Alkmeoniadai ailesinin önde gelenlerinden Kleisthenes adlı bir adam, en amansız rakibi, bir başka seçkin ailenin oğlu İsagoras 508 yılında *arkhon* olduğunda etkili demokratik reformlar yapacağı sözünü vererek kitlelerin desteğini aldı. İsagoras yine Spartalıları çağırarak Kleisthenes'in reformlarını engellemeye çalıştığında, Atina halkı İsagoras'ı ve yabancı müttefiklerini kovmak için güç birliği yaptı. Atinalılar ile Spartalılar arasındaki savaş, çabuk sona erdiyse de, iki kent-devleti arasında karşılıklı güvensizlik tohumları çoktan ekilmişti bile.

Kleisthenes'in halktan aldığı destek, Atina'nın ün salacak demokratik sistemini yerleştirmesi için ona yetki verdi. Kleisthenes'in reformlarının önemi, daha sonraki Atinalıların onu Klasik Dönem demokrasisinin asıl kurucusu olarak görmelerine neden oldu. Kleisthenes ilk önce varolan taşra köylerini ve Atina kentinin mahallerini (her ikisine de "demes" [halklar], *demoi* denilmekteydi) Atina siyasi örgütünün kurucu birimleri haline getirdi. *Demes*'lerinde örgütlenen yurttaş erkekler, kendi yönetimlerinin çalışmalarına doğrudan katıldılar: yurttaş ve dolayısıyla yasalar ve kamu siyasetleri için oy kullanmaya uygun olan 18 yaş üzerindeki erkeklerin *demes*'de kayıtları tutuldu. Her bir *deme* bulunduğu yere göre Attika'nın üç bölgesini (sırasıyla kıyı, iç bölge ve kentin her biri için 10 "üçler" olmak üzere) temsil etmek üzere ayarlanmış üçler (*trittyes*) adı verilen 30 farklı ara gruptan birine atandı. Sonuçta üç bölgesel kategorinin her birinden bir 'üç' bir kabileye (*phylai*) atanarak "kabileler" olarak adlandırılan 10 yönetim bölgesi oluşturuldu.

Dört kabileye bölen daha önceki sistemin yerini alan bu karmaşık sistem, üyelerinin hepsi zorunlu olarak birlikte yaşamayan "kabileler" kurdu. Kleisthenes'in Atina yönetiminin siyasi haritasını yeniden düzenlemesi, yerel ileri gelenlerinin artık bölgelerindeki yoksul halkı etki altına alarak seçim sonuçlarını kolaylıkla denetlemeyecekleri anlamına geldi. Bu düzenleme, özellikle Kleisthenes'in oligarşi yanlısı düşmanlarının siyasi gücü hedef alınarak yapılmış olabilir. Ne olursa olsun, her biri Attika'nın her yerinden *deme*'lerden oluşan 10 kabile sistemi, (Solon'un dört yüzler konseyinin yerini alan) beş yüzler konseyinde bir yıl süreyle hizmet etmesi için her kabileden kurayla 50 temsilcinin seçilmesi örneğinde olduğu gibi, Atina yönetiminde hizmeti yurttaş erkekler topluğunun tamamına geniş çapta yaymak niyetiyle yönetimsel bir zemin sağladı. *Deme*'lerin temsilci sayıları nüfuslarıyla orantılıydı. Daha önemlisi "generaller" (*strategoi*), yani en yüksek sivil ve

askeri otoriteye sahip görevliler olarak hizmet veren 10 erkek her kabileden bir tane olmak üzere her yıl seçildi. Yurttaş milis de kabileler tarafından düzenlendi. Kleisthenes'in yeniden düzenlemesi karmaşıktı ve büyük bir olasılıkla çeşitli amaçlar gütmekteydi. Bu değişiklikleri yapmaktaki amacını belirlemek kolay olmasa da, Kleisthenes'in seçkinler arasındaki siyasi ittifakların altını oyması daha çok demokrasi ve siyasi istikrar isteyenlere inkâr edilemez bir destek sağladı.

Yaklaşık MÖ 500'de Kleisthenes olabildiğince çok yetişkin yurttaş erkeğin doğrudan paylaşımına dayanan bir yönetim sistemi kurmakta başarılı oldu. Kleisthenes'in bir kargaşa döneminde böyle bir sistemi başarıyla devreye sokabilmesi ve bu sistemin sürmesi, onun sistemi bu türden bir demokrasiyi destekleyebilecek varolan temeller üzerine inşa ettiği anlamına gelmektedir. Seçkin tabakanın halk desteği arayan bir üyesi olarak Kleisthenes'in, sıradan insanların istediğini düşündüğü böyle bir sistemi bulmak için kesinlikle bir nedeni vardı. Kleisthenes'in sistemini, büyük çoğunluğunu taşra köylerinin oluşturduğu *demes*'e dayandırması, demokrasiyi destekleyen kimi koşulların köy yaşamının geleneklerinden doğmuş olabileceklerini akla getirmektedir. Muhtemelen yönetime yaygın katılım düşüncesi birbirleriyle genellikle görece eşitlikçi koşullarda ilişki kuran köy sakinlerinin göreneğinin desteğini kazandı. Yerel ilişkilerin yönetimi üzerine düşüncelerini söyleme hakkı tanınan her erkeğin, diğer erkekleri önerilerinin akıllıca olduğuna zora başvurmadan ikna etmesi gerekiyordu. Küçük bir toplulukta yaşamın gündelik ilişkilerinde, özellikle dini festivallerin ve kurban törenlerinin düzenlenmesinde ve gerçekleştirilmesinde en yoksul köylüden en zengin toprak sahiplerine kadar her konumdan köylünün çoğu zaman birbirleriyle uzlaşma ve ödün aracılığıyla ilişki kurmaları gerekmekteydi. Dahası bu dönemin varlıklı toprak sahipleri (taşrada bir evleri olsa bile) kente yerleşmeyi giderek daha çok tercih eder göründükleri için taşra *demes*'indeki

tartışmayı ve ilişkileri, artık kent merkezinin dışında yaşadıklarında yaptıkları gibi hâkimiyetleri altına alamazlardı. Ne olursa olsun, güç ya da konumun yerini alan ikna etme düşüncesi, Atina demokrasisinde Arkaik Çağ'ın sonlarında gerçekleşen düşünsel değişimlerin ruhuyla çok uyumlu bir siyasi karar alma mekanizması oluşturmak zorundaydı. Yani insanlar önerileri için akla yatkın temellendirmeler ortaya koymalıdırlar düşüncesi, dönemin yeni düşünme yöntemlerinden birine karşılık gelmekteydi. Bu gelişme, Yunan uygarlığının en etkili miraslarından birini oluşturdu.

Yeni Edebiyat ve Yeni Düşünce

Şiir, Arkaik Çağ'ın sonuna kadar Yunan edebiyatının tek biçimi oldu. İlk Yunan şiiri, yani Homeros'un ve Hesiodos'un şiirleri tek ölçülüydü. Daha büyük ölçü çeşitliliği Arkaik Çağ'da, lirik olarak adlandırılan yeni şiir biçimini ortaya çıkardı. Lirik şiirler Homeros'un anlatı şiirinden ya da Hesiodos'un didaktik şiirinden çok daha kısaydılar. Çeşitli biçimlerde olmaları ve pek çok konuyu içermelerine rağmen, daima müzik, özellikle lir (adını şiire veren bir tür harp) ve *aulos* olarak adlandırılan tek ya da çift dilli kaval eşliğinde icra edildiler. Spartalı Alkman gibi koro ozanları halka açık etkinliklerde tanrıları onurlandırmak, kent tarihinin önemli olaylarını kutlamak, düğün alayları ve spor yarışmalarının galiplerini övmek için korolar tarafından söylenen şarkılar yazdılar. Lirik ozanların toplumsal etkinliklerde tek kişinin söylemesi için yazdıkları şarkılar farklı konulardaki kişisel düşünceleri vurguladı.

Bu konuların en kişisel olanı aşk tutkusuydu ve bu konuda en ünlü ozan Sapho'ydu. Yaklaşık MÖ 630 yılında Lesbos (bugün Midilli) Adası'nda doğan Sapho, daha 30 yaşına varmadan şiirleriyle ünlenmişti. Muhtemelen kendisi ve ailesi, yurtları Mytilene kent, devletinin tiranına karşı çıktıkları için Sapho, uzaktaki Sicilya'ya sürgüne gitmek zorunda bırakıldı. Sapho'nun şiirleri fiziksel aşk konusunda suskun kalsalar da,

aşkın psikolojik etkilerini betimlerken bir başka kadına karşı duygularını dillendirdiği aşağıdaki ustalıklı şiirinde olduğu gibi tutkuludur:

> Tanrılara denk bir tanesi beliriyor,
> adam artık yakınında oturuyor,
> çok yakından duyuyor tatlı sesini,
> ve büyüleyici gülüşünün tadını çıkarıyor.
> Yemin ederim, bu manzara dörtnala koşturdu kalbimi
> en ufak bakışın dilsiz bıraktı beni!
> Dilim ahlaksızlaştı, yumuşak bir alev
> derimin altından her yerimi yaktı
> Artık gözlerim görmüyor, körler, kulaklarım
> çınlıyor, zonkluyor
> soğuk bir tatlı beni alt ediyor, korku yüreğimi sarıyor.
> Çayırlıktaki bir çimenden daha fazla dost,
> ölmüşüm gibi hissediyorum. (PLF, no: 31)

Hayatı 7. yüzyılın başlarında sona eren Paroslu Arkhilokhos, denizde kaybolan arkadaşlar, askeri kahramanlıkların alaya alınması, yoldan çıkmış aşk gibi farklı konuları ele alan şiirlerinin çeşitliliğiyle ünlendi. Rivayete göre, Arkhilokhos sevgilisi Neobule'nin babasının ilişkilerine son vermesi üzerine, kızgınlıkla onlarla alay ettiğinde şiirsel sivri dilinin acı gücü, baba ile iki kızının intihar etmelerine neden olmuştur. Kimi modern edebiyat eleştirmenleri Neobule ve ailesi hakkındaki şiirlerin özyaşamöyküsel değil kurgusal olduğunu ve Arkhilokhos'un övgü şiiri olarak liriğin ayna imgesi "suçlama şiiri"nde etkileyici yeteneğini sergilemeyi amaçladığını düşünüyorlar. Bir başka 7. yüzyıl şairi Kolophonlu Mimnermos gençliğin şanına övgü düzerken kısalığına ağıt yakar: "*Güneş ovada zamandan daha uzun parlamaz*" (West, no: 2).

Lirik şairler çağdaş siyaseti konu alan şiirler de yazdılar; Solon ve Alkaios, özellikle bu konudaki şiirleriyle ünlüydü-

ler. Lirik şairler kimi zaman savaşta güçlü olma gibi geleneksel değerlere karşı bilinçli biçimde eleştirel bir tutum benimsediler. Sözgelimi Sapho bir keresinde *"Kimileri karanlık yeryüzümüzde en güzel şeyin süvari ordusu, kimileri piyade ordusu, kimileri donanma olduğunu söyleyeceklerdir, ama ben kişinin sevdiği şey ne ise o olduğunu söylerim,"* (PLF, no: 16) şeklinde yazmıştı. Lirik şiirin kişisel duygular üzerinde yoğunlaşması günümüzde şairlere ilham vermeye devam eden Yunan sanatının edebi duyarlılıklarında yeni bir evreyi temsil etti.

İlk Yunan düzyazı edebiyatı da Arkaik Çağ sonlarında görüldü. Bugün çoğunlukla filozoflar olarak adlandırılsalar da aynı ölçüde maddi dünyayı da inceleyen teorik bilim insanları olarak da tanımlanabilirler. Bu düşünürlerin bazıları düşüncelerini aktarmanın bir aracı olarak şiiri kullandıysalar da, yeni düşünme biçimlerini oluşturabilmek için Yunanistan'da düzyazıyı yarattılar. Çoğu İyonyalı olan bu düşünürler, insanın dünyayla ve tanrılar dünyasıyla ilişkisine tamamen yeni açıklamalar getirdiler. Bu yolla Yunanistan'da felsefe başlamış oldu. İyonya'nın coğrafi konumunun Mısır'ın ve Yakın Doğu'nun daha eski uygarlıklarıyla ilişki içindeki Anadolu'nun Yunanlı olmayan kültürlerine yakın olması, İyonyalı düşünürlerin Doğu Akdeniz bölgesindeki komşularından bilgi ve düşünsel ilham alabilecek bir konumda olduklarını gösteriyordu. Bu dönemde Yunanistan'da hiçbir düzeyde resmi okul olmadığından, İyonyalı düşünürler gibi insanlar, düşüncelerini düzyazı ve şiir yazarak ve ilgi duyan insanlara kendi yapıtlarından ezbere parçalar okumalarının yanı sıra, bildiklerini öğrencilere özel olarak öğreterek ya da halka açık dersler vererek anlatmak zorundaydılar.

Eski Yakın Doğu kaynaklı bilgiler Arkaik Çağ Yunan sanatçılarını etkilediği gibi, İyonyalı düşünürleri de etkiledi. Yunanlı vazo ressamları ve metal kap süsleme ustaları, hayvanları ve süs bitkilerini betimleyen Yakın Doğu tasarımlarını taklit ettiler; Yunanlı heykeltıraşlar Asurlarınki gibi anla-

tısal rölyefler ve ön cephe duruşları Mısırlıların yaptıklarına benzeyen dik heykeller yaptılar; Mısırlılar ayrıca Yunanlı mimarlara kolonlar için taş kullanmaları, ayrıntılı bezemeler konularında ve sonuç olarak bütün binalar için ilham kaynağı oldular. Babil'deki gökbilimcilerin yıldızların ve gezegenlerin düzenli hareketlerine ilişkin bilgilerinin benzer bir Doğu'dan Batı'ya bilgi aktarımı süreci aracılığıyla İyonyalı düşünürlerin maddi dünyanın doğasına ilişkin sonuçlara ulaşmalarına önemli katkıda bulunduğu ortaya çıktı. İyonyalı kuramcıların ilki olan Milet kent-devletinden Thales'in (yakl. MÖ 625-545) MÖ 585'de güneş tutulmasını tahmin ettiği söyleniyor. Thales'in başarısı Babil kaynaklı bilgilerden etkilenmiş olduğunu akla getiriyor. Günümüz gökbilimcileri Thales'in bu tutulmayı gerçekten tahmin ettiğinden kuşkulansalar da, hikâye doğunun bilim ve matematik bilgisinin İyonyalı düşünürler üzerinde nasıl etkili olduğunu gösterir nitelikte. Gözleme dayanan, gökcisimleri düzenli bir modele göre hareket ederler olgusu gibi bilgilerden yola çıkarak çalışan Thales ve yine Miletli olan Anaksimandros (yakl. 610-540) devrimci nitelikte olan maddi dünya kutsal varlıkların keyfi müdahalelerinden daha çok bir dizi doğa yasası tarafından düzenlenir sonucuna ulaştılar. MÖ 530'da Samos'dan Güney İtalya'ya göç eden Pythagoras bütün dünyanın sayılar aracılığıyla açıklanabileceğini düşündü. Pythagoras'ın öğretileri matematiğin ve müzikal uyumun sayısal boyutlarının dizgeli biçimde araştırılmasına ilham verdi.

İonyalı düşünürler, doğa görüngüsü ne rastgele ne de keyfi olduğu için evrenin işleyişinin açıklanabileceğinde ısrar ettiler. Şeylerin toplamından oluşan evrene kozmos adını verdiler, çünkü kozmos sözcüğü (dolayısıyla "kozmetik" sözcüğümüz de) çok güzel, sistemli bir düzenleme anlamına gelmekteydi. Düzenli olduğu için güzel olarak kavranan kozmosun yapısı, yalnızca gökcisimlerinin hareketlerini değil, aynı zamanda her şeyi kapsadı: hava, bitkilerin ve hay-

vanların büyümesi, insan sağlığı ve psikolojisi ve benzerleri. Evren düzenli olduğu için anlaşılabilirdi; anlaşılabilir olduğu için de olayların açıklamaları düşünce ve araştırmayla bulunabilirdi. Bu düşünceyi tasarlayan düşünürler, ulaştıkları sonuçları nedenlere dayandırmaları ve başkalarını kanıta dayalı savlarla ikna etmeleri gerektiğine inandılar. Bir başka deyişle mantığa [*logic*] (daha başka şeylerin yanı sıra akla dayalı açıklama anlamına gelen Yunanca *logos* teriminden türetilmiş bir sözcük) inandılar. Akla dayalı düşünme yöntemi, bilim ve felsefe yönünde ilk önemli adımları temsil etti. Bu düşünürlerin geliştirdikleri, olayların ve maddi görüngünün nedenleri kurallara dayalıdır, görüşü geleneksel mitolojik nedensellik görüşüyle keskin bir karşıtlık içindeydi. Doğal olarak, birçok insan dünya anlayışındaki böyle ürkütücü bir değişikliği kabul etmekte zorlandı ve daha eski olan olayları tanrıların işleri olarak açıklama geleneği yeni düşüncelerle birlikte varlığını sürdürdü.

İyonyalı düşünürlerin düşünceleri muhtemelen yavaş yayıldı, çünkü kitle iletişim araçları yoktu ve çok az insan bu düşünürlerin takipçisi olmak için zaman harcayabiliyor ve evlerine döndüklerinde bu yeni düşünme yöntemlerini başkalarına açıklayabiliyordu. Tanrılar ve tanrıçalar gibi cinlerin ve ruhların da, sık sık ve doğrudan doğa olaylarının yanı sıra kendi kaderlerini ve sağlıklarını da etkilediğini düşünen sıradan insanların çoğunun yaşamlarında büyü önemli bir yer kaplamaya devam etti. İyonyalı düşünürlerin antik dünya üzerindeki doğrudan etkileri muhtemelen sınırlı olduysa da, onlar düşün tarihinde son derece önemli bir gelişme olan bilimsel düşüncenin mit ve dinden ayrılmasına öncülük ettiler. Kolophonlu Ksenophanes (yakl. MÖ 580-480) düşünmedeki bu yeni yönelimi tanımlayan zihnin bağımsızlığını kanıtlayarak, tanrılara yalnızca ölümsüz insanlar görünümü veren geleneksel kavrayışları sert biçimde eleştirdi. Sözgelimi Ksenophanes, Homeros'un ve Hesiodos'un şiirlerindeki tanrı be-

timlemelerini hırsızlık, zina ve aldatma gibi insani zayıflıklara konu oldukları için yerdi. Ayrıca tanrılar görünüşte insanlara benzerler şeklindeki yaygın görüşü reddetti: *"Tanrıların ve insanların arasında en büyük, ne biçim ne de düşünce olarak insanlarla benzerlik taşımayan tek tanrı vardır,... İnsanlar tanrıların kendileri gibi doğduklarına, kıyafet giydiklerine ve insanlar gibi bedenleri olduğuna ve insanlar gibi konuştuklarına inanmaktalar ... Ama ineklerin, atların ya da aslanların elleri olsaydı ya da onlar ellerini kullanabilseydiler ve insanların yapabildikleri şeyleri imal edebilseydiler, atlar atlara benzeyen, inekler ineklere benzeyen tanrı biçimleri resmeder ve tanrıların bedenlerini kendilerinkine benzetirlerdi"* (D. -K., 21B14, 15, 23).

Günümüz düşünürlerinden bazıları Yunan düşüncesindeki bu değişimleri rasyonalizmin doğuşu şeklinde adlandırsalar da, irrasyonel terimini "düşünmeyen" ya da "akılsız" anlamında alırsak mitleri ve dini düşünme biçimlerini irrasyonel olarak adlandırmak adil olamayacaktır. Antik insanlar hayatlarının, her zaman denetimlerinin dışındaki güçlere tabi olduğunu ve dolayısıyla doğa güçlerine ya da felaketlerin neden oldukları yıkımlara doğaüstü güçler atfetmenin akla uygun olmadığını fark ettiler. Gelgelelim, bu bilimsel düşünme yöntemleri, gözlemlenebilir kanıtın bulunması ve açıklama amaçlı kuramların mantıklı olmaları gerektiğinde ısrar etti. Yalnızca eski ve gözde olmak, artık doğal görüngüyü açıklıyor gibi görünen bir hikâyeyi kendiliğinden doğru kılmıyordu. İyonyalı düşünürler bu yolla Yakın Doğu'nun zengin mitolojisinde bulunan ve ilk Yunan mitlerinde yinelenen geleneksel düşünme biçimlerinden ayrıldılar.

İnsanlar, başkalarının kanıt olmadan inanmalarını bekledikleri iddialarda bulunmak yerine, doğru olduğuna inandıkları şeyi açıklamak için nedenler ortaya koymak zorundadırlar şeklindeki düşünceyi geliştirmek, İoanyalı ilk düşünürlerin en önemli başarısıydı. Rasyonellik üzerindeki bu ısrar ile dünyanın kutsal hevesin oyuncağından başka

bir şey olarak anlaşılabileceği inancının birleşmesi, insanlara yaşamlarını kendi çabalarıyla iyileştirebilecekleri umudunu verdi. Ksenophanes'in belirttiği gibi *"Tanrılar başlangıçtan itibaren her şeyi insanların gözlerinin önüne sermediler, ama insanlar zamanla arayarak neyin daha iyi olduğunu buldular"* (D. –K., 21B18). Diğer İoanyalı düşünürler gibi Ksenophanes de tanrıların varlığına inandı, ama o insan yaşamının iyileştirilmesi fırsatı ve sorumluluğunu doğrudan insanların kendilerine verdi. İnsanlar kendi başlarına "daha iyi olanı bulur"du.

16. Atina topraklarının sınırında yer alan dördüncü yüzyıl Eleutherai'sinin çevresini saran duvarlar ve kuleler, Yunanlıların kendilerini birbirlerinden korumak için ne kadar uğraşmak zorunda kaldıklarını gösterir (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

17. Birkaç bin erkek vatandaştan oluşan Atina demokrasisinin meclisi (*ecclesia*), çoğunlukla akropolden pek de uzak olmayan Pynks Tepesi'ndeki bu alanda, açık havada toplanırdı (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

18. Bugün tarihi eserleri korumakla uğraşan kişiler, Parthenon kalıntılarını modern dünyanın etkilerinden, özellikle de mermerine zarar veren hava kirliliğinden korumak için de mücadele veriyorlar (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

19. Kilise mimarisinin, MÖ 5. yüzyıldan kalma bir tapınağın mimarisiyle bütünleştiği, Sicilya Adasında yer alan Syrakusa'dakı bu katedralde antik dünya ile modern dünya arasındaki etkileşim somutlaşmaktadır. (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir)

20. Atina'dan Pire'ye uzanan demiryolu, antik agoranın bulunduğu arazi boyunca döşenmiştir. Bu durum, tarihi bir alanda uzun süredir sürekli olarak insan yerleşimi söz konusu olduğunda meydana gelen arkeolojik sorunlara bir örnek teşkil eder. (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir)

21. Laurion yakınlarındaki bir Atina gümüş madenine ait bu dar tünel, madenci kölelerin çalışmak zorunda kaldıkları sıkışık ve tehlikeli koşulları göstermektedir. (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir)

22. Atina'nın gümüş madenlerinden elde edilen ürün ile kent devletin uluslararası kabul gören ve ön yüzünde hami tanrıça Athena'yı, arka yüzünde ise bir baykuş (Athena'nın özel kuşu), zeytin dalı ve kent devletin adının baş harflerini taşıyan parası basılmaktaydı (Amerikan Madeni Para Derneği'nin izniyle).

23. Sicilya'da yer alan Gela'ya ait bu gümüş para, bir erkek/boğa kılığındaki bir nehir tanrısını tasvir etmekte ve Yunan madeni para sanatında görülebilecek karmaşık sembolizme örnek teşkil etmektedir (Lawrence Üniversitesi ve Bayan Ottilia Buerger'in izniyle).

24. Bir altarın önünde *aulos* (fülüt benzeri bir nefesli çalgı) çalan bir delikanlının resmedildiği bu vazo resmi, Yunan dininin temel etkinliği olan kurban vermeyi kuşatan müzik, dans ve festival gibi ritüel unsurlarının etkileşimine dair ipuçları vermektedir (Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nin izniyle).

25. MÖ 159-138 yılları arasında Pergamon Kralı Attalos, Atina'nın agorasına (1956'da restore edilen) bu büyük stoayı yaptırmıştır. Stoa'nın bir diğer görünümü için bakınız 45. fotoğraf (Saul S. Weinberg Koleksiyonu, Boston Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün izniyle).

26. Didyma'daki (bugün Türkiye'nin batı kıyısında yer alan Didim) Helenistik dönem Apollon Tapınağı'nın devasa büyüklüğü, Yunan dininde halkın dinsel saygısının gösterişli şekilde bildirilmesine atfedilen önemin sürdüğünü gösterir (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

27. Burada (solda) sakalsız ve genç görünümlü olarak betimlenen şarap ve tutkulu duyguların tanrısı Dionysos'un insan biçimindeki temsillerinin çeşitliliği, onun Yunan tanrıları içerisinde en fazla belirsizlik içeren tanrı konumunda olduğunun bir göstergesidir (Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nin izniyle).

28. Dionysos (ortada) bu vazoda, 27. fotoğraftaki resmin aksine, erkek olgunluğunun bir simgesi olarak sakallı halde resmedilmiştir. (Worcester Sanat Müzesi'nin izniyle)

29. Taşoz'a ait bu madeni paralar, Dionysos'la ilişkili yarı insan yarı hayvan mitolojik karakterler olan satirler tarafından kadınlara tecavüz edilmesini tasvir etmektedir. Bir Yunan kent -devletinin resmi parasının üzerine bu tür görüntülerin basılabiliyor olması, Yunan dininde toplumsal cinsiyet, cinsellik, üreme, şiddet ve kutsal güç arasındaki ilişkinin karmaşıklığını gözler önüne sermektedir (Amerikan Madeni Para Derneği'nin izniyle).

30. Hüküm sürmekte olan Helenistik inanışlar, yaşayan insanlara tanrılar olarak tapınmayı yerleşik hale getirmiştir. MÖ 3. yüzyılın başlarından kalma bu madeni parada, Makedonya kralı Demetrios'un başından çıkan boğa boynuzları, onun kutsal statüsüne işaret etmektedir (Joel Villa'nın fotoğraf izniyle).

Pers Savaşları'ndan Atina İmparatorluğu'na

6

Savaşın Arkaplanı

Atina'nın uluslararası diplomasideki beceriksizliği Eski Yunanlıların daima karşı karşıya olduğu en büyük askeri tehdidi harekete geçirdi. Spartalıların Kleisthenes'in demokratik reformlarına karşı olan kentin oligarşi yanlısı hizbini desteklemek için yeniden müdahalede bulunmaya çalışacağından korkan Atinalılar, MÖ 507'de Pers kralı I. Dareios'a himayeci ittifak istemek için elçi gönderdiler. Pers İmparatorluğu bu tarihte antik dünyanın en zengin, en büyük, askeri bakımdan en güçlü devletiydi. Atinalı ulaklar kralın bir temsilcisiyle Perslerin Batı Anadolu'daki merkezleri Sardis'te buluştular. Kralın temsilcisi, ulakların onları Spartalılara karşı korumaları için ittifak ricalarını duyduğunda şu yanıtı verdi: "*Ama siz kimsiniz, nerede yaşıyorsunuz?*" (Herodotos, 5.73). Perslerin bakış açısından Atinalılar öylesine önemsizdiler ki kralın temsilcisi daha önce onların adını bile duymamıştı. Ama Atinalılar iki nesil içerisinde bugün Atina İmparatorluğu dediğimiz şeyi tamamen denetimleri altına alacaklardı. Atina'nın önemsiz bir konumdan uluslararası güce dönüşmesi şaşırtıcı ve hızlıydı. Dönüşüm, yaklaşık MÖ 500'den Büyük İskender'in MÖ 323'deki ölümüne kadarki dönemin modern adı Klasik Çağ'ın başlangıcını işaretleyen savaş döneminde gerçekleşti.

Atina ile Sparta arasındaki bu olayın dinamikleri, Yunan anakarasının askeri ve siyasi tarihine 5. yüzyıl bo-

yunca egemen olacak çatışmaları harekete geçiren etkenleri açıklamaktadır. Birincisi, Yunan anakarasındaki iki büyük güç –Sparta ve Atina– birbirlerinden kuşku duymaya devam ettiler. Spartalılar MÖ 508-507'de Kleisthenes'le girdiği iktidar mücadelesinde İsagoras'tan yana müdahalede bulunması için Kral Kleomenes'i bir orduyla birlikte Atina'ya yolladılar, ama yalnızca birlikleri ve kralları Atina'nın erkekleri tarafından küçük düşürücü bir biçimde kovmaları için. Bu nedenle Sparta bu tarihten itibaren Atina'yı düşman bir devlet olarak gördü. Bu duygu, Sparta birliklerinin yaklaşık 700 Atina hanesini geçici sürgüne mecbur bıraktığı başarısız Sparta müdahalesinden sonra doğal olarak Atinalılar da bir karşılık buldu. İkincisi, Pers krallığı Anadolu'nun batısı boyunca yayıldı ve kıyısındaki Yunan kent-devletlerini egemenliği altına aldı. Dolayısıyla anakaradaki Yunanlıların Pers'in kendi topraklarına yönelik niyetlerinden kuşkulanmaları için nedenleri vardı. Gelgelelim, ne Persler ne de anakara Yunanlıları birbirlerini çok iyi tanıyorlardı ve bu karşılıklı bilgisizlikleri zarar veren yanlış anlamaların kapısını açtı.

Eşit Olmayanlar Arasındaki Savaş

Herodotos'a göre Sardis'e gönderilen Atinalı elçiler, Pers kralının temsilcisine toprak ve su andaçları sunarak, yani Atina'nın hiç kimseyi eşiti olarak kabul etmeyen ve dolayısıyla hiç kimseyle bir eşiti olarak ittifak kurmayan kralın üstünlüğünü kabul ettiğini göstererek Perslerin olağan ittifak koşullarını kabul ettiler. Perslerin diplomatik usullerini bilmeyen Atinalı elçiler, Yunanlılar ittifaklarını eşit koşullar üzerine kurduklarından safça Pers krallığıyla bir tür ortaklık kurduklarını sandılar. Atinalı elçiler, bölgenin valisi (Pers diliyle satrap) olan kralın temsilcisi tarafından istenen toprak ve suyun kendilerinin Perslerden aşağı olduklarını kabul ettikleri anlamına geldiğini anladıklarında bile, Atina'ya boş ellerle dönmekte gönülsüzdüler. Bu nedenle bu simgesel talebe

boyun eğdiler. Heyet yurda döndüğünde, Atina konseyinin erkekleri, elçilerinin yabancı bir güce simgesel boyun eğişine kızmış olmalarına rağmen, ittifakı hiçbir biçimde açıkça reddetmediler ve antlaşmayı tek taraflı bozduklarını bildirmek için Sardis'deki satrapa bir başka elçi göndermediler. Bu beceriksiz diplomasinin sonrasında, Atinalılar bağımsız olduklarını ve Pers kralına karşı bir yükümlülükleri olmadığını düşünmeyi sürdürdüler. Ama krala göre ilişkinin değiştiğine dair bir işaret yoktu; bildiği kadarıyla Atinalılar gönüllü olarak onun müttefiki olmuşlardı ve halen bütün ölümlülerin ona göstermesi gereken sadakati ve itaati borçluydular.

MÖ 499: İyon ayaklanması başlar.
MÖ 494: İyon ayaklanması Persler tarafından nihai olarak bastırılır.
MÖ 490: Darius Pers ordusunu Atinalıların üstüne yollar; Marathon Savaşı.
MÖ 490: Attika'da büyük gümüş yatakları bulunur; Atinalılar Themistokles'in teşvikiyle büyük bir donanma inşa etmeye başlar.
MÖ 482: Aristides sürgüne gönderilir (MÖ 480'de geri çağrılır)
MÖ 480: Kserkses Pers'in Yunanistan'ın büyük bir kısmını istila etmesine liderlik eder: Thermopylai ve Salamis savaşları.
MÖ 479: Boiotia'da Plataia ve Anadolu'da Mykale Savaşları.
MÖ 478: Spartalılar Perslere karşı oluşturulan Yunan ittifakına liderlik etmesi için Pausanias'ı gönderirler.
MÖ 477: Atina, Yunan ittifakının (Delos Birliği) liderliğini üstlenir.
MÖ 475: Kimon kahraman Theseus'un kemiklerini Atina'ya geri getirir.
MÖ 465: Lakonia'daki yıkıcı deprem helotların Messenia'da ayaklanmalarına yol açar.
MÖ 465-463: Thasos, Delos Birliği'nden ayrılmaya çalışır.
MÖ 465-463: Kimon, Atina birliklerini Spartalılara yardım etmeye gönderir, ama Spartalılar onları geri yollar.
MÖ 461: Ephialtes'in reformları Atina yönetimini daha da demokratikleştirir.

MÖ 450: Atinalılar ile Spartalılar arasında düşmanlıklar belirir, Atina'da jüriler ve hâkimler maaşa bağlanır.
MÖ 454: Delos Birliği güçleri Mısır'da Perslere karşı büyük kayıplar verir; birliğin hazinesi Delos Adası'ndan Atina'ya taşınır.
MÖ 451: Perikles'in yurttaşlık yasası kabul edilir.
MÖ 451: Delos Birliği güçleri Perslere karşı denizaşırı seferlere sona verir.
MÖ 447: Atina'nın inşa programı başlar.
MÖ 446-445: Atina ve Sparta otuz yıl süreli bir barış antlaşmasını kabul ederler.
MÖ 443: Perikles'in başlıca siyasi muhalifi sürülür.
MÖ 443: Samos, Delos Birliği'nden ayrılmaya kalkışır.
MÖ 443: Sparta savaşla tehdit ettiğinden Atina'daki siyasi gerilim artar.

Bu ciddi yanlış anlama, Yunan anakarasının Pers kralının çok büyük ordusu ve donanması tarafından işgal edilmesiyle sonuçlanacak bir dizi olayı tetikledi. Pers krallığı maddi kaynakların değerli madenlerden askerlere kadar her kategorisinde Yunan anakarasından üstündü. Persler ile Yunanlılar arasındaki savaşlar bir filin küçük bir sivrisinek sürüsüne rakip olmasıyla aynı şeydi. Böyle bir savaşta Yunan zaferi en azından olanakdışıymış gibi görünmekteydi. Bağımsız Yunan kent-devletlerinin birleşme konusundaki isteksizlikleri ve hatta karşılıklı düşmanlıkları göz önüne alındığında, ortak düşmanı geri püskürtmek için bir Yunan devletleri –bütün Yunanistan'ı kapsamasa da– koalisyonu kurulması da aynı ölçüde olanakdışıydı.

Pers krallığı aslında esas biçimini Kryos (MÖ 560-530 arasında hükmetti) Med monarşisini yıkarak kendisini Pers krallığının ilk kralı olarak kabul ettirdiğinde aldı. Günümüz İranı'nın kuzeyinde üslenen Med krallığı 8. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış ve Med ordusu MÖ 612 yılında Asur krallığını yıkarak Babil'i sınırları içine katmıştı. Med devle-

ti Anadolu'nun ortasındaki Lidya sınırına kadar genişledi. Medler ve Persler Hint-Avrupa soyundan geliyorlardı ve günümüz İranlılarının dili eski Pers'ten gelmedir. Kryos MÖ 546'da Lidya'yı hâkimiyeti altına alarak daha önce Lidya kralı Kroisos'un boyun eğdirdiği Anadolu'nun batı kıyısındaki Yunan kent-devletleri üzerinde de egemenlik kurdu. Pers gücünün bu yayılışı 5. yüzyılın başında Pers ile Yunan kent-devletleri ittifakı arasında başlayan büyük savaş için sahneyi hazırladı.

I. Darius'un (MÖ 522-486 arasında hükmetti) hükümdarlığında, en eski merkezi Mezopotamya'nın doğusunda kalan Güney İran'daki Pers krallığı doğu-batı yönünde günümüz Afganistanı'ndan Türkiye'ye ve kuzey-güney yönünde eski Sovyetler Birliği'nin güney sınırından Mısır'a ve Hint Okyanusu'na uzanan geniş bir bölgeyi kapladı. Pers krallığının dağınık nüfusu milyonlara ulaştı. İmparatorluk yönetim yapısını Asur örneklerinden aldı ve satrapları uçsuz bucaksız toprakları, eğer söz konusuysa kralın çok az doğrudan müdahalesiyle yönetti. Satrapların görevleri düzeni sağlamak, gerektiğinde asker toplamak ve gelirleri kraliyet hazinesine göndermekti. Pers kralları, krallığın çok farklı tebaa halklarından yiyecek, kıymetli metaller ve diğer değerli mallar üzerinden vergi topladı ve zorla toplanan askerlerden kraliyet ordusuna hizmet etmelerini istedi.

Devasa krallığının gelirleri Pers monarşisini mukayese edilemez derecede zenginleştirdi. Kral hakkındaki her şey, onun sıradan ölümlüler karşısındaki büyüklüğünü ve üstünlüğünü vurgulamayı amaçlıyordu. Kralın mor kıyafetleri başkalarınınkinden daha muhteşemdi; yürümesi için serilen kırmızı halılara başkası ayak basamazdı, hizmetkârları onun nefes aldığı havayı solumamak için onun bulunduğu ortamda ellerini ağızlarına kapatarak nefeslerini tutarlardı, sarayını süsleyen heykeller onu diğer insanlardan daha büyük tasvir ederdi. Kral yemeğini misafirlerinden gizli yese de, kaynak-

larının devasa boyutunu olduğu kadar, sadık tebaalarına ilgisini göstermek için de her gün yaklaşık 15.000 soyluya, saray mensubuna ve diğer destekçilerine yemek verirdi. Pers hükümdarının gücüne ve savurganlığına hayranlık ve saygı duyan Yunanlılar onu "Büyük Kral" diye adlandırmışlardı.

Bununla beraber Pers kralları kendilerini tanrı olarak olmasa da, Pers dininin en yüce tanrısı Ahura Mazda'nın aracıları olarak gördüler. Zerdüşt Peygamberin öğretilerine dayanan Pers dini düalistikti, dünyayı iyi ile kötü arasındaki savaşın daimi alanı olarak kavramlaştırıyordu. Eski Yakın Doğu'nun ve Yunanistan'ın diğer halklarından farklı olarak Persler hayvan kurban etmekten kararlı biçimde kaçındılar. Özel sunaklarda yakılan ateş, dini törenlerinin önemli bir kısmını oluşturdu. Eski Perslerin dini, modern dünyada insanların ateşin dinî inanışlardaki merkezi rolünü korudukları Zerdüştçülükte varlığını sürdürmektedir. Eski Pers kralları otokratik yönetimlerine rağmen genellikle dini uygulamalara ve tebaalarının gündelik alışkanlıklarına müdahale etmediler.

Düşmanlıkların Başlaması

Eski Yunan tarihinin en ünlü savaş dizileri –Pers Savaşları diye adlandırıldı ve MÖ 490'larda ve MÖ 480-479'da gerçekleşti– İyonya (Anadolu'nun batı kıyısındaki bir bölge) Yunan kent-devletlerinin Pers Hükümdarlığı'na karşı ayaklanmasıyla başladı. İyonya Yunanlıları aslında bağımsızlıklarını Perslere değil, ama Kral Kroisos'un (yakl. MÖ 560-546) hükümdarlığı sırasında onlara boyun eğdiren Lidya krallığına karşı kaybetmişlerdi. Bu başarının ve efsanevi zenginliğin cesaretlendirdiği Kroisos daha sonra, öncesinde Anadolu'da Med krallığına ait olan bölgeyi fethetmeye çalıştı. Kroisos seferi başlatmadan önce yeni Pers monarşisinin üzerinde hak talep ettiği bölgeye saldırmanın uygun olup olmadığını Delphoi'deki Apollon kâhinine danıştı. Kâhin, Kroisos'a Perslere saldırırsa, büyük bir krallığı yıkayacağını söylediği

Harita 5. *Pers Savaşları*

ünlü yanıtını verir. Bu yanıtla cesaretlenen Kroisos, ordusunu MÖ 546'da doğuya gönderse de yenilir ve İyonya dahil olmak üzere bütün topraklarını Pers kralı Kyros'a karşı kaybeder. Kyros daha sonra Kroisos'a Delphoi kâhinine tavsiyesinin feci şekilde yanlış çıktığını söylemesine izin verdiğinde, kâhin bunun aksine, gerçekten akıllı olsaydı, Kroisos'un ona ikinci bir soru daha sorması gerektiği yanıtını verir: Düşmanınkini mi yoksa kendi krallığını mı yıkacaktı?

MÖ 499 itibariyle İyonyalı Yunanlılar arasındaki iç çekişmeler, tiranlıklara karşı ayaklanmaya yol açtı. Tiranlıklar Pers krallarının bölgeyi aldıktan sonra fethedilen Yunan kent-devletlerinde düzeni muhafaza etmek için güvendikleri yerel tiranları destekleme politikaları doğrultusunda kurulmuşlardı. İyonyalı ayaklanmacılar Pers denetiminden kurtulma çabalarına destek aramak için Yunan anakarasına temsilcilerini gönderdiler. Sparta kralı Kleomenes, İyonyalıların getirdiği haritayı görüp Pers başkentine (günümüz İran'da) bir saldırının İyonya kıyısında içeriye doğru üç aylık bir yürüyüşü gerektirdiğini anladıktan sonra, kent-devletinin yardım etme şansının bulunmadığını düşündü. Diğer Spartalılar ve genelde çoğu Yunanlı gibi Kleomenes'in de daha önce Yakın Doğu'nun coğrafyası ve boyutları hakkında hiçbir fikri yoktu. Sparta liderlerinin aksine Atina konseyinin erkekleri İyon ayaklanmasına asker göndermek için komşu Euboia'daki Eretria kent-devletine katılma kararı aldılar. İki kent-devletinin güçleri eskiden Kroisos'un başkenti, ama artık bir Pers yönetim merkezi olan Sardis kadar uzaklara ilerledi. Ünlü tapınağıyla birlikte Sardis'i yakıp kül eden Atinalılar ve Eretrialılar, Pers karşı saldırısı İyonyalı müttefiklerin eşgüdümlerini kaybetmelerine neden olunca yurtlarına geri döndüler. Pers kralının komutanlarının daha sonraki seferleri MÖ 494 itibariyle İyonya ayaklanmasını bütünüyle ezdi. Ardından Kral Darius, İyonya'da halk tarafından sevilmeyen tiranlıkların yerine demokratik rejimlerin kurul-

masına izin verdi ve yeniden düzene sokması için generali Mardonius'u buraya gönderdi.

Kral Darius, Atinalıların İyonya ayaklanmasına yardım ettiklerini öğrendiğinde iki kere kızdı: yalnızca krallığına saldırmaya cesaret ettikleri için değil, aynı zamanda bunu ona itaatlerini gösteren toprak ve su andaçlarını sunduktan sonra yapmış oldukları için de. Yunanlılar Darius'un gözünde önemsiz olsalar da, Darius bir strateji değil, ama bir adalet meselesi olarak Yunanlılardan ihanetlerinin öcünü almak için yemin etti. Yunanlılar daha sonra çok büyük bir krallığın hükümdarı olarak birçok sorunla boğuşan Darius'un yeminini unutmamak için bir kölesine her yemekte üç kere ona "Efendimiz, Atinalıları unutmayın" (Heredotos, *Tarih*, 5.105) demesini emrettiğini iddia ettiler. Darius, MÖ 490'da yoldan çıkan Yunanlıları cezalandırmak için asker taşıyan bir filo gönderdi. Bu güç Eretria'yı yaktı ve Attika'nın kuzeydoğu kıyısındaki Marathon adlı köyün yakınında karaya ayak bastı. Persler kendi egemenlikleri altında yeniden Atina tiranı yapma umuduyla Pisistratus'un sürgüne gönderilen oğlu yaşlı Hippias'ı yanlarında getirmişlerdi. Pers askerleri Atina'nın yurttaş hoplit milislerinden sayıca daha fazla oldukları için, Atinalılar Spartalılardan ve diğer Yunan kent-devletlerinden askeri yardım istediler. Sparta'ya gönderilen Atinalı haberci Atina ile Sparta arasındaki 140 mili iki günden daha az zamanda koştuğu için ünlendi. Ama Marathon savaşı gerçekleşene kadar gelen askerler, yalnızca Atina topraklarının hemen kuzeyinde yer alan Boiotia bölgesindeki küçük kent-devleti Plataia'dan bir gruptu.

Herkes Perslerin kazanacağını düşünüyordu. Persleri daha önce görmeyen Yunanlı askerler Pers askerlerinin ürkütücü garip donanımlarını gördüklerinde daha da korktular. Dahası Pers askerlerinin sayısı Atinalı ve Plataianalı asker gruplarından çok daha fazlaydı. Atinalı komutanlar –her yıl Atina'nın sivil ve askeri liderlerinden seçilen 10 generalden

oluşan kurul– güçler arasındaki dengesizliğin meclisin, savaşmak yerine teslim olmayı tercih etmesine neden olabileceğinden ya da kentteki oligarşi yandaşlarının Perslerle anlaşarak kendilerini arkadan vurmaya çalışabileceklerinden korktuklarından, harekete geçmek için büyük baskı hissettiler. Bu nedenle komutanlar, merkezdeki asker sıralarını azaltıp kanatlara daha fazla adam yerleştirerek geniş düşman hattına saldırmaya hazırlandılar. Askerlerinin Pers okçularının atışlarına maruz kalma süresini azaltmak için taktiklerini dikkatli biçimde planlayan Miltiades (yakl. MÖ 580-489) liderliğindeki generaller, hoplitlerini Pers hattına ölümcül bir saldırıya gönderdiler. Zırhlarının içindeki Yunanlı hoplitler ok yağmuru altında Marathon Ovası'nı metal sesleriyle inlettiler. Perslerle göğüs göğüse çarpışmaya başlayan Yunanlı piyadeler üstün zırhlarından ve uzun silahlarından yararlandılar. Yunan ordusunun güçlendirilmiş kanatları şiddetli bir çarpışmanın sonucunda karşılarındaki Persleri yenip Pers merkezini ezmek için kanatlardan içeriye yöneldiler. Yunan ordusu Persleri, gemilerine kaçmayı başaramayan istilacıların teker teker vuruldukları bir bataklığa sürdü.

Atina ordusu, Pers donanmasının denizden yapacağı bir saldırıya karşı kenti korumak için Marathon ile Atina arasındaki 20 milden daha uzun mesafeyi hızla kat etti. Maraton olarak adlandırılan günümüzün en uzun koşu yarışı, Atina ordusu ve mesafenin adını MÖ 490'daki bu ünlü yürüyüşü kalıcı kılmaktadır. Persler Atina'yı alamadan yurtlarına doğru yelken açtıklarında, Atinalılar (en azından demokrasi yanlıları) kuşkuyla sevindiler. Atinalıların yenilmez diye korktukları Persler geri çekilmişlerdi. On yıllar sonra bile Atinalı bir erkek için en büyük onur bir "Marathon Savaşçısı" olduğunu söyleyebilmesiydi.

Marathon çarpışmasının simgesel önemi askeri anlamından çok daha ağır bastı. Yunanlıları cezalandırma amaçlı bu seferin yenilgiye uğraması Darius'u kızdırdı, ama krallığının

güvenliğine karşı bir tehdit olarak gördüğü için değil, saygınlığı aşağılandığı için. Diğer yandan kent-devletinin ordusunu oluşturan sıradan Atinalılar, güce ve servete sahip, Atina'nın feci bir yenilgiye uğrayacağına kesin gözüyle bakılmasına neden olan bir düşmana teslim olmayı reddederek özgürlüklerini korumaya olan bağlılıklarını etkileyici biçimde ispatladılar. Marathon'daki beklenmedik zafer Atina'nın kendine güvenini benzersiz biçimde artırdı ve daha sonra liderler, Spartalılar onlara yardım etmeye zamanında gelmedikleri halde, korktukları barbarlar karşısında geri çekilmedikleri için kendileriyle övündüler.

Büyük Çaplı İstila

Yeni kazanılan özgüven Atina halkının, Pers'in MÖ 480'de başlayan devasa Yunanistan istilasına karşı direnişe daha azimli bir şekilde katılmasına yardım etti. Darius, Marathon'daki yenilginin intikamını almak için Yunanistan'ı istila etmeye yemin ettiyse de, çok yayılan Pers krallığının dört bir yanındaki askeri birlikleri bir araya toplamak öyle uzun sürdü ki sefer başlamadan Darius öldü. Bunun üzerine piyadelerden ve gemilerden oluşan muazzam istila ordusunun Yunan anakarasına gidişine Darius'un oğlu Kserkses (486-465 arasında hükmetti) liderlik etti. Kserkses'in ordusu öylesine büyüktü ki Heredotos daha sonra Anadolu ile Yunan anakarası arasındaki dar boğaz Hellespontos'u birbirine bağlanmış tekneler ve dubalardan oluşturulan geçici bir köprü aracılığıyla geçmelerinin yedi gün yedi gece süren bir yürüyüşü gerektirdiğini iddia etti. Kserkses ordusunun büyüklüğünü fark ettiklerinde Yunan devletlerinin savaşmadan hemen teslim olacaklarını düşündü. Yunanistan'ın kuzeyinde ve ortasında yer alan kent-devletleri nüfuslarının azlığı onlara etkin savunma umudu bırakmaması ve bulundukları yerin doğrudan istilacı Pers güçlerinin yolunun üzeri olması nedeniyle savaşmadan teslim oldular. Atina'nın 40 mil kuze-

Plan 1. *Marathon Savaşı'nı (MÖ 490) ve Salamis Savaşı'nı (MÖ 480) gösteren Attika haritası*

yindeki önemli Boiotia kent-devleti Thebai, muhtemelen beklenen Pers zaferinden sonra komşusu Atina karşısında üstünlük sağlayacağını umarak Pers istilasını destekledi. Thebai ve Atina daha önceden, Plataia'nın Thebai'nin baskısına karşı Atina'nın korumasından faydalandığı MÖ 519'da birbirlerine düşman olmuşlardı.

Bununla birlikte, çoğu Yunanistan'ın güneyinde yer alan 31 Yunan devleti, Pers istilasıyla savaşmak için askeri bir koalisyon oluşturdular ve savaş alanına Yunanistan'ın en güçlü hoplit ordusunu sürebildiği için Sparta'yı lider olarak seçtiler. Koalisyon, Sicilya'daki en güçlü kent-devleti Syrakusa'nın tiranı Gelon'dan yardım istedi. Gelon yardımı karşılığında Spartalı ve Yunanlı liderlerin karşılamakta isteksiz oldukları bir bedel olan Yunan güçlerinin komutanlığını talep ettiğinde, bu istek başarısızlıkla sonuçlandı. Aynı dönemde Gelon, Kuzey Afrika kıyısındaki güçlü Fenike kenti Kartaca'yla savaşa girmiş ve güçleri 480'de Sicilya Adası'nın kuzey kıyısında yer alan Himera'daki savaşta çok büyük bir Kartaca ordusunu yenmişti. Kartacalıların Sicilya seferi ile Perslerin anakarayı istilasının, Yunan dünyasını batıda ve doğuda olmak üzere iki cepheli bir savaşa sokmak için bilerek eşzamanlı düzenlenmiş olması muhtemeldir.

Spartalılar, müttefikleriyle birlikte, Leonidas önderliğindeki 300 adamıyla Kserkses'in devasa ordusunu Thermopylai (Sıcak Geçitler) adı verilen dar boğazda birkaç gün durdurklarında cesaretlerini gösterdiler. Kserkses bu önemsiz gücün, kendi muhteşem gücüyle karşılaşır karşılaşmaz hemen geri çekilmemesine çok şaşırdı. Spartalı askerler sindirilmeyi kabul edecek yapıda değillerdi. Kserkses'in boğazdaki durumu öğrenmeleri için gönderdiği gözcüler, Spartalıların tahkimatlarının önünde uzun saçlarını tarayarak öylesine durduklarını söylediler. Persler Spartalıların bu davranışı karşısında hayrete düştüyseler de, aslında Spartalı askerler için savaşa girmeden önce bir gurur işareti olarak saçlarını taramak bir

gelenekti. Spartalı askerlerin cüretkâr tutumunu Spartalı bir hoplitin, savaşta attıkları inanılmaz sayıdaki okla gökyüzünü karartan Persli okçular karşısındaki şu ünlü sözü özetledi. *"İyi haber, gölgede savaşacağız"* (Heredotos, *Tarih*, 7.226). Boğaz o kadar dardı ki, Persler boğazı müdafa eden, yakından savaşmada daha becerikli Yunanlı askerlerini alt etmek için sayısal üstünlüklerini kullanamadılar. Ancak Pers kralından ödül alacağını uman yerli bir Yunanlı krala boğazın etrafından dolaşan gizli bir yol olduğunu söylediğinde, kralın ordusu Yunanlı askerlere önden ve arkadan eşzamanlı saldırarak onları kılıçtan geçirdiler. Ardından Pers ordusu Yunanistan'ın güneyine doğru yürüyüşünü sürdürdü.

Atinalılar kısa süre içinde yürekliliklerini kanıtladılar. Kserkses ordusuyla Attika'ya vardığında Atinalılar teslim olmak yerine, Atina'yı yakıp yıkması için ona terk ettiler. Alabildikleri en değerli eşyalarını da yanlarına alan kadınlar, çocuklar ve savaşa katılmayanlar Peloponnesos'un kuzeydoğu sahiline gönderildiler. Atinalı komutan Themistokles (yakl. 528-462) kendine has kurnazlığıyla bilerek yanlış bilgi yayarak, daha az saldırgan Yunan liderlerini daha büyük Pers donanmasıyla Salamis Adası ile Attika'nın batı kıyısı arasındaki dar kanalda bir deniz savaşında karşı karşıya gelmeleri için kandırdı. Meclis Attika'da zengin bir gümüş madeninin bulunduğu MÖ 483'den beri savaş gemileri inşasına para sağladığı için Atinalılar Salamis'deki Yunan donanmasına daha büyük bir filoyla katkıda bulunmuşlardı. Meclis Themistokles'in zorlamasıyla devletin gümüş madenlerinden elde ettiği gelirin tek tek yurttaşlara dağıtılması yerine bu mali talih kuşunun savunma için bir donanma kurulmasında kullanılmasına karar verdi. Yunanlılar, Thermopylai'de olduğu gibi, MÖ 480'deki Salamis Savaşı'nda da yurtlarının topoğrafyasını kendi yararlarına kullandılar. Kanalın darlığı Perslerin bütün güçlerini aynı anda kullanmalarını engelleyip gemilerinin daha ileri manevra yeteneği üstünlüğünü

en aza indirirken, ağır Yunan gemileri daha az sağlam Pers gemilerini batırmak için sualtı mahmuzlarını kullanabildiler. Kserkses'in donanma komutanları arasında en gayretli olanının bir kadın, Karya'nın (günümüz Türkiyesi'nin güneybatısı) hükümdarı Artemisia olduğunu gördüğünde "*Erkeklerim kadın, kadınlarım erkek oldu*" dediği söylenir (Heredotos, *Tarih*, 8.88).

Salamis'deki MÖ 480 tarihli Yunan zaferi, Kserkses'in Pers topraklarına geri dönmesine neden olduysa da, Kserkses arkasında en iyi generali Mardonius'un komutasında çok büyük bir piyade gücü ve Atinalılara bir öneri bıraktı: teslim olurlarsa zarar görmeyecek ve kralın diğer Yunanlılar üzerindeki yöneticisi olacaklardı. Atina meclisi teklifi reddetti, halk yeniden tahliye edildi ve Mardonius Atina'yı ikinci kez enkaza çevirdi. Yunan filosu İyonya, Mykale'de Pers donanmasını gafil avlarken, MÖ 479'da Pausanias (yakl. MÖ 520-470) adlı bir kral oğlunun komutası altındaki Spartalıların başını çektiği Yunan piyadeleri, Boiotia'da gerçekleşen Plataia Savaşı'nda Pers piyadelerinden daha iyi savaştılar. Yunan kent-devletleri koalisyonu şaşırtmıştı: Yurtlarını ve bağımsızlıklarını dünyanın en güçlü devletine karşı korumuşlardı.

Yunanlıların üstün zırhları, silahları ve düşmanın daha fazla olan sayısını dengelemek için topoğrafyayı becerikli biçimde kullanmaları askeri düzeydeki zaferlerini açıklamaya yardım etmektedir. Bununla birlikte Pers Savaşları'nda gerçekten dikkat çekici olan, her şeyden önce 31 kent-devletinin yurttaş milislerinin savaşma kararıdır. Kendilerini korumak için kolaylıkla teslim olabilir ve Pers tebaası olmayı kabul edebilirlerdi. Bunun yerine bu Yunanlı savaşçılar, görünüşte daha büyük olan bir güce karşı birlikte mücadele etmeyi seçtiler. Yunanlı savaşçıların cesareti, Yunan davası için hep birlikte tanrıça Afrodit'e dua eden Korinthoslu kadınların yaptığı gibi topluluklarındaki savaşmayan insanların savaşmaları için yüreklendirilmelerinde destek buldu. Yunan güçleri yalnızca en

zengin erkekleri ve hoplitleri değil, savaş gemilerini kürek çekerek yürüten binlerce yoksul erkeği de içerdiği için Perslere karşı verilen mücadele toplumsal ve ekonomik bölünmeleri aşmaktaydı. Yunanlıların Perslere karşı savaşma kararı, önceki Arkaik Çağ'da ortaya çıkan siyasi özgürlük ülküsüne derin bağlılığın esinlediği cesareti gözler önüne serdi.

Atina İmparatorluğunun Kuruluşu

Pers istilasına karşı verilen mücadele, Eski Yunan tarihinde nadir görülen bir devletlerarası işbirliği dönemine fırsat yarattı. En güçlü kent-devletleri Atina ve Sparta, Kleisthenes reformları zamanındaki çatışmadan kaynaklanan karşılıklı kuşkularını bir kenara bırakarak bir araya gelmiş Yunan askeri güçlerinin liderliğini paylaştılar. Bununla beraber bu iki devletin rakip değil ortak olmaları gerektiğine inanan Sparta yanlısı Atinalıların lobi çalışmalarına rağmen, Perslerin püskürtülmesinden sonra bu işbirliğini sürdürme çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Bu başarısızlıktan Atina İmparatorluğu doğdu. Atina İmparatorluğu etiketi, Atina'nın Pers'e karşı gönüllü bir koalisyon olarak doğan ittifakta yer alan diğer çok sayıdaki Yunan devleti üzerinde kurmaya başladığı acımasız tahakküme işaret etmek için kullanıldı.

Yunan koalisyonu, 479'daki zaferlerini takiben Yunanistan'ın kuzey ucunda ve Anadolu'daki, özellikle de İyonya'daki Pers ileri karakollarını söküp atmayı amaçlayan bir donanma ittifakı olarak yoluna devam etme kararı verdi. MÖ 478'deki ilk sefere komuta etmesi için Plataia Savaşı'nın fatihi Spartalı Pausanias seçildi. Pausanias'ın hem müttefiklerine hem de başta kadınlara olmak üzere Anadolu'daki yerli Yunan halkına karşı takındığı küstah ve şiddet içeren tutum, çok geçmeden komutası altındaki Yunan askerlerini çok kızdırdı. Daha sonraları bu aşırı kötü yönetimin yurtlarından uzakta güç sahibi olan Spartalı erkeklerin yaygın bir sorunu olduğu ortaya çıktı. Anlaşılan Spartalı erkekler sürekli bir başkasının

gözetimi altında oldukları yurtlarındaki yaşam tarzının dayattığı sınırlamalardan kurtulduklarında, Sparta'da aldıkları sert eğitim onların insanca ve etkin bir biçimde çalışmaya hazır olmalarını engellemekteydi.

MÖ 477 yılı itibariyle Atinalı lider Aristides (yakl. MÖ 525-465) diğer Yunanlıları Perslere karşı Atina liderliğinde bir ittifak talep etmeleri için ikna etmişti. Sparta'daki liderler ittifakın önderliğini bıraktıkları için mutluydular, çünkü Atinalı tarihçi Thukydides'in (yakl. MÖ 460-400) sözcükleriyle söylersek "[*Spartalılar*] *yurtdışına yollayacakları bir başka komutanın Pausanias gibi bozulacağından korkuyorlardı ve Perslerle savaşma yükünden kurtulmaktan memnundular... Ayrıca bu sırada Atinalıları halen dost bir müttefik olarak görüyorlardı*" (*Peloponnesos Savaşı Tarihi*, 1.95). Sparta'nın helot ayaklanmalarına karşı ordusunu çoğu zaman yurtta tutma ihtiyacının devam etmesi, uzun denizaşırı faaliyetleri sürdürmesini zorlaştırdı.

Perslere karşı kurulan Yunan ittifakı, Atina liderliğinde artık kalıcı bir örgütsel yapı kazanmıştı. Üye devletler koalisyonu terk etmeyeceklerine resmi olarak söz verdiler. Üye devletler ağırlıklı olarak Yunanistan'ın kuzeyinde, Ege Denizi adalarında ve Anadolu'nun batı sahilinde –yani Pers saldırısına en çok maruz kalan bölgelerde– yer almaktaydılar. Öte yandan Peloponnessos'taki bağımsız kent-devletlerinin çoğu, Pers Savaşları'nın çok öncesinden beri varolan ve dolayısıyla epeydir süren Sparta'yla ittifaklarını korudular. Bu nedenle Atina ve Sparta artık ayrı müttefik koalisyonlarına hükmetmekteydiler. Modern tarihçilerin, oluşturdukları koalisyona Peloponnesos Birliği adını verdikleri Sparta ve müttefiklerinin güdülecek siyaseti belirlemek için bir meclisleri vardıysa da, Spartalı liderler kabul etmediği sürece belirlenen siyaset hayata geçirilemiyordu. Önderliğini Atina'nın yaptığı ittifakın da siyasi yapıyı oluşturan bir temsilci meclisi vardı. Kuramsal olarak mecliste ittifak üyelerinin ortaklaşa karar aldıkları varsayılsa da, uygulamada Atina'nın dediği oluyordu.

Atina'nın yönlendirdiği müttefik donanma faaliyetlerini finanse etmek için yapılan özel düzenlemeler, Atina'nın tahakkümünü güçlendirdi. Aristides üye devletlere her yıl ödenmek üzere büyüklüklerine ve zenginliklerine göre değişen farklı miktarlarda resmi harçlar koydu. Daha büyük devletler tayfaları olan eksiksiz bir savaş gemisinin ve tayfaların giderini karşılarken, küçük devletler bir geminin maliyetini paylaşabilir ya da gemilerin ve tayfaların ücretini ödemek için diğer aidatlarla birleştirilen nakit katkıda bulunabilirlerdi. Dönemin savaş gemisi, hızlı yol alması için inşa edilen, *trireme* (üçlü) adlı dar bir gemiydi. *Trireme* adı geminin gövdesinin her iki yanında üst üste üç kürek sırası bulunmasından ve her küreği üç kişinin çekmesinden gelmekteydi. Düşman gemilerine pruvasına eklenmiş mahmuzla vurarak savaşan bir *trireme*'nin yol alması için 170 kürekçi gerekirdi. Ayrıca *trireme*'ler savaşta gemiler birbirlerine girdiklerinde düşman tayfalarına saldırmaları için güvertelerinde 10 piyade savaşçısından ve 4 okçudan oluşan bir grup taşırlardı. Güvertedeki subayların ve diğer tayfaların toplamı 200 kişiyi bulurdu. Müttefiklerin birikimleri bir Ege adası olan Delos'daki kutsal kabul ettikleri Apollon Tapınağı'nda tutulduğu için günümüzde bu ittifaka alışılmış biçimde Delos Birliği denilmektedir.

Zaman içinde daha fazla Delos Birliği üyesi harçlarını, savaş gemilerini donatma zahmetine katlanmak yerine nakit ödedi. *Trireme* biçiminde özel gemiler inşa etmek ve tayfaları üçlü kürekçi sırasının birlikte hareket etmesini gerektiren karmaşık takım çalışması için eğitmek güçlerini aştığı için, ittifak üyelerinin çoğu nakit ödeme yapma seçeneğini tercih ettiler. Müttefiklerin çoğundan daha büyük olan Atina, kürekçi olarak para kazanmaya hevesli büyük bir erkek nüfusun yanı sıra *trireme*'ler inşa etmek için çok sayıda tersaneye ve ustaya sahipti. Bu nedenle Atina, müttefiklerin harçlarını, kendi katkısını artırmak için kullanarak müttefik savaş gemilerinin

çoğunu inşa etti ve bunlara adam verdi. Bu savaş gemilerinde kürekçiler olarak hizmet veren Atinalı erkekler, en yoksul toplumsal sınıftan, emekçiler (*thetes*) sınıfındandı. Donanmaya yaptıkları önemli katkı onlara yalnızca para değil, giderek kent-devletinin başlıca askeri güç kaynağı haline gelen deniz kuvvetinin oluşmasıyla beraber Atina demokrasisinde daha fazla siyasi önem kazandırdı. Atina birçok daha küçük kent-devletinden daha çok sayıda hoplit piyade toplayabilmeyi sürdürdüyse de, zamanla donanması en kuvvetli askeri gücü haline geldi.

Müttefiklerin çoğunun kendi savaş gemisi olmadığından, Delos Birliği'nin üyeleri Atina'nın liderliği altında bir bütün olarak birliğe ilişkin alınan kararları doğru bulmadıklarında kabul etmeme seçenekleri yoktu. Atina meclisinin erkekleri, hoşnutsuz müttefikleri birlik siyasetine bağlı kalmaya ve yıllık harçlarını ödemeyi sürdürmeye zorlamak için, üstün Atina donanmasını harekete geçirerek yoğun güç kullandılar. Müttefik harçlarına günümüzde "haraç" denilmesi bu ödemelerin zorunlu doğasına işaret etmek amaçlıdır. Thukydides'in gözlemlediği gibi ayaklanan müttefiklerin *"bağımsızlıklarını kaybetmeleri"*, Atinalıların birlik lideri olarak *"artık eskisi kadar sevilmemelerine"* neden oldu (*Peloponnesos Savaşı Tarihi*, 1.98-99).

Atinalıların gönülsüz bir müttefiki zorlamasının en kötü örneği, Ege Denizi'nin kuzeyindeki ada kent-devleti Thasos olayıdır. Thasos, MÖ 465'te komşu anakaradaki altın madenlerinin denetimi konusunda Atina'yla yaşadığı anlaşmazlıktan sonra Delos Birliği'nden tek taraflı ayrıldı. Atinalılar Thasosluları birliğe bağlı kalma yeminlerini tutmaya zorlamak için uzun süren bir kuşatmada müttefik güçlerini onlara karşı harekete geçirdiler. Kuşatma adanın teslim olmasıyla MÖ 463'de sona erdi. Birlik ceza olarak, Thasos'u savunma duvarlarını yıkmaya, donanmasını terk etmeye ve çok büyük haraç ve para cezası ödemeye mecbur etti.

Delos Birliği başlıca stratejik amacına başarıyla ulaşmıştı: Salamis Savaşı'ndan sonraki 20 yıl içerisinde birlik güçleri Ege Denizi'nin kuzeydoğusu boyunca kimi kent-devletlerinde tutunmayı sürdüren bütün Pers garnizonlarını kovmuş ve Pers filosunu Ege Denizi'nden sürerek doğrudan Yunanistan'ı hedefleyen Pers askeri tehdidini gelecek 50 yıl için sona erdirmişti. Bu arada Atina, Pers ileri karakollarında ele geçirilen ganimetlerden payına düşenle ve üyelerinin ödediği haraçlarla daha da güçlendi. MÖ 5. yüzyılın ortası itibariyle birlik üyelerinin yıllık ödediği haraç günümüz değerleriyle (bugün vasıfsız bir işçinin ortalama günlük ücretinin 80 dolar olduğunu kabul edersek) muhtemelen 200 milyon dolara karşılık gelmekteydi. Bu yıllık gelir, Atina büyüklüğünde bir devlet (yetişkin yurttaş erkeklerinin sayısı 30 ile 40 bin arasındaydı) için genel bir refah anlamına gelmekteydi.

Mecliste buluşan yurttaş erkekler kent-devletinin gelirinin nasıl harcanacağına karar verdiler. Zenginler de yoksullar da benzer şekilde, donanmanın faal tutulmasının ve müttefiklerin bunun masrafını ödemesinin kendi çıkarlarına olduğunu düşünüyorlardı. Marathon Savaşı'nın galibi Miltiades'in oğlu Kimon (yakl. MÖ 510-450) gibi paralı liderler, başarılı birlik seferlerine komutanlık ederek ve ganimetlerden paylarına düşenleri Atina için hayır işlerine harcayarak saygınlıklarını artırdılar. Sözgelimi, denilene göre en sonunda kent merkezini birkaç mil ötedeki limanla birleştiren devasa savunma duvarlarının temellerinin parasını Kimon ödemişti. Zengin ve önemli erkeklerden kamu yararına bu türden mali katkılarda bulunmaları beklenen bir şeydi. Eski Atina'da siyasi partiler olmadığından siyasi liderler ihtiraslarını desteklemeleri için resmi olmayan arkadaş ve yandaş çevreleri oluşturdular. Bu ihtiraslı liderler arasındaki çekişmeler çoğu kez, salt siyasi meselelerden daha çok kent-devletinin yüksek resmi görevleri için girdikleri seçim ve meclisi etkileme rekabetinden kaynaklandı. Meclisteki tartışmalar Atina'nın çıkarlarını gözeterek

Delos Birliği'nin diğer üyelerinin iç işlerine müdahale edilmesinin gerekip gerekmediği üzerine değil, Atina'nın artan iktidarını uluslararası alanda hayata nasıl geçirmesi gerektiği üzerineydi. Delos Birliği'nin gemilerinde kürek çeken çok sayıdaki sıradan Atinalı erkek, birliğin seferlerinden kazandıkları gelire bağımlı hale geldi. Bu erkekler, kararların çoğunluk oyuyla alındığı Atina meclisinde oy kullanabilen erkek nüfusun sayısal olarak en büyük kısmını temsil ettikleri için meclis oylamalarının kendi çıkarlarına olmasını kesinlikle sağlayabiliyorlardı. Müttefiklerin çıkarları onlarınkiyle uyuşmazsa, müttefiklere birlik siyasetine ilişkin resmi Atina görüşünü kabullenmekten başka seçenek tanınmıyordu. Atina'nın daha önce oligarşiler tarafından yönetilen kimi müttefik kent- devletlerinde demokratik yönetimlere destek vermesine rağmen, ittifak bu yolla imparatorluğa dönüştürüldü. Atina'nın bakış açısından, Delos Birliği'ni genel görevini –Yunanistan'ı Perslerden koruma– yerine getirecek kadar güçlü tuttuğu için bu dönüşüm haklıydı.

Atina Adalet Sistemini Demokratikleştirme Reformu

Thete sınıfından yoksul erkekler, Atina donanmasına insan gücü sağladılar ve Pers Savaşları'nı izleyen on yıllarda onların hem askeri hem de siyasi önemleri arttı. Anlaşılan bu en fakir yurttaşlar Atina'nın güvenliğinin ve zenginliğinin kendilerine dayandığını fark ettikçe, Atina adalet sisteminin 18 yaşından büyük bütün yurttaş erkeklere açık olan mecliste politika oluşturma ve yasaları kabul süreci kadar, demokratikleştirilmesinin vaktinin geldiğini de düşündüler. Her ne kadar bu sırada meclis bir temyiz mahkemesi gibi çalışabiliyorduysa da, adli kararların çoğu kent-devletinin yıllık 9 hâkimi, *arkhon*'lar ve eksi *arkhon*'lardan oluşan *Areopagus* konseyi tarafından alınmaktaydı. MÖ 487'den itibaren 9 *arkhon*'un seçimle değil kurayla belirlenmesi, bu resmi makamlara ulaşmayı rastlantısal bir şans meselesi haline getirmiş

ve bu makamların pahalı seçim kampanyaları düzenleyebilen en yüksek toplumsal sınıf *Solonian*'dan varlıklı erkeklerin tahakkümüne girmesi ihtimalini ortadan kaldırmıştı. Bütün uygun adaylara aynı şansı tanıdığından devlet hizmetlerine kurayla çalışan almanın demokratik olduğu ve tanrıların bu kurayı denetlediği düşünüldü. Ama demokratik yollardan seçilmiş olsalar da tıpkı *Areopagus* üyeleri gibi hâkimler de yozlaşmaya yatkındılar. Davalarda karar veren bu erkeklerin, toplumun önde gelenlerinin baskısından ve istedikleri mahkeme kararını aldırtabilecek kadar zengin olanların rüşvet önerilerinden korunabilmeleri için farklı bir adalet sistemine ihtiyaç vardı. Demokratik yollardan çıkarılan yasalar, hakça ve dürüstçe uygulanmazlarsa hiçbir şey ifade etmezdi.

Adli sistemde reformu harekete geçiren itici güç, dış ilişkilerdeki bir buhrandan kaynaklandı. Buhranın kökenleri MÖ 465'de Sparta yakınında yaşanan yıkıcı bir depreme dayanıyordu. Deprem öyle çok Spartalıyı öldürdü ki, Messeinialı helotlar, yani uzun zaman önce Spartalılar tarafından boyun eğdirilen Peloponnesos'un batısındaki Yunanlılar, efendilerine karşı ayaklandılar. Ayaklanma, Perslere karşı işbirliği günlerinden beri ilişkilerinin dondurulmuş olmasına rağmen Spartalıların Atina'dan askeri yardım istemesini gerektirecek kadar ciddileşti. Eski müttefikler arasındaki gerilim arttı, çünkü Delos Birliği'nin başkaldıran üyeleri, Atina'nın bir gün Sparta'nın Peloponnesos'daki çıkarlarını tehdit edecek kadar büyümekte olduğunu düşünen Sparta'daki liderlerin en azından manevi desteğini aldılar. Delos Birliği seferlerinin kahramanı Kimon, MÖ 462'de Atina meclisini ciddi bir helot ayaklanmasına karşı Spartalılara yardım etmek üzere hoplitlerin gönderilmesine ikna etmek için bütün saygınlığını kullandı. Atina seçkinlerinin birçoğu gibi Kimon da Spartalılara hayrandı ve mecliste yasa önerilerine muhalefetini "*Ama bu Spartalıların yapacağı bir şey değil*" (Plutarkhos, *Kimon*, 16) diyerek göstermesiyle ünlüydü. Bununla beraber Kimon'un

Spartalı arkadaşları kısa sürede fikirlerini değiştirip kendisini ve ordusunu gerisin geri yurtlarına yollarak onu hayal kırıklığına uğrattılar. Spartalı liderler demokrasi eğilimli Atina askerlerinin Sparta tahakkümünden kaçan helotlara yardım etmeye karar verebileceklerinden korktular.

Yardımlarının aşağılayıcı biçimde reddedilmesi Atina meclisini kızdırdı ve iki devlet arasındaki düşmanlığı alevlendirdi. Kimon'un yaşadığı itibar kaybı, genelde seçkinlerin itibar kaybetmesine neden olarak ileri demokratik reformlar için uygun bir iklim oluşturdu. Ephialtes adlı bir adam MÖ 461'de gecikmeden zamanın ruhunu kavradı ve meclisi *Areopagus*'un iktidarını sınırlayan önlemleri kabul etmesi için ikna etti. Ayrıntılar bilinmese de, bu tarihe kadar *Areopagus* konseyi "yasaların muhafızlığı" olarak adlandırılan görevi, yani görevini kötüye kullanan hâkimlere karşı açılan davalara bakma yetkisini elinde tutmaktaydı. *Areopagus* büyük olasılıkla genellikle gerektiği takdirde davranışlarını cezalandırmakla sorumlu oldukları halihazırdaki hâkimlerle arası iyi olan eski hâkimlerden oluşturulmaktaydı. Bu nedenle bir çıkar çatışması görüntüsü söz konusuydu ve hâkimlerin yasadışı davranışlarının *Areopagus* tarafından örtbas edilmesi ya da bağışlanması gibi olaylar kuşkusuz olmaktaydı. *Areopagus* Konseyi kasıtlı cinayet, yaralama, kundakçılık ve kent-devletinin dinî kültlerine saldırı davalarına bakan mahkeme olarak kaldıysa da, anlaşıldığı kadarıyla reformlar yasaların muhafızlığı görevini konseyin elinden almıştı.

Ephialtes'in reformlarının en önemlisi, bir yıl hizmet etmek üzere kurayla seçilen, 30 yaşın üzerindeki yurttaş erkekler tarafından oluşturulan jürili mahkeme sistemiydi. Jürinin yetkisi eskiden öncelikle *arkhon*'lara ve eski *arkhon*'lardan oluşan *Areopagus* Konseyine aittiyse de, bu yetki çok sayıda davanın ele alınması gerektiğinde ayrı jürilere dağıtılan 6.000 erkek yurttaş topluluğundan sınıfına bakılmaksızın rastgele seçilen jüri üyelerine aktarıldı. Yeni yargı sisteminde

hâkimlere küçük suçlarda hüküm verme yetkisi tanınmasına, *Areopagus*'un çok az özel adli yetkisi olmasına, konseyin ve meclisin kamu çıkarını ilgilendiren belirli davalarda harekete geçebilmesine rağmen, yurttaşlardan oluşan mahkemelere olağanüstü yargılama yetkisi tanınmıştı. Yurttaş jürileri uygulamada Atina kamu yaşamının en temel ilkelerini tanımladılar, çünkü her davada yasanın nasıl uygulanacağına kendi başlarına karar vererek yasayı yorumladılar. Makamını kötüye kullanan bir hâkim yargılanıyor ya da dava kamu çıkarını ilgilendiriyor savcılık adına konuşması için bir yurttaş atanabiliyordu. Ama jürilere talimat veren hâkimler ve genellikle onlara karşı sıkıcı konuşmalar yapan savcılar ve savunma avukatları yoktu. Davaların çoğunda suçlamada bulunanlar yurttaşlardı ve mahkemedeki tek devlet görevlisi, duruşmada kavgayı engellemekle görevli, hâkimdi. Bütün duruşmalar bir gün içinde sonuçlanırdı ve jüri üyeleri katılan insanların konuşmalarını dinledikten sonra kendi kararlarını verirlerdi. Dikkatli olacakları ve adil yargılamada bulunacakları üzerine yemin etseler de, jüri üyeleri olarak kendi tutumlarının tek yargıcıydılar. Hizmet süreleri boyunca eylemleri, Atina demokrasisinin diğer resmi görevlilerinin düzenli biçimde tabi tutulduğu gibi, resmi bir denetlemeye tabi tutulmazdı. Jüri üyelerine rüşvet vererek davaların sonuçlarını etkilemek zorlaştırılmıştı. Çünkü sayıları birkaç yüzden birkaç binlere varan jüri üyeleri sayıca çok fazlaydılar. Buna rağmen jürinin oluşma şeklinden kaygı duyulduğu anlaşılmaktadır, çünkü 4. yüzyılın başında jüri üyelerinin davalara kurayla ve duruşma günü atanmaları için sistem değiştirildi.

Ceza davalarının çok azına, o da varsa kan testi ve parmak izi gibi modern mahkemelerde kullanılan türden adli kanıt aracılığıyla karar verilebildiğinden, ikna edici söylev, yargılama usulünde en önemli öğeydi. Yapacakları konuşmaları başkalarına yazdırabilmelerine ve sık sık başkalarından savlarını desteklemelerini ya da iyi karakterlerine şahitlik etme-

lerini isteyebilmelerine rağmen, Atina mahkemesinde hem suçlayan hem de suçlanan kendi adlarına konuşmak zorundaydı. Bu nedenle hem davacıların hem de dava edilenlerin karakterleri ve kentteki ünleri daima davayla yakından ilişkiliydi ve jüriler hakikati ortaya çıkarmak için gereken bilginin bir parçası olarak, kişinin geçmişini ve bir yurttaş olarak nasıl davrandığını duymayı beklerdi. Jürilerin kararlarını bozacak bir yüksek mahkeme ve alınan kararların temyizi söz konusu değildi. Ephialtes'den sonra yargı sisteminin gücü, gelişmekte olan Atina demokrasisi için örnek oluşturdu. Aristofanes'in Atina'nın yargı sistemini ele aldığı MÖ 442 tarihli *Eşekarıları* adlı komedisinde bir jüri üyesi *"mahkemedeki yetkimiz kralınkinden aşağı değil'* (548-549) şeklinde böbürlenir.

Yeni yargı sistemi, bugün bilim insanlarının Atina'nın MÖ 5. yüzyıl ortasındaki "köktenci" demokrasi diye adlandırdıkları şeyin temel ilkelerini yansıttı. Bu sistem, yurttaş erkeklerin sınıf farkı olmaksızın yaygın katılımını, en önemli kamu görevlerine adayların rastgele seçilmesini, çürümeyi engellemek için özenle alınan önlemleri, yurttaş bireylerin servetlerine bakılmaksızın yasalar tarafından eşit şekilde korunmalarını ve devletin önlemli çıkarları tehdit altında olduğunda çoğunluğun her türlü azınlık ya da kişi karşısındaki hâkim yetkisini içeriyordu. Son ilke *ostrakizm* olarak adlandırılan, bir insanın Atina'dan 10 yıllığına sürgüne gönderilmesi işleyişinde görülmektedir. Meclis her yıl, kırık çömlek parçaları anlamına gelen *ostraka* sözcüğünden adını alan bu yöntem aracılığıyla sürgünün olup olmayacağına oylardı. Kırık çömlek parçalarına sınır dışı edilecek adayların adları yazılır ve bunlar oy pusulası olarak kullanılırdı. Belirli bir yılda *ostrakizm*'in olup olmayacağı oylaması olumlu sonuçlanırsa, bütün yurttaş erkekler önceden kararlaştırılan günde sürgün edilmesi gerektiğini düşündükleri insanın adını kırık testi parçalarına yazarak oy kullanabilirlerdi. 6.000 oy kullanılmışsa, en çok oy alan kimse o 10 yıl süreyle Attika sınırları dışında yaşamaya

mecbur edilirdi. Sürgüne gönderilenler başka ceza almazlar, arkalarında bıraktıkları ailelerine, mallarına ve mülklerine dokunulmazdı. *Ostrakizm* kesinlikle bir para cezası değildi ve sürgünden dönen erkekler, yurttaşlar olarak haklarına yeniden eksiksiz sahip olurlardı.

Ostrakizm vardı, çünkü bu uygulama Atina sistemini gerçek ve hissedilen tehditlere karşı korumaya yardım etmekteydi. *Ostrakizm* belli bir düzeyde ister siyaset sahnesini bütünüyle tahakkümü altına aldığı için, isterse yalnızca çok popüler ve dolayısıyla halkın genel isteğiyle potansiyel bir tiran olarak görüldüğü için ya da isterse gerçekten yıkıcı olduğu için demokrasiye karşı aşırı tehlike oluşturuyormuş gibi görünen bir yurttaşı Atina'dan uzaklaştırmanın bir yolunu sağlamaktaydı. Delos Birliği üyelerinin ilk haraç miktarını belirleyen Aristides'e ilişkin ünlü bir anekdot bu konuyu açıklamaktadır. Tarafsızlığıyla ün saldığından Aristides'in takma adı 'Adil'di. Bir *ostrakizm* oylaması gününde taşradan okuma yazma bilmeyen bir adam Aristides'e *ostrakizm* için seçtiği adamın adını yazmasını rica ederek kırık bir çömlek parçası verir. Aristides köylüye "Elbette" der. Köylü Aristides'in "hangi adı yazıyım" sorusunu "Aristides" diye yanıtlar. Aristides "pekâla" diyerek kendi adını yazar ve "Ama söyle bana, Aristides'in uzaklaştırılmasını niçin istiyorsun? Ne yaptı sana?" diye sorar. Adam şaşkınlıkla "Hiçbir şey, hatta onu tanımam bile" der. "Yalnızca herkesin ondan Adil diye bahsetmesinden bıktım usandım" (Plutarkhos, *Aristides*, 7).

Çoğu olayda *ostrakizm* aslında meclisin onayladığı ve aşırı siyasi kargaşaya neden olan başarısız bir siyasetten sorumlu tutulabilecek önde gelen bir erkeğin belirlenmesine hizmet etti. Sözgelimi Kimon, MÖ 460'ların sonlarındaki helot ayaklanmasında Sparta ile talihsiz işbirliği girişiminin ardından uzaklaştırıldı. Aristides'e ilişkin öyküye rağmen, *ostrakizm*'in boş yere kullanıldığına işaret eden bir bulgu bulunmamaktadır ve muhtemelen yaklaşık MÖ 416'da uygulamaya son ve-

rilmeden önce, bu şekilde uzaklaştırılan erkek sayısı bir düzineden fazla değildi. *Ostrakizm* Atina demokrasisini anlamak için önemlidir, çünkü o grubun özgürlüğü ile bireyin özgürlüğü umutsuz ve tehlikeli durumlarda çatıştığında grubun çıkarı yurttaş bireyin çıkarı karşısında ağır basmalıdır ilkesini simgeleştirir. Aslında ilk *ostrakizm*ler MÖ 490'da eski tiran Hippias'ın, Marathon'da Perslerle birlikte ortaya çıkmasından ve kimilerinin onun yine topluluk üzerinde tiranlık kuracağından korkmalarından sonra MÖ 480'lerde gerçekleşti.

Aristides'in 482'de uzaklaştırılıp 480'de Perslerle savaşması için geri çağrılmasına rağmen, onun cahil yurttaşla karşılamasını aktaran anekdot uydurma gibi görünmektedir. Bununla beraber doğru bir noktaya da işaret eder: Atinalılar demokrasiyi korumanın doğru yolunun daima özgür doğan, demokrasi için iyi olduğunu düşündüğü şeyi söyleyebilmesi üzerinde hiçbir sınırlama olmayan yetişkin erkeklerin oy çokluğuna güvenmek olduğunu varsaydılar. Bu düşünce Aristides hakkındaki anekdotta betimlenen erkek gibi sorumsuz insanları da hesaba katmayı gerektiriyordu. Bu düşüncenin temelinde oy kullanan çoğunluğun oluşturacağı siyasi gücün, azınlığın tuhaf talepleri ve sorumsuzluğu karşısında ağır basacağı inancı vardı.

Perikles'in Liderliği

Atina'daki demokrasiye en iyi, her düzeyden bütün erkek yurttaşların dahil edilmesi yoluyla hizmet edileceği düşüncesi, MÖ 450'de annesi demokratik reformcu Kleisthenes'in yeğeni ve babası önemli bir lider olan Perikles (yakl. MÖ 495-429) devlet gelirlerinin, jüriler, Kleisthenes kurduğu beş yüzler konseyi ve resmi görevlerde çalışmak için kurayla seçilen erkeklere günlük maaş ödenmesi amacıyla kullanılmasını önerdiğinde daha büyük destek kazandı. Yoksul erkekler, bu maaş olmadan düzenli işlerini bırakarak ciddi anlamda zamanlarını alacak olan makamlarda çalışmayı muhtemelen çok

zor buldular. Aksine, en etkili kamu görevlileri –hem askeri hem sivil ilişkilerden, özellikle de kamu maliyesinden sorumlu olan ve bir yıllığına seçilen on generaller kurulu– seçildiler ve maaş almadılar. Bunlar kurayla seçilmek yerine meclis tarafından belirlendiler, çünkü görevleri uzmanlık ve deneyim gerektiriyordu. Generallerin seçiminde ve benzer üst düzey seçimlerde ise, seçilecek insanların zaten bu görevleri yerine getirmek için gerekli eğitimi almış ve bu eğitime ayıracak zamanı olan Perikles gibi zengin insanların olması beklendiğinden generallere maaş ödenmedi. Makamlarının onlara kazandırdığı saygınlık, generallerin maaş almamalarından doğan kayıplarını telafi etti. Diğer resmi görevlilerin ve jüri üyelerinin aldıkları maaşlar ise kesinlikle sıradan bir emekçinin bir günde kazanabileceğinden fazla değildi. Bununla beraber geçim ödeneği verilmesi, en yoksul Atinalıların devlette çalışmasını olanaklı kıldı. Kleisthenes gibi Perikles de Atina demokrasisinin eşitlikçi eğilimlerini güçlendirmek için getirdiği yeniliklerle, döneminin Atina'sında etkili bir lider haline gelen ayrıcalıklı bir insandı.

Perikles ve onunla aynı ekonomik statüyü paylaşanlar geçim kaygısı duymaksızın zamanlarını siyasete ayıracak kadar gelire sahiptiler, ama Atina demokrasisi erkeklerin çalışmasına da ihityaç duyacaksa, kamu hizmetlerinin ücret karşılığında yaptırılması gerçekten vazgeçilmez bir öneme sahipti. Perikles'in jüri üyelerine devlet tarafından maaş ödenmesi önerisi sıradan yurttaşlar arasında ezici bir çoğunlukla benimsendi. Sonuç olarak, MÖ 450'lerin başlarından itibaren Perikles Atina'nın hem dış hem de iç işlerinde çarpıcı değişikler yapabildi. İç işlerinde MÖ 451'de bundan böyle yurttaşlığı yalnızca hem anne hem de baba tarafından Atinalı olanlara veren bir yasayı destekledi. Daha önce, Atinalı olmayan bir kadınla evlenen Atinalı erkeklerin çocuklarına yurttaşlık verilmekteydi. Varlıklı Atinalı erkekler, Perikles'in kendi büyükbabasının yaptığı gibi, zengin yabancı kadınlarla

evlenmeye eğilimliydiler. Yeni yasa yalnızca özel ve Atinalı olmayanları dışlayıcı Atinalı kimliğini sağlamlaştırmakla kalmadı. Aynı zamanda çok önemli olan yeni nesil Atinalıların yurttaşlığını belirleme sürecinde, kadınların yurttaşlığını erkeklerinkiyle eşit düzeye getirerek, yurttaşlık hakkına sahip insanlar olarak onların ayrıcalıklı konumunu da kesinlikle kabul etti. Yurttaşlık yasasının kabul edilmesinin üzerinden çok fazla geçmeden yurttaşlığı hileli olduğu iddia edilen kişileri yurttaşlıktan atmak için Atina yurttaşları listesi gözden geçirildi. Yurttaşlığın erkeklere sağladığı avantajlar, siyasete ve jürilere katılım, hayatlarını doğrudan etkileyecek kararları alma, yasanın himayesinde eşit koruma ve Atina bölgesinde toprak ve ev sahibi olma haklarını içermekteydi. Yurttaş kadınların doğrudan hakları çok daha azdı, çünkü siyasetten dışlanmışlardı, mahkemede onların adına konuşacak yasal bir erkek vasileri olması gerekiyordu ve onlara kendi başlarına büyük mali işlemler yapma yetkisi yasal olarak tanınmamıştı. Buna rağmen, temel yurttaşlık güvencelerine sahiptiler: mülk üzerinde söz sahibi olma yetkisi, bedenlerinin ve mülklerinin yasal koruma altında olması. Yurttaş kadınlar ve erkekler, benzersiz maddi zenginliğe ve ortak yüksek kimlik duygusuna sahip bir kent-devletine mensup olmanın üstünlüğünü aynı biçimde yaşantıladılar.

Perikles'in MÖ 450 başlarında dış siyasete yaptığı müdahale daha az biliniyor. Perikles'in Atina'nın Pers yönetimini devirmeye çalışan Mısır'daki ayaklanmayı destekleyen büyük çaplı müdahalesi hakkında ne düşündüğüne dair bir şey söyleyemiyoruz. Muhtemelen MÖ 460'da başlayan bu sefer, MÖ 454'de iki yüz gemiyle birlikte tayfalarının kaybedildiği, dolayısıyla her gemide yaklaşık iki yüz erkeğin bulunduğu göz önüne alınırsa çok büyük bir toplu insan kaybına mal olan kesin bir felaketle sonuçlandı. Ölen erkeklerden bir kısmı Atinalı olmayıp müttefiklerden olsa bile, bu insan gücü kaybı her durumda Atina için büyük olmuş olmalıdır. Bu yıkımdan

sonra görünüşte olası Pers misillemesine karşı sağlama almak için Delos Birliği'nin hazinesi Delos'dan Atina'ya taşındı. Arkasındaki gerçek neden ne olursa olsun, bu yer değişikliği birliğin lideri olarak Atina'nın bu tarihte elde geçirdiği ezici üstünlüğe işaret etti.

MÖ 450'ler Atina'nın ve müttefiklerinin yoğun askeri faaliyet içinde oldukları bir dönemdi. Atina ve Delos Birliği müttefikleri Mısır'da savaşırken aynı zamanda Akdeniz'in doğu kıyılarındaki Perslerin etki ettiği bölgelere doğru seferdeydiler. Aynı on yıl içerisinde Perikles, Yunanistan'da Sparta'nın etkin olduğu bölgelere yönelik saldırgan bir dış siyaseti destekledi. Atina güçleri Yunanistan'ın ortasında yer alan Boiotia bölgesinde gerçekleşen Tanagra Savaşı'nda Peloponnesos güçleri tarafından yenilgiye uğratılmalarına karşın, Atina birlikleri sonradan bu bölgenin ve aynı zamanda komşusu Phokis'in denetimini ele geçirdiler. Ayrıca Atina güçleri Peloponnesos'un kuzeyindeki güçlü Korinthos devleti ve Aegina Adası karşısında zafer kazandı. Sürgünden dönen Kimon, Kıbrıs Adası'ndaki Perslere karşı sefere çıkan bir deniz gücüne komuta ederken MÖ 450'de öldüğünde, meclis en sonunda Perslerin etkin olduğu bölgeleri hedef alan askeri seferlere son vermeye ve Akdeniz'in doğusuna daha fazla filo göndermemeye karar verdi.

Atina'nın Yunanistan'daki askeri güçleri, Sparta'nın Yunanistan'ın ortasındaki müttefikleri karşısında kalıcı zafer kazanamadı ve hem Boiotia hem Phokis MÖ 447'de Atina'nın denetiminden çıktı. Perikles, Sparta'yla Yunanistan'daki güç dengesini 30 yıllığına dondurmak ve böylece Atina'nın Delos Birliği'ndeki tahakkümünü korumak için tasarlanan bir barış antlaşması yaptı. Antlaşmanın ardından dikkatini on general kurulu üzerindeki etkisini kıskanan Atina'daki rakiplerine yöneltti. Perikles MÖ 443'de kendisi yerine Thukydides (tarihçi olan değil) adlı başlıca rakibini sürgüne göndermeyi başardığında, baskın siyasi liderliğini onaylatmış oldu. Ardından, 15

yıl üst üste general seçildi. Buna karşın Samos Adası'ndaki bölgesel bir krizde düşünmeden taraf tutması Atina'nın önemli bir Delos Birliği müttefikiyle 441'den 439'a kadar savaşmasına yol açınca, baskın liderliğine itirazlar gelmeye başladı. Samos'la girilen savaş, –birliğin 478'den sonraki ilk yıllarında başlıca amacı olan– Perslere karşı askeri faaliyetlerde bulunmanın birliğin önemli bir görevi olmaktan çıktığı 450 yılını izleyen dönemde Atina ile Delos Birliği müttefikleri arasındaki ilk çatışma değildi. Atina ile, birlikten ayrılmak ve Pers savaşı için ödenmeyen haraçlarını artık ödemek istemeyen çeşitli müttefik devletleri arasında gerginlikler doğdu. Anlaşıldığı kadarıyla Perikles birliğin aslında başlıca görevi olan müttefikleri Perslerden koruma görevini yerine getirdiğini ve Doğu Akdeniz'deki yönetim merkezinden uzaklarda Pers filosunun görülmemesinin müttefiklerin rahatsız olmaları için bir nedenlerinin kalmadığını gösterdiğini düşünmekteydi. 440'lardan günümüze ulaşan kayıtlar Atina'nın çeşitli müttefiklerinin mutsuzluğuna ve onun ittifaktaki dik kafalı ortakları üzerindeki denetimini korumaktaki kararlığına tanıklık etmektedir.

Sözgelimi Euboia Adası'ndaki Khalkis kent-devleti MÖ 446'da Delos Birliği'nden ayrılmaya kalkıştığında, Atinalılar isyanı bastırıp Khalkislileri bir dizi yeni düzenleme üzerine yemin etmeye zorladılar. Düzenlemelerin kopyaları Khalkis'de ve Atina'da dikilen taşların üzerine kaydedildi. Yazıtın Atina'da bulunan kopyasında kayıtlı olan iki tarafın karşılıklı ettikleri yeminlerdeki farklılıklar bu dönemde Atina'nın Yunan müttefikleri üzerindeki tahakkümünün buyurganlığını ortaya koymaktadır: *"Atina Konseyi ve bütün jürileri şöyle ant içerler: 'Atina halkı [yani meclisin onayı] olmadan, mahkemede konuşma şansı tanımadan, Khalkislileri Khalkis'den sürmeyeceğim ya da kenti yıkmayacağım ya da hiçbirini haklarından mahrum etmeyeceğim ya da sürgün cezasına çarptırmayacağım ya da hapsetmeyeceğim ya da idam etmeyeceğim ya da*

hiç kimsenin malına el koymayacağım. Mahkemeye katılması için önceden tebliğgatta bulunmadan devlete ya da herhangi bir kişiye karşı oy kullanılmasına neden olmayacağım. [Khalkis'den] Bir elçi yargılama yönteminden sorumlu olduğumda [Atina'ya] gelirse elimden geleni yaparak 10 gün içerisinde Konsey'in ve Halkının önünde davasını göreceğim. Khalkisliler Atina halkına itaat ettiği takdirde bütün bunları Khalkislilere garanti edeceğim." Khalkisliler şöyle ant içeceklerdi: *"Ne hileyle, ne entrikayla, ne sözle ne de eylemle Atina Halkına karşı ayaklanacağım. Ne de ayaklanan başkasına katılacağım ve birisi ayaklanma başlatırsa onu Atinalılara ihbar edeceğim. Atinalılara [talep etmeleri için] ikna ettiğim vergileri ödeyeceğim ve onların mümkün olan en iyi ve güvenilir müttefiki olacağım. Atina Halkına birisi saldırırsa ona yardım edeceğim ve onu savunacağım ve Atina Halkına itaat edeceğim."* (*IG* 1, 3. Baskı, No: 40)

Perikles, MÖ 446-445'te kararlaştırılan barış koşullarına rağmen Sparta'yla ilişkilerin giderek kötüleştiği 430'ların ortasında huzursuz ve ayaklanan müttefiklerininkinden daha büyük bir meydan okumayla karşı karşıya kaldı. Spartalıların en sonunda Atinalıları, Korinthos'un Korfu ve Potidea sömürgelerinin iç işlerine karışmaya son vermezlerse onlara karşı savaş açmakla tehdit etmesi üzerine Perikles'in meclisi taviz vermemeye ikna etmesiyle sıkıntılı bir durum ortaya çıktı. Perikles'i eleştirenler onun mecliste şoven bir heyecan yaratarak azalan popülerliğini artırmak için Sparta'ya karşı sert tutumuna sadık kaldığını ve bir savaş çıkartmakta ısrar ettiğini ileri sürdüler. Perikles eleştirilere, Atina'nın eylem özgürlüğünü tehdit ettiği için Sparta'nın talepleriyle bağdaşmak olanaklı değildir, karşılığını verdi. MÖ 431 yılı itibariyle MÖ 445'te yapılan 30 yıl barışı onarılamayacak biçimde bozuldu. Böylece MÖ 431'de Atina ve müttefikleri ile Sparta ve müttefikleri arasındaki (modern tarihçilerin adlandırmasıyla) Peloponnesos Savaşı başladı; bu noktada şiddetin 27 yıl süreceğini kimse bilemezdi.

Zengin Atina

Atina, gücünün ve zenginliğinin doruk noktasına, bugün doğal olarak Eski Yunan'ın Altın Çağı olarak adlandırılan dönemi olan Peloponnesos Savaşı'nın hemen öncesindeki on yıllarda ulaştı. İster kentte ister taşrada olsunlar kişilere ait evler, bu uzun süreli bolluk döneminde geleneksel mütevazı boyutlarını korudular. Çiftlik evleri genellikle köylerde kümelenirken, kent merkezindeki evler dar, dolambaçlı sokaklar boyunca birbirlerine bitişik biçimde sıkışık nizam dizilmişlerdi. Hatta zengin insanların konutları bile, bir Yunan evinde yatak odalarını, kilerleri, çalışma odalarını, yemek odalarını sabit bir mekânın –üstü açık avlu– etrafında toplayan tipik temel tasarıma uydular. Avlu sokağa açılmasına rağmen, mahremiyeti güvenceye almak Yunan konut mimarisinin başlıca amacıydı. Mobilyanın az olduğu ve basit eşyaların bulunduğu şahıs evlerinde dekorasyon olarak duvar resimleri ve sanatsal çalışmalar henüz yaygın değildi. Tuvalet genellikle lazımlıklardan ve giriş duvarının önüne kazılan ve para karşılığında çalışan toplayıcıların artıkları oraya boşalttığı, yasanın belirlediği mesafede kentin hemen dışında yer alan bir çukurdan ibaretti. Yoksul insanların gücü ancak ev ya da küçük daire kiralamaya yetiyordu.

Zenginlerin bağışları, büyük ağaçlarla gerçekleştirilen çevre düzenlemeleri ve Kimon'un açık alanlara yapılması için parasını ödediği koşu parkurları gibi kamusal alanların inşasına katkıda bulundu. Kentin merkezinde, kent meydanının kenarındaki toplanma noktası agoradaki Desenli Stoa adıyla bilinen ünlü yapının inşa maliyetini Kimon'un kayınbiraderi karşıladı. Stoalar tek tarafı açık, dar yapılardı ve yapım nedenleri güneş ya da yağmura karşı koruma sağlamaktı. Siyaset ve yerel işler üzerine sohbet etmek için her gün agoraya gelen erkek toplulukları, duvarları zamanın en ünlü ressamları Polygnotus ve Mikon'dan tarafından yapılan Yunan tarihinin önemli olaylarının resimleriyle süslü Desenli Stoa'nın altın-

da toplanırlardı. Stoaların resimlerinden, yalnızca Kimon'un babası Miltiades'in zafer kazandığı Marathon Savaşı'nı betimleyen resim siparişti, çünkü muhtemelen Kimon'un mali desteğiyle kızkardeşinin kocası tarafından kente bağışlanmıştı. Atina demokrasisinin toplumsal değerleri, Kimon ve kayınbiraderi gibi liderlerin kent-devletine karşı iyi niyetlerini göstermek üzere halkın kullanması için bu türden hediyeler sunmalarını ve böylece karşılığında saygınlıklarını artırmalarını gerekli kılmaktaydı. Varlıklı yurttaşlardan da ya pahalı kent festivallerinin giderlerini karşılamaları ya da bir savaş gemisinin bütün donanımını karşılayıp onun komutanı olarak hizmet etmeleri beklenirdi. Varlıklı erkekler için geçerli olan ve ritüele dönüşen sistem, tiran Pisistratus'un hükümdarlığından sonra barış zamanı düzenli bir gelirin ve emlak vergisinin olmayışını telafi etti (mülkten vergi toplanması, yani *eisphora* savaş giderleri için önerilebiliyordu).

Atinalılar liman harçlarından, satış vergilerinden ve müttefiklerin haraçlarından önemli miktarda kamu geliri elde ettiler. Masrafları, bu kaynaklardan sağlanan kamu gelirleriyle karşılanan binalar, klasik 5. ve 4. yüzyıl dönemi Atina'sının en çarpıcı mimarisini oluşturdu. Beş yüzler konseyinin toplantılarını düzenlediği ve kamu arşivlerinin bulunduğu agoranın batı köşesindeki binalar kompleksi gibi kamu binalarının ölçeği, genellikle işlevlerini yerini getirmeleri için gerekenden daha büyük değildi. Meclis, agoranın üstündeki bir sırtta açık havada toplandığından bir konuşmacı platformu haricinde binaya gereksinimi yoktu. Bununla beraber MÖ 447'de Perikles'in teşvikiyle kent merkezinde, agoranın üstünde bir plato gibi yükselen büyük burnun üzerinde Akropolis projesi başlatıldı. Akropolis'teki yapıların arasında en çarpıcı olanları Akropolis'in batı ucundaki geniş girişi boyunca sıralanan sütunlarıyla devasa bir giriş kapısı olan ve tanrıçanın çok yüksek olan heykeline ev sahipliği yapan yeni Athena Tapınağı, Parthenon'du. Günümüzün parasıyla, yalnızca bu yapılar

rahatlıkla bir milyon dolardan daha fazlaya mal olmuş olmalıdır ve bu bir Antik Yunan kent-devleti için olağanüstü bir tutardır. Akropolis tasarısı öylesine masraflıydı ki Perikles'in düşmanları onu kamu gelirlerini boş yere harcadığını iddia ederek hırpaladılar. Anlaşıldığı kadarıyla tasarı için gereken paranın bir kısmı Delos Birliği üyelerinin ödedikleri haraçlardan gelmekteydi. Bir başka para kaynağı Yunanistan'ın dört bir yanındaki diğer tanrıların tapınakları gibi tapınakları hem özel bağışlar hem de kamu desteği alan tanrıçanın mali ihtiyatlarıydı. Yeni yapılar yalnızca pahalı oldukları için değil, aynı zamanda büyük ölçekleri, dekorasyonları ve çevrelerindeki açık alanları Atina'nın MÖ 5. yüzyıldaki özel mimarisiyle belirgin bir karşıtlık oluşturdukları için de etkileyici görünmekteydiler.

Akropolis'teki Athena'ya adanmış yeni tapınağın adı Parthenon, "bakire tanrıçanın evi" anlamına gelmekteydi. Atina'nın koruyucu tanrıçası olarak Athena'nın Akropolis'te uzun zamandır onu ve Athena Polias ("kentin koruyucusu") rolünü onurlandıran başka bir mabedi vardı. Bu ilk mabedin merkezi Atinalıların tarımsal ve dolayısıyla temel refahını sağlayan tanrıçanın kutsal simgesi olarak kabul edilen bir zeytin ağacıydı. Kutsal Athena Polias alanındaki tapınak Persler tarafından MÖ 480'deki istilalarında büyük ölçüde yıkılmıştı. Atinalılar Pers savaşındaki fedakârlıkların bir anıtı olarak Akropolis'i bilerek otuz yıl yıkık bir halde bıraktılar. Perikles, Akropolis'teki tapınakların yeniden yapılması için meclise konuyu getirdiğinde, meclis ilgi çekici bir biçimde önce zeytin ağacı mabedinin onarımına değil, Parthenon'un inşasına girişti. Bu çarpıcı yeni tapınak, Atina askeri gücünün kutsal destekçisi olarak hizmet eden bir savaşçı sayılan Athena'yı yeteneğinden dolayı onurlandırmak amacıyla yapılmıştı. Parthenon'un içine tanrıçanın savaş zırhıyla ve uzanmış elinde altı ayak uzunluğundaki Zafer (Yunanca *Nike*) figürünü tutarken betimlendiği otuz ayaktan uzun altın ve fildişi bir heykeli yerleştirildi.

Plan 2. *MÖ 5. yüzyıl sonlarında Atina*

Bütün Yunan tapınakları gibi, Parthenon da ibadet için bir toplanma yeri değil, adandığı tanrı için yapılmış bir evdi. Parthenon genel tasarımı bakımından Yunan tapınaklarının standart mimarisinin temsilcisiydi: Yunanlıların büyük olasılıkla Mısır'ın taş tapınaklarından esinlenerek tasarladıkları kapıları yükselen bir platforma açılan dikdörtgen bir kutu. Kutunun bütün kenarları sütunlarla çevrilmişti. Sütunlar günümüz binalarında sık sık yinelenen, sözgelimi Washington'daki Yüksek Mahkeme Binası'nın Korinth tarzı ön cephesinde olduğu gibi, çok daha ayrıntılı olan İyon ya da Korinth düzeninin aksine, Dor olarak adlandırılan daha basit düzende işlenmişti. Genellikle tapınağa yalnızca rahipler ve rahibeler girebilirdi, ama halka açık dini törenler doğu girişinin dışındaki altarın etrafında gerçekleştirilirdi.

Parthenon büyüklüğü ve maliyetiyle sıradışı olmasına rağmen, saflaştırılmış mimarisinin ve dikkatle hazırlanmış heykel dekorasyonunun yeniliğiyle de gerçekten dikkate değerdi. 20.000 ton Attik mermeriyle inşa edilen Parthenon yaklaşık 70 metre uzunluğunda ve 30 metre genişliğindeydi. Giriş kısımlarında bildik Dor düzeninde kullanılan 6 sütun yerine 8 sütun ve kenarlarında da 7 yerine 13 sütün vardı. Bu boyutlar ona, bakanlarda güçlü bir izlenim bırakan heybetli görünüş kazandırdı. Mükemmel biçimde doğrusal olan mimarisi, insan gözüne eğimliymiş gibi göründüğünden, görsel doğru hatlar yanılgısı oluşturmak için Parthenon güç algılanan eğimler ve meyillerle inşa edildi: Sütunlara ortalarından hafif bombe verildi, köşe sütunları birbirlerine yakın ve biraz eğimli dikildi ve platform hafifçe dışbükey olarak inşa edildi. Bu teknik incelikler, Parthenon'un bütünüyle doğrusal hatlarda inşa edilen bir binanın görünemeyeceği kadar düzenli ve düzgün görünmesini sağladı. Parthenon'un karmaşık mimarisi, insanın doğanın biçimsel bozukluklarının üstesinden gelerek doğal dünyanın düzensizliğinden düzen inşa edebilme yeteneğinin kendinden emin bir ifadesini ortaya koydu.

Parthenon'un heykel dekorasyonu da Atinalıların kent-devletlerinin tanrılarla ilişkisine duydukları güveni sergiledi. Sütunların dış üst cephesi boyunca işlenmiş paneller ve yapının iki girişini örten çatı hattının altındaki üçgen alanlarda (alınlıklarda) resim heykeller vardı. Bu süslemeler Dor tarzında olmalarına rağmen, Parthenon kendine özgü bir özellik de sergiledi. Yapının platformunun kenarları boyunca sıralanan sütunların oluşturduğu sundurmanın iç duvarlarının üstündeki rölyefe kesintisiz bir figür bandı işlenmişti. Bu türdeki kesintisiz bir friz genellikle İyon tarzı yapılara konulurdu. Dor düzeni bir tapınağa İyon düzeni bir friz eklemek, frizin zeminden görülmesi zor olsa da, temaya dikkat çekmek amacıyla mimari gelenekten şaşırtıcı bir ayWrılıştı. Her ne kadar bir bunalım zamanında kenti kurtarmak için Erektheus'un kızlarının kendilerini feda etmelerini anlattığı ileri sürülse de, Parthenon'un frizi muhtemelen, yurttaşların özellikle bu iş için seçilmiş Atinalı kızların dokuduğu yeni giysileri Athena'ya zeytin ağacı mabedinde sunmak için Akropolis'te merasim düzeniyle toplanmalarını betimlemekteydi. Toplanma sürecini taş üzerindeki bir film şeridi gibi hareket halinde betimleyen friz, hareketli atları süren erkekleri, kutsal aletleri taşıyan kadınları ve ibadet eden insanlara bakmak için geçit töreninin üstünde toplanan tanrıları gösteriyordu. Yunan tapınaklarının heykel dekorasyonunda genellikle olduğu gibi, friz de sözgelimi binicilerin dizginleri işlevi gören parlak metal parçalarla parlatıldı ve figürleri ve arkaplanı canlı parlak renklere boyandı.

Diğer kent-devletleri hiçbir zaman bir tapınağı yurttaşlarının temsilleriyle donatarak tapınakların geleneksel işlevinin –topluluğun özel tanrılarına tapma ve onurlandırma– ötesine geçmediler. Parthenon frizine işlenmiş toplanmış tanrılar, tören yürüyüşündeki insanlardan ayrı gösterilmelerine ve muhtemelen onlar için görünmez olmalarına rağmen friz, Atina yurttaşlarını tanrılar topluluğu arasında göstererek Atinalılar

ile tanrılar arasındaki ilişkiye kendine özgü bir açıklama getirdi. Mükemmel fizik ve güzellikte ideal yurttaşlar da olsa, nihayetinde yurttaşların resimleriyle donatılmış bir tapınak, kent-devleti ile tanrılar arasında özel bir ilişki olduğu iddiasını ve onurlandırılan tanrıların Atinalıların tarafını tuttuğuna duyulan güveni dile getirmekteydi. Tanrıların Atinalıların tarafını tutuğu iddiası, büyük olasılıkla Atinalıların Perslerin kovulmasına yardımdaki ve dolayısıyla Yunan uygar yaşamının koruyucuları olarak rollerini oynamadaki, güçlü bir deniz kuvvetleri ittifakının liderliğini ele geçirmedeki, gümüş madenlerinden ve müttefiklerin haraçlarından gelen ve Atina'yı Yunan anakarasındaki bütün komşularından daha zengin kılan miktarda geliri denetlemedeki başarılarını nasıl yorumladıklarını yansıttı. Perikles'in inşa programının diğer kısımları gibi Parthenon da kent-devletinin özdeşleştirildiği tanrıları onurlandırdı ve Atinalıların "tanrılar imparatorluklarından yana görünüyorlar" düşüncesini ifade etti. Atinalıların başarıları, muhtemelen onların da söylemiş olabilecekleri gibi, tanrıların Atinalılardan taraf olduğunu kanıtlamaktaydı.

Bedenin Temsili

Parhenon'un dışına konulan heykellerin tasarımı gibi, tapınağın içine yerleştirilen ayakta duran Athena figürünün devasa boyutu ve maliyeti de Atinalıların MÖ 5. yüzyıldaki yenilikçi ve kendine güvenen ruhunu temsil etti. Athena heykelini yapan Atinalı Phidias, Perikles'in yakın arkadaşı olacak kadar ün kazandı ve başka Yunan devletleri onu, örneğin Olympia'daki ana tapınak için yaptığı devasa oturan Zeus heykeli gibi büyük heykeller yapması için, kendi tapınaklarına davet ettiler.

Bu dönemde heykeltıraşların yanı sıra diğer sanatçılar da yeni teknikler ve sanatsal yaklaşımlar deniyorlardı, ama ayakta duran heykel 5. yüzyılda Yunan sanatını tanımlayan insan bedeni temsilindeki yeniliğin ve çeşitliliğin en açık ka-

nıtını sundu. Bu devasa heykeller, Parthenon'da olduğu gibi masraflarının devlet tarafından karşılanması anlamında kamuya ait olabildikleri gibi özel de olabiliyorlar, ama modern anlamda kişilere ait sanat eserleri olarak görülmüyorlardı. Heykeltıraşlara, kendileri için heykel sipariş veren Yunanlılar, bu heykelleri evlerinin içini süslemek amacıyla kullanma alışkanlığını daha geliştirmemişlerdi. Bunun yerine, çeşitli amaçlarla heykelleri halkın görüşüne açıyorlardı. Özel olarak sipariş edilen tanrı heykelleri, adanmışlığın ispatı olarak bir mabede yerleştirilebiliyordu. İnsanlar ekonomik başarı ya da spor müsabakalarında kazanılan zaferler gibi önemli kişisel deneyimlerini ölümsüzleştirmek için, Tanrılara el yapımı güzel nesneler sunma geleneği çerçevesinde tanrıların mabetlerine onurlandırma hediyeleri olarak çok güzel fiziğe sahip insan heykelleri de bağışladılar. Varlıklı aileler, erdemlerinin anıtları olarak mezarlarının üstüne yerleştirmek üzere –özellikle genç yaşta öldüyse– ölen aile üyelerinin heykellerini sipariş ettiler. Ne olursa olsun, kişilere ait heykeller başka insanlar tarafından görülmeleri içindi. Ayrıca Altın Çağ'da bu anlamıyla bireylerin heykelleri kamusal bir işlevi yerine getirdi: İzleyiciye bir mesaj vermek.

Arkaik heykelleri Mısır'daki sabit figürlerin tarzını taklit eden bir dik duruş tanımladı. Mısırlı heykeltıraşlar yüzyıllar boyunca bu tarzlarını değiştirmeden çalışmayı sürdürdüler. Öte yandan Yunanlı sanatçılar Pers Savaşları'ndan önce tarzlarını değiştirmeye başlamışlardı ve 5. yüzyıl, yeni duruşların serbest figürlü heykellerde çok daha fazla yaygınlaştığını gördü. Yeni duruşlar, esasında tapınaklara konulan heykellerde görülen hareketi izleyen erken bir gelişmenin devamıydı. Kadınlar halen güzel giysilerin içinde giyinik olarak, erkekler genellikle atletler ve savaşçılar olarak çıplak tasvir edildiler. Ama heykellerin duruşları ve idealleştirilmiş fizikleri çok daha natüralist temsillere doğru evriliyordu. Arkaik erkek heykelleri kollar sıkı sıkıya yanlarında tutulu, sol ayak-

larıyla ileriye doğru adım atmış olarak yapılırken, kadın heykelleri artık kolları bükülmüş ya da vücudun ağırlığı her iki bacağa verilmiş olabiliyordu. Heykellerin kas sistemleri anatomik olarak kusurlu değil, doğruydu ve MÖ 6. yüzyıldaki tarz gibi, neredeyse izlenimciydi. Kadın heykellerinde kullanılan figürler artık daha rahattı ve giysinin altındaki bedenin biçimini gizlemek yerine kıvrımları hissettirecek biçimde dökümlüydü. Bununla beraber klasik heykellerin yüzleri arkaik figürleri tanımlayan gülümseyişten öte daha çok ifadesiz bir soğukkanlılığı yansıttı.

Bu cesur yeni tarzları tasarlayan heykeltıraşların tercih ettiği malzeme, mermeri de beğenmelerine karşın, tunçtu. Kil modellerden yapılan kalıplarda dökülen tunç heykelleri yapmak, büyük ocaklar, aletler ve metalurjide deneyimli döküm ustalarına sahip iyi donanımlı bir atölye gerektirmekteydi. Heykeltıraşlar ve sanatçılar elleriyle çalıştıkları için, varlıklı seçkin kesim onları toplumun alt tabakasındaki işçiler olarak görüyor ve Phidias gibi yalnızca çok ünlü heykeltıraşlar yüksek toplumsal tabakaya geçebiliyordu. Usulüne göre hazırlanmış tunç, mermer kullanımında destekler olmadan yapılamayan kol ve bacakların uzatıldığı duruşların yapılmasına izin veren gerilim direncine sahipti (Tunçtan Yunan heykellerinin Roma döneminde yapılan mermer kopyalarında ekleme ağaç gövdeleri ve diğer destek öğeleri görülür. Günümüz müzelerinde sık karşılaşılan bu türden kopya Roma heykelleri genellikle özgün çalışmaların yalnızca günümüze ulaşan örnekleridir). Tuncun direnci ve işlenebilirliği Atinalı Myron ve Argoslu Polyklitus gibi yenilikçi heykeltıraşların ayakta duran insan formu heykelini fiziksel sınırlarına kadar geliştirmelerine olanak tanıdı. Sözgelimi Myron, geriye doğru iyice gerilmiş bir disk atıcısının heykelini yaptı. Bu duruş erken Arkaik heykellerin gevşek ve rahat simetrisinden çok uzaktı. Figür yalnızca asimetrik durmamakta, aynı zamanda sporcunun çabasının gerilimiyle parçalanacakmış gibi de gö-

rünmektedir. Polyklitus'un ünlü kargı taşıyan yürüyen adam heykeli, farklı bakış açılarından farklı bir izlenim ve güçlü bir hareket duygusu veren bir biçimde durmaktadır. Aynı şeyleri, adı bilinmeyen bir heykeltıraşın ünlü şeffaf elbisesini yukarıya kalkık koluyla düzelten kadın (muhtemelen aşk tanrıçası Afrodit) heykeli için de söyleyebiliriz. Arkaik heykeller, bakanı dengeli görünümleriyle etkiler; güçlü bir itme bile onları hareket ettirecekmiş izlenimi vermez. Klasik dönemin heykelleri, aksine, daha büyük tema, duruş ve izlenim çeşitliliği sergiler. Bu heykellerin bazılarının canlı duruşu bu zamanın enerjisini, ama aynı zamanda Altın Çağ'ın bile temelini oluşturan değişim ve istikrarsızlık olasılığını da akla getirir.

Klasik Atina'da Kültür ve Toplum

7

Atina'nın Altın Çağında Yeni ve Eski

Atina'nın günümüz Eski Yunan tarihi çalışmalarının üzerinde kurduğu hâkimiyet en çok klasik 5. ve 4. yüzyıl dönemini irdeleyen çalışmalarda karşımıza çıkmakta ve bu dönemde hiçbir yer 5. yüzyıl Atina'sından daha fazla dikkat çekmemektedir. Atina'nın 5. yüzyıl ortasındaki zenginliği ve kültürel başarıları, Atina tarihinin Altın Çağ diye adlandırılan dönemine giden yolu hazırladı. Günümüze ulaşan bulguların sürekli olarak diğer kent-devletlerinden daha çok Atina kaynaklı olmasının günümüzde Eski Yunan'a duyulan popüler ilginin geleneksel olarak Atina'nın muhteşem mimari kalıntılarına takılıp kalmasıyla birleşmesi, bu dönemin Yunan tarihini etkin bir biçimde Atina tarihinin güdümüne soktu. Bu dönem hakkında konuşurken "Atina"yı "Yunan"ın yerine koyma hatasına düşmemek için bu sınırlama akılda tutulmalıdır.

Bununla beraber, Atina'nın klasik Yunan'ın öyküsünde öne çıkmasının rastlantısal olmadığını ve bunun Atina kültüründe ve toplumda 5. yüzyılda meydana gelen benzeri görülmemiş değişimleri yansıttığını söylemeye bile gerek yok. Öbür taraftan Atina'daki yaşamın temel boyutları değişmeden kaldı. Sonuç, bazen üretken bazen yıpratıcı gerilimler yaratan yeniliğin ve sürekliliğin bir karışımıydı. Halkın beğendiği bir sanat biçimi olarak gelişen tragedya, halkı yakından ilgilendiren ciddi ahlaki meselelere kafa yoran bir izleyici kitlesi önünde icra edildi. Ayrıca 5. yüzyılda kamu yaşamında öne çıkmayı arzulayan varlıklı genç erkekler için yeni ve

–gelenekçilere göre– rahatsız edici bir eğitim biçimi ortaya çıktı. En üst sınıftan kadınların kamu yaşamında alçakgönüllüğün kısıtlamalarıyla sınırlanmaları ve birçoğunun kocası için hayat kaynağı olan siyasi ilişkilerden dışlanmaları devam etti. Bununla beraber ailelerinin geçimini sağlamak için çalışmak zorunda olduklarından yoksul sınıftan kadınlar, kamuyla ve erkek dünyasıyla daha fazla ilişkili kurmuş olabilirler. Süreklilik ve değişimin karşılıklı etkileşiminin yarattığı gerilimler, Peloponnesos Savaşı'nda Atina toplumunu parçalanmasına neden olacak kadar zorlayan Sparta'yla girilen çatışmanın oluşturduğu baskıya kıyasla dayanılır düzeydeydi. Bu değişimlerin hepsi kamu yaşamına ve özel yaşama nüfuz etmiş geleneksel Yunan dininin artyöresine rağmen gerçekleşti.

Klasik Yunan Dini

Atinalılar, MÖ 5. yüzyılın ortasında tanrıların onlardan yana olduklarına inanıyorlardı ve Parthenon'un tasarımının etkileyici bir biçimde gösterdiği gibi, devletin parasını onları koruyan tanrıların onuruna anıtlar dikmek için harcamaya istekliydiler. Bu inanç, Yunan dininin temel ilkesiyle uyumluydu: İnsanlar kendilerine iyilik yapan tanrıları hem kişisel olarak hem de gruplar halinde onurlandırırlar ve bunun karşılığında tanrılar onlara yine iyilik yapardı. Onurlandırmalar kamu tapınakları, kurbanlar, tapınaklara hediyeler ve şarkı, dans, ibadet festivalleri ve alaylardan oluşurdu. Mantiklos adlı bir adamın tanrıyı onurlandırmak için (hangisi olduğu bilinmeyen) bir Apollon tapınağına bağışladığı –günümüzde Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunan– MÖ 7. yüzyıl tarihli tunç bir heykel bireylerin tanrılara niçin böyle hediyeler sunduklarını açıklamaktadır. Heykelin altında Mantiklos'un hediye sunma karşılığında ne beklediği yazılıdır: "*Mantiklos kendi payından Gümüş Oku Uzaklara Atan'a [Apollon'a] bunu vermekte, şimdi Apollon sen de bunun karşılığında benim için bir şey yap.*" Tanrılar ile insanlar arasında karşılıklılık düşüncesi Yunanlıların kutsallık anlayışı-

nın temelini oluşturdu. Yeryüzünden âşıkların kimi zaman mitolojik tanrı öykülerinde yer almaları ve yarı tanrı çocuklara sahip olmaları dışında tanrılar insanlara âşık olmadılar. Tanrılar daha çok kendilerini onurlandıran ve onları gücendirmekten kaçınan insanlara arka çıktılar. İnsanlar tarafından gücendirildiklerinde ise yeryüzüne kıtlıklar, depremler, salgın hastalıklar ya da savaşta yenilgi gibi felaketler saldılar.

İnsanlar için en büyük zorluk, bir tanrıyı neyin gücendirebileceğini tahmin etmekteydi. Neyse ki tanrıların bazılarının beklentileri davranış kurallarını belirleyen bir ahlak sisteminin içinde kodlanmışlardı. Sözgelimi Yunanlılar tanrıların yabancılara konukseverlik gösterilmesini ve aile üyelerine uygun cenaze törenleri yapılmasını istediklerine ve kibri ve kanlı şiddeti cezalandırdıklarına inandılar. İnsanlar ile tanrılar arasındaki ilişkiler yolunda gitmediğinde, vahiyler, rüyalar, fallar ve kâhinlerin kehanetleri insanların tanrıları kızdırmak için ne yapmış olabileceklerinin ipuçlarını sağlayan araçlar olarak görüldüler. Tanrıların gücenmelerinin nedeni kurban kesiminin unutulması, tapınak alanın kutsallığının çiğnenmesi, bir başka insana edilen yeminin çiğnenmesi ya da verilen sözün tutulmaması olabilirdi. Tanrıların belirli ihlallerle (yeminleri çiğneme gibi) özellikle ilgilenirken, genelde insanların kendilerinin denetim altında tutmaları gereken ortak suçlarla ilgilenmedikleri düşünüldü. Gelgelelim tanrıların cinayeti, sadece katillerin değil onların çevresindeki insanların üzerine de kirlenme durumu (*miasma* diye adlandırılan) salarak cezalandırdıklarına da inanıldı. Bu durumdan etkilenen grubun üyeleri katili cezalandırarak kendilerini arındırmaya çalışmazlarsa, kötü hasat ya da hastalık gibi kutsal bir cezaya çarptırılmayı beklemeleri gerekirdi. İster bir katilin kurbanı olsun, ister olmasın bir ölü kirlilik yaydığından, ölünün uygun cenaze işlemleriyle ritüellere uygun biçimde arındırılmasının zorunlu olduğu görüşü de yaygındı.

MÖ 480: Aiskhylos'un tragedya üçlemesi *Oresteia* (*Agamemnon, Libation Bearers* [*Sunu Taşıyanlar*], *Eumenides* [*Hayırlı Tanrıçalar*]) Atina'da sahnelenir.
Yakl. MÖ 450: Sofist Protagoras Atina'ya ilk ziyaretini yapar.
Yakl. MÖ 447: Sofokles'in *Aias* adlı tragedyası Atina'da sahnelenmiş olabilir.
MÖ 444: Protagoras Atinalıların İtalya'nın güneyinde, Thurii'de ve başka yerlerde kurdukları sömürgeler için yasalar hazırlar.
Yakl. MÖ 441: Sofokles'in *Antigone* adlı tragedyası Atina'da sahnelenir.
MÖ 430'lar: Sparta'nın savaş tehditleri nedeniyle Atina'da siyasi gerilim artar.
MÖ 431: Euripides'in *Medea* adlı tragedyası Atina'da sahnelenir.

Yunanlılar, kimi zaman birbirlerinin canını yaksalar kimi zaman tarafını tuttukları insanların kötü talihlerine üzülseler de ölümsüzlükleriyle kaygısız olan tanrıların temelde kolay bir yaşam sürdüklerine inandılar. Zeus'un önderliğindeki 12 en önemli tanrı, Yunan anakarasının en yüksek dağı Olimpos Dağı'nın zirvesinde şölenler için bir araya toplanmış olarak hayal edilirler. Homeros'un aksi savaşçıları gibi tanrılar da onurlarını zedeleyecek saygısızlıkları çok önemsediler. Solon bir başka ünlü kişiye, bu olayda krallığını Perslerle yaptıkları savaşta kaybetmeden önce Lidya krallı Kroisos'a tavsiyede bulunurken anlattığı ünlü (ve olasılıkla kurmaca) bir hikâyede tanrıların doğasını şöyle özetler: "*Tanrıların insanların başarılarını kıskandıklarının ve ilişkilerimizi bozmaya hevesli olduklarının çok iyi farkındayım*" (Heredotos, *Tarih*, 1.32).

İnsanlar bir tanrıyla ilişkiye girmek için dua eder, övgü ilahileri okur, adaklar adar ve tanrının tapınağına bağışlarda bulunurlardı. Kişi kayralarından dolayı tanrıları tapınaklarında onurlandırabilir, onlara teşekkür edebilir ve tanrının insanın bir davranışına kızmasının işareti olarak kabul edilen

kötü talih kişiyi bulduğunda, o tanrıların gönlünü alabilirdi. Erkekler etraflarında toplanan hane halkıyla birlikte kurbanlar sunarlardı ve kimi zaman ailenin kölelerinin bu törenlere katılmalarına izin verilirdi. Halka açık kültlerdeki kurban törenleri çoğunlukla yurttaş topluluğunun tamamı arasından seçilen, rahiplik ve rahibelik nitelikleri dışında sıradan birer yurttaş olarak yaşayan insanlar tarafından yönetilirdi. Yunan kültlerinin rahipleri ve rahibeleri genellikle bir mabede ya da tapınağa bağlıydılar ve siyasi ya da toplumsal etkide bulunmaya çalışmazlardı. Özel bilgileri, tanrılara tapma törenlerinin geleneklere göre nasıl yürütüleceğini bilmelerine dayanırdı. Bu rahipler ve rahibeler tanrıbilimsel ortodoksluğun bekçileri değildiler, çünkü Yunan dininin ne dizgeli bir tanrıbilimi ya da kanon doktrini ne de böyle bir doktrini gözetecek günümüz din kurumlarının benzeri kurumları vardı.

Sunu ritüeli, tanrılar ile onlara tapanlar arasında kurulabilecek başlıca ilişki fırsatını sağladı. Sunuların büyük bir bölümü topluluğun kent takvimine göre düzenli gerçekleştirilirdi. Atina'da her ayın ilk 8 günü yurttaşların kentin resmi kültlerinin tanrılarına saygılarını göstermeleri için ayrılmıştı. Sözgelimi her ayın 3. günü Athena'nın, 6. günü Atina beş yüzler konseyinin özel kadın koruyucusu da olan vahşi hayvanların tanrıçası Artemis'in doğum günü olarak kutlanırdı. Artemis'in kardeşi Apollon izleyen gün onurlandırılırdı. Neredeyse yılın yarısı boyunca küçük ya da büyük birçok festivalin düzenlendiği Atina, bütün Yunanda en fazla dinî festivale sahip olmakla övünürdü. Herkes bütün festivallere katılmazdı ve işe alınan işçilerin sözleşmelerinde dinî törenlere katılmaları için kaç gün izinli oldukları belirtilirdi. Tören alayı büyük olasılıkla Parthenon frizinde betimlenen Panathenaia festivali gibi önemli günlerde kadınlardan ve erkeklerden oluşan büyük kalabalıkları kendine çekerdi. Panathenaia festivali Athena'yı yalnızca kurbanlarla ve geçit törenleriyle değil, aynı zamanda müzik, dans, şiir ve atletizm yarışlarıyla

da onurlandırırdı. Yarışları kazananlara değerli ödüller verilirdi. Bazı festivaller yalnızca kadınlar içindi: Bu festivallerden biri tanrının ve hayat veren doğurganlığın kadın hamisi tanrıça Demeter onuruna düzenlenen ve evli kadınlar için olan üç gün festivaliydi.

Farklı kültlerin farklı ritüelleri vardı, ama sunular ritüellerin merkezinde yer alırdı. Bu sunular meyveler, sebzeler ve küçük pastalar gibi kansız sunulardan büyük hayvanların kesilmesine kadar uzanırdı. Tarihöncesini ele alan bölümde işaret edildiği gibi, hayvan sunulması geleneği, tarihöncesi avcıların uygulamalarından kaynaklanmış gibi görünüyor. Tarih öncesinin avcıları için bu türden dinî törenler yemek yiyebilmeleri ve hayatta kalabilmeleri için başka canlı varlıkları öldürmek zorunda olmaları açmazı karşısında hissettikleri huzursuzluğu ifade etmiş olabilir. Klasik dönem Yunanlıları az sayıda yetiştirebildikleri öküz gibi değerli evcil hayvanları tanrıların yüceliğine saygılarını ifade etmek, iyi talihlerinden emin olmak, hayvan dünyası üzerindeki denetimlerini simgeleştirmek ve nadiren yiyebildikleri bir et yemeğini yemek için kurban ettiler. MÖ 5. yüzyıla dönüp bakan söylev yazarı Lysias, toplu sunu törenlerinin zorunluluğunu şöyle açıkladı: "*Atalarımız belirtilen sunularda bulunarak bize Yunan'ın en güçlü ve en zengin topluluğunu bıraktılar. Bu nedenle en azından bu dini törenlerden kaynaklanan başarı adına bizim de benzer sunularda bulunmamız gerekir*" (*Orations*, 30.18). Büyük bir hayvanın kurban edilmesi, topluluğun kutsal dünyayla bağlarını yeniden onaylaması için toplanması ve kurban edilen hayvanın kızartılmış etinin paylaştırılarak ibadet edenlerin tanrılarla kurulan iyi ilişkiden kişisel olarak yararlanmaları için fırsat sağlardı.

Hayvanların kesin kurallar izlenerek kurban edilmesi olayın saflığını koruma amaçlıydı ve kanlı bir sunu için izlenmesi gereken ayrıntılı kurallar, Yunanlıların sunu olarak hayvanların kurban edilmesini ne kadar ciddiye aldıklarını

ve kutsal gördüklerini göstermektedir. Kurban kesimi tapınakların giriş cephesinin önündeki altarda gerçekleştirilirdi. Kurbanın çelenklerle özel olarak süslenmiş sağlıklı bir evcil hayvan olması ve sanki altara kendi isteğiyle gidiyormuş gibi kandırılması gerekmekteydi. Toplanan kalabalık törenin saflığını bozacak hareketlerde bulunulmaması için kesin bir sessizlik içinde olunmalıydı. Kurbanı kesecek kişi kurbanın başına su serper, böylece serpilen su nedeniyle başını sallayan kurban ölümüne rıza gösteriyor gibi görünürdü. Kurbanı kesecek kişi ellerini yıkadıktan sonra altar ateşine ve kurbanın başına arpa tanecikleri serper ve sonra ateşe atmak üzere hayvanın tüyünden biraz keserdi. Bir duanın ardından müzisyenler flüte benzeyen boruları çalar ve kadın ibadetçiler büyük bir olasılıkla grubun kurbanın ölümünden duyduğu ritüel kederi ifade etmek için feryat ederken kurbanı kesecek olan hızla hayvanın boğazını keserdi. Kurban parçalanır ve bazı parçaları ıtırlı dumanların kült tanrıya yükselebilmesi için altar ateşine atılırdı. Daha sonra etin geri kalanı ibadetçiler arasında paylaştırılırdı.

Yunan dini 12 Olimpos tanrısının inançlarının yanı sıra birçok etkinliği kapsadı. Aileler doğum, evlilik ve ölüm gibi önemli uğrakları dualar, sunular ve ritüellerle vurguladılar. MÖ 5. yüzyılda akrabaların mezarlarına adaklarda bulunmak yalnızca seçkinler arasında değil, sıradan yurttaşlar arasında da yaygınlaştı. Hemen herkes rüyalarının anlamları ve kehanetler için falcılara danışmakta ve aşk hayatlarını yoluna koyacak sihirler ve düşmanlarına zarar verecek lanetler için büyücüler aramaktaydı. Kahramanlık kültleri diye adlandırdığımız, ondan kalanların özel bir güce sahip olduğuna inanılan genellikle uzak geçmişten bir erkeğin ya da kadının mezarında gerçekleştirilen ritüeller, hem topluluk hem de kişiler için özel bir önem taşımaktaydı. Sözgelimi MÖ 490 tarihli Marathon Savaşı'na katılan Atinalı askerler, Perslere karşı girişilen direnişe önderlik eden Theseus'un hayaletini

gördüklerini söylemişlerdi. Kimon MÖ 475'de uzak bir ada da öldüğü söylenen Theseus'un olduğu kabul edilen kemikleri Atina'ya geri getirdiğinde Atinalılar olayı toplulukları için büyük bir zafer sayarak kutladılar ve kalıntılarını kent merkezindeki özel bir tapınağa yerleştirdiler. İster kehanetler aracılığıyla geleceği bildirmek, ister yaraları iyileştirmek ya da savaşta destek sağlamak için olsun kahramanın gücü o bölgede geçerliydi. Bütün bir Yunan dünyasında kültleri uluslararası düzeyde bilinen tek kahraman, güçlü Herakles'ti (Hercules). Herakles'in canavarları yenmekte ve olanaksız olanı yapmaktaki insanüstü başarıları, birçok kent-devletinin koruyucu olarak ona başvurmasına neden oldu.

Demeter'in ve merkezi Attika'nın batı kıyısındaki bir yerleşim olan Eleusis'de bulunan kızı Kore'nin (ya da Persefone) kültleri farklı bir anlamda uluslararasıydılar. Gizemler olarak adlandırılan bu kültün temel ayini bir dizi kültün gizli bilgisine erişme törenidir. Kirli ritüellerden arınmış dünyanın dört bir yanından Yunanlı özgür sözcüler –kadınlar, erkekler, yetişkinler ve çocuklar– tapınakta çalışan kimi köleler gibi erginlenmeye uygundular. Erginlenme, çeşitli evreleri izlerdi. Ana evre aşağı yukarı iki hafta süren yıllık festival sırasında gerçekleşirdi. Eleusis Gizemleri öylesine önemliydi ki, Yunan devletleri festivale gidecek olanların topraklarından güvenle geçmelerini sağlamak için 55 günlük dönemi kapsayan uluslararası bir barış anlaşması yaparlardı. Beklenen katılımcılar oruç tutulan günün ardından Demeter'in asıl sırrının ifşasıyla sona eren bir dizi karışık törene katılırdı. Gizemlerin ifşası yalnızca bu amaç için inşa edilmiş büyük erginlenme salonunda gerçekleşirdi. Bir iç sütunlar ormanının desteklediği 50 metre uzunluğunda kare bir çatının altındaki salon kenarlarına sıralanmış koltuklarda oturan 300 kişiyi alıyordu. Demeter ile Kore Gizemlerine atfedilen kutsallığın en etkili ispatı ayinlerin kutlandığı binlerce yıllardır sırrı ortaya çıkaran hiç kimseyi bilmemizdir. Bugüne kadar bütün öğrendiğimiz

gizemin yapılan, söylenen ve gösterilen şeyleri içerdiğidir. Bununla beraber katılımcıların yeryüzündeki yaşamlarının daha iyiye gitmesini bekledikleri ve onlara öldükten sonra daha iyi bir kader vaat edildiği kesindir. MÖ 6. yüzyıl tarihli *Demeter İlahisi* (480-482. satırlar) adlı şiirde erginlenme törenlerinin yararları şöyle betimlenmiştir: "*Bu dini törenlere katılan ölümlü tamamen kutsanırken, katılmayan ve bunları paylaşmayan kişi öldükten sonra asla aynı kaderi paylaşamaz, kasvetli karanlığa yuvarlanır*"

Eleusis Gizemleri ne Yunan dünyasının tek gizemi olmaları ne de insanları öbür dünyada neyin beklediğiyle ilgilenmeleriyle benzersizdiler. Gizem kültlerinin çoğu ya hayaletlere ya hastalığa ya yoksulluğa ya deniz kazalarına ya da yaşamın sayısız gündelik tehlikesine karşı insanlara, onları gündelik yaşamlarında koruma sözü verdi. Bununla birlikte kutsal koruma, tanrılara soyut olarak inanmanın değil, ama uygun davranışın karşılığında bir ödül olarak sağlandı. Antik Yunanlılara göre, tanrılar onurlandırılma ve ayinler beklerdi ve Yunan dini inananların eylemde bulunmalarına ihtiyaç duyardı. Yunanlılar tanrıları onurlandıran dualar okumak, ilahiler söylemek, sunularda bulunmak ve arınmak zorundaydılar. Bu ayinler, insanların hastalık, kaza ya da savaş nedeniyle erken yaşta ölmelerinin sıradan bir durum olduğu bir dünyada insanın tehlikelerle dolu yaşam koşullarına etkin bir yanıtını temsil etti. Dahası Yunanlılar aynı tanrıların dünyaya hem iyilik hem de kötülük yollayabileceklerine inandılar. Solon Kroisos'u şöyle uyardı: "*Bütün her şeyde sonuca ve nasıl sonuçlandığına bak. Çünkü birçok insan kutsal bir hediye olarak bol mutluluğa sahipken çok geçmeden bunu kaybetti*" (Herodotos, *Tarih*, 1.32). Yunan tanrıları hem kötü hem de iyi olabilmeleriyle insanın zayıflığını yansıttılar. Sonuç olarak Yunanlılar kötü güçlerin sonsuza dek mağlup edileceği gelecek bir zamanda cennete kavuşmayı beklemediler. Yunanlıların varoluşa ilişkin değerlendirmeleri insan ile tanrı arasındaki ilişkide

değişiklik yapılmasına izin vermemekteydi. Bu ilişki Eleusis Gizemlerine ve benzer kültlere inananlar için neşeyi olduğu kadar acıyı, hemen anında cezalandırmayı, muhtemelen kesin olmayan bu yaşamda ve öteki yaşamda ayrıcalıklı muamele umudunu kuşattı.

Tragedya ve Kamu Hayatı

İnsanlar ile tanrılar arasındaki sorunlu ilişki, klasik Atina'nın en kalıcı kültürel buluşunu biçimlendirdi: İlkbaharın sonunda her yıl düzenlenen tanrı Dionysos festivalinde üç gün boyunca sahnelenen acıklı oyunlar. Günümüzde halen okunan ve sahneye konulan bu oyunlar, tanrıların onuruna düzenlenen birçok rekabetçi yapıdaki etkinlikle uyumlu biçimde bir oyun yarışmasının parçası olarak sahnelendiler. Atina tragedyası bir oyun biçimi olarak zirve noktasına, Atinalıların aynı derecede önemli bir başka toplumsal oyunu komedya (daha sonra irdeleyeceğiz) gibi, MÖ 5. yüzyılda ulaştı.

Atina hâkimlerinden biri, Dionysos festivalinde her birinin dört oyun temsil etmesi için her yıl üç oyun yazarı seçerdi. Dört oyundan üçü tragedya ve birisi ise satir olurdu. Satir adı oyuncuların tiyatronun bu neşeli tarzında rol verilen yarı insan, yarı hayvan (at ya da keçi) satirleri canlandırmalarından gelmektedir. *Tragedy* terimi –bugün bilinmeyen nedenlerle "keçi" ve "şarkı" anlamlarına gelen iki Yunanca sözcükten türetilen– sert çatışmaları ve en güçlü insani ve tanrısal güçleri temsil eden karakterleri içeren olay örgülerine sahip oyunlara verilen addı. Tragedyalar yüksek, ağdalı bir dille, koşuklu yazıldılar ve çoğunlukla tanrılar ile insanlar arasındaki etkileşimin şiddet içeren sonuçlarını anlatan öykülere dayandılar. Öykü genellikle –epey acı çekilip kan akıtıldıktan sonra– sorunun çözülmesiyle sona ererdi.

Atina tragedyalarının sahnelenişi bildik modern tiyatro yapımlarıyla çok az benzerlik taşır. Tragedyalar Atina Akropolis'inin güney sırtındaki bayırda bulunan, tanrı

Dionysos'dan dolayı kutsal sayılan bir açık hava tiyatrosunda gündüzleri sahnelenirdi. Dionysos tiyatrosu, biraz yüksek bir sahne platformunun önünde, daire şeklindeki alanı gören yaklaşık 14.000 seyirciyi alırdı. 5. yüzyılda oturma yerleri sabit değildi ve ilk taş tiyatro ancak 4. yüzyılda inşa edildi. Yarışmada hakkaniyeti sağlamak adına bütün tragedyaların, tamamı erkeklerden oluşan ve aynı sayıda oyuncu kadrolarına sahip olmaları istenirdi: bütün erkek ve kadın karakterlerin replik içeren rollerini oynamaları için 3 erkek oyuncu ve 15 koro üyesi. Korobaşı kimi zaman oyuncularla konuşsa da, korolar öncelikle sahnenin önündeki orkestra denilen daire şeklindeki alanda şarkılar söyler ve dans ederlerdi. Bütün oyuncuların dizeleri özel ritimlere sahip koşuk biçimde olduklarından, koronun rolünün müzik boyutu yalnızca Atina tragedyasının genel şiirsel doğasının detaylandırılmış haliydi.

Sahne dekor bakımından yoksul olsa da, iyi bir tragedya canlı bir gösteri sunardı. Koro üyeleri süslü kostümler giyer ve basit olmayan dans ritüellerini sahneleyebilmek için zor bir eğitimden geçerlerdi. Maske takan oyuncular en yukarıdaki koltuk sırasının da görebilmesi için göze çarpan jestler kullanırlar ve yüksek sesle konuşurlardı. Bir tragedya oyuncusu için güçlü bir ses hayati bir önem taşımaktaydı, çünkü sözcükler diyaloğun ve uzun söylevlerin beden hareketlerinden daha fazla yer aldığı tragedyanın özünü oluşturuyordu. Bununla birlikte özel efektler oyunun bir parçasıydı. Sözgelimi bir vinç tanrı rolünü oynayan oyuncuların günümüzden bir filmdeki süper kahramanlar gibi sahneden aniden uçmalarına olanak sağlamıştı. *Protagonist*ler ('ilk yarışmacılar') denilen başrol oyuncuları, en iyi oyuncu unvanı için birbirleriyle rekabet ederlerdi. O yılın rekabet eden oyun yazarlarının üçüne de en iyi oyuncu kadrosuna sahip olmada eşit şans tanımak için *protagonist*ler kurayla belirlenirdi. Bu nedenle bir tragedyayı başarılı biçimde sahnelemek için en iyi başo-

yuncuya sahip olmak önemliydi. Olağanüstü ses kabiliyetine sahip olmaları gereken büyük *protagonist*ler, birçok oyun yazarından farklı olarak genellikle seçkin tabakanın üyeleri olmamalarına rağmen, çok ünlü figürler haline gelirlerdi.

Dionysos festivalinde yarışmaya katılan tragedya yazarları aynı zamanda bir yönetmen, yapımcı, besteci, koreograf ve hatta oyunculardan biri olarak çalışırdı. Bu kadar çok zaman gerektiren bir uğraşıya yalnızca biraz varlıklı erkekler zaman ayırabiliyorlardı, çünkü tragedya yarışmasının ödülleri muhtemelen düşüktü. Oyun yazarları yurttaşlar olarak, Atinalı bir erkeğin normal askeri ve siyasi yükümlülüklerini yerine getirirlerdi. En iyi bilinen Atina tragedyacılarının hemen hepsi –Aiskhylos (MÖ 525-456), Sofokles (yakl. MÖ 496-406) ve Euripides (yakl. MÖ 485-406)– meslek hayatlarının bir noktasında ya orduda hizmet gördüler ya devlet memuriyetinde bulundular ya da her ikisini birden yaptılar. Aiskhylos, Marathon'da ve Salamis'te savaştı; bir oyun yazarı olarak büyük başarısını anmayan mezar taşındaki kitabe, bir yurttaş asker olarak onun kent-devletine katkısına nasıl büyük değer verdiğini ortaya koymaktadır: "*Bu taşın altında yatan Euphorion'un oğlu Atinalı Aiskhylos... Marathon'daki koruluk ve burada karaya ayak basan Persler onun cesaretinin şahitleriydiler*" (Pausanias, *Description of Greece* [Yunanistan Betimlemesi], 1.14.5).

Aiskhylos'un anayurduna asker olarak hizmet etmekten duyduğu gurur, Atina tragedyalarının temel ayırt edici özelliğine işaret etmektedir: Tragedya, temelinde polis benzeri bir toplumda tanrılarla ve birbirleriyle çatışan insanların ahlaki ikilemlerini açımlayan bir kamusal sanat biçimi, polisin ifadesiydi. Tragedyaların çoğunun olay örgüsü Troya Savaşı'nın öyküleri gibi polis öncesindeki bir zamanda duyulan hikâyelere dayansalar da, oyunların aydınlattığı ahlaki meseleler polis toplumuyla ve onun yurttaşlarının yükümlülükleriyle ilgiliydi. Sözgelimi Sofokles, muhtemelen 440'ların

başında adını Troyalılarla savaşan Yunan ordusunun en iyi ikinci savaşçısından (Akhilleos [Aşil] rakipsizdi) alan, *Aias* adlı bir oyun yazdı. Aias, hemşerileri Yunanlılar yeni ölen Akhilleos'un zırhının kendisi yerine hilekâr Odysseus'a verilmesine karar verdiklerinde, eski arkadaşlarına ateş püskürüp onları öldürmeye kalkar. Ama Tanrıça Athena savaşta ona yardım etmeyi reddeden Aias'ı engeller. Öcünü alamamaktan utanç duyan Aias, karısının, ailesini düşmanlarının eline bırakmaması için yalvarmasına karşın intihar eder. Odysseus, Aias'a düşman olan Yunan reislerini onun gömülmesi için ikna etmeye çalışır çünkü ordunun gelecekteki güvenliği ve arkadaşlık sorumluluğu, yaşarken yaptıklarına bakılmaksızın ölünün gömülmesi kutsal görevine itaat edilmesini emretmektedir. Odysseus'un Aias'ın gömülmesini içeren savları, orduyu yaşadığı dönemle uyuşmayan biçimde sanki bir polis varmışçasına konu eder ve onun bireylerin çatışan çıkarlarını topluluğun yararına dönüştürmek için ikna edici söylevi kullanması, poliste anlaşmazlıkların çözüldüğü varsayılan yönteme karşılık gelmektedir.

Sofokles, *Antigone*'de (muhtemelen MÖ 441'de sahnelendi) ailenin kutsal emre itaat ederek ölüsünü gömme ahlaki yükümlülüğü ile erkek egemen kent-devletinin düzeni koruma ve değerlerini savunma ihtiyacı arasındaki sert çatışmayı anlattı. Thebes'in ölen eski kralı Oedipus'un kızı Antigone, yeni kral olan amcası iki erkek kardeşinden birinin hain olduğu için gömülmesini yasaklayınca onunla çatışır. Gömülmesine izin verilmeyen kardeş, diğer kardeş krallığı paylaşma anlaşmasını bozunca Thebes'e saldırmıştır. Her iki kardeş de takip eden savaşta ölmesine karşın, Antigone'nin amcası yalnızca iktidarda kalan kardeşin gömülmesine izin vermiştir. Antigone sözde hain kardeşini simgesel olarak gömerek amcasına karşı geldiğinde, amcası onun öldürülmesini emreder. Ama tanrılara yönelik sunular kötü sonuçlar doğurduğunda hatasını anlar. Oğlu ve ardından karısı umutsuzluk

içinde kendilerini öldürdüklerinde, amcanın Antigone'yi cezalandırma kararı kişisel bir trajediyle sonuçlanır. Sofokles, bu korkunç öfke ve ölüm öyküsünde çatışmanın taraflarının doğru ve yanlışlarını bilerek sergiler. Antigone'nin amcası en nihayetinde halkını dinlemenin bir liderin sorumluluğu olduğunu kabul etse de, oyun bir kadın tarafından dile getirilen ve kutsal kabul edilen gelenekler ile bir erkeğin uyguladığı devletin siyasi kuralları arasındaki çatışma için kolay bir çözüm sunmaz.

Yunan tragedyalarının çarpıcı boyutu, erkeklerin yazıp sahneledikleri bu oyunların kadınları sık sık merkezi, etkin figürler olarak betimlemeleridir. Kadınların tragedyada betimlenmesi bir düzeyde, zamanlarının çoğunu diğer erkeklerle geçirmeye alışmış erkeklerin hayal ettikleri kadınların dünyasının neye benzemesi gerektiğine dikkat etmelerine olanak tanıdı. 5. yüzyıl Atina tragedyalarında betimlenen kadın kahramanlar, aynı zamanda erkeklerin özellikle aileyle ilgili olduğu için çağdaş toplumun ahlaki kurallarını çiğnemelerine güçlü biçimde tepki göstererek, bu kuralların yarattığı içsel gerilimlerin yansıtılmasına da hizmet ettiler. Sözgelimi Sofokles'in Antigone'si kentin erkek hükümdarına karşı koyar, çünkü o ailesini geleneksel ölüyü gömme hakkından mahrum etmiştir. Antigone doğru ve yanlışa ilişkin genel bir tartışmada güçlü bir adamı korkusuzca eleştirirken dikkat çeker. Bir başka deyişle, Sofokles Atinalı bir erkek gibi konuşan bir kadını sahneler.

Aiskhylos'un *Agamemnon* (MÖ 458'de sahnelendi) adlı oyununda bir erkek gibi davranan ise, Yunan ordusunun Troya Savaşı'ndaki lideri Agamemnon'un karısı Klytaimestra'dır. Öyküde, Agamemnon önce, orduyu engelleyen kızgın tanrıçayı yatıştırmak için kızlarını kurban ederek, ardından Troya'yı kuşatmak için evinden on yıl uzak kalarak evliliğini mahfettiğinde Klytaimestra bir âşık edinip kenti kocasının yerine yönetir. Agamemnon nihayetinde yurduna döndüğünde yanın-

da evine metresi olarak almak istediği esir bir Troya prensesi getirir. Bir eş ve anne olarak statüsünün bu son aşağılanışıyla büyük bir öfke duyan Klytaimestra, onu trajik bir yıkıma sürüklese de onurunu koruyarak Agamemnon'u öldürür.

En iyi bilinen üç tragedyacıdan biri olan Euripides, en heyecan verici kadın kahramanları betimlemiştir. MÖ 431'de sahnelenen *Medea*'nın Euripidesci kadın kahramanı Medea, kocası İason daha zengin, daha önemli bir kadınla evlenmek için onu boşamaya niyetlendiğinde buna yıkıcı bir şiddetle tepki verir. İason'un tasarıları evliliği yöneten toplumsal kodu hiçe saymaktadır: bir kocanın özellikle erkek olmak üzere meşru çocuklar doğurarak başlıca vazifesini yerine getiren karısını boşamaya ahlaken hakkı yoktur. Medea intikam almak, çocuklarını ve muhtemel gelini öldürmek için büyü kullanma yoluna gider. Medea'nın kendi çocuklarını öldürmesi, eş ve anne olarak onun uygun rolünü ortadan kaldırsa da, Medea bu rolün yeniden değerlendirilmesini güçlü bir biçimde savunur. Dünyaya çocuklar getiren kadınların en az hoplit olarak savaşan erkeklere gösterildiği kadar saygıyı hak ettiklerinde ısrar eder; "*İnsanlar erkeklerin savaşa gitmesi gerekirken, kadınların evde güvenli bir yaşam sürdüklerini söylüyorlar. Ne kadar ahmaklar! Bir kere çocuk doğurmaktansa, bir asker alayında üç kere savaşırım*" (248.-251. satırlar).

Sofokles'in oyunları, kasvetli sonlarına rağmen, halkın büyük bir çoğunluğu tarafından sevildiler ve Sofokles Atina'nın en beğenilen tragedyalarının yazarı olarak ünlendi. Altmış yıl süren meslek hayatında en az yirmisini kazandığı ve diğerlerini en azından ikincilik ödülüyle bitirdiği yaklaşık otuz drama festivalinde yarıştı. Sofokles'in yarışma kazanan oyunları anlaşıldığı kadarıyla izleyicilerin tepkisinden etkilenen sıradan erkek yurttaşlardan oluşan bir heyet tarafından birinci seçildiğinden, yarışma geçmişi, yapıtlarının Dionysos festivalinin drama yarışmasında hazır bulunan çok sayıda yurttaşın beğenisini kazandığını göstermektedir. Büyük olasılık-

la bu izleyicilerin arasında erkekler kadar kadınlar da vardı ve oyunların gündeme getirdiği sorunlar hem ailedeki hem toplumdaki toplumsal cinsiyet ilişkilerini öne çıkarmaktaydı. İzleyicilerin, Sofokles'in ve diğerlerinin tragedyalarının mesajlarını nasıl algıladıklarını bilemesek de, oyunların başkarakterlerinin güç ve saygınlık sahibiyken felakete sürüklenen kişiler olduklarını fark etmiş olmaları gerekir. Bu kişilerin kaderlerinin tersine dönmesi kötü olmalarından değil, ama insan olarak, hatanın, cahilliğin ve *hubris*'in ("aşırı kibir") tam bir ölümcül karışımı olmaya elverişli olmalarından kaynaklanır. Dionysos festivalinde oyunların sahnelenmesinden önce, tiyatroda Atina'nın Delos Birliği'ndeki müttefiklerinin haraçlarından elde ettiği gelir duyurulurdu. Seyircilerin arasındaki Atinalı yurttaş erkekler kent-devletinin yurttaş milislerinin ya fiili ya da potansiyel gazileriydiler ve bu nedenle de topluluklarının hizmetindeyken şiddete uğrama ve şiddet uygulama olasılıkları olduğunu bilmekteydiler. Dikkatli izleyiciler, Atina'nın halihazırdaki gücünün ve saygınlığının, insanlar tarafından idare edildiği için, oyun yazarlarının genellikle tragedyanın erkek ve kadın kahramanlarının kanlı kaderlerini ellerinde tutan güçlerle aynı güçlere esir olma olasılığı üzerine düşünmüş olmalılar. Oyunlar eğlenceli ve tam anlamıyla sürükleyici oldukları için bu ilgi çekici tragedyaların aynı zamanda eğitici bir yönleri de vardı: Özellikle polisin siyasetine yön veren meclistekiler olmak üzere, yurttaşlara başarının ve onu sürdürmek için gereken gücün tesadüfen ya da kibirle anlaşılması çok zor olan karmaşık ahlaki sorunlara yol açtığını hatırlatmak.

Atina Yaşamında Kadınlar

Atinalı kadınlar, ailedeki ve dindeki merkezi rolleri sayesinde hem özel hayatlarında hem de kamu hayatında statü sahibi olup yetki kullanabildiler. Bununla birlikte siyasette bulunmayışları kent-devletine katkılarının erkekler tarafın-

dan görmezlikten gelinmiş olabileceği anlamını taşıyordu. Euripides'in bir tragedyasının kadın kahramanı Melanippe, kadınları kötüleyen erkekleri azarlayan ünlü konuşmasında bu savı dile getirdi: "*Bilgisizlik erkeklerin kadınlara yönelik iftira niteliğindeki suçlamalarıdır; bu en fazlasıyla oksuz bir yay kirişinin tınlamasıdır; kadınlar erkeklerden daha iyidirler ve ben bunu ispatlayacağım: Kadınlar dürüstlüklerini güvenceye alan şahitler olmadan anlaşma yaparlar* [...] *Kadınlar haneyi yönetirler ve onun değerli malını mülkünü korurlar. Kadın olmadan hane ne temiz ne de mutluluk içinde zengindir. Tanrılarla ilgili konularda en büyük pay bizimdir–en büyük katkımız budur. Delphoi kâhin aracılığıyla Apollon'un istencini dillendiririz, Dodona'daki Zeus kâhiniyle bilmek isteyen Yunanlıara Zeus'un istencini bildiririz. Erkekler, Kaderler ve Anonim Tanrıçalar için dinsel törenleri doğru icra edemezler, ama kadınlar bunları layıkıyla yerine getirirler ...*" (*Melanipe the Captive* [*Tutsak Melanipe*], parça 13a, sahnelenme tarihi belirsiz).

Yunan draması kimi zaman Atinalı kadınların polise katkıda bulunduğu alanların üzerinde durdu: Kamusal yaşamda rahibelik görevini yerine getirerek, özel yaşamlarında kent- devletinin gelecekteki yurttaşları olacak meşru çocuklar doğurup büyüterek, hane mülklerinin yöneticileri olarak hizmet ederek. Kadınların klasik Atina'da sahip oldukları mülkiyet hakları hem mülkün kadınların denetimi altında olmasının önemini, hem de Yunanlıların mülk sahibi erkeklerin yönettiği hanelerin oluşturulmasını ve korunmasını destekleme eğilimini yansıttı. Atina demokrasisinde kadınlar, mülklerini satmak ya da hediye olarak vermek istediklerinde erkeklerden daha fazla sınırlamalarla karşılaştıysalar da, mal hatta toprak –toplumlarındaki en değerli mülk– üzerinde miras ya da çeyiz yoluyla denetim kurabiliyorlardı. Erkekler gibi kadınların da malını mülkünü çocuklarına miras bırakacakları varsayılırdı. Yaşayan erkek çocuklar var ise, kız çocukları babalarının malını mülkünü miras alamazlardı, ama

muhtemelen beş haneden birinde babanın malı mülkü kız çocuklarına kalmaktaydı. Kadınlar erkek çocukları olmayan akrabalarından da miras alabilirlerdikleri gibi babalarının gayrimenkulünden kendisine kalan payı çeyiz olarak da alabilir. Babası yaşayan erkek çocuk ona kalacak mirastan bir hane kurmasına olanak tanıyacak kadar kısmını alabilirdi. Gelinin kocası, karısının drahomasındaki mal mülk üzerinde yasal denetime sahipti, karı ve kocanın şahsi malları ve mülkleri çoğunlukla birleşirdi. Bu anlamda karı ve koca hanenin mal mülklerinin ortak sahibiydiler. Ortak mal evlilik bozulduğu takdirde sahipleri arasında bölüştürülürdü. Koca yasal olarak drahomanın korunmasından ve onu karısını ve karısının ona verdiği çocukları rahat ettirmek için kullanmaktan sorumluydu. Damat çoğunlukla gelinin drahomasını korumanın ek güvencesi olarak kendi değerli toprağını artırmak zorundaydı. Kadın öldüğünde drahoma çocuklarına miras kalırdı ve yine bulunduğu zenginlik ve statü grubu içinde evlilik yapmasını sağlayacak bir drahomaya sahip olması beklenirdi. Kadının miras haklarını belirleyen yasalar gibi geleneksel drahoma düzenlemeleri de –kız çocuklarının drahomaları genellikle erkek çocuklarının aldıkları miraslardan daha az değerli olduğu için– toplumun erkeklerin hanelerini kurmalarını ve sürdürmelerini olanaklı kılma amacını ve dolayısıyla da babanın mal mülkünün büyük bölümünün erkek çocuklarına kalmasını desteklemekteydi.

Kadın mirasçılara ilişkin Atina yasalarında da aynı amacın güdüldüğü açıkça görülür. Baba geride kız evlat bırakarak ölmüş ise, malı mülkü mirasçısı kızına devrolurdu, ama kız çocuğu bunları günümüzde olduğu gibi istediği şekilde değerlendiremezdi. Bunun yerine Atina yasaları babanın en yakın erkek akrabasının –babasının ölmesinden sonra kızın resmi vasisi– bir erkek çocuk sahibi olmak amacıyla kızla evlenmesini emretmekteydi. Miras alınan mal ve mülk erkek çocuk ergen olduğunda ona ait olurdu. 4. yüzyıldaki bir miras da-

vasında taraflardan biri "*en yakın akrabanın kadınla evlenmesi gerektiğini, mal ve mülklerin reşit olmalarından iki yıl sonra bunların sahibi olacak erkek çocuklar doğurana kadar mirasçıya ait olması gerektiğini düşünüyoruz*" (Isaeus, *Orations* [Söylevler], 25. kısım) diyordu.

Bu yasa, ister kadın mirasçı zaten evli olsun (erkek çocukları olmayan) ister erkek akrabanın bir eşi olsun teorik olarak geçerliydi. Yasanın bu boyutu gündelik hayatta çeşitli yasal manevralarla geçiştirilebilse de, kadın mirasçının ve erkek akrabanın eşlerinden boşanıp birbirleriyle evlenecekleri varsayılırdı. Kadın mirasçı yasası, mal ve mülklerin babanın ailesinde kalmasına hizmet etti. Bu uygulama aynı zamanda zengin erkeklerin zengin kadın mirasçıların vasileriyle evlilik için anlaşarak daha zengin olmalarını ve dolayısıyla gayrimenkullerini birleştirmelerini ve her şeyden önce mal ve mülklerin bekâr kadınların ellerinde toplanmasını engelledi. Aristoteles, Sparta'da kadınların yeniden evlenmelerini düzenleyen yeterli düzenlemeler olmadan –Aristoteles'in düşüncesine göre– toprağı miras olarak aldıkları ya da drahoma aracılığıyla onu edindikleri için servetin bir elde toplandığını söyledi. Aristoteles kadınların bu yolla Sparta topraklarının % 40'na sahip olduklarını iddia etti. Atina'nın kadın mirasçılar yasası, kadınların mal mülk üzerindeki denetimlerini hanelerin mal mülk sahibi erkekler tarafından kurulmalarını destekleme amaçlı düzenlemede daha başarılıydı.

Medea'nın Euripides'in aynı adlı oyunundaki kadınlara evde güvenli bir yaşam sürmeleri şeklindeki yorumu, Atina toplumunda mülk sahibi sınıftan bir kadından aile üyesi ya da ailenin dost çevresinden olmayan erkeklerle sık görüşmekten ya da yakın ilişki kurmaktan kaçınması beklediğini yansıttı. Dolayısıyla bu ekonomik düzeydeki kadınların zamanlarının çoğunu ya kendi evlerinde ya da kadın arkadaşlarının evlerinde geçirecekleri varsayılmaktaydı. Kadınlar

Yunan evlerinin ayırt edici özelliği olan avlulara açılan iç ve ana odalarda giyindiler, uyudular ve çalıştılar. Aileden olmayan erkek ziyaretçilerin kadınlara ait mekân olarak ayrılan odalara girmeleri yasaktı. Kadınlara ait mekân onların hapsedildikleri bir bölgeyi değil, evden eve değişen ev içi mekânı daha rahat kullanarak etkinliklerini gerçekleştirdikleri yerler anlamına gelmekteydi. Kadınlar kendilerine ait mekânda onları ziyarete gelen kadın arkadaşlarıyla sohbet ederken giysi için yün eğirir, çocuklarıyla oynar, kadın kölelerin işlerini yönetir ve avludan geçen ailenin erkek üyelerine çeşitli konulardaki düşüncelerini aktarırlardı. Evin bir odası genellikle erkeklerin yemek odası (*andron*) olarak ayrılırdı. Koca bu odada Yunan modasına göre duvarın önüne dizilmiş sedirlere uzanan erkek arkadaşlarını, onlar ailesinin kadınlarını görmeden ağırlayabilirdi. Kocaları, erkek çocukları, erkek kardeşleri gibi yoksul kadınların da ev işlerine ayıracak az zamanları vardı, çünkü çalışmak için –genellikle küçük bir daire olan– evlerinden ayrılmaları gerekirdi. Yoksul kadınlar çoğunlukla ekmek, sebze, basit giysiler ve incik boncuk satmak için küçük tezgâhlar açarlardı. Yoksul erkekler atölyelerde, dökümhanelerde ya da inşaat işlerinde işçi olarak çalışmak üzere iş ararlardı.

Kadınlardan iffetli olmaları beklentisi, hizmetkârları olduğu halde evinin kapısını kendisi açan bir kadının itibarını zedelediği için ayıplanmasını emrederdi. Görgülü bir kadın evinden dışarıya yalnızca geçerli bir nedenle çıkardı. Neyse ki, Atina toplumsal hayatı kadına bu türden çok fırsat sunmaktaydı: dini festivaller, cenaze törenleri, akrabaların ve arkadaşların evlerindeki doğumlar ve ayakkabı ya da başka şeyler almak için atölyelere yapılan ziyaretler. Bazen kocası refakat etse de, genellikle kadına bir hizmetkâr ya da kadın arkadaşları eşlik ederlerdi ve böylece daha fazla kadın için bağımsız eylemde bulunma olanağı doğardı. Toplumsal nezaket kuralları pratik bir zorunluluk gerektirmedikçe erkek-

lerin kalabalıklarda ve mahkemelerdeki konuşmalarında saygın kadınların adlarını anmamalarını emretmekteydi.

Çalışmaları gerekmeyen zengin kadınlar, evin içinde ve gölgede çok kaldıklarından, cilt renkleri çok solgundu. Bu solgunluk da kıskançlık yaratan boş zamanla dolu, varlıklı bir yaşamın göstergesi olarak çok beğenilmekteydi, tıpkı bugün aynı nedenlerle değerli bulunan tepeden tırnağa bronzluk gibi. Kadınlar kendilerine uygun biçimde soluk bir görünüş vermek için makyaj yaparken düzenli biçimde üstübeç kullandılar. En üst sınıftan kadınlar, yaşamlarında hane dışından erkeklerle ilişkilerinin sınırlı olmasını büyük ihtimalle üstün toplumsal statülerinin bir işareti olarak gördüler. Atina'daki zenginlerinki gibi toplumsal cinsiyete göre bölünmüş bir toplumda, zengin bir kadının yaşamında başkalarıyla ilişki kurma fırsatı, muhtemelen çocuklarıyla ve zamanının büyük bir bölümünü geçirdiği diğer kadınlarla bir araya geldiğinde doğuyordu.

Kadınların hareket özgürlükleri üzerindeki bu toplumsal kısıtlamalar, kadınların zina fırsatlarını sınırlayarak ve kız çocuklarının bakireliğini koruyarak erkeklerin, çocuklarının babalarının kendileri olduğundan emin olmalarına hizmet etti. Kent-devletini ve bir erkeğin kişisel özgürlüğünü tanımlayan siyasi bir yapı olarak yurttaşlığa verilen önem göz önüne alındığında, Atinalılar bir çocuğun bir yabancı ya da bir köle bile olması muhtemel olan bir başka erkeğin oğlu değil, gerçekten o babanın oğlu olduğu bilgisinin kesinliğine büyük önem vermiş olmalılar. Dahası mal ve mülkleri babanın soyunda tutma tercihi, babanın malını mülkünü miras alan erkek çocuklarının onun meşru oğulları olması gerektiği anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla yurttaşlık ve mülkiyet hakları, bu ataerkil sistemde kadınların toplumdaki hareket özgürlüklerinin kısıtlanmasına yol açtı. Bununla birlikte meşru çocuk doğuran kadınlar ailede hemen yüksek bir statü hem de daha fazla özgürlük elde ederlerdi. Karısıyla zina yaparken yakaladığı er-

keği öldüren Atinalı bir erkeğin mahkemede söylediklerinden bir alıntı bunu açıklamakta: "*Evlendikten sonra başta karımı çok fazla sıkmaktan geri durduysam da, çok fazla başıboş davranmasına da izin vermedim. Gözetim altında tuttum... Ama bir bebeği olduktan sonra artık daha yakın bir ilişkimiz olduğuna inanarak ona daha fazla güvenmeye başladım ve bütün işlerde onu görevlendirdim*" (Lysias, *Oriations*, 1.6). Erkek çocuk doğurmak kadınlara özel bir onur kazandırmaktaydı, çünkü erkek çocuklar anne babalar için güvenlik anlamına gelmekteydi. Yetişkin oğullar ailelerini desteklemek için duruşmalarda mahkemeye çıkabilir ve tarihinin büyük bir bölümünde düzenli polis gücü olmayan kentin sokaklarında onları koruyabilirlerdi. Yasa gereği oğulların yaşlandıklarında anne babalarına bakmaları gerekmekteydi. Bunu toplumda Birleşik Devletler'deki sosyal güvenlik sistemi gibi yaşlıların bakımından sorumlu devlet destekli bir sistemin bulunmaması zorunlu kılmaktaydı. Kadınların üzerindeki erkek çocuk doğurma baskısı öyle yoğundu ki kendilerinin gibi göstermek için köle doğan bebekleri kaçıran kısır kadınlara ilişkin hikâyeler yaygındı. Doğruluklarının belirlenmesi zor olan bu hikâyeler inandırıcıydılar, çünkü kocalar geleneksel olarak doğum olayına mesafeliydiler.

Erkekler, kadınlardan farklı olarak, cezalandırılmadan evlilik dışı cinsel ilişkiye girme olanağına sahiptiler. Üst sınıftan yazar Ksenofon, "*Kesinlikle cinsel arzuyla çocuklar peydahlayan erkekler düşünemiyor musunuz?*" diye yazmıştı. "*Sokaklar ve genelevler buna özen gösteren yordamlarla dolup taşıyor*" (*Memorabilia*, 2.2.4). Erkekler, efendilerini geri çeviremeyen kadın ya da erkek kölelerle cinsel ilişkiye girdikleri gibi ne kadar para harcayabileceklerine bağlı olarak çeşitli fahişe sınıfları arasında seçim de yapabiliyorlardı. Erkeğin fahişeyi eşiyle aynı evde barındırması soruna yol açsa da, cinsel ilişki için para ödemesi ayıplanmasına neden olmuyordu. Yunanlılar en pahalı kadın fahişelere "eşlikçiler" (*hetairai*) adını verdiler. Genellikle çalıştıkları kent-devletinden olmayan eşlikçiler, fiziksel çe-

kiciliklerini erkeklerin yemekli toplantılarında (eşlerin davet edilmediği) şarkı söyleme ve müzik aletleri çalma yeteneğiyle tamamlamaktaydılar. Birçok eşlikçi, sömürünün ve hatta erkek müşterilerin şiddetinin hâkim olduğu güvensiz bir yaşam sürdü. Bununla beraber en başarılı eşlikçiler toplumun en üst düzeyinden sevgililer edinebiliyor ve kendi başlarına lüks bir yaşam sürmelerine yetecek kadar zengin olabiliyorlardı. Eşlikçilerin kendi cinsellikleri üzerinde söz sahibi olma özgürlüğüyle kazandıkları bu bağımsız varoluş, onları diğer kadınlardan net bir şekilde ayırmaktaydı. Kamusal alanda erkeklerle sohbet etme yetenekleri eşlikçilerin bir başka kendilerine özgü niteliğiydi. Japon geyşalar gibi eşlikçiler de erkekleri özellikle zeki ve esprili sohbetleriyle eğlendirdiler. Eşlikçilerin ayırt edici özellikleri olan ustaca ironiler ve sözle hâkir görmeler, onları kadınlara uygun olmadığı düşünülen bir konuşma gücüyle donattı. Benzer bir ifade özgürlüğüne, o da nadiren olmak üzere yalnızca Kimon'un kızkardeşi Elpinike gibi çok zengin kadınlar ileri yaşlarında sahip olmaktaydılar. Sözgelimi bir keresinde Elpinike, Atina'nın, ayaklanması üzerine Samos'u işgal etmesiyle övünen Perikles'i halkın önünde azarlamıştı. Diğer Atinalı kadınlar Perikles'e övgüler düzerken, Elpinike alayla *"Kardeşim Kimon gibi Fenikelilere ya da Perslere karşı bir savaşta değil, ama müttefik bir kentin yoldaş Yunanlılarının ezilmesinde birçok iyi yurttaşın ölmesine yol açman ... gerçekten harika Perikles"* (Plutarkos, *Perikles*, 28) demişti.

Bir duruşmada konuşan Atinalı bir erkek, erkeklerin farklı kadın kategorilerine atfettikleri teorik amaçları kısa ve öz biçimde betimledi: *"Haz için 'eşlikçilere', fiziksel ihtiyaçlarımızın gündelik doyumu için sıradan fahişelere ve meşru çocuklar doğurmaları ve hanemizin güvenilir bekçileri olmaları için eşlere sahibiz"* ([Demosthenes,] *Söylevler*, 59.122). Kuşkusuz pratik hayatta kadınların oynadıkları roller bu idealleştirmiş şemaya mutlak uymamaktaydı; bir koca, karısından bütün rolleri oynamasını bekleyebilirdi. Eşlikçilerin toplumsal marjinalliği –çoğunlukla

yurttaş değildiler, yasal evlilik yapamazlardı ve adları kötüye çıkmıştı– konuşmada ve cinsellikte onları daha güçlü kılmaktaydı çünkü tanım gereği onlardan saygınlık normlarını yıkmaları beklenmekteydi. Aksine diğer kadınlar saygınlığı ve toplumsal statüyü bu normlara uyarak edinmekteydiler.

Kamusal Yaşam Eğitimi

Atinalılar hem kadınlar hem de erkekler için geçerli olan saygın davranış normlarını okulda değil, aile içinde ve gündelik yaşamda öğrenirlerdi. Devlet okulları bulunmadığından modern anlamda bir örgün öğretim neredeyse hiç yoktu. Erkek çocuklarının okumasını, yazmasını, muhtemelen şarkı söylemesini ya da bir müzik aletini çalmasını öğrenmesi ve atletizm ya da askerlik eğitimi alması için gönderildikleri özel öğretmenlerin ücretlerini yalnızca varlıklı aileler ödeyebiliyorlardı. Bedensel yeterlilik 18 yaşından 60 yaşına kadar askerliğe çağırılabilen erkekler için o kadar önemliydi ki, kent-devleti günlük idmanlar için açık hava tesisleri kurmuştu. Bu spor tesisleri aynı zamanda siyasi muhabbetler ve haberleri konuşmak için gözde yerlerdi. Varlıklı ailelerin kız çocukları büyük olasılıkla evde ders alarak genellikle okumasını, yazmasını ve basit matematik işlemleri yapmasını öğrendiler, çünkü evlendiğinde gayrimenkulün günlük yönetimine yardım etmesi beklenen bu yeteneklere sahip bir kadın hanenin mal ve mülklerinin ikmal ve maliyesinin yönetiminde kocasına yardım etmeye daha hazır olurdu.

Yoksul kız ve erkek çocukları günlük işlerinde ailelerine yardım ederek ticareti ve belki de bir parça okuma yazma öğrenirler ya da şanslıysalar usta bir zanaatkârın yanına çırak olarak verilirlerdi. Atina toplumundaki okuryazarlık düzeyi, zengin sınıfların dışında günümüz ölçütlerine göre oldukça düşüktü. Yoksulların yalnızca küçük bir azınlığı muhtemelen adlarını imzalamaktan daha fazlasını yapabiliyordu. İnsanlar anlamaları gereken yazılı metinleri onlara okumaları için biri-

lerini bulabildiklerinden, okuyamama durumu çoğu için başa çıkılması zor bir sorun değildi. Yazılıdan daha çok sözlü iletişimin ağırlıkta olması, insanların enformasyonu kulaklarıyla almaya alışkın oldukları (okuyabilenlerin çoğunlukla yüksek sesle okudukları) ve Yunanlıların şarkılara, söylevlere, öykü anlatılmasına ve heyecanlı sohbetlere çok düşkün oldukları anlamına gelmekteydi.

Varlıklı ailelerden genç erkekler Atina demokrasisinin kamusal yaşamına katılmak için gereken ileri düzeyde becerileri babalarını, amcalarını ve kendilerinden büyük diğer erkekleri meclise katılırken, meclis üyesi ya da hâkim olarak hizmet verirken ve davalarda söylevler verirken gözlemleyerek geleneksel yoldan edindiler. Bu gençlerin edindikleri en önemli beceri, kamusal alanda ikna edici konuşabilmeydi. Birçok durumda, bir erkek kendisinden yaşça küçük bir genci eğitmek için özel gözdesi olarak seçerdi. Genç, zamanını kendisinden büyük bu adamın ve onun yetişkin arkadaşlarının yanında geçirerek kamu yaşamını öğrenirdi. Gün boyunca agorada siyaset konuşan, mecliste ya da mahkemelerde söylevler veren rehberini gözlemler, memuriyet görevinde ona yardım eder ve *gymnasion*'da (spor tesisi) onunla birlikte antrenman yapardı. Genç adam ve akıl hocası gecelerini erkeklerin ve eşlikçilerin katıldığı, ciddi siyasi ve felsefi tartışmadan sefilce içmeye varan bir dizi etkinliği içerebilen içkili parti, *symposium*'da (şölen) geçirirlerdi.

Böyle bir akıl hocası-öğrenci ilişkisi, genç ile çoğunlukla evli ve ondan yaşça büyük olan erkek arasındaki bağın bir ifadesi olarak genellikle eşcinsel bir aşk içerirdi. Bu dönemde Yunanlılar yaşça büyük bir erkeğin oğlan çocuğunun (aynı zamanda hoş bir kız çocuğunun) fiziksel güzelliğinden tahrik olmasını doğal bulmaktaydılar. Gelgelim yaşlı "âşık" ile "sevilen" (Yunan terminolojisini kullanmak için) arasındaki aşk arzudan ibaret değildi. İlişkinin erotizmi bir tür statü rekabeti gibi oynanmak zorundaydı. Bu oyunda genç erkek çekici

görünmeyi arzulamasına karşın avcısının taleplerini reddedecek ya da değiştirecek kadar kendine hâkim olurken, yaşlı erkek avının genç hedefiyle fiziksel ilişki kurmayı başararak direnişi kırma gücünü ve yeteneğini göstermeyi arzulardı. Her ne kadar hoca-öğrenci ilişkisi dışında erkek ve kadın eşcinsellikleri genelde gözden düşülmesine neden olsa da, yaşlı yol göstericiler ile genç öğrenciler arasındaki özel eşcinsellik, yaşlı erkek genç eşlikçisinden yalnızca bedensel haz için yararlanmadığı ya da onun kamu işleri eğitimini aksatmadığı sürece genellikle uygun bir davranış olarak görüldü. 4. yüzyıl felsefecisi Platon görünüşe göre uygun eşcinsel aşka ilişkin genel kanıyı özetleyen 5. yüzyıldan bir Atina erkeğini şöyle betimledi: *"Bir genç için en başından değerli bir sevgiliye sahip olmanın ve âşık için değerli bir sevilene sahip olmanın en büyük iyi olduğuna inanıyorum. Ömürleri boyunca mükemmel hayatlar sürmek isteyen erkeklerin ihtiyaç duydukları bu erdemler en iyi akrabaları, makamlar, zenginlik ya da başka herhangi bir şey tarafından değil aşk tarafından aşılanır... Yüz kızartan eylemlerden utanmamıza ve mükemmeli arzulamamıza neden olan bu değerlerdir. Bu değerler olmadan ne bir kent-devleti ne de bir kişi büyük ve mükemmel şeyler başarabilir... Yan yana savaşan böyle erkeklerden kurulmuş küçük bir ordu bile deyim yerindeyse bütün dünyayı yenebilirdi çünkü âşık erkek makamını ya da silahlarını bırakıp kaçtığını sevdiğinden başka herkesin görmesine katlanabilirdi. Bunun olmasına yol açmaktansa bin defa ölürdü."* (Şölen, 178c-179a).

MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında demokratik siyasette başarı göstermek için gereken halkın karşısında konuşma ve tartışma becerilerini geliştirmeyi isteyen genç erkeklere daha derli toplu eğitim veren öğretmenler olduklarını ilan eden yeni bir grup ortaya çıktı. Bu eğitmenler sofistler ("bilge erkekler") olarak adlandırıldılar. Bu etiket, sofistler halka seslenmeleri ve felsefi tartışmalarda çok becerikli olmaları nedeniyle (İngilizce "sophistry"* sözcüğünün içerdiği) aşağılayıcı bir anlam

* Yanıltıcılık; yanlış, yanıltıcı kanıtlar kullanma. (Çev. n.)

kazandı. Geleneksel zihniyetli birçok erkek, siyasi düşüncelerini ve eylemlerini tehdit eden sofistlerden nefret ettiler ve hatta korktular. İlk sofistler Atina'da değil, Yunan dünyasının başka yerlerinde ortaya çıktıysalar da, yaklaşık MÖ 450'den itibaren dersleri için istedikleri yüksek ücretleri ödeyebilecek öğrenciler bulmak amacıyla maddi zenginliğin zirvesindeki Atina'ya gittiler. Zengin genç erkekler, gezgin öğretmenlerin öğrencilere aktarabileceklerini iddia ettikleri bir yetenek olan ikna edici konuşma yeteneklerini sergiledikleri baş döndürücü gösterilere akın ettiler. Sofistler hırslı genç erkeklere öğrenmek istedikleri şeyleri sunuyorlardı, çünkü demokratik Atina'da bir erkeğin sahip olabileceği en büyük beceri, meclis ve konsey tartışmalarında ya da davalarda büyük jürilerin önünde yurttaşlarını ikna edebilmekti. Sofistler yeni *sophistry* becerilerinde ustalık kazanmak istemeyen ya da bunu başaramayan müşterilerine (yüksek ücretler karşılığında) kendileri yazmış gibi dağıtabilecekleri söylevler yazdılar. İkna edici konuşmanın Antik Yunan'ınki gibi sözel bir kültürde artan bir öneme sahip olması, sofistleri birçok kişi için korkutucu figürler haline getirdi, çünkü yeni öğretmenler siyasi ve toplumsal gelenekleri bozma potansiyeline sahip gibi görünen söylevin gücünün artırılmasını önermekteydiler.

En ünlü sofist, Perikles'in çağdaşı, Yunanistan'ın kuzeyindeki Abdera'dan Protagoras'tı. Protagoras MÖ 450 civarında 40 yaşında Atina'ya göç etti ve meslek hayatının büyük bir kısmını burada geçirdi. Protagoras'ın hatiplik yeteneği ve dürüst karakteri, Atinalı erkekleri öylesine etkiledi ki MÖ 444'de Güney İtalya, Thurii'de kurulan yeni sömürge için bir kanun kitabı yazmak üzere onu seçtiler. Protagoras'ın düşünceleri sonuçta önemli bir anlaşmazlığa yol açtı. Bu düşüncelerden biri tanrılara karşı benimsediği tartışmacı duruşu yansıttı: "*Ne tanrıların varolup olmadıklarını ne de biçimlerinin neye benzediğini bulgulayabilirim, çünkü bilmenin önünde konunun bulanıklığı ve insan yaşamının kısalığı* [*gibi*] *birçok engel bulunmakta*" (D. –K. 80B4).

Protagoras'ın mutlak doğruluk ölçütünü reddedişi, her meselenin iki uzlaşmaz tarafı vardır iddiası aynı ölçüde tartışmalıydı. Sözgelimi bir kişi rüzgârın ılık estiğini düşünürken, bir başka kişi aynı rüzgârın soğuk estiği kanısındaysa bunlar hangi kanının doğru olduğuna karar veremezler, çünkü rüzgâr birisi için ılıkken diğeri için soğuktur. Protagoras öznelciliğini (görünüşlerin arkasında ve onlardan bağımsız mutlak gerçeklik yoktur düşüncesi) *Doğruluk* adlı çalışmasının (büyük bir kısmı kayıp) çokça alıntılanan giriş kısmında özetlemiştir: *"İnsan her şeyin ölçütüdür; varolanların varolduklarının da, varolmayanların varolmadıklarının da"* (D. –K. 80B1). Bu alıntıdaki "insan" (Yunancada *anthropos*, bizim sözcüğümüzle "antropoloji") Protagoras'ın kadın ya da erkek olması fark etmeksizin izlenimlerinin tek yargıcı kıldığı birey insana göndermede bulunuyor gibi görünmektedir.

Yeni Düşüncelerin Etkisi

Protagoras gibi sofistlerin öğretileri, bilhassa Perikles gibi önde gelen şahsiyetler kitleler halinde onları dinlemeye gittikleri için birçok Atinalıyı kızdırdı. Sofistlerin öğrettiği iki bağlantılı görüş özel bir tartışma başlattı: insanın yarattığı kurumlar ve değerler doğanın (*physis)* ürünü değil, yalnızca âdet, gelenek ya da yasa (*nomos)* meselesidir düşüncesi ile doğruluk görece olduğu için konuşmacıların bir meselenin her iki tarafını eşit ikna edicilikte savunabilecekleri düşüncesi. Birinci düşünce geleneksel insan kurumlarının değişmez bir doğaya dayanmayıp rastlantısal olduğunu içerirken, ikincisi retoriği ahlakdışı bir beceri haline getirmektedir. Bu iki düşüncenin birleşimi, konuşulan sözcüklere böylesine çok bağlı bir topluluk için son derece tehlikeliymiş gibi görünmekteydi. Çünkü polisin paylaşılan kamusal değerlerini öngörülemeyen değişimlerle tehdit ediyordu. Protagoras, bilhassa her insanın doğuştan "mükemmel" olma yeteneğine sahip olduğunu ve insanın varlığını sürdürmesinin adalet duygusuna

dayanan hukukun egemenliğine bağlı olduğunu savunduğu için, öğretilerinin demokrasi düşmanı olmadığında ısrar etti. Topluluğun üyelerinin yasalara itaat etmeye ikna edilmeleri gerektiğini ve bunun, yasalar varolmayan mutlak bir doğruya dayandıkları için değil, onlarla yaşamak daha yararlı olduğu için yapılması gerektiğini savundu. Sözgelimi çalmayı yasaklayan bir yasanın uygun olmadığını iddia edebilen bir hırsızın, hırsızlığı yasaklayan yasanın onun malını mülkünü koruduğundan ve bütün insanlar gibi hayatta kalmak için içinde yaşamak zorunda olduğu topluluğun işlemesine olanak tanıdığından dolayı yararlı olduğuna ikna edilmesi gerekir.

Protagoras'ın önerdiği eğitim saçma biçimde kılı kırk yarmasından dolayı kimi Atinalı erkeklere hayli yanlış geldi. Sözgelimi Perikles'in oğullarından biri, bir yarışmada bir atletin attığı ciritin kaza sonucu bir izleyici öldürmesini Protagoras'la tartışarak kendini küçük düşürdüğü için babasıyla bozuştu. Politikacı ve sofist bütün bir günü bu trajediden ciridin mi, atletin mi yoksa yarışmanın hakemlerinin mi sorumlu olduklarını tartışarak geçirmişlerdi. Bu türden eleştiriler Protagoras'ın öğretilerinin ana fikrini gözden kaçırmaktaydılar. Protagoras geleneksel kent-devletinin toplumsal istikrarının altını oyan zengin genç erkeklere yardım etmeye kesinlikle niyetlenmedi. Bununla beraber daha sonraki kimi sofistler verdikleri eğitimin, bir olayın her iki yönden de savunabileceği iddiasına dayarak kullanılmasından kaygı duydular. Örneğin, MÖ 5. yüzyılın sonlarında derlenen anonim bir elkitabı retoriğin kafalardaki ortakgörüleri savunmak için nasıl kullanılabileceğinin örneklerini verdi: *"Felsefeyle ilgilenen Yunanlılar iyi ve kötü üzerine iki sav öne sürerler. Bunlardan kimileri iyinin bir şey, kötünün başka bir şey olduğunu iddia etseler de, diğerleri iyi ile kötünün aynı şey olduğunu iddia ederler. İkinci grup, aynı zamanda aynı şeyin bazı insanlar için iyi olabilirken, diğerleri için kötü olabileceğini ya da aynı kişi için belirli zamanda iyi*

ve başka bir zamanda kötü olabileceğini savunur. İkinci kanıyı savunanlarla aynı düşüncedeyim ve bu kanıyı ve onun yiyecek, içecek ve cinsel hazlarla ilişkisini insan yaşamından örneklerle soruşturacağım: Yiyecekler, içecekler, cinsel hazlar erkek hastaysa onun için kötüdür, ama sağlığı yerindeyse onun için iyidir ve bunlara ihtiyacı vardır. Dahası bu şeylere aşırı düşkünlük bunlara rahatlıkla erişen bir kişi için kötü olmasına karşın, bunları aşırı düşkünlerine satarak para kazananlar için iyidir. Bir başka nokta daha var: hastalık hasta için kötü bir şey olmasına karşın, doktor için iyi bir şeydir. Ölüm ölenler için kötü bir şeyken, cenazeciler ve mezar taşı satanlar için iyi bir şeydir... Gemi kazaları gemi sahipleri için kötü, ama gemi yapımcıları için iyidir. Aletlerin körleşip aşınmaları sahipleri için kötü ama alet imalatçıları için iyidir. Çanak çömlek kırılırsa, bu herkes için kötü, ama çömlekçiler için iyidir... Stadion yarışında zafer, kazanan için iyi, ama kaybedenler için kötüdür" (*Dissoi Logoi*, 1.1-6)

Birçok Atinalı erkeği rahatsız eden bu yeni düşünsel gelişmeler, bir olayın iki tarafını savunma becerisi ve hukukun toplumdaki egemenliğinin ahlaki temeli olarak temel meselelere görececi yaklaşımla sınırlı değildi. İyonya, Clazomenae'den Anaksagoras ve Miletoslu Leukippos gibi felsefeciler MÖ 6. yüzyılın İyonyalı düşünürlerinin kışkırtıcı fizik bilimine karşılık kozmosun doğasına ilişkin çarpıcı kuramlar ileri sürdüler. Evrenin düzenleyici ilkesi olarak 'zihin' diye adlandırdığı soyut bir gücü koyutlayan Anaksagoras'ın genel kuramı, büyük ihtimalle çoğu insanı, merak uyandıracak kadar ilginç olmasından dolayı etkilediyse de, bu düşüncenin detayları geleneksel dinin varsayımlarını savunanların canını sıkmış gibi görünüyor. Sözgelimi, Anaksagoras, güneşin gerçekte kutsal bir kendilik değil, ama yanan bir kaya parçası olduğunu savundu. Öğretileri öğrencisi Abderalı Demokritos tarafından yaygınlaştırılan Leukippos değişimin, nasıl olanaklı ve hatta sürekli olduğunu açıklamak için atomcu bir madde kuramı tasarladı. Leukippos her şeyin, öncesiz ve sonrasız bir devinim içindeki küçük, görünmeyen parçacıklardan oluştuğunu

savundu. Atomların rastlantısal çarpışmaları sonsuz sayıda birleşmelerine ve yeniden birleşmelerine neden oldu. Değişimin kaynağının bu fiziksel açıklaması, tıpkı Anaksagoras'ın güneşin doğasına ilişkin çözümlemesi gibi, olayları kutsal güçlerin sonucu olarak açıklayan geleneksel dinin bütün üstyapısının geçerliliğini reddediyor gibi görünmekteydi.

Birçok insan sofistlerin ve filozofların öğretilerinin tanrıları gücendirebileceğinden ve dolayısıyla Atina'nın sahip olduğuna inandıkları kutsal kayrayı azaltabileceğinden korktular. Tanrılara saldıran öğretileri hararetle etrafa yayan bir öğretmen, tıpkı bir katil gibi bozulmaya ve dolayısıyla tanrıların bütün toplumu cezalandırmasına sebebiyet verebilirdi. Bu kaygı öylesine derinden hissedilmekteydi ki, MÖ 430'larda Sparta'yla savaş tehlikesinin belirmesi nedeniyle siyasi gerilimler doruk noktasına ulaştığında Perikles'in Protagoras, Anaksagoras ve diğer şüpheli düşünürlerle arkadaşlığı rakiplerinin ona karşı kullanacakları bir silah haline geldi. Perikles'in muhalifleri onu otokrat liderliğinden olduğu kadar tehlikeli yeni düşüncelere olumlu yaklaşımından dolayı da eleştirdiler.

5. Yüzyılın ortasında yeni düşüncelerle ortaya çıkan düşünürler yalnızca sofistler değildi. Sözgelimi, 6. yüzyılın sonlarında doğan Miletli Hekataios tarih yazımında daha kapsamlı ve daha eleştirel bir geçmiş görüsüne giden yolu önceden açtı. Hekataios hem dünya haritasını açıklamak için kapsamlı bir rehber kitap hem de mitoloji kaynaklı gelenekleri eleştiren bir inceleme yazdı. Onun ardından yazan Yunanlı tarihçiler yerel bölgelerin tarihleri üzerinde durdular ve tarihi, sadece bir olaylar ve coğrafi hadiseler listesi olmaktan biraz olsun çıkaran sade, tarihsel kayda benzeyen bir tarzda yazdılar. Bununla beraber Halikarnassoslu (bugün Bodrum) Herodotos, Hekataios'un attığı temeller üzerinde yükseldi ve geniş coğrafi kapsamı, tarihsel bulguya eleştirel yaklaşımı ve canlı anlatısıyla öncü niteliğinde olan *Tarih* adlı ezber bozan bir yapıt

yazdı. Herodotos, Persler ile Yunanlılar arasındaki 5. yüzyıl tarihli savaşta başlayan Doğu ile Batı arasındaki çatışmayı anlatmak ve açıklamak için hem geçmişin derinliklerine inerek hem de bu çatışmaya dahil olan bütün halkların kültürel geleneklerini inceleyerek karşıtlığın nereden kaynaklandığını araştırdı. Herodotos etnografyaya duyduğu ilgi sayesinde tarihsel araştırmanın tamamlayıcı öğesi olarak başka halkların kültürlerini araştırmanın önemini ve tadını fark etti.

Yunan tıbbında yeni düşüncelerin ortaya çıkması Herodotos'un daha genç bir çağdaşı olan, Coslu (bugün İstanköy) Hippokrates'in adıyla ilişkilendirilir. Bütün Yunanlı doktorların bu en ünlüsünün yaşamının ve düşüncelerinin ayrıntıları tam olmasa da, o tıbbi tanıyı ve tedaviyi bilimsel bir temel üzerinde inşa ederek kesinlikle büyük bir adım attı. Daha önceki tıbbi uygulamalar büyüye ve ritüele dayanmaktaydı. Hippokrates anlaşıldığı kadarıyla insan bedenini parçaları bir bütün olarak kabul edilmesi gereken bir organizma olarak düşünmüştü. Yunanlı doktorlar kendilerine özgü bir tarzda tedavilerinin temeli olarak kullanabilecekleri bir ilk ilkeler sistemi aradıysalar da, bu konuda bir uzlaşmaya varamadılar. Daha sonraki tıp yazarları Hippokrates'in tıbbının kuramsal temeli konusunda bile anlaşamadılar. Kimileri daha sonraları gözde hale gelen insan bedeninin salgı diye adlandırılan dört sıvıdan –kan, balgam, siyah safra ve yeşil safra– oluştuğu görüşünü ona atfettiler. Bu düşünsel sistem, cansız dünyanın yeryüzü, hava, ateş ve su olmak üzere dört öğeye bölünmesiyle uyumluydu.

Hippokrates'in "doktorlar bilgilerini hastaların dikkatli şekilde gözlemlenmesine ve onların tedavilere verdikleri tepkilere dayandırmalıdırlar" görüşü çok daha önemliydi. Hippokrates deneysel olarak temellendirilmiş klinik deneyimin hastaya zarardan çok yararı olabilecek tedaviler için en iyi rehber olduğunun üzerinde ısrarla durdu. Her ne kadar Yunan dininde en ünlüsü tanrı Asklepios kültü olmak üze-

re çeşitli kültler başvuranları sağlıklarına kavuştursalar da, Hippokrat tıp öğretisi, görüldüğü kadarıyla hastalıkta ve tedavisinde kutsal etkenlerden hemen hemen hiç söz etmedi. Hippokrates'in tıbba katkısı bugün doktorların mesleki yaşamlarına adım atmadan önce geleneksel olarak ettikleri, onun adına taşıyan yeminle anılmaktadır.

Tarihteki ve tıptaki yeni gelişmelerin sıradan insanlar üzerindeki etkisini değerlendirmek zor olsa da, onların Perikles'le ilişkilendirilen eğitim, hatiplik ve felsefedeki yeni eğilimlerden duydukları kaygılar MÖ 430'larda Atina'daki siyasi gerilimi kesinlikle artırdı. Bu düşünsel gelişmelerin etkileri geniş kapsamlı oldu, çünkü antik Atina'daki yaşamın siyasi, düşünsel ve dini boyutları iç içe geçmiş biçimde bağlantılıydı. Kişi bir fırsatta kent-devletinin dış ve iç siyasaları üzerine, bir başkasında evrenin doğasına ilişkin yeni kuramlar hakkında ve her fırsatta tanrıların topluluğa kızgın mı yoksa ondan hoşnut mu olduğu hakkında konuşmak isteyebilirdi. MÖ 430'ların sonlarında Atinalıların bu başlıklardan her birinin onları kaygılandırması için yeni nedenleri vardı.

Peloponnesos Savaşı ve Atina'da Doğurduğu Sonuçlar

8

Savaş Nesli

Atina ve Sparta, Kserkses'in büyük Yunanistan işgaline karşı işbirliği yapmışlardı, ama anakara Yunan'ın bu iki en güçlü devleti arasındaki ilişkiler 5. yüzyıl ortaları itibariyle gözle görülür düşmanlıkların boy verdiği ölçüde kötüleşti. MÖ 446-445'de sağlanan barışın 30 yıl sürmesi beklendiyse de, 430'lardaki olaylar gerilimin bir kere daha en üst noktasına çıkmasına neden oldu. En sonunda patlak veren Peloponnesos Savaşı, MÖ 431-404 yılları arasında 27 yıl sürdü ve zaman zaman Yunan dünyasının büyük bir kısmını içine çekti. Çok uzun sürmesi nedeniyle Yunan tarihi için sıradışı olan bu sert savaş, Atina'nın toplumsal ve siyasal uyumuna büyük zarar verdi, ekonomik gücünü baltaladı, nüfusunu kırıp geçirdi ve yurttaşlarının büyük kısmının gündelik yaşamını altüst etti. Savaşın ortaya çıkardığı Atina kamuoyundaki keskin ayrışmalar, komedya şairi Aristofanes'in savaş yıllarında sahnelediği komedyalarında en etkili ve iğneleyici biçimde dile getirildiler. Atinalı filozof Sokrates'in 399'da yargılanıp idam edilmesi, Atina'yı bölen karşıtlığın savaşın sonuna kadar varlığını sürdürdüğünü ortaya koydu.

Peloponnesos Savaşı, Atina meclisinin basitçe barış koşullarını belirlemek yerine, bunları düşmanla görüşmekte gösterdiği yinelenen gönülsüzlüğünün sonuçlarını sergiler. Madalyonun öbür yüzünde Atinalıların yenilgilerle ve insan gücü

Harita 6. *Peloponnesos Savaşı*

kayıplarıyla başa çıkarken gösterdikleri dikkate değer esneklik durmaktadır. Peloponnesos Savaşı'nın büyüklüğü ve tartışmalı olsalar bile Thukydides'in sağladığı benzersiz bulgular, bu savaşa geleneksel olarak gösterilen ilgiyi haklı çıkarmaktadır.

MÖ 433: Atina ve Korinthos eski Korinthos ittifakında düşünce ayrılığına düşerler.
MÖ 432: Atina Megara'ya ekonomik yaptırımlar uygular.
MÖ 431: Sparta'nın Attika'yı ilk işgaliyle birlikte savaş başlar ve Atina donanması Peloponnesos'a akınlar düzenler.
MÖ 430: Salgın hastalık Atina'yı vurur.
MÖ 429: Perikles salgın hastalıktan ölür.
MÖ 425: Kleon'un kumanda ettiği Atinalılar, Spartalı hoplitleri Pylos'da esir alırlar; Aristofanes'in *Akharnailılar* adlı komedyası Atina'da sahnelenir.
MÖ 424: Aristofanes'in *Atlılar* adlı komedyası Atina'da sahnelenir.
MÖ 422: Kleon ve Bradias, Amphipolis savaşında öldürülür.
MÖ 421: Nikias Barışı, savaş öncesi ittifakları yeniden teşkil eder.
MÖ 418: Atinalılar Atinalı Alkibiades'in kışkırtmalarıyla düşmanlıkları yeniden alevlendirirler ve Mantinea'da yenilirler.
MÖ 416: Atina Melos adasına saldırır.
MÖ 415: Atina Sicilya Adasındaki Syrakusa'ya sefer başlatır; Alkibiades Sparta'ya kaçar.
MÖ 416: Aristofanes'in *Kuşlar* adlı komedyası Atina'da sahnelenir.
MÖ 413: Sparta, Attika'daki Dekelea'da üs kurar; Atina güçleri Sicilya'da ağır yenilgiye uğrar.
MÖ 411: Atina demokrasisi geçici olarak fesh edilir; Aristofanes'in *Lysistrate* [Kadınlar Savaşı] adlı oyunu Atina'da sahnelenir.
MÖ 404: Atina, Spartalı general Lysandros komutasındaki Sparta ordusuna teslim olur.
MÖ 404-403: Otuz Tiran'ın Atina'daki korku imparatorluğu.
MÖ 403: Otuz Tiran devrilir ve Atina demokrasisi yeniden kurulur.
MÖ 399: Sokrates'in Atina'daki mahkemesi ve idamı.
yakl. MÖ 399: Atina'nın Uzun Duvarlarının yeniden inşası tamamlanır.

Peloponnesos Savaşı'nın Nedenleri

Geleceği belirleyen bu savaşın nedenleri ve olayları hakkındaki bilgimizin çoğu Atinalı Thukydides'in (yakl. MÖ 460-400) yazdığı tarihe dayanmaktadır. Thukydides savaşın ilk yıllarında, 424'de değerli kuzey karakolu Amphipolis'i düşmanın ele geçirmesi nedeniyle meclis onu ceza olarak 20 yıllığına sürgüne gönderene kadar Yunanistan'ın kuzeyinde bir Atina komutanı olarak hizmet vermişti. Thukydides sürgün yıllarında savaşın her iki tarafından şahitlerle görüşmeler yapabildi. Herodotos'tan farklı olarak Thukydides, çağdaş tarih üzerinde yoğunlaştı ve savaşta geçen olayların açıklamalarını bir tarihçi yaklaşımıyla –yani kronolojik sıradan nadiren ayrılarak savaşın yıllarına göre– sundu. Herodotos gibi olayları betimledi ve çeşitli söylevleri doğrudan aktardı. Thukydides'in tarihindeki söylevler, çoğunlukla Heredotos'un tarihindekinden daha uzun ve daha karmaşıktı ve savaşın başlıca olaylarını ve sonuçlarını ağır ve dramatik bir dille anlattı. Söylevler savaşa katılanların güdülerini sergiledi ve insan doğası ve davranışı üzerine genel yorumlar sundu. Bilim insanları Thukydides'in hatipler aracılığıyla aktardığı sözcüklerin ve düşüncelerin kapsamı konusunda anlaşamıyorlar. Ama söylevler Thukydides'in genel olarak insanlar arasındaki çatışmaları olduğu kadar Peloponnesos Savaşı'nı anlamada da merkezi bir öneme sahip olduğunu düşündüğü ahlaki ve siyasi sorunları ele alıyor gibi görünüyor. Thukydides'in kavrayışlı kronolojisi ve yorumu, kitabını büyük çağdaş olayların ve güce dayalı siyasetin anlatısı olarak öncü bir tarih çalışması kılmıştır.

Çoğu savaşınki gibi, Peloponnesos Savaşı'nın da başlama nedenleri karmaşıktı. Thukydides savaşın başlıca nedeninin Atina ile Sparta arasında 430'larda birbirlerinin müttefikleriyle ilişkiye girme yetkilerinin olup olmadığı konusunda anlaşamamalarına dayandığını söylemektedir. Şiddetli anlaşmazlıklar Atina'nın Korinthos'la (Sparta'nın başlıca müttefiki)

savaş içindeki ada devleti Korkyra'ya (bugün Korfu) yardım etmesi ve topraklarının hemen batısında yer alan, Sparta'nın müttefiki Megara kent-devletine ekonomik yaptırımlar uygulaması ve eskiden müttefiki olmasına karşın artık başkaldıran ve Korinthos'dan yardım bekleyen, Yunanistan'ın kuzeyindeki stratejik bir konumdaki Potidaia'yı kuşatması nedeniyle boy verdi. Daha derindeki nedenler, düşmanca hegemonya tutkuları, birbirlerinin gücünden korkma ve güçlü bir rakibin müdahalesine tabii olmama kaygısını içermekteydi.

Spartalılar Atina meclisinin Perikles'in kışkırtmasıyla kabul etmediği kesin ültimatomda bulunduğunda savaş başladı. Spartalılar, Atina'yı Megara'ya uyguladığı ekonomik yaptırımları kaldırmaz ve askeri Potidaia kuşatmasına son vermezse onlara karşı savaş açmakla tehdit etti. Atinalılar Megaralıların Atina imparatorluğunun limanlarında ticaret yapmalarını yasaklamışlardı ve bu, gelirinin büyük bir kısmı deniz ticaretine dayanan Megara'ya büyük bir darbe indirmişti. Atinalılar yaptırımları, Megara'nın Megara ile Atina sınırı arasındaki kutsal topraklara sözde tecavüzüne karşı bir misilleme olarak dayatmışlardı. Potidaia aslen onu kuran kent Korinthos'la bağlarını korumuş ve Sparta'nın müttefiki Korinthos, Atinalıların eski sömürgesini kuşatmasına karşı çıkmıştı. Korinthoslular daha önce araları bozulduğunda Korkyra kent-devletini destekledikleri ve Korkyra ve onun güçlü donanmasıyla bir ittifak oluşturdukları için, Atinalılara zaten çoktan kızgındılar. Spartalılar, Megaralıları ve daha önemlisi sağlam bir donanma gücü olan Korinthosluları sakinleştirmek için bir ültimatom yayımladılar. Korinthos Sparta'yı, Potidaia konusunda Atinalılarla yaşadıkları anlaşmazlıkta kendisini desteklemeyi daha fazla geciktirirse, Peloponnesos Birliği'nden çekilip Atina ittifakına katılmakla tehdit etti. Böylece daha küçük devletlerin eylemleri iki büyük devlet olan Atina ve Sparta'yı MÖ 431'de savaşın eşiğine getirdi. Atina, bugün ekonomik yaptırımlar olarak görülen Me-

gara Kararnamesi'ni feshetmesini gerektiren Sparta ültimatomunu geri çevirdiğinde düşmanlıklar keskinleşti. Perikles bu talebe çok soğuk bir tavırla meclisin Megara yaptırımları metninin halka sergilendiği onaylanmış levhanın aşağı indirilmesini herkese yasaklayan bir yasayı kabul ettiği yanıtını verdi. Sparta heyetinin başkanı Perikles'in yanıtına *"yasa buysa, levhayı indirmemelisiniz. Ama levhanın önünü duvara çevirebilirsiniz. Kesinlikle bunu yapmanızı yasaklayan bir yasanız yok"* (Plutarkhos, *Perikles*, 30) diyerek sert tepki gösterdi. Megara Kararnamesi'ne ilişkin bu anekdot 430'ların sonunda Sparta-Atina ilişkisini tanımlar hale gelen öfkeyi güçlü ve etkili bir biçimde ifade etmektedir.

Atina'nın Potidaia'ya karşı güç kullanmasının ve Korkyra'yla ittifakının yanı sıra Megara'ya yönelik yaptırımlarının neden olduğu anlaşmazlıklar Atina ile Sparta arasındaki düşmanlığı körükleyen daha büyük iktidar sorunlarını gözle görülür kıldı. Spartalı liderler, Atinalıların uzun mesafeli saldırı silahlarındaki –Delos Birliği'nin deniz güçlerinin– üstünlüklerini Sparta'nın Peloponnesos Birliği üzerindeki denetimini yıkmak için kullanmalarından korktular. Atina meclisindeki çoğunluk, Sparta'nın hareket özgürlüklerine müdahalesinden kendi adlarına alındılar. Sözgelimi Thukydides, Perikles'i yurttaş erkeklere verdiği bir söylevde izleyen savları sıralarken betimlemektedir: *"Savaşa girersek, liman sizin önemsiz bir nedenle savaşa gittiğinizi düşünmeyecek. Bu küçük sorun sizin için kararlılığınızın güvencesi ve ispatıdır. [Spartıların] Taleplerine teslim olursanız, sizi hemen daha büyük bir taleple karşı karşıya bırakacaklardır, çünkü sizin korkarak boyun eğdiğinizi düşüneceklerdir. Ama geriye adım atmazsanız, onlara sizinle eşitleri olarak ilişki kurmak zorunda olduklarını gösterirsiniz... Eşitlerimiz, ihtilaf konusu olan sorunu bir karara bağlamayı kabul etmeden, komşularımız olarak bizden taleplerde bulunurlarsa ve bu talepleri önümüze buyruklar olarak koyarlarsa, talebin ne kadar büyük ya da ne kadar küçük olduğu-*

nun hiç önemi yok, bunlara razı olmak kölelikten daha iyi değildir" (*Peloponnesos Savaşı*, 1.141).

Atina'nın, Sparta'nın şikâyetlerinin bir sonuca bağlanmasını kabul etmeyi önerdiği ve çözüm yönteminin MÖ 445 tarihli barış antlaşmasının üzerine yemin edilen koşulları altında resmen onaylandığı doğrudur. Buna rağmen, Spartalılar kararın aleyhlerine olması durumunda Korinthos'un ittifaklarından ayrılmasından çekindiler. Spartalıların Atina'nın ürkütücü deniz gücüyle başa çıkmak için Korinthos'un büyük donanmasına ihtiyaçları vardı. Sparta'nın bir yeminin emrettiği yükümlülüğü yerine getirmeyi reddetmesi kutsal bir şeye saygısızlık anlamına gelmekteydi. Her ne kadar Spartalılar, bütün önerileri geri çevirdikleri için Atinalıların kusurlu olduğunu savunmaya devam ettiyseler de, üzerine yemin ettikleri yükümlülüğü yerine getirmedikleri için tanrıların onları cezalandırmalarından da endişe ettiler. Öte yandan Atinalılar, yükümlülüklerine saygı gösterdiklerinden tanrıların savaşta onlardan yana olacaklarına duydukları güveni yaydılar.

Periklesçi Taktik

Atina donanması ve tahkimatları, kent merkezini doğrudan bir saldırıya karşı ele geçirilemez kılmaktaydı. Zaten Atinalılar 450'ler itibariyle kent merkezinin etrafını büyük bir taş duvarla çevirmiş ve batı yönünde, yaklaşık dört mil uzaklıktaki Pire'deki ana limana her iki yönden ulaşan, duvarlı geniş koridoru sağlamlaştırmışlardı. Kimon 460'ların sonlarında ilk iki Uzun Duvar'ın temellerini atmak için büyük paralar harcamış ve Perikles duvarların kamu fonları kullanılarak tamamlanışını görmüştü. Yaklaşık 445'te, varolan duvarlara üçüncü bir duvar eklendi. 5. yüzyıldaki askeri kuşatma makinelerinin teknolojisi Uzun Duvarların kalın istihkâmını delmek için yeterli değildi. Atinalılar istihkâmlı limanlarına gemilerle gıda getirerek kendilerini besleyebildiklerinden savaş sırasında Spartalıların kent merkezinin çevresindeki du-

varların dışında kalan toprakları işgal etmelerinin Attika'nın tarım üretimine vereceği zarar önemli değildi. Atinalılar ithal ettikleri yiyeceklerin parasını Delos Birliği'nin harçlarından ve gümüş madenlerinden elde ettikleri gelirden biriktirdikleri devasa kaynaklardan karşılayabilirlerdi. Atinalılar ayrıca üstün Sparta piyadeleri saldırdığında kent duvarlarının arkasına güvenle çekilebilirler; istila edilemez konumları sayesinde istihkâmlı limanlarından düşman hatlarının gerisine asker çıkarmak için gemilerini sefere gönderebilir ve böylece Sparta topraklarına baskın düzenleyebilirlerdi. Atina savaş gemileri, radar uyarı sisteminin bulunması öncesinin modern savaşlarındaki uçaklar gibi, kendilerini savunmak için hazırlanabilmelerine fırsat tanımadan düşmanlarının üzerine çullanabiliyorlardı. Dolayısıyla Perikles'in Atina için tasarladığı iki-yönlü taktik çok basitti: Atina topraklarını yakıp yıksa bile Sparta piyadesiyle savaşa girmekten kaçınmak ve Sparta topraklarına denizden saldırmak. Sonuçta Perikles, Atina'nın üstün para ve insan kaynağının onun bir yıpratma savaşını kazanmasını olanaklı kılacağını tahmin etmekteydi.

Perikles'in taktiğini uygulamanın zorluğu, kent merkezinin dışında yaşayan birçok Atinalının, Sparta ordusunun her yıl düzenli biçimde gerçekleştirdiği Attika istilaları sırasında evlerini ve tarlalarını onun yağmalamalarına terk etmesini gerektirmesindeydi. Thukydides'in aktardığı gibi, insanlar *"Atinalıların çoğunun doğup büyüdükleri"* taşradan ayrılmaktan nefret ettiler, *"alışılagelen yaşam tarzlarını terk ederek ve gerçek kentleri olarak kabul ettikleri yeri arkalarında bırakarak ... bütün hanelerini [Atina'ya] taşımaktan yakındılar"* (2.16). Spartalılar MÖ 431'de Atinalıları bir piyade savaşına zorlayacaklarını umarak ilk kez Attika'yı istila edip taşradaki mülkleri yıkmak için ilerlediklerinde, Attika'nın taşra sakinleri Atina duvarlarının üzerinden güven içinde, yanan evlerinden ve tarlalarından yükselen dumanı seyrederken öfkelendiler. Özellikle Attika'nın en fazla nüfusuna sahip ve kent duvarla-

rının yalnızca kuzeyinden görülebilen Akharnei'nin erkekleri çok öfkeliydiler ve Perikles, yurttaş milislerin Sparta hoplitleriyle vuruşmak için öne çıkmalarını güçlükle durdurabildi. Perikles meclisin yeni bir taktiği onaylamasını engellemeyi başardı; Thukydides Perikles'in bu önemli kavşakta olağan demokratik usullerin önünü nasıl kestiğini anlatmamaktadır. Uzun süreli ikmal sağlayan bir yapıdan yoksun olan ve helotların ayaklanacağından korkan Sparta ordusu, Sparta'dan uzun süre ayrılmayı göze alamadığı için, Atina topraklarına yapılan bu ilk saldırının üzerinden bir ay geçtikten sonra Attika'dan yurduna geri döndü. Bu nedenlerle Spartalıların savaşın başlarındaki yıllık Attika istilaları kesinlikle 40 günden uzun sürmedi. Bununla beraber Sparta ordusu bu kısa zamanda bile Atina taşrasına duvarlı kentlerine sığınan Atinalıların kuvvetle hissettikleri kayıplar verdirebildi.

Öngörülemeyen Felaket

Bir salgın hastalık MÖ 430'da Atina halkını kırıp geçirdiği ve yıkıcı sonuçlara yol açarak birkaç yıl sürdüğü için savaşın kendi içinde barındırdığı kestirilemezlik, Perikles'in Atina'nın zaferi için tasarladığı taktiğin altını oydu. Felaket, taşralı Atinalılar kent duvarlarının arkasında sağlıksız koşullarda bir araya toplandıklarında onları vurdu. Perikles ve liderlerinin bu insanlara yeterince konut ve sağlıklı ortam sağlayamaması yıkıcı bir dikkatsizlikti. Thukydides'in ayrıntılı bir biçimde anlattığı felaketin belirtileri korkunçtu: kusma, aşırı titreme, sancılı ağrılar, durdurulamayan ishal, hastaların rahatlamak umuduyla kendilerini kuyuya atmalarına neden olacak kadar aşırı ateş ve susama. Ölüm oranı Atina'nın Perikles'in savaş taktiğinin gerektirdiği deniz seferlerine insan sağlanmasını engelleyecek oranda yüksekti. Perikles'in kendisi de MÖ 429'da bu hastalıktan öldü. Anlaşıldığı kadarıyla Perikles katı liderliğinin ortadan kalkmasının Atina'ya zarar verebileceğini önceden kestirememişti.

Ayrıca salgın hastalık Atinalıların tanrılarla ilişkilerine güvenlerini sarsarak Atina'nın savaştan başarıyla çıkmasını köstekledi. Thukydides "*Tanrılara kalırsa, onlara tapıp tapmama önemli değilmiş görünmekteydi, çünkü ayrımsız iyi de ve kötü de ölüyordu*" (2.53) diye yazdı.

Nitekim salgın hastalık, Atinalılara nüfuslarını sarsarak maddi, en önemli liderleri Perikles'i öldürerek siyasi, kendilerine güvenlerini yerle bir ederek toplumsal ve dinî normları aşındırarak psikolojik zarar verdi. Bununla beraber Atinalılar inatla savaştılar. Salgın hastalığın neden olduğu insan gücü kaybına rağmen, Atina askeri kuvvetleri çeşitli bölgelerde varlıklarını ortaya koydular. Ayaklanması Atina ile Korinthos arasındaki düşmanlığı kızıştıran müttefik Potidaia, 430'da boyun eğmeye mecbur bırakıldı. Atina donanması 429'da Korinthos Körfezi'nin batısındaki Naupaktus açıklarında General Phormio komutasında iki büyük zafer kazandı. Lesbos Adası'ndaki müttefiklerin MÖ 428-427'de Mytilene öncülüğündeki ciddi ayaklanması güç kullanılarak bastırıldı. Thukydides'in *Peloponnesos Savaşları*'ndaki en ünlü paragraflardan bazıları, Kleon'un ve Diodotus'un Mytilenelilerin kaderi üzerine verdikleri hararetli söylevlerdir. Karşıt söylevler sırasıyla, idam cezasının adalete ve merhametin amaca uygunluğa dayandığını savundular. Kleon'un ve Diodotus'un söylevlerinin savları hali hazırdaki Mytileneli ayaklanmacılara ne yapılması gerektiğinden daha çok, daha genel siyasi ve ahlaki sorunlar üzerinde duran heyecan verici ve kışkırtıcı konumlar sergiler. Thukydides'in Korkyra Adası'nda birini Atina'nın diğerini Sparta'nın desteklediği iki rakip tarafın Peloponnesos Savaşı'ndaki bu büyük güçlere başvurarak üstünlük sağlamaya çalıştıkları 427 yılında iç savaş başladığını aktarışı da aynı derecede etkileyici ve rahatsız edicidir. Thukydides'in açık sözlü çözümlemesi, iç savaşın insan doğasının en kötü yönlerini açığa çıkarabildiğini ve kışkırtabildiğini ortaya koyar:

Korkyra kent-devletindeki iç savaşta demokrasiyi destekleyen yurttaşlar bulabildikleri bütün düşmanlarını esir alıp idam ettiler... Ardından Hera tapınağına yürüdüler ve burada kutsal sığınak arayan [karşı hizipten] yalvarıcıların yaklaşık ellisini mahkemeye çıkmalarının kabul edildiğine ikna ettiler. Demokratlar sabık yalvarıcıların hepsini hemen idama mahkûm ettiler. Mahkemeye çıkmayı reddeden diğer yalvarıcılar neler olup bittiğini anladıklarında tapınakta birbirlerini öldürdüler. Bazıları kendilerini ağaçlara asarken, diğerleri intihar etmek için çeşitli yollar buldular. Demokrat tarafın üyeleri düşmanları olduğunu düşündükleri bütün yurttaşları boğazlamayı [bir hafta boyunca] sürdürdüler. Kurbanlarını demokrasiyi yıkmak için komplo kurmakla suçladıysalar da, gerçekte birçok insanı yalnızca kişisel nefretten ya da kurbanlara para borçlu oldukları için öldürdüler. Ölüm her yolla ve her biçimde geldi. Bu tür durumlarda sık sık görüldüğü gibi katiller aşırılığın bile ötesine geçtiler. Evlatlarını öldüren babalar oldu; erkekler tanrıların altarlarında idam edilmek ya da boğazlanmak üzere tapınaklardan alındılar; bazı insanlar Dionysos tapınağında gerçekten duvarla çevrildiler ve orada [açlıktan] ölmeye terk edildiler.

Hizip çatışmaları birçok Yunan kentinde çok sayıda felakete neden oldu –daima olduğu ve insan doğası böyle kaldığı sürece de olacağı gibi... Barış ve refah dönemleri boyunca kentler ve insanlar, yapmak istemedikleri bir şeyi yapmak zorunda bırakılmadıklarından, daha fazla çaba gerektiren davranış ölçütlerine bağlı kalırlar. Ama savaş sert bir öğretmendir; insanlardan sorunsuz olağan ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini çalarak çoğunun yaradılışlarını mevcut koşullarının düzeyine indirir.

Kentlerde peş peşe hizip çatışmaları baş gösterdi ve daha önce savaş yaşanan kentlerde neler olup bitiğinin bilinmesi, rakiplere daha büyük bir yaratıcılıkla saldırılmasına ve benzeri görülmemiş intikam zulümlerinin sergilenmesine neden oldu. Davranışların değişmesiyle

uyumlu olarak sözcükler insanların amaçlarına uymak için geleneksel anlamlarını değiştirdiler. Daha önceleri umursamaz bir saldırganlık olarak görülen şey, artık sadık bir hizip komplocusundan beklenen bir cesaret olarak görülmekteydi; geleceği düşünmek ve hemen harekete geçmemek artık korkak diye adlandırılmak için bir nedendi; her türlü ılımlılık önerisi yalnızca korkaklığı gizleme girişimiydi; kişinin bir meselenin farklı yönlerini anlama yeteneğine sahip olması, onun eylem için uygun olmadığı anlamına gelmekteydi. Aşırı coşku gerçek bir erkeğin tanımlayıcı özelliğiydi ... bir hizbe bağlılık aile bağlarından daha güçlü bir yükümlülüktü, çünkü hizip üyeleri herhangi bir nedenle aşırıya kaçmaya daha fazla hazırdılar. (3. 81-82)

Büyük salgın hastalığın yol açtığı insan gücü kaybı, Atina'nın Periklesçi taktiği etkili biçimde uygulamak için ihtiyaç duyduğu kadar çok deniz seferi düzenlemesini engelledi ve MÖ 420'nin başlarındaki yıllık savaş harekâtları, her iki tarafın da diğer tarafı alt etmesinde önemli bir değişiklik yaratmayan kayıplar vermelerine neden oldu. Bununla beraber MÖ 425'de Atinalı general Kleon, Peloponnesos'un batısında, Pylos'un önündeki körfezde bulunan çok küçük Sfakteria adasında uzun bir savaşın ardından 120 Spartalı Eşiti ve 170 müttefik Peloponnesos askerini esir alarak beklenmeyen bir zafer kazandığında Atina avantajlı bir barış oluşturmak için kaçırılmaz bir fırsat yakaladı. Daha önce Spartalı askerler hiçbir koşulda teslim olmamışlardı. Spartalı askerler, Spartalı annenin savaşa giden oğluna kalkanını teslim ederken verdiği efsanevi öğüdün -ya bir galip ya da bir ceset olarak dönmesi gerektiğini ifade eden *"Eve ya kalkanınla ya da onun üzerinde gel"* (Plutarkhos, *Moralia*, 241F)– aktardığı düşünceyi daima askeri bir ilke olarak kabul etmişlerdi. Gelgelelim, bu tarih itibariyle Spartalı Eşitlerin sayısı öylesine azalmıştı ki böylesine küçük bir grubun kaybedilmesi bile telafi edilemez olarak görüldü. Bu nedenle Spartalı liderler esirler karşılığında Atinalılara uygun barış koşulları önerdiler. Pylos'taki

beklenmeyen başarısının siyasi lider konumuna getirdiği Kleon, Sparta'ya karşı sert bir tutum benimsenmesini destekledi. Anlaşıldığı kadarıyla Kleon'u hiç sevmeyen Thukydides, onu "*yurttaşların en serti*" (3.36) olarak adlandırdı. Atina meclisi Kleon'un teşvikiyle Sparta'yla barış yapmayı kabul etmedi: Kleon yurttaşlarını, daha fazlasını, kumarı kazanabileceklerine ikna etti.

Savaştayaşananbirsonrakibeklenmedikgelişme,Atina'nın kararının akıldan yoksun olduğunu daha açık biçimde gösterdi: Spartalıların geleneksel yurtlarından çok uzaklara uzun süreli askeri seferler düzenlememe politikasındaki ani bir tersine dönüş. MÖ 424'te Spartalı general Brasidas, Sparta'dan yüzlerce mil uzakta, Yunanistan'ın kuzey ucundaki Atina kalelerine karşı cüretkâr bir askeri sefere liderlik etti. Baridas'ın en önemli zaferi, Atinalıların taktik konumları için vazgeçilmez olduğunu düşündükleri bir sahilin yakınındaki önemli Atina sömürgesi Amphipolis'in fethiyle birlikte geldi. Her ne kadar Thukydides Amphipolis'teki savaşa katılmamış olsa da, kent kaybedildiğinde bölgeden sorumlu komutan o olduğu için komutanlığını kaybetti, sürgüne mecbur bırakıldı ve felaketten sorumlu tutuldu.

Savaş Barışı

Atina'nın MÖ 425'te Pylos'da kazandığı zaferden sonra Atina'nın en önde gelen ve en etkili lideri olan Kleon, MÖ 422'de Brasidas'ı durdurması için Kuzey Yunanistan'dan yola çıkarıldı. MÖ 422'de Sparta ordusunun kazandığı bir çarpışmada hem Kleon hem de Brasidas, Amphipolis önünde öldürüldüler. Kleon ile Brasidas'ın ölümleri her iki tarafı da en aktif komutanlarından etti ve görüşme yolunu açtı. Barış her iki tarafın da güç dengesini MÖ 431'deki haliyle korumayı kabul ettikleri MÖ 421'de geldi. Bu barış antlaşması, Atina meclisinin antlaşmayı kabul etmesinde etkili olan Atinalı general Nikias'ın adıyla bilinmektedir. Sparta'nın anlaşmayı

kabul etmesi, Atina ve onun müttefiklerine karşı Sparta'yla ittifak kuran Yunan devletleri koalisyonundaki çatlağı ortaya çıkardı çünkü Korinthoslular ve Boiotialılar antlaşmayı imzalamada Spartalılara katılmayı kabul etmediler.

Nikias Barışı, kesin bir zaferi arzulayan çatışmanın taraflarını yatıştıramadı. Alkibiades (yakl. MÖ 450-404) adlı pervasız, zengin ve genç bir Atinalı, her an bozulabilecek barışa karşı faaliyet içindeydi. Alkibiades, Atina'nın en zengin ve en saygın ailelerinden birinin üyesiydi ve hemen hemen üç yaşındayken 447'de babasının Sparta müttefiklerine karşı bir savaşta ölmesi üzerine Perikles'in hanesinde büyütülmüştü. Alkibiades otuzlu yaşlarının başlarına geldiğinde –Atina ölçütlerine göre siyasi bir ağırlığa sahip olmak için çok genç bir yaş– Atina meclisinde Sparta'nın Peloponnesos'daki nüfuz bölgelerine harekât düzenlenmesi için destek topladı. Sparta ile Atina arasındaki sözde barış koşullarına rağmen, Alkibiades Atina ile Argos ve Sparta'ya düşman diğer Peloponnesos kent-devletleri arasında ittifak kurmayı başardı. Alkibiades, açıkça Atina'nın iktidarına ve güvenliğine olduğu gibi kendi kariyerine de en iyi Sparta'yı zayıflatma faaliyetlerini sürdürerek hizmet edeceğine inanmaktaydı. Argos'un coğrafik konumu onu Peloponnesos'un kuzeydoğusunda, Sparta topraklarının başlıca kuzey-güney giriş çıkış rotası üzerinde bir yere yerleştirdiğinden, Spartalıların Alkibiades'in oluşturduğu ittifaktan kaygılanmak için nedenleri vardı. İttifak sürseydi, Argos ve onun müttefikleri Sparta ordusunu gerçekte kendi sınırları içine hapsedebilirlerdi. Bununla beraber belki de 10 yıl sürdükten sonra ancak yeni sona eren savaşın anısı halen canlı olduğu için Atina'da koalisyona verilen destek kuşkulu görülmekteydi. Kendilerine yönelen tehlikeyi fark eden Spartalılar, 418'de koalisyon güçlerini Peloponnesos'un kuzeydoğusundaki Mantineia'da karşılayıp yendiler. Nikias Barışı, kâğıt üzerinde geçerliliğini sürdürse de artık uygulamada hükümsüz bir belgeydi.

Atina ordusu 416'da Akdeniz'de, Peloponnesos'un güneydoğusundaki Melos Adası'nda yer alan küçük kent-devletini kuşattı. Sparta'dan yana tavır alan Melos kent-devleti, Sparta'nın savaş faaliyetlerine mali yardımda bulunmuş olsa bile, savaşta fiilen yer almamıştı. Buna karşın Nikias 426'da adaya yönelik başarısız bir saldırıya liderlik ettiğinden Atina uzun zamandır Melos kent-devletini bir düşman olarak görmekteydi. Atina, Melos'a bir kere daha ittifakına gönüllü katılmasını, yoksa yıkıma katlanması gerekeceğini bildirdi, ama Meloslular Atina ordusunun ezici üstünlüğüne rağmen boyun eğmeyi kabul etmediler. Atinalıların bu askeri seferle ne elde etmeyi umdukları açık değildir, çünkü Melos'un ne yağmalamaya değecek kadar çok zenginliği ne de stratejik bakımdan önemli bir konumu vardı. Melos en sonunda Atina kuşatma ordusuna ve müttefik güçlere teslim olmak zorunda kaldığında, erkekleri öldürüldü, kadınları ve çocukları köle olarak satıldı. Sonradan adada bir Atina topluluğu oluşturuldu. Thukydides, Melosluları devletlerarası ilişkileri yönetmesinde ısrar ettikleri bir adalet anlayışına inanıyorlarmış gibi gösterirken, Atina'nın Melos'u istila etmesinin arkasındaki nedenin yalnızca ahlakdışı güç kullanımı siyasetiyle bağlantılı olduğunu söyler. Onları, rakip tarafların liderlerini, nelerin tehlikede olduğunu tartıştıkları özel bir toplantıdaymışlar gibi sahneler. Thukydides'in tarihindeki Melos Diyaloğu adlı pasaj (5.84-114), uluslararası siyasette etik ve güç çarpışması üzerine içgörüsüyle ve açık sözlülüğüyle zamana tabi olmayan, insanın kanını donduracak derecede gerçekçi bir içgörü sunar.

Sicilya Seferi

MÖ 415'te Alkibiades, Atina meclisini Sparta'nın büyük Sicilya Adası'ndaki müttefiki Syrakusa'ya muazzam bir sefer düzenlemeye ikna etti. Atinalılar ve müttefikleri bu seferle orada onları bekleyen büyük zenginliklerin peşine düşecek

ve Sicilya kentlerinin Sparta'ya yardım etmesini engelleyeceklerdi. Görünüşe bakılırsa, Atina Sicilya seferini başlatırken aralarındaki ittifakın 30 yıldan daha uzun bir süre önce bozulduğu Sicilya kenti Egesta'nın (ayrıca Segesta diye bilinen) yardım ricasına yanıt veriyordu. Egestalılar adadaki düşmanlarına karşı girişecekleri askeri harekât için ne kadar para ayırmaları gerektiğini yanlış hesaplayarak Atina'yı Sicilya'ya bir deniz seferi düzenlemesi için cesaretlendirdiler. Adanın güneydoğu köşesindeki zengin Syrakusa kenti, hem en zengin ödülü hem de Atina ihtiraslarına karşı en büyük tehdidi teşkil etmekteydi.

Seferin oylanmasından önceki tartışmada Alkibiades ve destekçileri Atina ve müttefiklerine saldırılarında Sparta ittifakına katılmak için Sicilya'dan yelken açabileceklerinden ötürü Syrakusa donanmasındaki çok sayıdaki savaş gemisinin Atina ittifakının güvenliğine karşı ciddi bir potansiyel tehdit oluşturduğunu savundular. Nikias önerilen sefere karşı çıkan muhalefete öncülük ettiyse de, uyarı niteliğindeki savları Alkibiades'in söylevleriyle yarattığı eylem coşkusunu dindiremedi. Alkibiades'in saldırgan askeri zafer rüyaları, özellikle savaşın gerçeklerini birebir yaşantılamamış olan genç erkekleri etkiledi. Meclis Sicilya'ya o zamana kadar Yunanistan'dan denize açılan en büyük askeri gücü göndermeyi kabul ederek Alkibiades'in hayaline alkışlar eşliğinde destek çıktı.

Alkibiades'in özel yaşamının kibirli ihtişamı ve utanmazlık derecesindeki siyasi ihtirasları, Atina'da birçok kişiyi ona düşman etti ve bu düşmanlık, ordu sefere çıkmak üzere, Alkibiades denize açılmanın arifesindeyken aniden kutsal değerlere saygısızlıkta bulunan eylemlere katılmaktan suçlandığında su yüzüne çıktı. Eylemlerden biri Atina *herme*'lerini hedef almıştı. Ereksiyon halindeki erkek cinsel organının ve tanrı Hermes'in büstünün işlendiği taş sütunlar olan *herme*'ler giriş kapılarının, sınırların, sokakların kesişme noktalarının bekçileri olarak kentin dört bir yanına bulunmaktaydı. Sözgelimi

bütün dört yol ağızlarına bir *herme* dikilmişti, çünkü kavşaklar en azından simgesel olarak özellikle tehlikeli yerlerdi. Kim oldukları bilinmeyen vandallar fallus heykellerini kırarak halkı öfkelendirdiler. Alkibiades bu vandalizmin parçası olmakla suçlandığında, düşmanları onun daha önce Eleusis Ayinleri'yle dalga geçtiğini söyleyerek suçlamayı daha da ağırlaştırdılar. Kutsal değerlere saygısızlık çok ciddi bir suçlamaydı ve kargaşanın daha da artmasına neden oldu. Popülerliğinin zirvesindeyken ve onu destekleyen askerler halen Atina'dayken Alkibiades'in hemen yargılanması istendiyse de, düşmanları seferin ertelenmemesi gerektiğini bahane ederek mahkemeyi erteleditler. Böylece Alkibiades donanmanın geri kalanıyla yola çıktı ve çok geçmeden ona mahkeme için tek başına Atina'ya dönmesini bildiren bir elçi gönderildi. Alkibiades'in bu emre tepkisi şaşırtıcıydı: Sparta'ya sığındı.

Alkibiades'in ilticası Atina'nın Sicilya'ya karşı seferini güçlü ve azimli bir liderden etti. Atina donanması öyle büyüktü ki başlangıçta parlak bir liderlik olmadan Syrakusa'ya karşı zaferler kazandı, ama Nikias'ın kararsızlığı en sonunda saldırganların başarılarının altını oydu. Atina meclisi başarısızlıklar karşısında büyük yedek güçlerin general Demosthenes tarafından kumanda edilmesine onay verdi, ama sonunda bu yeni güçleri askeri açıdan tamamlayan etkin bir askeri liderliğe sahip Syrakusa'yı yenemeyeceği ortaya çıktı. Alkibiades, Sparta'ya istila seferini püskürtmesi için Syrakusa'ya tecrübeli bir Spartalı komutan gönderilmesi önerisini benimseterek Syrakusa askeri liderliğinin niteliği üzerinde belirleyici bir etkide bulundu. Atina güçleri en sonunda Syrakusa limanında tuzağa düşürüldüler ve 413'deki can alıcı bir deniz savaşında tamamen yok edildiler. Saldırıdan sağ çıkanlar kara yoluyla kaçmaya çalıştıysalar da, Nikias dahil olmak üzere hepsi ya öldürüldüler ya da esir alındılar. Sicilya seferi Atina için askeri gücünün başlıca kaynağı olan donanmasını felce uğratan aşağılayıcı bir yenilgiyle sonuçlandı.

Savaşla Geçen Bir On Yıl Daha

Alkibiades'in ilticası, Sicilya felaketinden sonra Atina için çok daha fazla sorun oluşturdu. Alkibiades Sparta'dayken Spartalı komutanlara Attika taşrasında daimi bir harekât üssü kurmalarını öğütledi ve komutanlar 413'de en sonunda onun öğüdüne göre hareket ettiler. Sparta, Atina'nın Sicilya'da muazzam insan ve ekipman kaybetmesi sonucunda zayıflamasından yararlanarak, Atina'nın duvarları içinde kalan, Attika'nın kuzeydoğusundaki Dekelea'da bir garnizon kurdu. Savaşın başında Sparta'nın Atina topraklarına düzenlediği yıllık akınlar kesinlikle 40 günü geçememesine rağmen, şimdi Sparta güçleri neredeyse yıl boyunca akın yapabilmekteydi. Garnizonun mevcudiyeti Attika tarlalarındaki tarım faaliyetlerini tehlikeye düşürdü ve Atina'yı deniz yoluyla getirilen gıdaya eskisinden bile daha fazla güvenmeye mecbur bıraktı. Atina'nın gümüş madenlerinde çalışan 20.000 devlet kölesi Spartalılara sığınmaya çalışınca Atina hazinesinin uğradığı zarar arttı. Gümüş madenlerinde çalışan kölelerin kaybedilmesi gümüş cevherinden gelen gelirin akışını durdurdu. Bunalımın yol açtığı para sıkıntısı öyle muazzamdı ki Atina siyasi yönetiminde sıradışı bir değişlik yapıldı: 500 kişiden oluşan konseyin yerini alarak kentin sorunlarını çözmesi için 10 resmi görevliden oluşan bir heyet atandı.

Atina'nın 413 tarihli Sicilya yenilgisinin felaket getiren sonuçları, Perslerin Yunanla yeniden ilgilenmeye başlamasıyla daha da vahim bir hal aldı. Atina'nın zayıflığı, Perslerin Atina'nın Anadolu'nun batısındaki müttefiklerini söküp atarak burada yeniden egemenlik iddiasında bulunması için yenilgi sonrasını elverişli bir zaman kılmış gibi görünmekteydi. Bu nedenle bölgedeki Pers eyaletlerini yöneten satraplar Spartalıların ve onların müttefiklerinin bir donanma kurmalarına yardım etmek için para sağlamaya başladılar. Atina'nın İyonya'daki huzursuz müttefikleri, Ege Denizi'nin doğusundaki Khios Adası'nın güçlü kent-devletinin öncülüğünde eski

liderlerinin tükenmiş durumundan Delos Birliği'nden ayrılmak için yararlandılar. Spartalıların Atina'nın müttefikleri arasında bir ayaklanma kışkırtmasında bulunmak için 412'de İyonya'ya gönderdiği Alkibiades bu kent-devletlerini cesaretlendirildi. Bu daha sonraki gelişmelerin özellikle tehlikeli bir sonucu, Atina'nın Mısır'dan güneydoğuya ve Karadeniz'in verimli kıyılarından kuzeydoğuya tahıl getirdiği nakliye güzergahlarının artık tehdit altında olmasıydı.

Atinalılar donanmalarını yeniden inşa etmeye başlayarak ve onun için yeni tayfalar eğiterek 413'te başlayan büyük sıkıntılara göğüs germede güçlü bir ortak irade sergilediler. Savaşın başlamasından itibaren Akropolis'te saklanan acil ihtiyat birikimi yeniden yapılanmayı finanse etmek için kullanılmaya başladı. MÖ 412-411 itibariyle Atina deniz kuvvetleri, bir Korinthos filosunun Khios'a yardım etmeye gitmesini engellemeye, ayaklanan bu ada müttefikini kuşatmaya ve Anadolu kıyısı boyunca birtakım başka savaşları kazanmaya yetecek kadar güçlenmişti.

Bu başarılara rağmen Atina siyasetinde Sicilya yenilgisinden kaynaklanan kargaşa ve gelir düşüşü uzun zamandır kent-devletlerinin geniş tabanlı demokrasisini küçümseyen kimi etkili Atina erkeklerinin olgarşik darbe anlamına gelen şeyi sahnelemelerine giden yolu hazırladı. Bu erkekler, seçkin liderlerden oluşan küçük bir grubun Atina siyasetini demokratik meclisten daha iyi yönetebileceğini iddia ettiler. Alkibiades demokrasinin devrilip yerine bir oligarşi kurulması koşuluyla Batı Anadolu'daki Pers satraplarıyla ittifak kurabileceği ve bunlardan Atina'ya para sağlanabileceği düşüncesinin yayılmasına izin vererek seçkinlere yardım etti. Anlaşıldığı kadarıyla Alkibiades oligarşik bir siyasi yönetimin Atina'ya dönmesini olanaklı kılacağını ummaktaydı. Alkibiades Atina'ya dönmeyi boş yere istemiyordu; Spartalı liderler haklı olarak Alkibiades'in satraplarla yürüttüğü görüşmelerde onların değil kendi çıkarlarını kolladığından daha fazla

kuşkulanmaya başlamışlardı. Ayrıca Alkibiades Sparta'nın iki kralından biri olan Agis'in karısını baştan çıkararak Agis'i kendisine düşman etmişti.

Alkibiades'in vaatleri Atina'daki oligarşi yanlılarının bol Pers altını önererek meclisin umutlarıyla oynamalarına yardım etti. Oligarşi yanlıları 411'de meclis üyelerine bütün iktidarı 400 erkekten oluşan bir gruba devretmeyi kabul ettirmekte başarılı oldular. Meclis üyeleri daha küçük bu grubun savaşta dış ilişkileri daha iyi yönetebileceğini ve Atina'nın mali durumunu iyileştirebileceğini ummuşlardı. Ayrıca bu 400 erkeğin 5.000 erkek tarafından kentin nihai yönetici birimi olarak hareket etmesi için seçildiği varsayıldıysa da, bu 400 erkek bütün iktidarı kendi ellerinde topladı. Gelgelelim, oligarşinin başındakiler kendi aralarında egemenlik mücadelesine girerek birliği bozdukları için 400 erkeğin oligarşi rejimi çok geçmeden parçalanmaya başladı. Ege Denizi'nin doğusundaki dost Samos ada kent-devletinin limanında konumlandırılmış Atina donanmasının tayfaları oligarşinin başındakiler çekilmezlerse, güç yoluyla demokrasiyi yeniden kurmakla onları tehdit ettiklerinde 400 erkeğin sonu geldi. Tehdide karşılık olarak Thukydides'in "*en azından benim zamanımda Atinalıların bildiği en iyi yönetim biçimi*"ydi (*Peloponnesos Savaşları*, 8.97) diye övdüğü 5.000 kişilik kurum oluşturuldu. Yeni yönetim, Atina'nın askeri liderliğini yoluna sokacaklarını umarak sürgündeki Alkibiades'i ve diğer Yunanlıları geri çağırmaya karar verdi.

Alkibiades'in komutanlarından biri olduğu yeni kurulan Atina donanması, 410'da Karadeniz'in güney kıyısındaki Kyzikos'da Spartalılar karşısında büyük bir zafer kazandı. Atinalılar yenilgiye uğrayan Spartalıların yurtlarındaki liderlerine yolladıkları dokunaklı ve bildik biçimde kısa mesajı ele geçirdiler: "*Gemiler kaybedildi. Komutan öldü. İnsanlar açlıktan ölüyor. Ne yapacağımızı bilemiyoruz*" (Ksenofon, *Yunan Tarihi*, 1.1.23). Demokrasi yanlısı donanma Atina'da demokrasinin

eksiksiz biçimde yeniden kurulmasını talep etti ve aynı yıl Atina siyasi yönetimi 411 tarihli oligarşi darbesinden önceki biçimine ve üyelik yapısına geri döndü. Aynı zamanda 420'lerin ortasında Atina meclisinin kararları üzerinde iz bırakan uzlaşmaz çekişmelere de geri dönülmüş oldu. Spartalılar 425'teki Pylos yenilgisinin hemen ardından yaptıkları gibi, 410 tarihli Kyzikos yenilgisi sonrasında da barış önerdiler. Atinalılar bu barış önerisini geri çevirdiler ve Atina donanması Atina'nın tahıl nakliyat güzergâhının güvenliğini yeniden sağlamak ve ayrılan müttefiklerden bazılarını ittifaka geri dönmeye zorlamak üzere harekete geçti.

Saldırgan Sparta komutanı Lysandros, Sparta donanmasını yeniden oluşturmak için dağıttı. 406'da bir Atina filosu Anadolu kıyısındaki Ephesos'un yakınlarında Notion'da yenilgiye uğradığında, filonun başında olmamasına karşın Atina güçlerinin güvenliğinden sorumlu olan Alkibiades son kez olmak üzere sürgüne gönderildi. Bununla birlikte Atina donanması 406'nın sonlarında Lesbos Adası'nın güneyindeki Arginusae Adaları'nın açığında bir zafer kazandıysa da, bir fırtına hasar gören gemilerin tayfalarının kurtulmasını engelledi. Atinalı komutanlar Atina'da bireysel yargılanma güvencesiyle çelişen toplu mahkemede sözde ihmalkârlıktan ölüme mahkûm edildiler. Meclis Sparta'nın mevcut durumu göz önüne alarak önerdiği barışı bir kere daha reddetti. Bunun üzerine Lysandros daha fazla Pers mali desteği sağlayarak Sparta deniz gücünü güçlendirdi ve 405'te Anadolu kıyısındaki Lampsakos'un (bugün Lapseki) yakınındaki Aegos-Potamoi'de yapılan bir savaşta Atina donanmasını kesin biçimde ortadan kaldırdı. Lysandros daha sonra Atina'yı kuşattı ve en sonunda 404'te Atinalıları teslim olmaya mecbur etti. Yaklaşık 20 yıla yakın süren savaşın ardından, Atinalılar düşmanlarının insafına kalmışlardı.

Spartalı liderler Atinalıların en azılı düşmanları müttefikleri Korinthosluların Atina'nın toptan yıkılması isteğine

direndiler. Spartalı liderler Atina bir denge unsuru olarak varlığını sürdürmezse, büyük donanması ve Peloponnesos'a ulaşılmasını engelleyebilmesine olanak tanıyan kıstaktaki stratejik konumuyla Korinthos'un fazla güç kazanabileceğinden çekindiler. Sparta Atina'yı harabeye dönüştürmek yerine, fethedilen kentin yöneticileri olarak Otuz Tiran adıyla anılan demokrasi karşıtı Atinalı işbirlikçiler rejimini kurdular. Bu erkekler demokrasiyi daima küçümserken oligarşiyi destekleyen bir hizbi besleyen varlıklı seçkinler arasındaydılar. Oligarşinin başındakiler Atina'daki muhaliflerini acımasızca ezerek ve tek suçları cazip mal mülke sahip olmak olan insanlardan utanmadan çalarak MÖ 404-403 arasında sekiz ay boyunca terör estirdiler. Örneğin, babası daha önce Perikles'in daveti üzerine ailesini anavatanları Syrakusa'dan taşıyan, yerleşik yabancılardan biri olan, ünlü söylev yazarı Lysias, Otuz Tiran yandaşlarının ailenin değerli mallarını çalmak için kardeşini idam etmek üzere tutukladıklarını aktardı. Çapulcular yağma sırasında kardeşinin karısının kulağındaki altın küpeleri bile çekip aldılar. Otuz Tiran yönetimi öyle acımasızdı ki demokrasi yanlısı bir direniş hareketi MÖ 403'de bir dizi sokak savaşının ardından iktidara geldiğinde Spartalılar müdahale etmediler. Kendi ayakları üstünde yeni durmaya başlayan demokrasi, Atina'yı parçalamakla tehdit eden iç kargaşaya son vermek için Batı tarihinin bilinen ilk genel affını ilan etti. Bu afla ileriye dönük bütün terör suçlamaları ve resmi ithamlar yasaklandı. Atina siyasi yönetimi bir kere daha faal bir demokrasi konumundaydı; ama mali ve askeri gücü harap olmuştu ve insanlar bağışlamanın bütünüyle yok edemeyeceği şiddetli çatışmaların anısını hâlâ taşıyorlardı.

Savaş Zamanı Atina'sında Sıkıntı ve Komedya

Peloponnesos Savaşı, Atina'nın devlet hazinesini boşaltmakla, siyasi uyumunu bozmakla ve askeri gücünü harap etmek-

le kalmadı, uzun savaş yılları aynı zamanda Atinalıların ev yaşamına ağır bedeller ödetti. Hem kentli hem de taşralı birçok insan geçimlerini savaşın ekonomik dengesizliklerinin tehdidi altında sağladılar. Özellikle eşleri ve erkek akrabaları savaşta ölen, varlıklı olmayan kadınlar zor zamanlar geçirdiler, çünkü zorunlu ihtiyaçları, kendilerini ve çocuklarını geçindirmek için onları ev dışında iş aramaya mecbur etti.

Savaş zamanı koşullarının Atina'da neden olduğu en yıkıcı kişisel kayıpları ve olumsuzlukları muhtemelen kent merkezinin duvarları dışındaki çoğunluk yaşantıladı. Taşra sakinleri, Spartalı istilacılar evlerini yıkıp tarlalarına zarar verirken belirli aralıklarla kent duvarlarının arkasına sığınmak zorunda kaldılar. Taşralı sığınmacılar, kentte evleri ya da onları evlerine kabul edecek dostları yoksa Atina'nın kamu arazilerinde rahatsız ve sağlıksız koşullarda kamp kurmak zorunda kaldılar. Bu kaçınılmaz olarak sığınmacılar ile kent sakinleri arasında sürtüşmelere neden oldu.

Savaş, hem gelirleri tarına dayanan hem de kendi küçük işyerlerini işleten Atinalı emekçi erkek ve kadınların birçoğunun geçimlerini sağlama yollarında esaslı değişikliklere gitmeleri anlamına geldi. Birikmiş paraları ve değerli malları olan varlıklı aileler savaşı birikimlerini kullanarak atlatabilirlerdi, ama çoğu insanın son çare olarak başvuracağı yastık altı paraları yoktu. Kendi tarlalarında çalışmaya alışkın çiftçiler, mahsulleri düşman tarafından yok edildiğinde kentte gündelik işçiler olarak çalışmak zorunda kaldılar ve iş arayan insan sayısı arttığı için bu türden işleri bulmak giderek zorlaştı. Atina donanmasında kürek çeken erkekler gemiler seferdeyken ücret alabilmelerine rağmen, uzun sürelerle ailelerinden uzak kalmak, her savaşta ve fırtınada ölümle yüzleşmek zorundaydılar. Kentte zanaatkâr, küçük tacir ya da küçük esnaf olarak çalışan erkek ve kadınlar geçimlerini sağladılar ama müşterilerin harcayacak fazla parası olmadığından gelir düzeyleri düştü.

Savaşın Atina toplumu üzerindeki baskısı, özellikle kocaları ve erkek kardeşleri savaş sırasında ölen, daha önce kısmen iyi durumda olan birçok kadının refahına ve hatta yaşam biçimine verdiği ağır hasarda gözle görülür hale geldi. Bu kadınlar geleneksel olarak aileleri için örgü örüp ev kölelerinin işlerini yönetirken, erkekler gelirlerini çiftçilikle ya da ticaretle kazandılar. Kendileri ve çocukları için gelir sağlayan birisinin bulunmaması bu kadınları sütannelik, dokumacılık ya da hatta ihtiyacı karşılayacak kadar erkek bulunamadığında üzüm bağı işçiliği gibi düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda bıraktı. Bu koşullar kamusal alanda daha fazla kadını görünür kıldıysa da, bu kadınlar modern anlamda bir kadın hareketine ya da kadınların Atina siyasi yaşamına dahil edilmesine öncülük etmediler. Tarımın sayısız kereler durması ve Sparta ordusunun MÖ 413'de Dekelea'da daimi varlık kazandıktan sonra gümüş madenlerinden elde ettiği gelirde çok büyük bir kayba uğraması Atina kent-devletinin maliyesini büyük bir sıkıntıya soktu. Özellikle binlerce maden işçisinin Sparta kalesine kaçması nedeniyle, Sparta bölgesinden çok uzak olmayan madenler kapandı. Atinalılar varlıklarını sürdüreceklerini göstermenin ve aynı zamanda felç olmuş ekonomiye para girişi sağlamanın bir yolu olarak, Akropolis'te Athena adına inşa edilen Erekhtheion Tapınağı gibi, bazı kamu inşaatlarını sürdürdüler. Ama savaşın talepleri, askeri olmayan birçok faaliyet için kullanılabilecek gelir kaynaklarını kuruttu. Sözgelimi büyük yıllık drama festivallerinin azaltılması gerekti. Mali durum öyle umutsuz hale geldi ki, savaşın sona ermesiyle Atinalıların gümüş paralarını ince gümüşle kaplı kriz zamanlarında kullanılan tunç parayla değiştirmeleri gerekti. Savaş giderlerini ödemek için bildik gümüş parayla birlikte Atina tapınaklarından toplanan altın nesnelerden yararlanarak basılan altın para da kullanıldı.

Gündelik hayatın gerilimi Peloponnesos Savaşı sırasında üretilen Atina komedyalarına yansıtıldı. Antik Yunan'da ko-

medyalar, tiyatro sanatının tragedyaların dışındaki diğer başlıca biçimiydi. Tragedyalar gibi, komedyalar da dize biçiminde yazıldılar ve MÖ 5. yüzyılın başlarından itibaren yılda bir kez temsil edildiler. Dionyssios için düzenlenen Atina kent festivalleri sırasında tragedyaların da sergilendiği açık hava tiyatrosunda komedyalar için özel bir yarışma yapılırdı. Antik bulgular komedyaların sahnelenmesine kadınların katılıp katılmadıklarına açıklık getirmeseler de, tragedyaları seyredebildiklerine göre komedyaları da seyretmiş olabilecekleri izlenimi doğuyor. Komedyaların tamamı erkek olan oyuncu kadrosu, daimi oyunculara ilaveten koronun 24 üyesinden oluşmaktaydı. Tragedyadan farklı olarak, komedyada sahnede aynı anda diyaloğu olan üçten fazla oyuncu olmaması koşulu yoktur. Koro şarkılarının havada süzülen şiirselliğinin güzelliğine neredeyse her zaman karşılaşılan sorunların neşeyle çözülmesiyle sona eren hayali olay örgüsünün ustalıklı kurgusu eşlik ediyordu. Sözgelimi Aristofanes'in MÖ 441'de sahnelediği *Kuşlar* adlı oyununda yeni bir hayat kurmak için renkli kuş kostümleri içindeki koronun canlandırdığı konuşan kuşların yaşadığı "havakukukuşya" adlı dünyaya kaçarak Atina'daki gündelik hayatın çekişmelerinden ve hayal kırıklıklarından kurtulmaya çalışan iki erkek vardı.

Bir komedya yazarının başlıca amacı çok güzel bir şiirsellik yaratmak ve aynı zamanda festivalin en iyi komedya ödülünü kazanmak umuduyla kahkahalar artırmaktı. MÖ 5. yüzyıl komedyalarının mizahi yanı genellikle sekse ve bedensel işlevlere dayanmasına ve müstehcen esprilerin hayali bir kutsal değerlere saygısızlık nehrinde yayılmasına rağmen, olay örgüleri daha çok güncel sorunlar ve kişilerle ilişkiliydi. Perikles ya da Pylos fatihi Kleon gibi önemli erkeklere yönelik aşağılayıcı saldırılar, komedya tiyatrosunun başlıca öğeleriydi. Anlaşıldığı kadarıyla Perikles MÖ 441-439'daki Samos ayaklanmasının ardından komedyaların acımasız eleştirilerinin önüne geçmek için bu tür saldırılara yasaklama getir-

diyse de, çok geçmeden bu yasaklar kaldırıldı. Oyunlarının bazıları günümüze eksiksiz ulaşan 5. yüzyıl komedya şairi Aristofanes'in (yakl. MÖ 455-385) komedyasındaki canlandırılışı Kleon'u şaire dava açacak kadar kızdırdı. Kleon davayı kaybettiğinde, Aristofanes'in yanıtı MÖ 424 tarihli *Atlılar* adlı oyununda onu ahlaksız, yabancı bir köle olarak acımasızca parodileştirmek oldu. Oyunda Kleon'un dışındaki ünlü erkekler karakter olarak canlandırılmasalar bile, diyaloglarda efimine ya da korkaklar olarak aşağılamalara maruz kalabildiler. Öte yandan komedyada eğlence ve alay konusu edilen kadınlar kurgusal gibi görünüyorlardı.

Atina komedyasında sıradan yurttaş kitlesini hedef alan ağır yergilere olumlu gözle bakılmıyormuş gibi görünse de, 5. yüzyıl komedyaları meclisin kabul ettiği yönetim politikalarından siyasi liderleri sorumlu tutarak, bunları eleştirdi. Komedyanın son derece eleştirel doğası hiçbir zaman savaş sırasındakinden daha belirgin olmadı. Aristofanes'in beğenilen komedyalarının birçoğu, yazıldıkları sırada savaş kıyasıya sürdürülmesine rağmen, karakterlerin Sparta'yla barış yaptığı olay örgülerine de sahipti. Sözgelimi 425 tarihli *Akharnailılar*'da oyunun kahramanı zamanın önde gelen komutanlarından birini canlandıran karakteri küçük düşürürken, kendisi ve ailesi adına Spartalılarla ayrı bir barış antlaşması yapar. Oyun o yıl komedya yarışmasında birincilik kazanmıştır.

Aristofanes'in komedyaları arasında en çok dikkate değer olanlar, Atinalı erkekleri kent-devletinin temel ilkelerini yıkmaya zorlamak için akıllarını ve aralarındaki dayanışmayı kullanan kadınların başkarakterler, yani bir bakıma öykülerin kahramanları oldukları komedyalardır. Faaliyet içindeki kadınların güçlü bir biçimde resmedildiği Aristofanes komedyalarından en ünlüsü adını bir kadın liderden alan, MÖ 411 tarihli *Lysistrata*'dır (Kadınlar Savaşı). Oyun, Atinalı kadınların kocalarını Peloponnesos Savaşı'na son vermeye zorlama-

larını anlatır. Kadınlar ilk önce Atina'nın mali ihtiyatlarının tutulduğu Akropolisi ele geçirirler ve erkeklerin bunları savaş için daha fazla boş yere harcamalarına engel olurlar. Ardından genç erkekler seferdeyken Atina'da kalan yaşlı erkeklerin saldırısını püskürtürler. Kocaları savaştan döndüklerinde onlarla cinsel ilişkiye girmeyi reddederler. Bir dizi müstehcen bölümle betimlenen bu cinsel grevde işbirliğine giden Spartalı ve Atinalı kadınlar, en sonunda Atinalı ve Spartalı erkeklere bir barış antlaşmasını zorla kabul ettirirler.

Lysistrata hem askeri seferdeyken uzun süreler boyunca evlerinden uzak kalarak aile yaşamlarına zarar veren hem de amaçsız bir savaşı uzatarak kent-devletini mahvetmekte kararlı gibi gözüken erkeklere karşı cesurca ve gözü pek bir şekilde direnen kadınları sahneye taşır. Bir başka deyişle, oyunun güçlü kadınları topluluğun geleneksel yaşam tarzını korumak için eril rolünü üstlenirler. Lysistrata'nın kendisi de kadınların siyasi kararlar alacak akla ve yargıgücüne sahip olduklarını iddia ettiği konuşmasında bu noktayı vurgular. Bilgisini geleneksel yoldan edinen Lysistrata şöyle konuşur: "*Her ne kadar kadınsam da akıl var kafamda. Ben de pek akılsız değilim. Babamdan ve yaşlı kimselerden çok şeyler öğrendim*" (1124-1127). Lysistrata böylelikle yaşlı erkeklerden öğrendikleriyle geleneksel yolla yetiştirildiğini açıklar. Eski moda eğitim ve sağduyu, onun toplumu korumak için ne yapılması gerektiğini görmesini sağlamıştır. Kadın tragedya kahramanları gibi Lysistrata da tutucudur: şeyleri eski yerlerine koymak ister. Gelgelelim Lysistrata'nın bunu yapması için seyircilerin arasındaki Atinalıların afallatıcı buldukları bir müdahaleyle bir devrimci gibi hareket etmesi gerekmektedir. Aristofanes, Atina erkeklerine savaşı sona erdirmenin kadınların bile yapabileceği kadar basit bir şey olduğunu ve Atinalıların kaybolabilirler korkusuyla eski yaşam tarzlarını koruyarak kendileri için kaygılanmaları gerektiğini söyler.

Savaş Sonrası Atina Toplumu

Nüfusun azalması, vebanın getirdiği yıkımlar ve savaşın neden olduğu mali sıkıntılar, Atinalıları kişisel sorunlarla yüz yüze bıraktı. Savaşın ve Otuz Tiranlar yönetiminin şiddetlendirdiği toplumsal ve siyasal kini, Atina demokrasisinin MÖ 403'deki yeniden kuruluşuna eşlik eden genel af bile yatıştıramadı. Bu yıkıcı öfkenin öne çıkan kurbanı, MÖ 399'daki dine karşı saygısızlık mahkemesi ölüm cezası hükmüyle sonuçlanan, ünlü filozof Sokrates'ti. Geleneksel Atina aile yapısı –aile üyeleri ve o zamanlar kişisel köleler– kent-devleti toplumunun ve ekonomisinin temel birimi olarak savaş badiresini atlattı ve Atinalılar zamanla uluslararası bir devlet olarak neredeyse eskisi kadar güçlendiler.

Birçok Atina hanesi Peloponnesos Savaşı'nda babalarını, oğullarını ya da erkek kardeşlerini kaybetti, ama becerikli aileler bu türden kişisel trajedilerin yaratabileceği ekonomik yükü omuzlamanın yollarını buldular. Sözgelimi yazar Ksenofon (yakl. MÖ 428-354) Aristarkhus adlı bir Atinalının savaş gelirini düşürdüğü ve aynı zamanda kız kardeşleri, kadın yeğenleri ve kuzenleri onunla yaşamaya mecbur kaldıkları için mali sorunlar yaşadığını aktarır. Aristarkhus köleler hariç 14 kişiyi bulan bu kalabalık hane halkını geçindirmenin yolunu kendi başına bulamaz. Bunun üzerine arkadaşı Sokrates, Aristarkhus'a bugüne kadar giysileri yalnızca aileleri için dikmiş ve bunları kesinlikle kâr amaçlı satmak zorunda kalmamış olmalarına rağmen, kadın akrabalarının *"kadınlar için en iyi ve en uygun iş olduğu düşünülen"* (*Memorabilia*, 2.7.10) erkek ve kadın pelerinlerinin, gömleklerinin, harmanilerinin ve önlüklerinin nasıl dikildiklerini çok iyi bildiklerini hatırlattı. Sokrates Aristarkhus'a başka kadınların bu tür giysileri ya da pişirdikleri ekmekleri satarak geçindiklerini ve onun evinde de giysiler diken ve ekmek pişiren kadınların olabileceğini hatırlattı. Plan başarılı oldu, ama kadınlar Aristarkhus'un hanenin çalışmadan yalnızca tüketen bir üyesi olmasından

yakındılar. Bunun üzerine Sokrates arkadaşına, kadınlara kendisini koyunları bekleyen bir bekçi köpeği olarak düşünmeleri gerektiğini söylemesini öğütledi: Aristarkhus, ekmeğini kurtları koyunlardan uzak tutarak kazandı.

Atina'da çok az sayıda büyük girişim vardı ve işlenmiş malların çoğu Aristarkhus'unki gibi hanelerde ya da küçük atölyelerde üretilmekteydi. Büyük girişimlerin arasında metal dökümhaneleri, çömlek atölyeleri ve Lysias (yakl. MÖ 459-380) ailesinin sahibi olduğu, dönemin bilinen en büyük işi olan ve 120 kölenin çalıştığı kalkan yapım işi vardı. Babası on yıllar önce Atina'da yaşaması için Perikles tarafından işe alınan Sicilya, Syrakusa'dan gelen bir yerleşik yabancı olan Lysias, Otuz Tiran MÖ 404'de mallarına el koyunca geçinmek için eğitimini kullanmak ve başkaları için söylevler yazmak zorunda kaldı. Yerleşik yabancılar özel izin olmadan Atina topraklarında arazi sahibi olamasalar da, Atina mahkemelerinde diğer yabancıların yoksun olduğu yasal haklara sahiptiler. Yerleşik yabancılar bu hakların karşılığında vergi ödeyip, çağrıldıklarında orduda hizmet gördüler. Hububat, şarap, çömlek ve Pire Limanı'ndan geçen Atina madenlerinden çıkarılan gümüş gibi malların uluslararası ticaretinde önemli rol oynayan birçok yerleşik yabancı gibi Lysias da limanın yakınlarında yaşadı. Savaştan sonra ceza olarak yıkılan kenti limana bağlayan Uzun Duvarlar MÖ 393 itibariyle yeniden inşa edildiğinde, Atina ticaretinin güvenliği eski koşullarına yeniden kavuştu. Atina'nın ekonomik refahını yeniden kazandığının bir başka göstergesi, kentin savaş sona ererken 390'ların sonlarında kriz zamanlarında basılan tunç paraların yerine ünlü gümüş paraların basılmaya başlanmasıydı.

Pire Limanı üzerinden gerçekleştirilen dışarıdan tahıl alımı 4. yüzyıl Atinalıları için hayati önem taşımaktaydı. Atina tarlaları, savaştan önce bile bu gıda ürününü bütün nüfusu besleyecek kadar üretmemekteydi. Peloponnesos Savaşı sürecinde Sparta istilalarının, çiftliklere ve donanımlara verdiği

zarar durumu daha da kötüleştirmişti. Sparta'nın Atina yakınlarındaki Dekelea'da daimi bir üs kurması, düşman devletlerine Atina topraklarına Yunan savaşının çoğunlukla kısa süreli olan seferlerinin olanak tanıdığından çok daha büyük zararlar vermeleri fırsatını tanıdı. Muhtemelen istilacıların değerli zeytinyağının kaynağı olan zeytin ağaçlarını kesmeye bile zamanları oldu. Zeytin ağacı çok yavaş büyüdüğünden kesilen ağaçların yerine yenilerinin yetişmesi için bir nesil geçti. Atinalı mülk sahipleri savaştan sonra yalnızca gelirlerini artırmak için değil, aynı zamanda –Atinalı erkekler ve kadınlar ister toprak, ister para isterlerse de eşya olsun her türlü mal mülkün kendilerinden sonraki nesil için korunması gereken kaynaklar olduklarına yürekten inandıklarından– gelecek nesillerin geçimini de sağlamak için, topraklarını ve üretim biçimlerini eski düzeyine getirmek konusunda çok çalıştılar. Bu nedenle Atina hukuku miraslarını boş yere harcayan erkeklere dava açılmasına izi verdi. Ebeveynlerin gelir getiren mülk bırakarak ya da bir beceri sahibi olacak şekilde onları eğiterek çocukları için bir geçim yolu sağlamak zorunda hissetmelerinin altında da aynı ruh hali yatmaktaydı.

İşçilerin çoğu muhtemelen ailelerinin üstünü başını sağlamaları ve beslemeleri için gerekenden biraz daha fazla kazanırdı. Atinalılar kuşluk vakti hafif bir öğle yemeği ve akşam ağır bir yemek olmak üzere günde iki öğün yerlerdi. Yoksullar için arpa ekmeği, zenginler için buğday ekmeği beslenme düzenlerinin ana öğesiydi. Aile ekmeğini kadınların işlettiği ekmek tezgâhlarından alabilirler ya da hane kölelerine tahılı öğütmeleri, hamuru yoğurmaları ve yoğrulan hamuru odun kömürüyle ısıtılan çömlek fırında pişirmeleri için emir veren ve yardım eden eşler sayesinde evde yapılabilirdi. Mali güçleri arada sırada et almaya yeten varlıklı birkaç hane, eti genellikle günümüzün piknik mangallarına çok benzeyen çömlek mangalda kömür üzerinde ızgara olarak pişirirdi. Sebze, zeytin, meyve ve peynir çoğunluk için

beslenme düzenlerinin ana çeşitliliğini oluşturmakta ve et yalnızca bedelini devletin ödediği kurban törenleri sırasında yenilmekteydi. Herkesin daha çok suyla hayli seyrelterek içtiği şarap yerel üzüm bağlarından gelirdi. Suyun çeşmelerden eve testilerle taşınması gerekirdi. Suyun taşınması hanenin kadınlarının ya kendi başlarına yerine getirmeleri ya da hane kölelerinin bunu yapıp yapmadıklarının denetlenmesi gereken bir görevdi. Savaş Attika taşrasındaki gümüş madenlerinde çalışan kölelerin birçoğuna kaçma fırsatı yaratarak Atina devletine ekonomik zarar verdi. Ama Atinalı efendilerinden kaçmayı başarsalar bile Spartalılar tarafından yeniden satılacaklarını bildikleri için kişilere ait kölelerin çok azı kaçmaya kalkıştı. Bu nedenle en fakir olanları dışında Atinalı aileler günlük ev işlerini yapmaları ve çocuklara bakmaları için en az bir ya da iki köle sahibi olmayı sürdürdüler. Annenin, bebeğini sütanne olarak emzirecek bir kölesi olmadığı durumlarda aile giderini karşılayabiliyorsa bu iş için yoksul bir özgür kadın tutardı.

Sokrates'in Hayatı

Peloponnesos Savaşı sonrası Atina tarihinin en utanç verici olayı, MÖ 5. yüzyıl sonlarının en ünlü filozofu Sokrates'in (MÖ 469-399) mahkemesi, mahkum edilmesi ve infazıydı. Sokrates'in yaşamı adaletin kişinin istencini gerçekleştirme iktidarıyla eşit tutulması gerektiği düşüncesiyle savaşmaya adanmıştı. Sokrates'in toplumsal ve siyasi kargaşa döneminde gelen ölümü, Atina adaletinin uygulamadaki hassasiyetini gözler önüne serdi. Sokrates'in adil bir yaşam sürmenin geçerli ilkelerini bulmaya ve adaletin her koşul altında adaletsizlikten iyi olduğunu kanıtlamaya tutkulu ilgisi, Yunan felsefesine yeni bir eğilim kazandırdı: Etik üzerindeki vurgu. Ondan önceki düşünürler, özellikle de ozanlar ve oyun yazarları ahlak meseleleriyle ilgilendiyseler de, Sokrates etiği ve ahlakı temel ilgisi kılan ilk filozoftu.

Sokrates başarılı sofistlere göre yoksulluk içinde yaşamasına ve maddi tutkuları açıkça hor görmesine rağmen orduda bir hoplit olarak hizmet etmeyi, karısını ve çocuklarını geçindirmeyi başardı. Sokrates'e biraz para miras kalmış olabilir ki ayrıca o zengin hayranlarından gelen hediyeleri de kabul ediyordu. Bütün bunlara karşın fiziksel görünüşüne ve giysilerine çok az özen gösterdiği için Atinalılar onu tuhaf birisi olarak gördüler. Sokrates kendi sözcükleriyle *"rahat hareket etmek için biraz fazla büyük"* (Ksenofon, *Symposium*, 2.18) olan göbeğiyle hava atarak yaz kış aynı sıradan harmaniyi giydi ve havanın ne kadar soğuk olduğu fark etmeksizin ayakkabıya dönüp bakmadı. Hem Atina ordusunda bir asker olarak hizmet ettiği dönemdeki yorulmak bilmezliği hem de bir şölende herkesten çok içebilmesi nedeniyle fiziksel dayanaklılığı efsaneye dönüşmüştü.

İster bir şölene katılırken, ister agorada gezinirken ya da isterse *gymnasion*'da antrenman yapan genç bir erkeği seyrederken olsun, Sokrates bütün zamanını söyleşerek ve derin düşünceye dalarak geçirirdi. Sohbete düşkünlüğüyle uzun sohbetlere önem veren ve bunlardan haz alan hemşerisi Atinalılara benziyordu. Sokrates hiçbir şey yazmadı, onun düşünceleri hakkındaki bilgimiz başkalarının, özellikle de öğrencisi Platon'un yazdıklarına dayanmaktadır. Sokrates'i ve diğer kişileri uzun bir felsefi söyleşi içinde sundukları için diyaloglar olarak adlandırılan Platon'un yazıları, Sokrates'i hemşerilerinin, yabancı arkadaşlarının ve çeşitli sofistlerin amansız bir sorgulayıcısı olarak resmeder. Sokrates'in sorularının, muhataplarını yaşam tarzlarının temel ilkelerini gözden geçirmeye yöneltmek gibi rahatsız edici bir amacı vardı. Söyleştiği kişilere kesinlikle doğrudan yol göstermedi, bunun yerine Sokratik yöntem olarak adlandırılan yöntemi kullanarak onları, derine inen sorularından ve sıkı sıkıya bağlı kaldıkları ama sorgulamadıkları kabullerinin çürütülmesiyle ilgili verdikleri yanıtlardan sonuçlar çıkartmaya yönlendirdi.

Sokrates, söyleşilerini karşısındaki kişiye mutluluk gibi soyut bir niteliğin ya da cesaret gibi bir erdemin tanımını sorarak başlatırdı. Sözgelimi adını söyleşinin katılımcılarından biri olarak ortaya çıkan Atinalı bir generalden alan *Lakhes* adlı diyalogda Sokrates, Lakhes'e ve diğer seçkin komutanlara bir yurttaşı cesur bir asker kılan şeyin ne olduğunu sorar. Sokrates söyleşiye katılanların verdikleri cesaret tanımlarının ve cesur davranış örneklerinin, cesareti oluşturan davranışa ilişkin düşünceleriyle aslında çeliştiğini göstermek için sorgulamasını daha da derinleştirir.

Bu doğruyu dolaylı araştırma yöntemi, Sokrates'in söyleşisindeki muhatabını, bir şaşkınlık ve mutsuzluk durumunda bırakırdı, çünkü muhataplar söyleşiye mükemmelen bildiklerini varsayarak başladıkları şeyler konusunda bilgisiz olduklarını ve yaşamlarına yön veren ilkelerin dikkatli bir düşünsel inceleme karşısında direnemediklerini kabul etmek zorunda kalırlardı. Sokrates en iyi erdem tanımının ne olduğunu bilemese de, bildiği tek şeyin hiçbir şey bilmediğini bilmekten ibaret olduğunun altını ısrarla çizdi. Muhataplarından birinin ifade ettiği gibi Sokrates'le söyleşmek insanı sanki bir vatoz sokmuş gibi uyuşmuş hissettirse bile Sokrates muhatablarının kişisel değerlerinin ve ahlaki inançlarının altını oymaktan çok bunları geliştirmeye çalıştı. Ahlakı akıl yürütme aracılığıyla temellendirmenin evrensel ölçütlerini bulmayı istedi. İnsanın mutluluğunu iktidar ve *"daha fazlasına ulaşma"*yla eşitlediğini iddia ederek sofistlerin uzlaşımsal ahlak görüşüne *"doğayı zincire vuran prangalar"* (Platon, *Protagoras*, 337d) diye saldırdı.

Sokrates adil davranışın insanlar için adaletsizlikten daha iyi olduğuna ve ahlakın mutluluğu ve esenliği yarattığı için temellendirildiğine tutkuyla inandı. Aslında Sokrates adil davranışın ya da erdemin bilgiyle özdeş olduğunu ve doğru adalet bilgisinin insanları maddi başarıları umursamadan kaçınılmaz olarak kötü karşısında iyiyi seçmeye ve dolayısıyla

gerçekten mutlu yaşamlara götüreceğini savunuyordu. Sokrates mutluluk için bilginin tek başına yeterli olduğuna inandığı için hiç kimsenin bilerek adaletsiz davranmayacağını ve adil davranmanın daima kişinin çıkarına olduğunu iddia etti. Bireyler hileye başvurarak ya da kendilerinden daha zayıflar üzerinde güç kullanarak çıkarlarını artırabilirlermiş gibi görünse de, bu görünüşün yanıltıcı olduğunu savundu. Aslında bu, en iyi yaşamın kişinin arzuladığı her neyse ona sınırsız ulaşma gücüne sahip olduğu yaşam olduğuna inanma bilgisizliğidir. Bunun yerine, en arzu edilir insan yaşamı erdemle yakından ilişkilidir ve bu yaşama akıl yürütmeyle düşünme yol gösterir. Sokrates'in tanımına göre, herkesin iyi yaşam için ahlak bilgisine ihtiyacı vardır.

Sokrates'in Davası

Sofistlerden farklı olarak Sokrates ders vermemiş ve ücret almamış olsa da, birçok insan üzerindeki etkisi sofistlerin görececi öğretileri kadar bozguncuydu. Aslında Sokrates'in söyleşilerine katılan hemşerilerinin en değerli inançlarını çürütmesi kuşkusuz içlerinden bazılarını rahatsız etti. En mutsuz olanlar, Sokrates'in birisini tamamen şaşkına çevirmesini dinledikten sonra aynı tekniği ebeveynleri üzerinde denemek üzere eve dönenen oğulların babalarıydı. Ebeveyn ile çocuk arasındaki geleneksel eğitim hiyerarşisinin tersine dönüşünü yaşantılayan –erkek çocuğunun baba tarafından eğitilmesi gerektiği kabul edilirdi– erkeklerin, Sokrates'in etkisinin, kendisinin böyle bir niyeti olmasa bile, Atina geleneklerini sorgulayarak ve genç erkeklere gençliklerinin tutuklu coşkusuyla aynı şeyi yapmaları konusunda ilham vererek toplumun istikrarını zedelediğini düşünmeleri için nedenleri vardı.

Atinalı kadınların Sokrates hakkında ya da Sokrates'in onlar hakkında ne düşündüğünü kesin olarak bilmiyoruz. Sokrates'in insanın becerileri ve davranışları üzerine görüşleri erkekler kadar kadınlar için de geçerliydi. Aristoteles,

Sokrates'in kadınlar ve erkeklerin aynı temel adalet yetisine sahip olduklarına inandığını söylüyordu. Bununla beraber Atina toplumunun gerçekleri bize Sokrates'in öncelikle erkeklerle dolaştığını ve düşüncelerini erkekler ve onlarla ilgili konularda yoğunlaştırdığını gösteriyor. Yanı sıra Sokrates'in yıllarca Perikles'le birlikte yaşayan cariyesi Aspasia'yla bir hayli sohbet ettiği nakledilyor ve Platon'un Sokrates'i, aşka dair düşüncelerini hakkında bir şey bilinmeyen Mantineialı rahibe Dioatima'ya atfediyor.

Sokrates'in geleneksel toplum için tehlikeli olabileceği düşüncesi Aristofanes'in MÖ 423 tarihli, koronun oynadığı rolden dolayı *Bulutlar* olarak adlandırılan komedyasına ilham kaynağı oldu. Oyunda Sokrates ücret karşılığında zayıf savı güçlü kılan Protagorasçı tekniği öğreten kinik (*cynical*) bir sofist olarak gösterilir. Sokrates'in eğitimi, Protagorasçının oğlunu bir evladın ebeveynlerini dövmeye hakkı olduğunu savunan bir retorikçiye dönüştürdüğünde; Protagorasçı, Sokrates'in 'Düşünce Dükkânı'nı yakıp kül ederek komedyayı sonlandırır.

Sokrates'ten kuşkulanan Atinalılar korkularının onaylanmasını acımasız Alkibiades'in ve özellikle de Otuz Tiran'dan biri olan Kritias'ın meslek yaşamlarında buldular. Sokrates'in ünlü takipçilerinden Kritias, Otuz Tiran'ın MÖ 404-403 arasında işlediği cinayetlerde ve yağmalamalarda başrolü oynarken, Sokrates'i eleştirenler Sokrates'in en sadık takipçilerinden biri olduğu için Alkibiades'in toplumsal âdetleri aşağılamasından onu sorumlu tuttular. Sokrates'i Kritias'ın suçlarından sorumlu tutarak suçlayanlar, Otuz Tiran onu şiddet içeren planlarına dahil etmeye çalıştıklarında Sokrates'in karşı çıktığını ve Kritias'ın sergilediği ahlaksızlığı kabul etmediğini göz ardı etmeyi tercih ettiler.

Atinalıların Otuz Tiran'ın şiddetinden sonra Sokrates'e karşı hissettikleri düşmanlık tiranların yönetimi altında acı çeken, demokrasi taraftarı Atinalı seçkin Anytus'u, ondan daha

az ünlü iki erkekle beraber MÖ 399'da Sokrates'e dava açması için cesaretlendirdi. Genel af 404-403'deki tiranlık dönemiyle doğrudan bağlantılı suçlamalar getirilmesini engellediği için, davacılar Sokrates'i kutsal değerlere saygısızlıkla suçladılar. Atina hukuku kutsal değerlere saygısızlığı hangi eylemlerin oluşturduğunu kesin biçimde belirlemediğinden, suçlamada bulunanlar dava için seçilen jüri üyelerini Sokrates'in yaptığı şeyin, davranışının ve inandığı şeyin, bir suç oluşturduğuna ikna etmek zorundaydılar. Kent-devleti kutsal değerlere saygısız bireyleri barındırırsa, tanrıların bütün kent-devletini cezalandıracağına inanıldığından, kutsal değerlere saygısızlık son derece ciddi bir suç olarak sınıflandırılmıştı. Atina mahkemelerinde olageldiği gibi hâkim hangi delillerin kabul edilebilir olduğu ya da yasanın nasıl uygulanması gerektiği üzerinde durmadı. Yine Atina yargı usulünün gerektirdiği gibi davacılar olarak kendi adlarına konuşan suçlamada bulunanlar, 30 yaşın üzerindeki erkek yurttaşları içeren o yılın seçilebilir jüri üyeleri havuzundan kurayla belirlenen 501 erkeğin oluşturduğu jüri önünde Sokrates'e karşı davalarını savundular.

Sokrates'in davasının hem dini hem de ahlaki bileşenleri vardı. Davacılar Sokrates'i dini açıdan kent-devletinin tanrılarına inanmamakla ve ortaya yeni tanrılar çıkarmakla suçlandı. Ahlak açısından ise, Atina'nın genç erkeklerini Atina göreneklerinden ve ideallerinden uzaklaşmaya teşvik etmekle suçlandı. Davacıların konuşmalarının bitmesinin ardından Atina yargı usulünün gerektirdiği gibi Sokrates kendi savunmasını yapmak için konuştu. Platon, Sokrates'i bu durumu çok ağır davalarda jürilerin beklediği gibi, bütün suçlamaları çürütmek, jüriye yaranmak ya da onların sempatisini kazanmak için değil, yurttaşlarını önyargılarını sorgulamaya teşvik etmeye yönelik yılmaz adanmışlığının altını bir kere daha çizmek için kullanırken sahneler. Sokrates bu rahatsız edici sürekli sorgulama yönteminin, onların erdemli yaşamlar

sürmelerine yardım edeceğini savundu. Dahası yurttaşların maddi malları mülkleriyle değil, kendilerini –ruhlarını– olabildiğince iyi kılmakla ilgilenmeleri gerekmektedir. Sokrates aklanırsa, kendisine neye mal olursa olsun onları rahatsız eden bir atsineği olarak kalmaya yemin ettiğini açıkça söyler.

Jürinin Sokrates'i az farkla suçlu bulmasından sonra, olağan Atina yargı süreci jüri üyelerinin, davacıların ve davalının önerdiği cezalardan birine karar vermesini gerektirmekteydi. Anytus ve işbirlikçileri ölüm cezası istediler. Bu tür davalarda davalının, jürinin genellikle kabul ettiği bir seçenek olan sürgüne gitmeyi önermesi beklenirdi. Gelgelelim, davacıların ölüm cezası önerisine karşılık mahkemedeki arkadaşlarının korku içinde ölüm cezası yerine bir başka ceza önermesi için Sokrates'i ikna etmelerine fırsat kalmadan, Sokrates küstahça bir şekilde cezayı değil ödülü hak ettiğini söyleyerek yanıt verdi. Jüri, mahkûmiyet kararından daha büyük bir çoğunlukla ölüm cezasını kabul etti. Sokrates ünlü bir paradoksta ifade ettiği gibi *"kötü birisi ne yaşamda ne de ölümde iyi birisi olamayacağı"* (Platon, *Savunma*, 41d) için mahkemenin kararını soğukkanlılıkla kabul etti. Bir başka deyişle hiçbir şey erdemi oluşturan bilgiyi ortadan kaldıramaz ve yalnızca bilgeliğin kaybedilmesi gerçek bir kötülük sayılabilir.

Ölüm cezasına mahkûm edilen Sokrates, cezasının infazından önce bir süre hapishanede beklemek zorunda kaldı, çünkü kent-devleti Apollon'u onurlandırmak için Delos'un Kyklad Adası'na dini bir heyet göndermiş ve böyle resmi bir dinî etkinlik yürütülürken infazların yerine getirilmesine izin vermemişti. Sokrates hücresinde infazını beklerken, Kriton adlı zengin bir destekçisi onu düzenli olarak ziyaret ederek kaçması ve Attika dışındaki bölgelerdeki arkadaşlarının yanına gitmesi için ikna etmeye çalıştı. Kriton görünüşte ve arkadaşlarını, Sokrates'i rüşvet aracılığıyla özgürlüğüne kavuşturulabileceğine ikna etmişti. Kaçmayı reddeden Sokrates, kaçmamasının nedenlerini muhatabının Kriton olduğu

bir diyalogda açıklar. Diyalog Atina yasalarının canlı olduklarını varsayar, yurttaşlar ile devlet arasındaki iradi, örtük bir toplumsal sözleşme oluşturur:

Sokrates– Şöyle diyebilir yasalar: 'Bize bugün tasarladığım gibi [yani, hapishaneden ve idamdan kaçma] davranmak istemekle haksızlık ettiğini söylerken gerçeği söyleyip söylemediğimizi bir düşün bakalım. Biz dünyaya getirdik seni, besledik, eğittik: Öbür vatandaşlara olduğu gibi seni de elimizdeki bütün olanaklardan yararlandırdık; yararlanmak isteyen bütün Atinalılara, vatandaşlarımız arasına katılıp siyasi geleneklerimizi ve biz, yasaları öğrendikten sonra, hoşuna gitmezse canının istediği yere mallarını da beraber götürerek gitmek hakkını, özgürlüğünü tanıdığımızı ilan ettik. İçinizden biri bizle ve devletle geçinemeyip bir koloniye ya da yabancı bir şehre gidip yerleşmek isterse, dilediği yere mallarını da birlikte götürerek gitmesine engel olmuyor, yasaklamıyoruz. Ama içinizden kim burada kalıp nasıl adalet dağıtımız ve öbür kamu işlerini nasıl yönettiğimizi görürse, o andan itibaren buyruklarımı yerine getirmekle yükümlü olduğunu bize boyun eğmezse üç defa suçlu olduğunu ileri sürüyoruz. Üç defa suçlu: birincisi, onu dünyaya getiren bize boyun eğmeyi kabul ettiği halde eğmediği; ikincisi, iyi olmayan bir şey yaparsak, bunun yanlış olduğuna bizi inandırmaya çalışmadığı; üçüncüsü, biz buyruklarımızı zorla kabul ettirmeyip teklif ettiğimiz ve bizi yanlış yaptığımıza inandırmak ya da boyun eğmek seçimini ona bıraktığımız halde her ikisini de seçmediği için. (Kriton, 51cd)*

Arkadaşlarının kaçması için bulundukları ricaları alıntıdaki gibi savlarla geri çeviren Sokrates, bildik Atina tarzında kendisine toz baldıranotu karıştırılmış zehirli bir içecek

* Tanju Gökçöl'ün çevrisinden (Platon, *Diyaloglar 2*, Remzi Kitabevi, 1986) alınmıştır.

verilerek idam edildi. Sokrates'in hayattayken kışkırttığı düşünsel tartışma, Sokrates'in ölümünden sonra da sürdü, çünkü felsefeciler ve sofistler "Sokratesçi söyleşiler" olarak adlandırılan tür içinde çok geniş bir konu çeşitliliği içerisinde Sokrates'e atfedilen durumları hem savunan hem de bunlara karşı çıkan çok sayıda eser verdiler. Ksenofon, muhtemelen filozofun idamından on yıllar sonra kaleme aldığı bir anı yazısında Sokrates'e karşı takdir duygularını şöyle özetlemişti: 'Sokrates'in nasıl bir insan olduğunu bilen ve hayatında mükemmelliği [*arete*] amaçlayan herkes, mükemmelliği öğrenirken bize herkesten daha çok yardım ettiği için bugün bile onu özlemeye devam ediyor' (*Memorabilia*, 4.8.11).

31. Demeter'in Atina yakınlarındaki Eleusis'te bulunan mabedinin ibadet salonunun (orijinalinde çatısı vardı) genişliği, bu gizem kültünün popülerliğine işaret eder (Saul S. Weinberg Koleksiyonu, Boston Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün izniyle).

32. Taştan yapılmış bu eşmerkezli halkalar, şifa tanrısı Asklepios'un Epidauros'ta bulunan MÖ 4. yüzyıldan kalma mabedi içerisinde bir labirent oluşturmuştur (Saul S. Weinberg Koleksiyonu, Boston Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün izniyle).

33. Atina'nın dış tarafında bulunan bir ana caddenin yanındaki dik bir kayalık üzerine yapılmış bu oyuklar, erotik tutkunun tanrıçası Afrodit'e sunulan şeyleri içlerinde barındırmışlardır. (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir)

34. Kuzeybatı Yunanistan'daki bu kilisenin altında, başvuranların gündelik hayatta edinemedikleri bilgileri aradıkları, içinde bir *nekromanteion* (ölülerin kehaneti) bulunan bir yeraltı labirenti uzanmaktaydı (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

35. 5. yüzyıldan kalma bu vazoda Odysseus Hades'te ölü arkadaşı Elpenor'un gömülme ricasını dinlemektedir (Odysseia 11). (Caskey & Beazley'den, pl. LXII, Güzel Sanatlar Müzesi'nin izniyle, Boston).

36. Tanrı Asklepios'a tapınanlar, onun mabetlerinde dertlerine şifa aramışlar ve bunu yaparken de çoğunlukla, yaşadıkları sıkıntıyı temsil etmesi için bunlar gibi vücut parçalarının modellerini sunmuşlardır (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

37. Bu Hıristiyan tapınağı, şifa tanrısı Asklepios'un antik mabetlerinden birinin yerleşim alanındaki bir mağara içerisinde bulunmaktadır. Günümüzde ilahi şifa bulmak için ibadet eden kişiler, vücut kısımlarını gösteren küçük plaketler bırakmaktadır (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

38. Delphoi'deki Apollon kâhinine giden yolculara saldıran bir eşkıya olan Kyknos'u ("Kuğu") öldürürken görülen Herakles'in vazo üzerindeki bu resmi, Yunan mitolojisinin en popüler kahramanını Yunan dünyası yararına büyük gücünü kullanırken tasvir etmektedir (Worcester Sanat Müzesi'nin izniyle).

39. Burada tanrı Poseidon ile el sıkışırken resmedilen Theseus (sağda), meşhur bir kahraman olan Herakles'in Atinalı rakibiydi (Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nin izniyle).

40. Euboia Adası'nda yer alan Eretria'daki kent tiyatrosunda, sahne arkasından oyunun sergilendiği alana uzanan bir tünel bulunmaktaydı. Bu tünel, oyunlarda oyuncuların yerden aniden belirivermesini sağlardı (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir).

41. Atina'daki drama festivallerinde kazanan oyunlara maddi destek veren zengin vatandaşlar, muzaffer hayırseverliklerini abideleştirmek için MÖ 335-334 yıllarında Lysikrates tarafından yapılmış olan bu örnek gibi anıtlar yaptırırlardı (Amv C. Smith'in fotoğraf izniyle).

42. Muhtemelen MÖ 525 civarı Peloponnesos'undan kalmış tunçtan yapılma bu heykelciğin etek kısmı üzerinde "Daidalos'a [Artemis] Chimaridas'tan [ithaf edilmiştir]" şeklinde bir yazı bulunmaktadır (Fotoğraf Maria Daniels tarafından çekilmiştir, Güzel Sanatlar Müzesi'nin izniyle, Boston).

43. 4. yüzyıldan kalma bu heykel (burada kendi yerindeki bir kopyası görülmektedir), zengin bir Atinalı kadının mezarını süslemekteydi. (Saul S. Weinberg Koleksiyonu, Boston Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün izniyle).

44. Delos'ta bulunan teraslı ve çok katlı bu ev, Helenistik dönemde lüks bir konutun ölçeğini göstermektedir. (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir)

45. Atina'nın agorasında bulunan, yapım masrafı Helenistik dönemde Pergamon Kralı Attalos tarafından karşılanmış, günümüzde ise bir müze ve arkeolojik bir çalışma alanı olarak restore edilmiş olan stoa, Yunan kent devletlerinin kamusal mimarisinin olağanüstü örneklerinden biridir. Sohbet, iş ve siyaset için kent merkezinde toplanan insanları tabiat olaylarından korumak üzere tasarlanmıştır. Stoa'nın bir diğer görünümü için bakınız 25. fotoğraf. (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir)

Peloponnesos Savaşı'ndan Büyük İskender'e

9

4. Yüzyıl Yunanı'nda Çatışma ve Başarı

Peloponnesos Savaşı'nın sona ermesi, iktidar mücadelesi içinde önde gelen Yunan kent-devletleri arasındaki çatışmayı sonlandırmadı. Savaşı izleyen 50 yıl boyunca, Sparta, Thebai ve Atina birbirlerine üstünlük sağlamak için askeri mücadele verdiler, ama bu mücadele sonuçta yalnızca zayıflamalarına ve uluslararası alanda bir iktidar boşluğunun doğmasına neden oldu. İktidar boşluğu II. Philippos'un (MÖ 359-336 arasında hükmetti) hükümdarlığı sırasında Makedonya krallığının askeri ve siyasi gücünün beklenmedik artışıyla dolduruldu. Philippos'un Makedonya ordusunu yeniden düzenlemesi, krallığı kuzeyli düşmanlarının istilasından kurtardı ve nüfuzunu güney ve batı yönünde Yunan topraklarına doğru genişletmesini sağladı. Philippos'un MÖ 338'de Yunan kent-devletleri ittifakına karşı Khaironeia'da kazandığı zafer, Korinthos Birliği'ni kurmasına olanak tanıdı. Philippos Korinthos Birliği'nin Yunanlılardan ve Makedonlardan oluşan ordusuyla Perslere karşı gecikmiş bir intikam savaşına öncülük etmesini tasarlamıştı.

Philippos MÖ 336'da öldürüldüğünde, arkasında Pers İmparatorluğu'nu fethederek dünyayı şaşırtması için oğlu Büyük İskender'i (MÖ 336-323 arasında hükmetti) bıraktı. İskender'in Yunanistan'dan Hindistan'ın batı sınırına ulaşan fetihleri Yunan ile Yakın Doğu dünyalarının daha önce

hiç görülmeyen biçimde doğrudan ilişkiye girmelerini sağladı. İskender, Makedonya kralı olarak yerini alacak yetişkin bir varis bırakmadan ve 4. yüzyıl sonlarının yeni koşullarını yansıtan Yunanistan'ın yeni daimi siyasi düzenini tam oturtamadan MÖ 323'de beklenmedik biçimde öldü. Bunun içindir ki, İskender'in parlak bir fatih olarak başarısı, kent-devletlerinin yurttaş milislerinin İskender'in ordusundan ayrılan hırslı komutanların paralı askerlerine karşı koyamayacağı Yunan dünyasında uluslararası iktidarın nasıl yapılandırılacağı sorununu çözmedi.

İktidar Mücadelesi İçindeki 4. Yüzyıl Kent-devletleri

Atina MÖ 5. yüzyılda kazandığı büyük iktisadi ve askeri gücü muhtemelen gümüş madenlerinden artık eskisi kadar gelir elde edemediği için 4. yüzyılda koruyamadı. Bununla beraber Atina, demokrasisinin MÖ 403'de yeniden tesis edilmesinin ardından gücünü önemli oranda topladı ve çok geçmeden uluslararası siyasette bir kere daha büyük bir devlet haline geldi. Dahası Sparta'nın Peloponnesos Savaşı'nı izleyen yıllardaki iktidarını genişletme girişimleri, Atina'yı ve diğer Yunan kent-devletlerini diplomatik ve askeri faaliyetler için harekete geçirdi. 4. Yüzyılın ilk yarısı Yunan kent-devletlerinin sık sık değişen ittifaklarına şahitlik etti. Güçsüz kent-devletleri, güçlenen kent-devleti hangisi olursa olsun ona karşı, hangi kent-devletleriyle oluşturuldukları fark etmeyen, ortak düşmanın burnu sürtüldüğünde dağıtılan geçici birlikler oluşturdular.

Daha önceki kralın oğlu olan Pers satrapı Kyrus, tahta MÖ 404'de çıkan mevcut Pers kralı II. Artakserkses'i tahtan indirmek için MÖ 401'de kendisine kiralık bir ordu oluşturdu. Asi satrapa eşlik eden Atinalı maceraperest ve yazar Ksenofon, *Anabasis* (*Onbinlerin Dönüşü*) adlı kitabında Kyrus'un ordusundaki Yunanlı askerlerin kaderini heyecan verici bir anlatımla kaleme aldı. Seferleri Babil'in yakınındaki Kunaksa'da

feci bir yenilgiye uğraması karşısında dehşete düşen Yunanlı paralı askerlerin yurtlarına dönmek için düşman topraklarında yüzlerce millik zorlu bir yolculuk yapmaları gerekti. Sparta, Artakserkses'in düşmanlığını kazanma pahasına Kyrus'un ayaklanmasını destekledi. Bu dönemde Spartalı general Lysander ve Sparta kralı Agesilaus Sparta iktidarını genişletmek amacıyla Anadolu'da ve Yunanistan'ın kuzeyinde saldırgan bir siyaset güdüyor, başka Spartalı komutanlar da Sicilya'yla ilgileniyorlardı. Thebai, Atina, Korinthos ve Argos, Sparta'nın yayılma faaliyetlerinin yurt içinde ve dışındaki çıkarlarını tehdit ettiğini düşündükleri için Sparta karşıtı bir güç birliği oluşturdular.

Pers kralı MÖ 395'den 386'ya kadar süren Korinthos Savaşı'nın başında Sparta'ya karşı Peloponnesos Savaşı'nın sonundaki ittifakların tam tersi biçimde Atina ve diğer Yunan kent-devletleriyle ittifak oluşturdu. Ama Pers kralı ve onun Yunanlı müttefikleri uluslararası sahnede gerçek ve barışçıl bir uzlaşma değil, üstünlük sağlama peşinde olduklarından ittifak uzun sürmedi. Savaş bir kere daha Sparta'nın Pers'le ilişkisini kesmesiyle son buldu. Sparta uzun süredir öne sürdüğü Yunan özgürlüğünün savunucusu olma iddiasından küstahça vazgeçti ve Sparta'nın Yunanistan'daki faaliyetlerini Pers müdahalesi olmadan sürdürmesini güvence altına alan izin karşılığında Pers kralının Anadolu'daki Yunan kent-devletleri üzerindeki denetim hakkını tanıdı. Kralın Barışı diye adlandırılan MÖ 386 tarihli antlaşma, Anadolu'daki Yunanlıları, Pers tahakkümünden kurtaran MÖ 490-479 Pers Savaşları'ndaki Yunan zaferi öncesindeki, bir yüzyıl geride kalan bağımlı konumlarına geri döndürdü.

MÖ 390'lar-370'ler: Spartalıların Anadolu'ya ve ardından Yunanistan'a ilk askeri seferi.
MÖ 386: Sparta ile Pers arasındaki Kralın Barışı.
MÖ 377: Atina yeniden bir donanma ittifakı kurar.
MÖ 371: Spartalılar Boiotia'daki Leuktra çarpışmasında yenilgiye uğrarlar.
MÖ 370: Tesalya'daki Pherae tiranı Jason suikasta uğrar.
MÖ 362: Spartalılar Peloponnesos, Mantinea'da ordusu ciddi biçimde zayıf düşen Thebailer tarafından yenilgiye uğratılırlar.
MÖ 359: II. Philippos Makedonya kralı olur.
MÖ 357-355: Atina yönetimindeki donanma ittifakı iç savaş nedeniyle dağılır.
MÖ 338: II. Philippos Boiotia, Khaironeia'da Yunan ittifakını yener ve Korinthos Birliği'ni kurar.
MÖ 336: Philippos öldürülür; oğlu ('Büyük') İskender kral olarak yönetimi ele geçirir.
MÖ 334: İskender Pers İmparatorluğu'na karşı saldırı başlatır; Anadolu'nun kuzeybatısında, Granikus Nehrinde (bugün Kocabaş/Biga nehri) zafer kazanır.
MÖ 333: İskender Anadolu'nun güneybatısı, İssos'da (bugün İskenderun, Dörtyol yakınındaki ova) zafer kazanır.
MÖ 332: Tyros (Lübnan kıyısında) İskender'in kuşatmasıyla düşer.
MÖ 331: İskender Mısır'ı alır ve İskenderiye'yi kurar; Gaugamela'da Pers kralına karşı zafer kazanır.
MÖ 329: İskender Baktriya'ya ve Siriderya'ya ulaşır.
MÖ 327: İskender Baktriya prensesi Roksane'la evlenir.
MÖ 326: İskender'in ordusu Hindistan'da, Hyphasis Irmağında ayaklanır.
MÖ 324: İskender Gedrosia Çölü (bugün İran'ın güneyinde/Belucistan) üzerinden Pers topraklarına geri döner.
MÖ 323: İskender Babil'de (bugün Irak'ta) ölür.
MÖ 322: Aristoteles ölür.

Sparta güçleri, 386 tarihli aldatıcı barışı izleyen yıllarda Yunanistan'ın dört bir yanındaki kent-devletlerine saldırdı. Bu arada Atina, kent ile limanı birbirine bağlayan Uzun Duvarları yeniden inşa ederek istilaya karşı korunaklılığını artırdı. Atinalı General İphikrates ordunun silahlarını geliştirerek ve *peltast*lar diye adlandırılan hafif silahlı birlikler için etkili yeni taktikler bularak ordunun stratejik gücünü çoğaltı. Atina donanmasının yeniden inşası saldırı gücünü önemli bir düzeye taşıdı ve MÖ 377 yılı itibariyle kent bir Yunan devletleri donanma ittifakına liderlik etmeye yeniden başladı. Ama birliğin bu seferki üyeleri Atina'nın despot tutumundan korumaları için yazılı olarak belirtilen ve herkesin görmesi için halka açık yazıtlarda ilan edilen haklara sahipti. Yeniden toparlanan Thebai ordusu 371'de Sparta ordusunu Boiotia'daki Leuktra çarpışmasında yenilgiye uğratıp Sparta'nın Peloponnesos'daki yurdunu işgal etti. Bu yenilgi Spartalıların Peloponnesos Savaşı sonrasında kargaşa içinde geçen on yıllar boyunca besledikleri kalıcı iktidar umutlarını yıktı. Thebailerin zaferi muhtemelen Yunanistan'da egemen askeri güç olma peşindeki Tesalya, Pherae'nin tiranı ve hırslı komutan Jason'ın önünü kesti.

Yunan anakarasının önde gelen çeşitli kent-devletlerinin oluşturdukları ittifaklar 4. yüzyılın ilk on yıllarındaki yinelenen çatışmalarda sürekli değişti. 370 yılında Jason'ın suikasta uğramasıyla Tesalya kaynaklı tehdit aniden ortadan kalktı ve eski düşmanlar Sparta ile Atina, 362 yılında Peloponnesos'da gerçekleşen ünlü Mantineia muhaberesinde Thebailere karşı geçici bir ittifak oluşturdular. Thebai ünlü Mantineia muhaberesini kazandı, ama büyük lideri Epaminondas Mantineia'da ölünce ve onun yerini alacak güvenilir birisi bulanamayınca savaşı kaybetti. Thebai'nin Yunanistan üzerinde tahakküm kurma çabası artık sona ermişti. Ksenofon zamanının Yunanistan'ı hakkında yazdığı tarih kitabının son cümlelerinde 362 yılından sonraki durumu şöyle özetledi: *"herkes bu mu-*

harebenin galiplerinin Yunanistan'ın hâkimleri ve kaybedenlerinin ise onların tebaaları olacaklarını sandı... ama muharebeden sonra Yunanistan'da yalnızca eskisinden daha fazla karmaşa ve huzursuzluk söz konusu oldu." (*Yunan Tarihi*, 7.5.26-27). Ksenofon'un çözümlemesinin doğruluğu liderliğini Atina'nın yaptığı donanma ittifakı 350'li yılların ortasında lider ile müttefikleri arasında çıkan bir savaşın sonucunda dağıldığında ortaya çıktı.

Bu nedenle çeşitli büyük Yunan devletlerinin 4. yüzyılın ilk yarısında Yunan anakarası boyunca egemenliklerini genişletme girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. MÖ 350'li yılların ortası itibariyle hiçbir Yunan kent-devleti gerçekte kendisinden başka kent-devletine hükmedecek güce sahip değildi. Peloponnesos Savaşı'nın patlamasıyla birlikte seksen yıl önce başlayan Yunanistan'daki üstünlük mücadelesi, tarafları tüketen bir çıkmaza girerek yeni bir güç –kuzeydeki, savaşçı bir geleneği olan Makedonya krallığı– için yolu açtı.

Platon'un Meslek Yaşamı

Kargaşanın hâkim olduğu MÖ 4. yüzyılın bu on yıllarının en ünlü Yunanlısı bir siyasetçi ya da bir general değil, Sokrates'in en parlak takipçisi, Atinalı filozof Platon'du (yakl. MÖ 428-348). Platon'un çalışmaları kuşkusuz bu dönemin daha sonraki zamanlara kalacak en önemli mirasıydı. Seçkin tabakanın bir üyesi olması Platon'u genç bir erkek olarak siyasete ittiyse de, MÖ 399'dan sonra kamu yaşamından geri çekildi. Sokrates'in mahkûm edilmesi anlaşıldığı kadarıyla Platon'u bir demokraside yurttaşların kendi küçük çıkarlarından kurtularak herhangi bir evrensel doğrunun bilgisine ulaşamayacaklarına inandırmıştı. Platon toplumun düzenlenişini ele alan çalışmalarında demokrasiyi *"yasa altındaki en kötü yönetim biçimi"* (*Devlet Adamı*, 303a) şeklinde adlandırır ve onun temellendirilebilir bir yönetim biçimi olduğunu kesinlikle reddeder. Platon, Perikles'in demokrasiye geniş yurttaş ka-

tılımının temel taşı olan kamu memuriyeti hizmeti için ücret ödenmesi uygulamasını getirmesinin Atinalıları *"tembel, cesaretsiz, geveze ve aç gözlü"* (*Gorgias*, 515) kıldığını söyledi. Kendini erdeme adamış onurlu bir insanın Atina'nın kamusal yaşamında nefret ve tehlike yaratmadan yer alamayacağı sonucuna ulaştı (*Savunma*, 32e).

Platon kendi kent-devletine yönelik acımasız eleştirisinin arkaplanına dayanarak felsefi bilgelikle dolu liderlerin önderlik ettiği ideal bir siyasi ve toplumsal örgütlenme betimlemeye çalıştı. Platon'un ütopyacı görüsü, aslında döneminin fiili siyasetini etkilemedi ve Sicilya'daki Syrakusa'nın tiranı II. Dionysius'a (MÖ 367-344 arasında hükmetti) kentin gerçek bir filozof gibi nasıl yönetileceği konusunda öğüt verme girişimi tam bir başarısızlığa uğradı. Ama siyaset felsefesi Platon'un astronomiyi, matematiği ve metafiziği (doğrudan deneyimle ve bilimsel deneyle anlaşılamayan görüngünün teorik açıklaması) de kapsayan geniş çaplı ilgi alanlarından yalnızca biriydi. Platon'un düşünceleri ölümünü izleyen iki yüzyıl boyunca felsefecilerin görece daha az ilgisini çektiyse de, Roma döneminin tartışmalarında önemli düşünceler olarak yeniden gündeme geldi. Bununla birlikte Platon'un düşüncesinin katıksız düşünsel gücü ve onun neden olduğu tartışma, daha hayattayken ona dünyanın en büyük filozoflarından biri olarak ün kazandırdı.

Platon yakın geçmişe aşina gelen soyut biçimli felsefi incelemeler değil, ama söyleşiler ya da aktarılan söyleşiler biçiminde olmalarından dolayı diyaloglar olarak adlandırılan çalışmalar kaleme aldı. Bu çalışmalar sanki birer kısa tiyatro oyunu gibiydiler; diyalogların sahne düzenleri ve felsefi sorunları tartışan, Sokrates'in de aralarında bulunduğu konuşmacıları vardı. Platoncu bir diyaloğun felsefi içeriğini onun edebi biçiminden ayırmak kuşkusuz bir hatadır; Platon'un diyalogları bir bütün olarak anlaşılmayı talep eder. Diyalogların biçimi ve felsefi konuları kimi zamanki dolaylı yakla-

şımları, okuyucuları düşünmelerini gerektirmeyen bir dizi kısıtlı öğreti hapıyla beslemek yerine, dikkatli düşünmeye teşvik etme amacını taşıyorlardı.

Dahası hiçbir çalışmasında tutarlı bir öğretiler dizisi ortaya koymayan Platon'un düşünceleri zaman içinde değişmiş izlenimi de verir. Platon, Sokrates'in "temel bilgi, içsel düşünmeye dayanan ahlak bilgisidir" savını paylaşmıyor gibi görünür. Platon, bilginin gözlemciye bağlı olmayan ve başkaları için öğrenilebilir olan doğruları aramak anlamına geldiği sonucuna ulaştı. Atina duvarlarının hemen dışında, adını yakında mabedi bulunan yerel bir kahramandan alan, gölgelik toplanma yeri Akademia'yı kurdu ve ulaştığı bu düşünce doğrultusunda çalışmalar yaptı. Akademia günümüzdeki anlamıyla bir okul ya da üniversite değildi, daha çok rehberleri Platon'la, felsefe, matematik ve kuramsal astronomi çalışmak isteyen insanların oluşturduğu resmi olmayan bir dernek gibiydi. Akademia bir toplanma yeri olarak öyle ünlendi ki Platon'un ölümünden sonra 9 yüzyıl faaliyet göstermeyi sürdürdü. Bu 9 yüzyıllık süreçte Akademia kimi dönemler seçkin felsefeciler tarafından yönetilirken, kimi dönemlerde de parlak olmayan liderlerin yönetimi altında sıradanlaştı.

Platon'un diyaloglarının tamamını yorumlamak yerine onu özetlemeye çalışmak akılsızca olacak olsa da, muhtemelen Platon'un iyilik, adalet, güzellik, eşitlik gibi soyut erdemleri, bu nitelikleri yaşamlarımızdaki somut tanıklıkları aracılığıyla tanımlayamayacağımızı ve anlayamayacağımızı öğrettiğini söylemek çok yanıltıcı olmayacaktır. Somut örnekler bağlamları değiştiğinde karşıt nitelikler gösterebilirler. Sözgelimi, ödünç alınan şeyin geri verilmesi daima adil görünür. Ama arkadaşından silah ödünç alan birisi arkadaşının silahı cinayet işlemek için geri istemesi durumuyla karşı karşıya kalırsa ne olur? Bu durumda ödünç alınan şeyin geri verilmesi adil olmayacaktır. Eşitlik örnekleri de tamamen görecelidir. Sözgelimi 2 metre uzunluğundaki bir sopanın eşitliği

bir başka 2 metre uzunluğundaki sopayla karşılaştırıldığında açıktır. Buna karşın 3 metre uzunluğunda bir sopayla karşılaştırıldığında eşitsizlik sergiler. Özetle insanların duyularıyla yaşantıladıkları dünyada her erdem ve nitelik örneği hangi bağlamda ele alındığına göre değişir.

Platon erdemlerin göreceliliğini gerçeklik olarak kabul etmeyi reddetti ve bu ateşli görecelilik reddiyesi sofistlerin öğretilerini hedef aldı. Platon erdemlerin deneyimle ortaya çıkarılamayacağı, aksine sadece düşünceyle kavranabilen erdemlerin soyut oldukları ve bir şekilde insanın varoluşundan bağımsız vardıkları öğretisini geliştirdi. Saf erdemlerin bağımsız gerçekliklerine kimi çalışmalarında İdealar adını verdi. İyilik, Adalet, Güzellik ve Eşitlik bu İdealar arasındaydı. Platon İdeaların insanların algıladıkları dünyanın ötesindeki daha yüksek bir âleme yerleşmiş görünmez, değişmez ve ebedi kendilikler olduklarını savundu. Platon'a göre İdealar doğru gerçekliklerdi ve insanların duyularıyla deneyimledikleri yalnızca bu gerçekliklerin gölgeleriydi. Platon'un İdea anlayışı, İdeaların bilgisine ölümsüz olması gereken insan ruhu aracılığıyla ulaşıldığının kabul edilmesini gerektirir. Bir ruh halihazırdaki bedeninde yeniden hayat bulduğunda beraberinde İdeaların bilgisini getirir. Ayrıca ruh sav ve ispatta İdeanın daha önce kendisinde bulunan bilgisini anımsamak için duyulara dayanan ampirik gözlemi değil aklı kullanır. Platon, İdeaların doğası ve önemine ilişkin düşüncelerinde yaşamı boyunca tutarlı olmadı ve daha sonraki çalışmaları bu teoriden oldukça uzaklaşmış gibi görünmektedir. Yine de İdealar Platoncu düşüncenin hem karmaşıklığının hem de çeşitliliğinin iyi bir örneğini sunmaktadır.

Platon'un insanların bedenlerinden ayrı ölümsüz ruhlara sahip oldukları düşüncesi, ruhsal ve fiziksel varlık arasında bir ayrıma giden düalist anlayışı oluşturdu. Ruh ile bedenin ayrılığı düşüncesi, daha sonraki felsefi ve dini düşüncede önemli bir rol oynayacaktı. Platon son dönemlerinde yazdığı

Timaeus adlı diyalogda ölümsüz insan ruhunun sahip olduğu önceden varolan bilginin gerçekte üstün tanrısal varlık için bilinir olan bilgi olduğunu söyler. Platon bu tanrıyı Demiourgos ("zanaatkâr") olarak adlandırır, çünkü o yaşayan varlıkların dünyasını ham malzemeden oluştururken İdeaların bilgisini kullanmıştır. Platon'un bu öğretisine göre, dünyanın bir düzenin olmasının nedeni onun bilgili, rasyonel bir tanrı tarafından yaratılmış olmasıdır. Ayrıca yaşamak için çevrelerine uyum sağlayan hayvanlar üzerinde de ispat edildiği gibi dünyadaki varlıkların amaçları vardır. Demiourgos maddi dünyada İdeaların mükemmel düzenini yeniden oluşturmak istese de, malzeme zorunlu olarak mükemmel olmadığı için sonuçta ortaya çıkan dünya mükemmel değildir. Platon insanların irrasyonel arzularını rasyonel arzularının denetimi altına sokarak mükemmel düzeni ve saflığı ruhlarında aramaları gerektiğini öne sürer. İrrasyonel arzular çeşitli yollardan insana zarar verir. Aşırı şarap içme arzusu, sözgelimi, irrasyoneldir çünkü içen ertesi gün başının ağrıyacağını düşünemez. Dolayısıyla irrasyonel arzuların yönlendirdiği birisi bedeninin ve ruhunun geleceğini düşünemez. Sonuç olarak, ruh ölümsüz ve beden ölümlü olduğu için, şu andaki mevcudiyetimiz, saf olmayan varoluşumuz, kozmik varoluşumuzda yalnızca geçici bir evredir.

Platon İdealar kuramını yalnızca insanların içinde yaşadıkları gündelik dünyanın özgün yaratılışı üzerine metafizik düşünceler üretirken değil, aynı zamanda ideal bir dünyada insan toplumunun nasıl kurulması gerektiğini gösterirken de kullandı. Platon'un ütopyacı görüsü ünlü diyaloğu *Devlet*'te karşımıza çıkar. Yunanca adının (*Politeia*), daha doğru çevirisi Yönetim Sistemi olan bu çalışma, öncelikle adaletin doğasını ve insanların niçin adil davranmaları gerektiğini ele alır. Platon, ruhtaki irrasyonelin rasyonele tabi kılınmasından oluşan adaletin yararlı olduğunu savunur. Ruhtaki bu uygun tabi kılma nosyonunu anlatmak için gerçekten adil, dolayı-

sıyla kurgusal bir polisi model olarak kullanır. Bireyin adil ve ahlaklı bir ruha sahip olmak için ne yapması gerektiğini anlatmak için bir kıyaslama olarak ideal insan toplumu yapısı görüsünü ortaya koyar. Adil ruhunki gibi, adil toplumun parçaları da uygun bir sıradüzen içinde olmalıdır. Platon *Devlet*'te toplumun parçalarını İdeaların hakikatini kavrama yeteneklerine göre sıralanan üç sınıfa ayırır. En üst sınıfı, matematik, astronomi ve metafizik eğitimi almış yöneticiler ya da Platon'un adlandırmasıyla "bekçiler" oluşturur. Sıralamada bekçilerin ardından görevleri polisi savunmak olan "yardımcılar" gelir. En alt sınıf, yiyeceği yetiştiren ve bütün toplumun ihtiyaç duyduğu nesneleri imal eden üreticiler sınıfıdır. Her parça kendisine uygun görevi yerine getirerek topluma katkıda bulunur.

Kadınlar, ortalama bir kadın ile ortalama bir erkek arasındaki fiziksel güç farklılığı dışında erkeklerle aynı erdemlere ve yeteneklere sahip olduklarından, bekçi olma yeterliliğine erkekler kadar sahiptirler. Kadınların bekçiler sınıfına dahil edilmesini temellendiren önerme –erdem erkeklerde de kadınlar da aynıdır– muhtemelen Platon'un Sokrates'ten aldığı bir düşüncedir. Kadınların Platon'un ütopya kent-devletinin yönetici sınıfına dahil edilmesi zamanın fiili uygulamasından şaşırtıcı bir ayrılışı temsil etti. Aslında, Batı tarihinde daha önce hiç kimse –fantezide bile, *Devlet*'in hayali kenti kesinlikle bir fantezidir– insan toplumunda işleri toplumsal cinsiyeti göz önünde tutmadan paylaştırmayı önermemişti. Dahası dikkat dağınıklığını en aza indirmek için bekçiler özel mülk ve aile sahibi olmamalıdırlar. Erkek ve kadın bekçiler ortak evlerde yaşamalı, yemeklerini ortak yemekhanelerde yemeli ve aynı *gymnasion*'da çalışmalıdırlar. Bekçilerin çocukları özel bakıcılar tarafından ortak çevrede bir arada büyütülmelidir. Bu düzenleme kadın bekçileri çocuk büyütmenin sorumluluklarından kurtarıp onların erkeklerle eşit biçimde yönetmelerini olanaklı kılar. Ama Platon sık sık hamile kalmak

zorunda oldukları ve doğumun gerginliğine ve tehlikesine maruz kaldıkları için kadın bekçilerin gerçekte erkeklerinkinden daha çetin bir yaşamları olduğunu öngörmüyor. Aynı zamanda Platon açıkça kadınların yönetici olma yetkilerinin bu nedenle ellerinden alındığına da inanıyordu. Platon'un ideal toplumunda en yüksek bilgi düzeyine erişen bekçiler, ideal adil devleti filozof krallar olarak yönetebilecek yeterliliğe sahip olacaklardı.

Bir kişinin bekçi olması için Platon'un *Devlet*'te ortak iyi için zorunlu olduğunu belirttiği bilgiyi edinmek üzere çocukluğundan itibaren yıllarca matematik, astronomi ve metafizik öğrenimi görmesi gerekirdi. Platon'un bekçilerin eğitimiyle ilgili açıklamaları aslında onu öğretimin yalnızca bilginin ve pratik becerilerin edinilmesinden daha çok zihnin ve karakterin eğitilmesi şeklinde olması gerektiğini sistematik biçimde savunan ilk düşünür kılar. Böyle bir devlet zorunlu olarak otoriter olacaktır, çünkü devletin siyasetini belirlemek için gereken bilgiye yalnızca yönetici sınıf sahiptir ve en iyi çocukların doğması için kimin kimle eşleşeceğini belirleyen kararları o almaktadır.

Platon'un ideal adil devlet için *Devlet*'te önerdiği katı yaşam tarzı, tamamen rasyonel bir kişinin gerçek çıkarı nedir sorusu üzerinde odaklanmasının ve bu soruyu yanıtlamanın anahtarı olarak ahlakı belirlemesinin bir yansımasıydı. Dahası Platon siyasetin ve etiğin nesnel doğruların akıl yoluyla bulunabileceği alanlar olduklarını iddia etti. Atina demokrasisi gibi varolan siyasi yönetimlere getirdiği sert eleştiriye ve retoriğin Atina demokrasisinin işleyişindeki önemini küçümsemesine rağmen, Platon insanların yaşam tarzlarında köktenci değişiklikler yapmanın zorluklarının farkındaydı. *Yasalar*, Platon'u gerçek dünyanın her ne kadar hâlâ otoriter olsa da *Devlet*'in hayali toplumundakinden daha az köktenci olacak biçimde nasıl değiştirebileceği sorunuyla başa çıkmaya çalışırken ortaya koyar. Platon sıradan siyasetçiler yerine ister

demokrat ister oligarşinin üyesi olsun doğruyu bilen ve ortak iyiyi geliştirebilecek insanların devleti yöneteceğini umdu çünkü onların yönetmesi herkesin gerçek çıkarına olacaktı. Platon her şeyden daha çok bu nedenle felsefi irdelemenin insan yaşamı için önemli olduğuna tutkuyla inandı.

Aristoteles'in Bilimi ve Felsefesi

Yunanistan MÖ 4. yüzyılda ardında devasa bir düşünsel miras bırakan ikinci bir düşünür yetiştirdi. Platon'un en parlak takipçisi olan Aristoteles (MÖ 384-322), bilim ve felsefedeki kalıcı ününü doğal dünyanın bilimsel yolla araştırılmasında ve kesin mantıksal çıkarım sistemleri geliştirilmesinde çığır açan yapıtlarıyla kazandı. Aristoteles'in çalışmalarının özellikle Ortaçağ olmak üzere kendinden sonraki düşünürlerde bıraktığı muazzam etki, onu Batı bilim ve felsefe tarihinin önemli bir figürü kıldı.

Yunanistan'ın kuzeyindeki Stagira'dan varlıklı bir doktorun oğlu olan Aristoteles, Platon'un Akademia'sında öğrenim görmek için 17 yaşında Atina'ya geldi. MÖ 335'de Atina'da Lykeion adlı kendi okulunu kurdu. Daha sonra bu okula öğrencilerinin Akdeniz güneşinden bunalmadan gezinerek söyleştikleri üstü kapalı yürüyüş yolundan (*peripatos*) dolayı Peripatetik Okul adı verildi. Aristoteles neredeyse bilimin her alanında eser verdi: biyoloji, tıp, anatomi, psikoloji, meteoroloji, fizik, kimya, matematik, müzik, metafizik, retorik, siyaset bilimi, etik, edebiyat eleştirisi. Ayrıca doğru akıl yürütme için gelişmiş bir mantık sistemi tasarladı. Geçerli çıkarımların biçimlerini tanımlamak için düzenli bir sistem oluşturarak mantıklı görüneni yalnızca ikna edici olandan ayırt etmenin temelini attı. Öncül-sonuç ve tümel-tikel gibi karşıtlıkları ilk olarak o adlandırdı. Bu adlar halen düşüncenin ve konuşmanın klişeleridir. Aristoteles açıklama süreci üzerinde çalıştı ve etkili dört neden öğretisi formülleştirdi. Aristoteles'e göre açıklamanın bir tek birleşik bütüne indirge-

nebilir olmayan dört farklı kategorisi vardı: biçim (ayırt edici özellikleri tanımlayan), madde (oluşturucu öğeler), hareketin kaynağı (genellikle "neden"le ifade edilen şeyin benzeri) ve *telos* (erek ya da hedef). Bu çözümleme, Aristoteles'in gerçekliğin karmaşıklığını aşırı basitleştirmemeye gösterdiği özeni örneklendirir.

İlham veren bir öğretmen olan Aristoteles, anlaşıldığı kadarıyla izleyicilerini çok sayıdaki uzmanlaşmış bilgi alanında çalışmaları için cesaretlendirdi. Sözgelimi, Aristoteles'in 158 Yunan devletinin yönetim sistemleri üzerine çalışmalar yapan öğrenci araştırmacıları vardı. Aristoteles'in felsefi düşüncesinin büyük bir kısmı Platon'un etkisini yansıtsa da, o hocasının savunduğu düşünceleri yeniden değerlendirmiş ve hatta kabul etmemiştir. Sözgelimi Platon'un İdealar kuramının geçerliliğini İdealar için koyutladığı bağımsız varlığın anlamsız olması temelinde kabul etmemiştir. Bu durum Aristoteles'in açıklamalarının metafizik yerine sağduyuya dayanması tercihinin bildik bir örneğini teşkil eder. Aristoteles'in bilimsel düşünceleri modern standartlarına göre matematiksel açıklama modellerine ve nicel akıl yürütmeye sınırlı bir ilgi gösterse de onun zamanında matematik henüz bilimsel çalışmalara katkıda bulunacak düzeyde gelişmemişti. Ayrıca Aristoteles'in yöntemi günümüz bilim insanlarından farklılık gösteriyordu çünkü kontrollü deneyi içermiyordu. Aristoteles araştırmacıların nesneleri ve varlıkları doğal ortamlarında gözleyerek onları bir laboratuvarın yapay koşulları altındakinden daha fazla anlama şansına sahip olduklarına inandı. Detaylı araştırmayı algısal akıl yürütmeyle birleştirmesi özellikle biyoloji, botanik, zooloji gibi doğabilimlerine çok yarar sağladı. Örneğin, hayvan türlerine ilişkin bütün bilgileri toplamaya ve onları sınıflandırmaya çalışan ilk bilim insanı olarak aralarında böceklerin de bulunduğu 500'den fazla farklı hayvan hakkında veri kaydetti. Aristoteles'in insan sinekolojisi açıkça hatalıydı ama tanımlamalarının çoğu bilimdeki önemli iler-

lemeleri temsil etti. Sözgelimi daha sonra hayvanlar üzerine çalışan araştırmacıların gözden kaçırdıkları Aristoteles'in balinaların ve yunusların memeli hayvanlar olduğu tanımının yeniden keşfedilmesi iki bin yılı aldı.

Aristoteles zooloji araştırmalarında teleolojik doğa görüşünü ortaya koydu –yani, canlıların doğal bir amaca (*telos*) ya da sonuç ya da işlev olarak adlandırabileceğimiz bir şeye sahip oldukları için oldukları gibi geliştiklerine inandı. Aristoteles bir fenomeni açıklamak –söz konusu fenomenin "ne adına" varolduğunu anlamak– için onun amacının bulunması gerektiğini söyledi. Bu türden bir açıklamanın basit bir örneği ördeğin perdeli ayaklarıdır. Aristoteles'in akıl yürütmesine göre bir ördeğin hayatta kalmak için suda yiyecek bulmasını destekleyecek bir aktivite olarak yüzebilmesini sağlayacak perdeli ayakları vardır. Aristoteles tek başlarına yaşayan bireylerkendi kendilerine yetemeyecekleri için insanların doğal amacının bir polis toplumunda yaşamak olduğunu ve kent-devletinin insanların birlikte yaşama gereksinimini karşılamak için varolduğunu savundu. Dahası bir kent-devletinde varolmak kent-devletinin yurttaşları için düzenli bir erdemli yaşamı mümkün kılabilirdi. Bu düzenli yaşama ulaşmanın araçları hukukun üstünlüğü ve yurttaşların sırayla yönetmesi ve yönetilmesi süreçleriydi.

Aristoteles'in en etkili incelemelerinden bazıları insanların doğal olduklarını kabul etmeye eğilimli oldukları, zaman, mekân, hareket ve değişim gibi niteliksel kavramları anlamak üzerineydi. Bu tanıdık kavramların yüzeylerinin altında yatan felsefi sorunları derinlemesine araştırdı ve şeylerin doğasına ilişkin görüşleri kendinden sonraki düşünürleri çok büyük ölçüde etkiledi. Aristoteles, bazı insanlar doğa gereği köle olmaya mahkumdurlar, çünkü onların ruhları insanı yönetmesi gereken rasyonel kısmından yoksundur yollu sav temelinde köleliği doğal karşılayışıyla kendi dönemi için gelenekselciydi. Aksini ileri süren çok az insan olsa da, MÖ 4.

yüzyıl hatiplerinden Alkidamas *"tanrı bütün insanları özgür kıldı; doğa hiç kimseyi köle kılmadı"* (Aristoteles'e çıkma, *Rhetorica*, 1373b) düşüncesini savundu. Aristoteles'in kadınlar doğaları gereği erkeklerden daha aşağı niteliktedir görüşü de zamanıyla uyumluydu. Kadınların erkeklerden aşağı olduklarına ilişkin bu görüşü onun hatalı biyoloji kavrayışlarına dayanmaktaydı. Sözgelimi Aristoteles yanlış bir biçimde üremede erkeğin spermiyle cenini etkin biçimde şekillendirirken, kadının sadece üremenin malzemesini sağlayarak edilgen bir rol oynadığına inandı. Aristoteles'in kadınlar erkeklerden daha az cesurdurlar savı, erkek mürekkep balığı eşi zıpkınlandığında yardım edecekmiş gibi beklerken, erkek mürekkep balığı yakalandığında dişi mürekkep balığının uzaklaştığı gibi hayvanlara ilişkin kuşkulu bulgularla temellendirildi. Doğru olmayan biyoloji bilgisi Aristoteles'in kadınları tamamlanmamış erkekler olarak değerlendirmesine yol açtıysa da, insan topluluklarının ancak kadınların ve erkeklerin ortak katkılarıyla başarılı ve mutlu olabileceklerine inandı. Aristoteles için evlilik karşılıklı yardım ve rahat sağlama anlamına gelse de, yönetenin erkek olması gerektiğini savundu.

Aristoteles, bir insanın adil davranması için ihtiyacı olan adalet ve iyilik bilgisi bir bütündür şeklindeki Sokratesçi düşünceden keskin bir şekilde ayrıldı. İnsanların ruhlarında neyin doğru olduğunun bilgisine sahip olmalarına rağmen, irrasyonel arzularının bu bilgiye hükmettiğini ve onları yanlış yapmaya ittiğini savundu. Sözgelimi insanlar akşamdan kalmalığın yarattığı sorunları bilmelerine rağmen içerler. Aristoteles insan ruhundaki tutku çatışmalarını anlamaya çalışırken, içgüdülere ve tutkulara boyun eğdirmek için zihnin eğitilmesi yoluyla özdenetim sağlamasına özel bir ilgi gösterdi. Özdenetim insan arzularının ve isteklerinin inkâr edilmesi anlamına gelmemekteydi; aksine maddi arzuların bastırılması ile bunlara pervasızca düşkün olma arasında 'orta'nın bulunarak bir dengenin kurulması anlamına gelmekteydi.

Aristoteles, zekânın insanın en iyi niteliği ve gerçek ben, kişinin tanrısal kısmı olması nedeniyle, aklın bir adım daha üstün olduğunu savundu.

Aristoteles bilimi ve felsefeyi sıradan varoluşun kaygılarından yalıtılmış soyut konular olarak değil, aksine yaşamın her boyutunda disiplinli bir bilgi araştırması olarak gördü. Bu araştırma iyi yaşamı ve gerçek mutluluğu getirebilecek tek rasyonel insan etkinliği türünü örneklendirdi. Günümüz eleştirmenlerinden kimileri, Aristoteles'in çalışmasını açık bir ahlaki koddan yoksun olmakla eleştirseler de, Aristoteles doğru ve yanlış ölçütlerinin, ancak karakterde temellendirilmeleri, insan doğasında iyiyle uyuşmaları ve yalnızca şu değil de bu şekilde davranmak için soyut nedenler listesinden oluşmamaları koşuluyla bir değerleri olabileceğinin altını çizerek etik alanına büyük hizmette bulundu. Yani bir etik sistemi, insanların yaşamlarında sürekli yaşantıladıkları fiili ahlaki durumlarla ilişkili olmalıydı. Aristoteles insanlar için değerli olan varoluşu tanımlama arayışında zihinsel yaşam ile gerçek dünya deneyiminin ayrılmaz bileşenler olduğu düşüncesiyle araştırma yaptığı diğer bütün alanlarda olduğu gibi etik alanında da farkını ortaya koydu.

Aristoteles basit hazlar peşinde koşmayla bir tutulmaması gereken insan mutluluğunun, insanın gizilgüçlerinin kullanılmasına dayandığına inandı. Bu gizilgüçler rasyonel seçim, pratik yargı, aşırılıklar yerine ortayı seçme erdeminin teşhis edilmesi aracılığıyla tanımlanabilirler. Temel ahlak sorunu, neredeyse evrensel nitelikte olan insanın "daha fazla"yı isteme, daha fazlayı elde etme iktidarına sahip olduğunda adaletsiz davranma eğilimidir. Eğitimin amacı, para ve onur kazanmaya yönelik olduğunda, en kötü etkilerini dışavuracak olan bu eğilimden insanı vazgeçirmektir. Bu bağlamda evin dışında kamusal yaşamdaki insanlar üzerine düşünen Aristoteles, insanların "daha fazla" arzusunun neden olduğu tehlikeli düzensizliğin hem demokrasilerde hem de oligarşilerde görüldü-

günü söyler. Aristoteles, demokrasiyi tıpkı Platon gibi, eğitimli ve seçkin olanların değil çoğunluğun ve yoksulların yönetimi olduğu için eleştirdi. Demokrasinin amacının tam olarak hiçbir zaman en iyi yönetimi kurmanın geçerli bir ilkesi olmayacak olan herkesin istediği gibi yaşaması olduğunu söyledi. Aristoteles gerçek özgürlüğün sırayla yönetmeye ve yönetilmeye ve arzuların tatmininde daima ısrarcı olmamaya dayandığının altını çizdi. Atina yıllarca Aristoteles'e bir yurt olarak hizmet ettiyse de, demokrasisi onun onayını asla almadı.

İsokrates'in Retorik ve Toplum Üzerine Düşünceleri

Devletlerin anayasalarının tarihi, retorik kuramı ve uygulaması gibi siyasetle ilişkili konulara ilgi göstermesine karşın, Aristoteles, Platon tarzında bir kuramcı olarak kaldı. Atina'yı diğer yerlerden ayıran ve ikna edici kamusal söylevlerin en değerli beceri olduğu, bütün erkek yurttaşlara açık bir demokrasiye karşıydı. Aristoteles'in bu belirleyici özellikleri onu MÖ 4. yüzyılın başlıca öğretim eğiliminden ayırdı. Bu eğilim, pratik bilginin ve bu bilginin demokratik kent-devletinin yurttaş erkeklerinin kamusal yaşamlarına doğrudan uygulanmasıyla temelleniyordu ve başlıca ilgi alanları retorik, kamuya yönelik söylev ve tartışma teknikleriydi. Etkili retorik yalnızca usta hatipliği değil, aynı zamanda dünya ve insan psikolojisi bilgisini de gerektiriyordu.

Pratik bilginin ve retoriğin değerine inan nüfuz sahibi kişiler, demokrasiyi ve retorik tekniklerini takdir etmeyen Sokrates'in takipçileri arasında bile bulunmaktaydı. Sözgelimi Ksenofon, Sokrates'i büyük felsefeciyle birçok söyleşiyi içeren kapsamlı anılar yazacak kadar iyi tanıyordu. Ama Ksenofon tarih, yaşamöyküsü, gayrimenkul yönetimi, binicilik, Atina'nın kamu gelirleri gibi geniş bir yelpazede çalışmalar da kaleme aldı. Bu incelemelerin konuları, Ksenofon'un genç erkeklerin eğitiminin temelini oluşturduğunu düşündüğü birçok başlığı ortaya koymaktadır.

İsokrates'in (MÖ 436-338) çalışmalarının çoğu pratik bir beceri olarak retoriğin önemini ele aldı. Zengin bir ailede dünyaya gelen İsokrates hem sofistlerle hem de Sokrates'le birlikte çalıştı. Peloponnesos Savaşı malını mülkünü elinden aldı ve onu hayatını bir yazar ve öğretmen olarak kazanmak zorunda bıraktı. Büyük kalabalıklara seslenecek etkili bir ses tonuna sahip olmadığından siyasi eylem için bilimsel bir yolla sessizce çalışmayı tercih eden İsokrates, başka erkeklere okumaları için söylevler yazdı, eğitim ve siyaset üzerine incelemeler yayımlayarak Atina'da ve başka yerlerde kamuoyunu ve siyasi liderleri etkilemeye çalıştı. Eğitimi kamusal öneme sahip konularda faydalı olacak yararlı bir yaşama hazırlık olarak gören İsokrates, soyut düşüncelere ilişkin kuramsal araştırmalar ile başkalarını kişisel yararlar için etkileme tekniklerini içeren retoriği eğitim alanında bir orta noktada birleştirmeye çalıştı. Bu yolla Platon'un idealleri ile ilkesiz sofistlerin vaatleri arasında arabuluculuk rolü üstlendi. İsokrates fırsat buldukça herkesin katılmasına izin verdiği için Atina demokrasisini eleştirdiyse de, kent-devletinin asla zayıflamamasıyla gurur duydu. 90 yaşının ortalarında Atina'yı Yunanistan'daki liderliğinden dolayı öven ve onun acımasız uluslararası siyaset arenasında Sparta karşısındaki üstünlüğünü vurgulayan *Panathenaikos* adlı uzun bir inceleme kaleme aldı.

İsokrates'in geliştirmeye çalıştığı beceri retorikti, ama o bu becerinin yalnızca doğal yetenekle ve kamu meseleleri ve kamu yararı için, halkı ikna etmeleri gereken hatiplerin, halkın psikolojisini anlamak amacıyla eğitildikleri dünyevi işlerde edinilen pratik deneyimle sağlanabileceğinin de altını çizdi. Bu nedenle İsokrates retoriği yalnızca sinik bir ego tatmini olarak değil, aynı zamanda uygun yeteneği ve eğitimi olan bilinçli erkekler tarafından kullanıldığında insanlığı daha iyiye götürebilecek güçlü bir ikna aracı olarak gördü. Retorik ve retoriğin siyasetin gerçek dünyasındaki uygulanışı üzerinde-

ki İsokratesçi vurgu, Yunan kültüründe ve daha sonra Roma kültüründe erkekler arasında Platoncu felsefi yaşam görüşünden daha fazla yandaş buldu ve Rönesans Avrupa'sında yeniden canlandığında büyük etkiye sahip olacaktı.

İsokrates yaşamı boyunca çağının en fazla sıkıntı yaratan sorunlarına çözümler önerdi. Özellikle zengin ile yoksul arasındaki sürtüşmenin bütün Yunanistan genelinde insanlarda yarattığı artan toplumsal huzursuzluktan kaygı duydu. Atina, 4. yüzyılda yaşanan toplumsal sınıflar arasındaki çatışmadan kaçınmakta birçok kent-devletinden daha talihliydi. Bunun nedeni muhtemelen demokrasisinin toplu tapınma sistemi aracılığıyla bütünüyle topluluğun yararına para harcayacak daha zengin erkeklere gereksinimi olmasıydı. Zengin erkekler savaş gemilerinin donanımlarını satın alma, bunlarda çalışma ve halka açık drama festivallerinde sahnelenen oyunların korolarının kostüm ve eğitim giderlerini karşılama gibi kent-devletini destekleyen etkinliklere kimi zaman bedelini ödeyerek ve kimi zaman kişisel olarak katılarak toplu ayinleri yerine getirmek zorundaydılar. Bu bağışlar, demokratik işleyişe uygun biçimde kullanılmak üzere servetlerini ortaya koydukları için, halkın bağışçılara minnet (günümüz *charity* [yardımseverlik] sözcüğünün kaynağı *charis*) duymasını sağladı. Zengin erkekler, mahkemelerde kendilerinin ve ailelerinin düzenledikleri toplu ayinlerden söz ederek orta halli pek çok erkekten oluşan rastgele seçilmiş bir grup olan jürinin sempatisini kazanmaya çalıştılar. Aslında varlıklı yurttaşlar, halka seslendikleri söylevlerinde halkın desteğini almak için demokratik ilkelere bağlılıklarını bildirmek zorundaydılar. *Yurtseverlik* siyaseti zengin ile yoksul arasındaki gerilimin Atina'da diğer kent-devletlerine göre daha az görülmesinde önemli rol oynadı.

Yunanistan'ın başka kent-devletlerinde zenginler ile yoksullar arasındaki düşmanlık açıkça daha vahim boyutlardaydı. Toplumsal sorunlarını çözmek için işbirliği zemini

bulamayan kent-devletlerinin kendi aralarındaki geleneksel geçimsizlik, durumu daha da ağırlaştırdı. İsokrates'e göre Yunanistan'daki gidişat öylesine belirsizdi ki ancak köktenci bir çare onu yoluna koyabilirdi: Yunanlıların değil, Makedonya kralı II. Philippos'un liderliği altında hayata geçirilen Panhelenizm –Yunan devletleri arasında siyasi uyum. Philippos bir buçuk yüzyıl önceki görkemli başarıyı anımsatarak Yunanlıları Perslere karşı bir savaşta birleştirecekti. Bu ittifak, İsokrates'in hayaline göre, kent-devletleri arasındaki savaşa son verecek ve aynı zamanda Anadolu'da fethedilen ve Perslere ait topraklardan ele geçirilmiş yerlere yeni Yunan sömürgeleri kurarak yoksul nüfusun sıkıntısına çare olacaktı. Önemli ve gururlu bir Atinalının, bir Makedonya kralına Yunanlıları kendi kendilerinden korumaları için açıkça başvurabilmesi MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Yunan dünyasında ortaya çıkan ürkütücü yeni siyasi ve askeri gerçekliği yansıttı.

Makedonya Krallığı ve II. Philippos

Makedonya krallığının uluslararası gücünün artması, Yunan kent-devletlerinin 4. yüzyılın başında kendi aralarında girdikleri sonuçsuz savaşların yarattığı ve Ksenofon'un *Yunan Tarihi* adlı yapıtında Mantinea çarpışmasının sonuçlarına ilişkin karamsar değerlendirmesiyle güçlü bir biçimde özetlediği iktidar boşluğunu doldurdu. Makedonya, Yunanistan'ın hemen kuzeyinde yer alan, dağların ve alçak vadilerin sert ülkesiydi ve iklimi daha soğuk olduğu için yaşam burada Yunanistan'dakinden daha zor ve kuzey komşuları belirli aralıklarla topraklarına yıkıcı akınlar düzenledikleri için daha tehlikeliydi. Genellikle koruyucu duvarları olmayan küçük köylerde ve kasabalarda yaşayan Makedonya halkı bu türden akınlara karşı savunmasızdı. Makedonya'nın özelikle ağaç ve kıymetli metaller başta olmak üzere Yunan'dan daha fazla doğal kaynağı olmasına karşın, eskinin bu küçük krallı-

ğının 4. yüzyılın sonlarında Yunanistan'da hâkim güç haline gelerek, ardından da muazzam Pers İmparatorluğu'nu fethedişini antik askeri ve siyasi tarihin en büyük beklenmedik olaylarından biri olarak kabul etmek gerekir.

Makedonya kralının iktidarı, hükümdarlarıyla hatırı sayılır bir konuşma özgürlüğüyle muhatap olmaya alışık halkının sözünü dinleyeceğini varsayan gelenek tarafından sınırlandırılmıştı. En önemlisi, kral ancak liderleri kendisinin toplumsal eşitleri olduğu kabul edilen ve büyük yandaş gruplarını denetimleri altında tutan Makedonya'daki en güçlü ailelerin desteğini koruyabildiği sürece etkin biçimde devleti yönetebilirdi. Kavga etmek, avlanmak ve bol bol içmek bu erkeklerin gözde uğraşlarıydı. Kralın devletin başı olabilecek bir erkeğin yeteneklerine sahip olduğunu göstermesi için bu etkinliklerde yiğitliğini kanıtlaması beklenirdi. Makedonyalı kraliçeler ve kral anneleri, Makedonya seçkin tabakasının en güçlü ailelerinin ya da Makedonya sınırındaki toprakları yöneten hanelerin üyeleri olmaları ve kocalarına kraliyet hanedanlıklarını sürdürmeleri için ihtiyaç duydukları erkek varisler dünyaya getirmeleri nedeniyle erkek egemen bu toplumda saygı görürlerdi. Kralın yokluğunda kraliyet kadınları, kralın kendi yerine atadığı vekille sarayda iktidar mücadelesine girebilirlerdi.

Makedonların Yunancayla akraba olan kendilerine ait bir dilleri vardıysa da, Makedonya toplumuna hükmeden seçkin tabakanın üyeleri, kendilerinin ve aslında bütün Makedonların kan yoluyla Yunanlı olduğunu düşündükleri için alışılagelmiş bir biçimde Yunanca konuşmayı öğrenirlerdi. Aynı zamanda güneydeki Yunanlıları Makedonya'daki yaşam koşullarının zorluklarıyla baş edemeyecek kadar zayıf oldukları için küçük görürlerdi. Yunanlılar bu küçümsemeye karşılık verdiler. Atinalı ünlü hatip Demosthenes (MÖ 384-322) Makedonya kralı II. Philippos'a (359-336 arasında hükmetti) "[O] *ne bir Yunanlı ne de bir Yunanlıyla akraba, hatta burada sözünü et-*

meye değmeyecek bir ülkeden bir barbar; tuzu değerinde bir köle bile alamayacağınız bir bölgeden, Makedonya'dan gelen bir salgın hastalıktır' (*Söylevler*, 9.31) sözleriyle saldırdı. Bu gibi iğneleyici sözlü saldırılar Demosthenes'in, hemşerisi Atinalıları sürekli biçimde Makedonya'nın Yunanistan'daki yayılmasına karşı koymaya ikna etmeye çalıştığı Atina meclisine yönelik dış ve iç siyaset söylevlerinin ayırt edici özelliğiydi. Demosthenes'in olağanüstü retorik becerisi, başka erkeklere mahkemelerde kullanmaları için söylev metinleri yazmasıyla birlikte onu döneminin en önemli şahsiyeti kıldı.

Demosthenes'in II. Philippos'a böylesine hiddetle saldırmasının nedeni, onun ne kadar ihtiraslı bir kral, Makedonya'yı uluslararası bir güç kılmakta büyük payı olan ve bunu büyük engellere rağmen başaran kişi olduğunun farkında olmasıydı. Philippos'un hükümdarlığından önce Makedonya kraliyet ailesindeki çekişmeler ve önde gelen aileler arasındaki anlaşmazlıklar Makedonya'nın bütün askeri gücünü harekete geçirecek bir birlik oluşturmasını engelleyecek kadar yaygınlaşmıştı. Makedonya krallarının kendi ülke insanlarının şiddetinden duydukları korku öylesine gerçekti ki krallar yatak odalarının kapısına korumalar dikiyorlardı. Dahası krallığın istikrarsızlığı olabildiğince çabuk erkek varislere sahip olunmasını gerektirdiği için, Makedonya prensleri, çoğu erkekten daha erken yaşta, yirmili yaşlarındayken evlenirlerdi.

Bu nedenle Makedonya kralı Perdikkas ve 4.000 Makedonyalı asker MÖ 359'da Makedonya'nın kuzeyindeki düşman komşusu İllyrialılarla girdikleri bir çarpışmada kılıçtan geçirildiklerinde durum çok kötüydü. Philippos bu sırada 22 yaşındaydı. Bu bunalım ânında Philippos Perdikkas'ın çarpışmada ölmesinden sonra naip olarak hizmet ettiği çocuk yeğeni yerine kendisini kral olarak tanımaları için önde gelen Makedon liderlerini ikna etti. Philippos çok geçmeden piyadelere karşı konulamaz yeni bir taktik öğreterek ordunun yeniden kendine güven duymasını sağladı. Makedonya as-

kerleri iki elleriyle tutmak zorunda oldukları 4 metre uzunluğunda saldırı kargıları taşıyorlardı. Philippos adamlarını bu ağır silahları en öndeki safı bir kirpinin ölümcül dikenleri gibi dik kargılarla dolu falanks düzeninde taşımaları için eğitti. Philippos'un yeniden yapılanan ordusu, düşmanın savunma gücünü zayıflatmak ve piyadenin kanatlarını savunmak için vurucu bir güç olarak konuşlandırılan atlı askerlerle birlikte Makedonya'ya yönelik saldırıları püskürttü ve yeni, genç kralın bölgedeki rakiplerini ezdi.

Philippos daha sonra Yunan devletlerinin siyasi üstünlüğünü kabul etmeleri için bir diplomasi, rüşvet ve askeri faaliyet fırtınası estirdi. İhtirasını Makedonya madenlerinden ürettiği ve Trakya'da ele geçirdiği altın ve gümüş paraları olağanüstü biçimde harcayarak gösterdi. Philippos'un Yunanlı çağdaşı Khioslu Theopompus onu *"doyumsuz ve müsrif; aceleyle her şeyi yaptı ... gelirini ve giderini hesaplamaya asla zaman ayırmayan bir asker"* (FGrH 115 F 224) şeklinde tanımladı. Philippos 350'li yıllarda Makedonya'nın güneyindeki dağların hemen ardındaki, Orta Yunanistan'ın zengin bölgesi Tesalya'nın en güçlü liderlerini, kendisine Yunanlıların lideri olma hakkı tanınması suretiyle konfederasyonlarının *hegemon* komutanı olarak seçmeye ikna ettiğinde büyük bir hamleyi başarıyla gerçekleştirmiş oldu. Tesalyalı zengin ve etkili tüccarlar ittifaklarına bir Makedonun liderlik etmesini tercih edişlerini, anlaşıldığı kadarıyla Philippos'un efsanevi Herakles'in soyundan gelen birisi olarak akrabaları olduğunu ve bu nedenle de onun bu makam için gereken nitelikleri eksiksiz taşıdığını iddia ederek haklılaştırdılar.

Philippos 340'ların ortalarında Tesalyalıların hemen güneyindeki Yunanlılar, Phokislilerin sözde dini değerlere saygısızlık edildiği nedeniyle başlattığı amansız bir çekişmeye girdi. Delphoi'deki Apollon kâhininin de dahil olduğu bu karmaşık sözde Kutsal Savaş olayı, Philippos ile müttefiklerini, Phokisliler ile aralarında Atinalıların da bulunduğu müt-

tefiklerine karşı boy ölçüşmeye itti. Philippos ve müttefikleri bu çatışmada galip geldiler ve 340 sonları itibariyle Philippos Kuzey ve Orta Yunanistan'ın büyük bir kısmını ya güzellikle ya da zorla dış politikada kendi liderliğini kabul etmeye ikna etmişti. Philippos'un bir başka amacı, Pers İmparatorluğu'na karşı birleşik bir Makedon ve Yunan ordusuna liderlik etmekti. Philippos'un bu ordu için ileri sürdüğü gerekçe Yunanların geçmişi kavrayışlarında önemli yeri olan bir temaya dayanmaktaydı: Perslerin MÖ 480 tarihli Makedonya ve Yunanistan istilasının intikamını alma zorunluluğu. Philippos ayrıca yenilenen ordunun bir şeylerle meşgul olmazsa, krallığındaki istikrarı bozabileceğinden korktu. Bununla beraber görkemli istilayı başlatmak için Güney Yunanistan devletlerini de katarak ittifakını güçlendirmesi gerekiyordu.

Atina'da, Demosthenes, Philippos'a direnemeyen Atinalıları, paylamak için heyecan verici retoriğini kullandı: Yunanlılar '*Philippos sanki bir dolu fırtınasıymış gibi, onu engellemek için hiçbir şey yapmaksızın, önlerine çıkmaması için dua ederek*' (*Söylevler*, 9.33) beklediler diye gürledi. Bununla beraber, Philippos ve Yunanlı müttefikleri 338'de koalisyon güçlerini Boiotia, Khaironeia'da bozguna uğrattı. Yenilen Yunanlılar içeride özgürlüklerini koruduysalar da, karargâhının yerinden dolayı günümüz bilim insanlarının Korinthos Birliği adını verdikleri, Philippos'un karşı gelinmez liderliği altındaki ittifaka katılmaya zorlandılar. Sparta, Korinthos Birliği'nin dışında kaldıysa da, zaten tek başına önemli bir devlet sayıldığı zamanlar sona ermişti. Khaironeia çarpışması belirleyici bir dönüm noktasıydı: Yunan devletleri bir daha asla dışarıdan devletlere danışmadan ve genellikle onların isteklerini izlemeden dış politikalarını oluşturamayacaklardı. Bu değişim Yunan kent-devletlerinin uluslararası siyasette bağımsız aktörler olarak yer alma devirlerinin sona erdiğinin açık bir işareti olmasına karşın, Yunan kent-devletleri Yunan dünyasının temel ekonomik ve

Harita 7. *İskender'in Fetih Rotası, MÖ 335-323*

toplumsal birimleri olarak önemlerini kesinlikle muhafaza ettiler. Yunan kent-devletleri bundan böyle Makedonya'nın ya da İskender'in MÖ 323'deki ölümünden sonra eski generallerinin kurdukları krallıkların tebaaları ya da müttefikleri olma rolünü oynamak zorundaydılar. İskender'in eski generalleri tarafından kurulan ve Helenistik krallıklar olarak adlandırılan bu yeni monarşiler, daha sonraları Yunanlıların siyasi efendileri olarak kendilerinin yerini alan Roma eyaletleri gibi, imparatorluk hazinesi için vergi toplamada ve yurttaşların sadakatini ve düzenini sağlamada Yunan kent-devletlerinin bölgedeki liderlerine güvendiler. Kent-devletleri bu sayede Yunan dünyasının siyasi örgütlenmesinde önemli kurucu öğeler olarak kaldılar, ama bir daha asla kaderlerinin tek efendisi olamadılar.

Büyük İskender'in Fetihleri

Kırgın bir Makedonyalı MÖ 336'da Philippos'a suikast düzenledi. Ortalıkta dolaşan, ama doğrulanmayan dedikoduya bakılırsa, katili, Philippos'un birçok eşinden biri ve oğlu İskender'in (MÖ 356-323) annesi olan, Makedonya'nın batısındaki Epirus'dan prenses Olympias kışkırtmıştı. İskender daha 20 yaşında olmasına karşın, zaman kaybetmeden taht için karşısına çıkabilecek olası rakiplerini ortadan kaldırdı ve kral olarak kabul edildi. Makedonya'nın batıdaki ve kuzeydeki geleneksel düşmanlarına şimşek hızındaki birkaç seferle boyun eğdirdi. Daha sonra Philippos'un ölüm haberi üzerine Korinthos Birliği'ne başkaldıran Yunanistan'ın güneyindeki kent-devletlerini ittifaka yeniden katılmaya mecbur etti (Philippos döneminde olduğu gibi, Sparta birliğin dışında kaldı). İskender, sadakatsizliğin bedelini göstermek için, ayaklanan Thebai'yi 335'de yerle bir etti. Bu terör dersi İskender'in Yunan kent-devletlerine onların rızasıyla liderlik etme (Yunancada *hegemon* denilen bir tür lider olma) iddiasında bulanabileceğini açıkça ortaya koyduysa da, gerçekte iktidarı üstün

askeri gücüne ve bu gücü kullanmadaki tereddütsüz arzusuna dayanıyordu.

Yunanlıların gönülsüz olsa da barışçıl bir ittifaka mecbur edilmesiyle, İskender 334'de babasının Perslere saldırarak Yunanlıların intikamını alma planını gerçekleştirmek üzere bir Makedon ve Yunan ordusuna liderlik etti. İzleyen yıllarda henüz 20'li yaşlarında olmasına rağmen, İskender'in bütün Pers İmparatorluğu'nu fethetmede gösterdiği müthiş başarı daha sonraki çağlarda "Büyük" unvanını kazanmasını sağladı. İskender'in kendi zamanındaki büyüklüğü adamlarını gitmekte gönülsüz oldukları, bildikleri uygarlığın sınırlarının ötesindeki düşman, bilinmeyen bölgelere kadar kendisini takip etmeleri için onları harekete geçirebilme yeteneğindeydi. Mesela, saldırılarda adamlarının önünde yer alarak ve sıradan bir askerin yaşadığı tehlikeleri paylaşarak, yani kendi güvenliğini gözü kara biçimde hiçe sayarak bunu yaptı. Kuş tüylü miğferi, canlı renklerdeki pelerini ve güneşi yansıtması için cilalanmış zırhıyla göz alıcı bir hali vardı. Uzaktaki ülkeleri fethetmekte öyle kararlıydı ki, evlenip ölümü halinde Makedonya'dan ayrılışını istikrarsızlığın önüne geçecek bir varise sahip olana kadar ertelemesi öğüdünü geri çevirdi. Yeni birlikler sağlayacak yeni toprak sahipleri yaratmak suretiyle orduyu güçlendirmek için neredeyse bütün malını mülkünü bağışlayarak yaşlı bir, insan olan başdanışmanını daha da telaşlandırdı: Danışmanı "*Kendin için ne ayırdın?*" diye sorduğunda İskender "*Umutlarımı*" yanıtını verdi (Plutarkhos, *İskender*, 15). Bu umutlar kendi kahraman imgesini Homeros'un *İlyada*'sının eşsiz Akhilleos'u kadar ünlü bir savaşçı olarak yaratma etrafında toplanmıştı. İskender pelerinin altında *İlyada*'nın bir kopyasıyla birlikte bir hançer saklardı. İskender'in arzuları ve davranışları, Homerosçu ünlü fatih savaşçı olgusunun ifade bulduğu bir doruk noktasına denk düşüyordu.

İskender, Asya kıtasının kendisi için Homeroscu tarzda "kargıyla kazanılacak" (Diodorus, *Library of History*, 17.17.2) topraklar olduğunu ilan ederek Hellespontos Boğazı üzerinden Avrupa'dan Asya'ya geçtiğinde Anadolu topraklarında hızla ilerledi. Batı Anadolu'daki Granikus Nehri'nde (bugün Kocabaş/Biga Nehri) gerçekleşen seferin ilk çarpışmasında nehri aşıp bozguna uğratmak için kıyıdan yukarıya Perslere taarruz eden İskender'in Makedon ve Yunan atlı asker birliği değerini bir kez daha ortaya koydu. İskender, bir kâhinin kentteki bir savaş arabasını bağlayan, çözülmesi zor gözüken ip düğümü kim çözebilirse ona Asya'nın egemenliğinin sözünü verdiği Midas'ın Phyrgia'daki eski başkenti Gordion'u ziyaret etti. Anlatılanlara göre, genç Makedon Gordion düğümünü kılıcıyla kesti. Pers kralı Darius, Anadolu'nun güneydoğusunda, Issos'da geçen bir çarpışmada nihayetinde İskender'in karşısına çıktı. İskender, kendi ordusundan sayıca çok daha üstün olan düşmanını, süvarisiyle önce Pers saflarının sol kanadına cesurca saldırıp ardından ordunun merkezinde kralın bulunduğu yere tüm gücüyle yüklenerek gerçekleştirdiği bir kanat manevrasıyla yendi. Darius esir düşmemek için Pers kraliyet gelenekleri uyarınca ona eşlik eden eşlerini ve kızlarını arkasında bırakarak savaş alanından kaçtı. İskender'in Issos'da esir alınan Pers kraliyet kadınlarına son derece nazik davranması, anlatıldığına göre, kralın imparatorluğun halkları arasındaki ününü artırdı.

Günümüz Lübnan kıyılarındaki çok iyi tahkim edilmiş Tyros kenti teslim olmayı reddedince, İskender uzun bir kuşatmadan sonra Tyros'un kıyı kalesinin duvarlarında gedik açmada babasının geliştirdiği taarruz makinelerini ve mancınıkları kullandı. İyi inşa edilmiş kent surları saldırganların önüne büyük engeller çıkardıklarından, başarılı kuşatmalar İskender'den sonra da nadiren görüldü, ama İskender'in Tyros'ta kazandığı başarı kuşatmaların kuşatılan kentlerin genel ahalisi üzerinde yarattığı korkuyu artırdı. Artık bir

kent-devletinin yurttaşları, kendilerinden emin bir biçimde savunma sistemlerinin düşmanlarının saldırı silahlarının teknolojisine süresiz dayanabileceğini varsayamazlardı. Bir kuşatmanın kentin duvarlarında gerçekten gedik açabileceği korkusu, kent-devletlerinin saldırgan krallar gibi düşman tehditlerine karşı kentteki birliği korumalarını psikolojik açıdan daha da zorlaştırdı.

İskender daha sonra Mısır'a egemen oldu. Mısır'daki hiyeroglif yazıtlara göre, İskender ülkenin hâkimi olarak kendisini muhtemelen Mısır firavunu olarak değil, Pers kralının bir ardılı olarak tanıtmıştı. Nil Nehri'nin batı kıyısına, adını kendi adından alan İskenderiye (Aleksandreia) adlı yeni bir kent kurdu. İskenderiye kenti, İskender'in doğunun Afganistan kadar uzaklarında daha sonra kuracağı birçok kentten ilkiydi. Mısır'da bulunduğu sırada uzakta, Mısır çölünün batısındaki Siva vahasında Yunanlıların Zeus'la eş gördükleri tanrı Amon kâhinine gizemli bir ziyarette bulundu. İskender kâhine ne danıştığıyla ilgili ayrıntıları hiç kimseye anlatmadı, ama onun kâhinden, tanrının oğlu olduğunu öğrendiği ve bunu sevinçle onaylayarak kabul ettiği haberleri her yere yayıldı.

İskender MÖ 331'de günümüz Irak ve İran sınırının yakınındaki Mezopotamya'nın kuzeyinde geçen Gaugamela Savaşı'nda Pers kralının ana ordusunu ezdi. Ardından Pers kralı yerine kendisini Asya'nın kralı ilan etti. Bir Makedonun Pers tahtına çıkması, Pers İmparatorluğu'nun heterojen halklarının hayatlarında önemli değişiklik yaratmadı. Aynı vergileri çok nadiren gördükleri uzaktaki bir efendiye göndermeyi sürdürdüler. İskender Mısır'da olduğu gibi Pers İmparatorluğu'nda da yerel yönetim sistemini aynen korudu hatta kimi Pers valilerini yerinde tuttu. İskender'in uzun dönemdeki amacı ordusuyla fethettiği toprakları yönetmek için birlikte çalışan Makedonlardan, Yunanlılardan ve Perslerden oluşan bir yönetim teşkilatı kurmaktı.

Hindistan'a Gidiş ve Geri Dönüş

İskender daha sonra ordularını Yunanlıların hemen hiç bilmedikleri doğunun daha uzaklarına yönlendirdi. Yürüyerek geçtikleri kurak ülkede zor bulunan erzaka ihtiyacı azaltmak için ordusunu küçülttü. Yunan ordusunda her hoplitin zırhını ve yükünü taşıyan kişisel bir hizmetçisi vardı. İskender, Philippos'u taklit ederek adamlarını kendi donanımlarını taşımaları için eğitti ve bu suretle hizmetçilerin sayısını önemli ölçüde azaltarak ordudaki fazlalıktan kurtuldu. Bununla beraber bütün antik ordularda olduğu gibi savaşan ordunun peşine çok sayıda sivil takılmıştı: her konaklamada küçük pazarlar kuran tacirler, askerlerin yolda evlendikleri kadınlar ve onların çocukları, sanatçılar ve fahişeler. Bu takipçilerin erzak ihtiyacını karşılamak İskender'in sorumluluğunda olmamasına rağmen, bunların kendileri için yiyecek aramaları, İskender'in iaşe subaylarının orduyu beslemek için ihtiyaç duydukları yiyeceği doğru dürüst bulmalarını zorlaştırdı.

Antik bir ordunun erzak gereksinimi, ordunun o bölgeden geçişi sona geride arkasında çoğunlukla bir yıkım ve kıtlık izi bırakırdı. Düşman ordular istedikleri her şeyi kolayca aldılar. Dost ordular yerel halkın, ikmal subaylarına ve aynı zamanda peşleri sıra gelen tacirlere ya yiyecek satmalarını ya da bağışlamalarını beklediler. Bu girişimciler bölgede toplanan erzakı askerlere yeniden satmak için pazarlar kurdu. Antik çağlarda çiftçilerin çoğunun satmak için neredeyse hiç ihtiyaç fazlası ürünü olmadığından, çiftçiler bu beklentiyi –gerçekte bir ihtiyaçtı– olağanüstü bir sıkıntı olarak gördüler. Çiftçilerin ürünleri karşılığında aldıkları paranın kendilerine pek yararı olmadı çünkü komşuları da geçinmek için bu mecburi pazara katılmak zorunda kaldıklarından kırsalda bu parayla satın alınabilecek hiçbir şey yoktu.

İskender MÖ 329'da Pers anavatanından kuzeydoğuya, Baktriya'nın ve Sogdiana'nın (günümüzde Afganistan/Özbekistan) bozkırlarına doğru yürüyüşe geçti. İskender vur-

kaç gerilla taktiği uyarınca meydan savaşlarından kaçınan son derece gezgin yerli halklara boyun eğdiremeyeceğinin ortaya çıktığı 327 tarihinde Baktriyan prensesi Roksane'la evliliğiyle damgalanan bir ittifaka razı oldu. Aynı dönemde, ordusunun üst kademesinden önde gelen erkeklerin kendi planlarına karşı gerçekleşen ya da plan aşamasındaki direnişlerini acımasızca bastırdı. Geçmiş yıllarda olduğu gibi, güvenini yitirdiği bu Makedonların idamlarını haklılaştırmak için ihanet ve sadakatsizlik suçlamalarını kullandı. Bu idamlar, Thebai'nin 335'teki ortadan kaldırılışı gibi, İskender'in terörü ayaklanmaya karşı caydırıcı bir silah olarak değerlendirdiğini gösterdi.

İskender Baktriyan'dan doğu üzerinden Hindistan'a ilerledi. Muhtemelen, eski hocası Aristoteles'in yuvarlak olduğunu öğrettiği dünyadaki en uzak ülkenin sınırını bulmak için Çin'e kadar yürümek amacındaydı. Buna karşın muson yağmurlarıyla geçen 70 günlük yürüyüş İskender'in askerlerinin sinirlerini harap etti. Askerler MÖ 326'nın ilkbaharında Batı Hindistan'daki Hyphasis Irmağı'nın (bugün Beas/Bias) kıyılarında ayaklandılar. İskender onları yurtlarına geri götürmeyi kabul etmek zorunda kaldı. Daha önce adamları yürümemekte direndiklerinde *İlyada*'daki Akhilleos gibi çadırında somurtarak onları daima harekete geçmeye zorlayabilmişti. Askerler bu sefer zorlanacak durumda değillerdi.

İskender bunun üzerine güneyden aşağıya, İndus Nehri'ne doğru indi. Doğuya yürüyüşünün durdurulmasından duyduğu hayal kırıklığını yol boyunca ona direnen Hintli kabileleri katlederek ve kendisini eskisinden daha gösterişli biçimde tehlikeye atarak bastırdı. Engellenen öfkesi doruk noktasına çıktığında, Homerosçu bir kahraman gibi tek başına düşmanı karşılamak için Hint kasabasının surlarına atıldı. Korkuttuğu subayları onu zamanında kurtarmayı güçlükle başarmalarına karşın, ağır yaralar aldı. İndus Nehri'nin Hint Okyanusu'ndaki ağzında ordusunun bir kısmını acımasız Gedrosia Çölü üze-

rinden batıya yönlendirdi. Ordunun bir başka kısmı içeri kısımlara doğru daha kolay bir yoldan ilerlerken, üçüncü grup olası yeni yerleşim yerleri ve limanlar araştırmak için kıyı boyunca batıya yelken açtı. Pers krallarının geçilmez olduğunu düşündükleri bölgeyi yürüyerek geçerek aşmayı tasarlayan İskender çöle meydan okuyan birliğe liderlik etti. Ani sel orduyu takip eden sivillerin çoğunu öldürdü. Birçok asker çöl yürüyüşü sırasında susuzluktan ve gölgede 127 derece ölçülen sıcaktan öldü. İskender adamlarının zor şartlarını daima paylaştı. Bu korkunç zorlu sınava ilişkin efsanevi bir söylenceye göre, su bulan birkaç kişi İskender'e miğfer içinde su getirmişler, ama İskender adamları bulup içemezken kendisinin su içmesini kabul etmeyerek suyu kuma dökmüştü. Ordunun geri kalanı MÖ 324'de nihayetinde Pers'in merkezinde güvenliğe kavuştu. İskender hemen Arap Yarımadası'nı ve ardından Mısır'ın batısındaki Kuzey Afrika'yı işgal etme planlarına başladı.

İskender Pers'e döndüğünde, bütün rolleri bir kenara bırakarak Yunanlılar üzerinde tam bir hükümdarlık kurdu. Daha önce Yunan kent-devletlerine onların iç özgürlüklerine saygı göstereceği sözünü vermişti. Ama Yunan kent-devletlerine, Yunan dünyasında göçebe dolaşan evsiz sürgünlere vatandaşlıklarını geri vermelerini buyuran kesin bir buyruk yollayarak onların özerkliklerine müdahale etti. Savaşla geçen daha önceki on yıllar Yunanistan'da talihsiz göçmenler yaratmıştı ve devletsiz kişiler olarak bunların statüsü rahatsızlık yaratıyordu. Daha da çarpıcı olan ise, İskender'in kent-devletleriyle ilişkisinde bir tanrının hak ettiği saygıyı görmeyi istemesiydi. Başlangıçta bu istek karşısında şaşıran Yunan devletlerinin liderleri çok geçmeden İskender'e sanki bir tanrıymış gibi onursal heyetler yollayarak bu isteğe uydular. Spartalı Damis sindirilmiş Yunanlıların İskender'in kendisini tanrılaştırması karşısında benimsedikleri sağduyulu tavrı kısa ve öz biçimde ifade etti: "*İskender tanrı olmak*

istiyorsa, biz de ona tanrı demeyi kabul ediyoruz" (Plutarkhos, *Moralia*, 219e).

İskender'in Yunanlıların onu tanrı olarak kabul etmelerini istemesinin nedenine ilişkin bilimsel tartışma sürse de, İskender'in kent-devletlerinin buyruklarına sanki otoritesi bütün dünyevi rejimlerin otoritesinin yerini alan bir tanrıdan geliyormuş gibi itaat etmeleri gerektiğine inandığı için aranılan şeyin yücelik olduğu söylenen eskinin gözde kuramını günümüzde çok az kişi kabul etmektedir. Kişisel nedenler İskender'in talebini siyasi nedenlerden daha iyi açıklıyor. İskender neredeyse kesin bir biçimde Zeus'un oğlu olduğuna inanır hale gelmişti; ne de olsa Yunan mitolojisinde Zeus'un insan bir kadınla birlikte olarak çocuk sahibi olduğunu anlatan birçok öykü vardı. Bu efsanevi çocukların birçoğu ölümlüydü, ama İskender'in fetihleri onun onları aştığını gösterdi. İskender'in başarıları insan olanaklarının sınırlarının ötesine geçtiğinden bunların insanüstü olmaları gerektiğine rahatlıkla inanabilirdi. Bir başka deyişle İskender'in başarıları onun tanrılarınkine benzeyen bir güce sahip olduğunu ve dolayısıyla bir tanrı olması gerektiğini ispatlamıştı. İskender'in tanrılığı, antik koşullarda, gücünün doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

İskender'in genel amaçları, en iyi bağlantılı hedefler olarak açıklanabilir: bilinen dünyanın fethi ve onun ötesindeki yeni yerlerin keşfi ve buraların olası sömürgeleştirilmesi. Askeri fetih, İskender gibi tutkulu Makedon liderler için nesillerdir saygı duyulan bir uğraştı. İskender Makedon olmayanları yönetimine kimi zaman "insanın kardeşliği" diye adlandırdığı soyut bir mefhumu hayata geçirmek için değil, ama onların bilgilerine ve uzmanlıklarına ihtiyaç duyduğu için dahil etti. İskender'in keşiflerinin coğrafyadan botaniğe birçok bilim alanına yararı dokundu, çünkü seferlerine karşılaştıkları yeni bilgileri toplayıp listelemeleri için bilim insanı zihniyetine sahip yazarlarla birlikte çıktı. İskender'in uzaklarda kurdu-

ğu yeni kentler yerel ileri karakollar olarak fethedilen topraklarda barışı korumaya hizmet ettiler ve yerel ayaklanma durumunda karargâhı uyardılar. Bu kentler ayrıca Akdeniz bölgesinde üretilmeyen baharat gibi değerli malların ticareti için yeni fırsatlar yarattı.

İskender'in hummadan ve içki alışkanlığından MÖ 10 Haziran 323'de Babil'de zamansız ölmesi Arabistan'ı ve Kuzey Afrika'yı fethetme planlarının sonunu getirdi. En iyi arkadaşı Hephaistion'un ölümünden dolayı zaten aylardır bunalımdaydı. Çocukluklarından beri birbirlerine yakın olan İskender ile Hephaistion olasılıkla sevgiliydiler. Hephaistion aşırı içkiden öldüğünde İskender acıdan çıldırdı. Hephaistion'u bir tanrı gibi onurlandırmak için gösterişli bir tapınak inşa etmeyi planladığında ona karşı duygularının derinliği çok açıktı. İskender Hephaistion'un ölümünün ardından kendisini Güney Mezopotamya'nın sulak ovalarını keşfederek Arabistan seferine hazırlanmaya verdi. İki gün boyunca aşırı içki içmesinin de tetiklemesi sonucunda onu öldüren malarya benzeri hummayı büyük olasılıkla bu geziler sırasında kaptı.

Perikles gibi İskender de beklenmedik biçimde ölürse ne yapılması gerektiği konusunda bir plan yapmamıştı. Karısı Roksane ilk çocuklarını İskender'in ölümünden birkaç ay sonra dünyaya getirdi. Komutanları ölüm yatağındayken İskender'e krallığını kime bıraktığını sorduklarında "en güçlü olana [*kratistos*]" (Arrhionos, *İskender'in Seferleri*, 7.26.3) yanıtını verdi.

Atinalı hatip Aeskhines (yakl. MÖ 397-322) insanların İskender'in hayatındaki olaylara karşı duydukları şaşkınlık dolu tepkileri çok iyi dile getirdi: "*Zamanımızda ne garip ve beklenmedik olaylar meydana geldi değil mi? Yaşadığımız hayat sıradan bir insanın yaşamı olmasa da, gelecek nesil için merak konusu olmak için doğduk*" (*Orations* [Söylevler], 3.132). İskender daha sonraları kesinlikle efsane haline geldi. Ona atfedilen hayali kahramanlık öyküleri bütün antik dünyada, hatta adının

dahi atmadığı Afrika'nın iç kısımları gibi uzak bölgelerde bile gözde halk masalları haline geldi. Eril savaşçı kahramanın başarısının doruğunu simgeleyen İskender efsanesinin halk arasında kazandığı beğeni, İskender'in daha sonraki çağlarda varlığını en uzun süre koruyan miraslarından biri oldu. Yunan ve Yakın Doğu dünyalarının hiç girmedikleri kadar yakın ilişkiye sokulması, İskender'in hayranlık uyandıran yaşamının bir başka uzun ömürlü etkisini temsil etti. İskender'in yaşamının doğrudan siyasi ve askeri sonuçları, Helenistik dünyanın krallıklarının kurulmasına neden olan generalleri arasındaki mücadelelerdi.

Helenistik Çağ

10

Yunan Kültürünün Taşınması

Helenistik terimi, Yunan ve Yakın Doğu tarihinin Büyük İskender'in MÖ 323'deki ölümü ile Mısır'ın son Makedon hükümdarı VII. Kleopatra'nın ölümü arasındaki dönemini tanımlamak için ilk kez 19. yüzyılda kullanıldı. Helenistik dönemin başları, İskender'in zamansız ölümünde sonra Doğu Akdeniz'e hâkim olan, Makedon ve Yakın Doğu geleneklerinin birleşimi bir siyasi yapının, yeni krallık biçiminin ortaya çıkışına şahitlik etti. Helenistik krallıkları kuranlar, herhangi bir geleneksel kraliyet ailesi soyuyla kan bağları bulunmamasına ve belirli bir toprak üzerinde tarihi haklara sahip olmamalarına rağmen kendilerini monark olarak kabul ettiren İskender'in ordusundan generallerdi. Generallerin kendilerini krallara dönüştürmelerinin haklılaştırmaları yalnızca askeri güçlerine, saygınlıklarına ve tutkularına dayandı.

"Helenistik" ayrıca Helenistik (yani Yunan) gelenekleri Doğu Akdeniz bölgesinde İskender'in fetihleri sonucunda ortaya çıkan yerel geleneklerle birleştiren karışık, kozmopolitan bir toplumsal ve kültürel yaşam biçimi anlamını da taşır. Helenistik krallar Yunanlıları köklü yerel toplulukların merkezine koyarak ve aynı zamanda Yunan tarzı doğrultusunda yeni kentler kurarak bu gelişmeyi desteklediler. Bu krallıklara göç eden Yunanlılar daha çok kentlerde yaşadıkları için, Yunan düşünceleri ve gelenekleri en büyük etkilerini Mısır'ın ve Güneybatı Asya'nın kentli

nüfusu üzerinde gösterdi. Kente nadiren giden Yakın Doğu kırsalının çiftçilikle uğraşan halkları, Yunan yaşam tarzıyla çok az ilişkiye girdiler. Krallar Yunan kültürünü beğendiklerinden, Helenistik krallıkların seçkinlerinin bu kültürü benimseyeceğinden hiçbir kuşku yoktu. Ayrıca, Yunan kültürü Yunan anakarasının dışında öylesine çok yeni yere taşınmıştı ki değişmeden kalması zordu.

Helenistik Krallıkların Kurulması

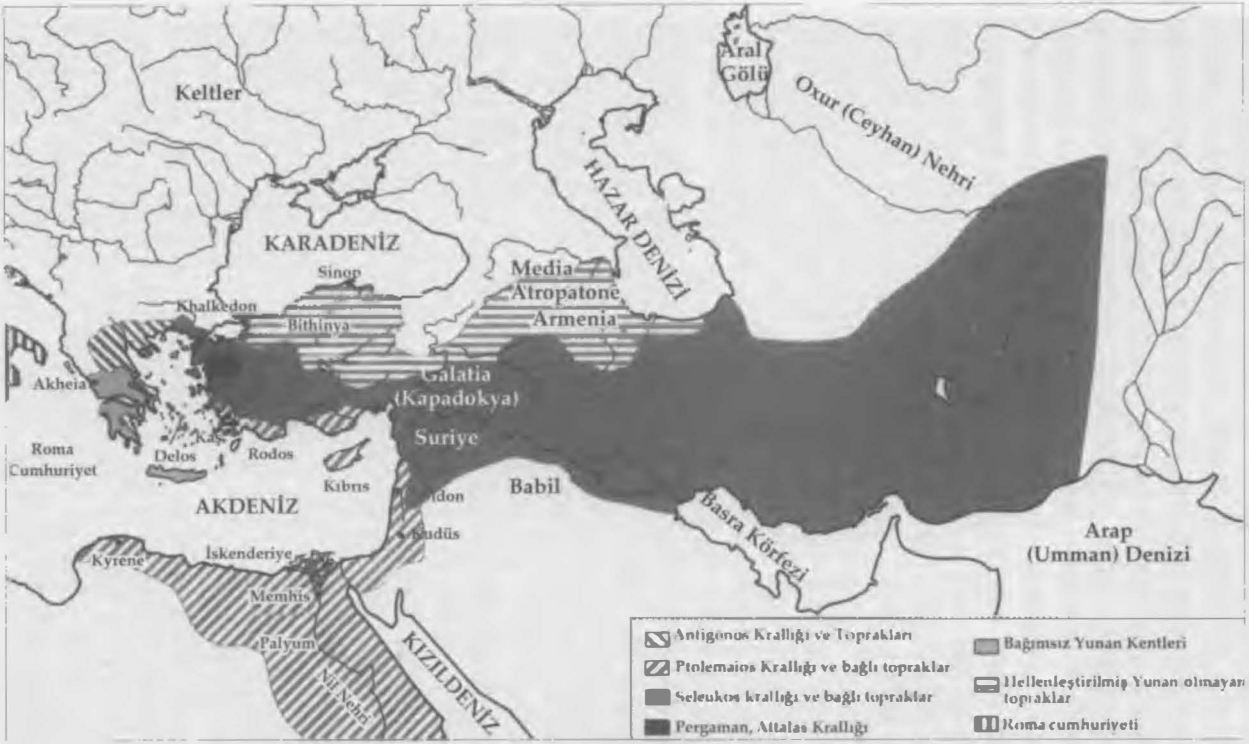
İskender'in ölümünden sonra annesi Olympias, İskender'in Roksane'dan oğlu, çocuk torununu koruması altında Makedonya kralı yapmak için yıllarca uğraştı. Planı başarısızlıkla sonuçlandı, çünkü İskender'in, iktidarı kendileri için isteyen en güçlü eski komutanlarından üçü 20 yıl içerisinde eskisinin yerine yeni krallıklar kurdu. Antigonos (yakl. MÖ 382-301) ve oğlu Demetrios (yakl. MÖ 336-283) Makedonya ve Yunanistan'da, Selevkos (yakl. MÖ 358-281) Suriye ve eski Pers İmparatorluğu'nda ve Ptolemaios (yakl. MÖ 367-282) Mısır'da yönetimi ele geçirdi. Bu adamlar sanki İskender'in varisleriymişçesine onun fetihlerinin büyük bir kısmına halef olarak sahip oldukları için "halef krallar" olarak adlandırıldılar.

İlk Helenistik krallar, bütün yeni siyasi rejimlerin paylaştıkları sorunla karşı karşıya kaldılar: Hükümdarlıkları için bir bu meşruiyet geleneği teşkil etme. Helenistik krallar ölümlerinden sonra da sürme şansı olan bir kraliyet hanedanlığı kuracaklarsa bu meşruiyet gerekliydi. Sonuç itibariyle Helenistik kraliçeler, seçkin ailelerin temsilcileri ve kraliyet erkekleri soyunun anneleri olarak yüksek bir konuma sahiptiler. Haleflerin konumları sonuçta kişisel yeteneklerine ve güçlerine dayandı. Kuzeybatı Anadolu'daki İlion kenti 270'lerde Selevkos'un oğlu ve varisi I. Antigonos'a (MÖ 281-261 arasında hükmetti) saygısını belirtirken durumu özetledi: "*Krallığını daha çok kendi mükemmelliğiyle olsa da, aynı zamanda arkadaş-*

larıyla ve birlikleriyle birlikte zenginleştirdi ve göz kamaştırıcı hale getirdi." (OGIS, 219). Kısacası Helenistik krallığın kökenleri miras alınan ayrıcalıklarda ve ek üstünlüklerde değil, kralın kişisel niteliklerindeydi. Bu nedenle Helenistik krallık çoğu kez "kişisel monarşi" diye tanımlanır.

İskender'in ölümünden sonra yeni krallıkların genel bölgesel sınırlarının belirlenmesi on yılları aldı. Antigonos diğer haleflerin krallıklarına saldırarak kişisel monarşisini büyük bir imparatorluk haline getirmeye çalıştıysa da, diğer krallıklar Antigonos'un bu girişimi karşısında İpsos Savaşı'nda onu yenilgiye uğratıp öldürmek üzere geçici olarak birleştiler. Antigonos'un oğlu Demetrios 294'den 288'e kadar Makedonya tahtını elinde tuttu, ama başka yenilgiler Demetrios'u, son yıllarını Selevkos'un himayesi altında güçsüz bir konuk olarak ılımlı bir esaretle geçirmeye mecbur bıraktı. Demetrios'un oğlu Antigonos Gonatas (yakl. MÖ 320-239) yaklaşık MÖ 276'da merkezi Makedonya olan Antigonos krallığını yeniden kurdu. Selevkos krallığı tarihinin başlarında en doğudaki topraklarını Maurya hanedanlığının kurucusu Hintli kral Çandra Gupta'ya (MÖ 323-299 arasında hükmetti) ve daha sonra Pers'in büyük bir kısmını Kuzey İranlı halk Partlara karşı kaybettiyse de, toprakları hâlâ çok büyüktü. Ptolemaios krallığı sınırlarındaki çöller karadan istilasını zorlaştırdığı için savunulması daha kolay olan zengin Mısır ülkesini denetimi altında tutmayı başardı. MÖ 3. yüzyılın ortaları itibariyle üç halef krallık ana topraklarının ötesine yayılmalarını engelleyen bir güç dengesine ulaştılar. Buna rağmen Helenistik monarklar özellikle tartışmalı sınır bölgelerindeki çatışmalarda rekabetlerini sürdürdüler. Sözgelimi Ptolemaios ve Selevkos krallıkları Filistin ve Suriye için belirli aralıklarla şiddetli savaşlara girdiler.

Yakl. MÖ 320-301: Makedon generaller Antigonos ve oğlu Demetrios Yunanistan, Makedonya ve Yakın Doğu'da büyük bir krallık kurmaya çalışır.
MÖ 310: Makedonya kraliyet ailesinin son üyesi, İskender'in oğlu öldürülür; Zenon Atina'da Stoacı felsefe okulunu kurar.
MÖ 307: Epikuros Atina'da kendi felsefe okulunu kurar.
MÖ 306-304: İskender'in "halefleri" kendilerini kral ilan ederler.
MÖ 303: Selevkos, krallığının doğu bölgesini Hintli kral Çandra Gupta'ya karşı kaybeder.
MÖ 301: Antigonos Anadolu'daki İpsos Savaşı'nda yenilir ve öldürülür.
MÖ 300: Kral I. Ptolemaios İskenderiye'de Müzeyi kurar.
yakl. MÖ 284-281: Güney Yunanistan'da Akhaia Birliği kurulur.
MÖ 279: Galatlar Makedonya'yı ve Yunanistan'ı işgal eder.
MÖ 263-241: I. Eumenes Anadolu'da başkenti Pergamon (bugün Bergama) olan bağımsız Attalos krallığını kurar.
MÖ 256: Maurya kralı Asoka, Hindistan'da Budist görevlerini Yunanca bildirir.
MÖ 239-230: Baktriyan'da (bugün Afganistan) bağımsız Yunan krallığı kurulur.
MÖ 238-227: Attolos kralı I. Attolos Galatları yener ve onları Galatya'ya hapseder.
MÖ 214-205: Makedonya kralı V. Philippos zamanla Makedonya, Yunanistan, Mısır ve Yakın Doğu'daki Romalıları da içerecek olan Romalılarla savaşlarının ilkini yapar.
MÖ 167: IV Antigonos Kudüs'teki Yahudi Tapınağı'nın yerine zorla Suriye Tanrısı Baal'ın bir heykelini diker.
MÖ 30: Helenistik dönemin son Makedon monarkı, Mısır kraliçesi VII. Kleopatra ölür.

Harita 8. *Helenistik Dünya, yk. MÖ 240*

Helenistik dönemde kimi bölgesel küçük krallıklar da boy gösterdi. Bunların en ünlüsü Anadolu'daki, başkenti zengin Pergamon olan Attalos (Pergamon) krallığıydı. Attaloslular Galatlar olarak adlandırılan Kelt halkından büyük bir grubu yenecek kadar güçlüydüler. Baktriyan Yunanlılarının Selevkos krallığına karşı başarılı ayaklanmalarına önderlik eden I. Diodotos, Orta Asya kadar uzaklarda, günümüzün Afganistan'ında yeni bir krallık kurdu. Ataları Baktriyan'a Büyük İskender tarafından yerleştirilen bu Yunanlılar gelişmişlerdi, çünkü toprakları Hindistan, Çin ve Akdeniz dünyası arasında karadan yapılan lüks mal ticaretinde kavşak noktasıydı. MÖ 1. yüzyıl itibariyle Baktriyan krallığı Oxur Nehri'nin (bugün Amu Darya/Ceyhun Nehri) kuzeyinden Asyalı istilacılara boyun eğdiyse de, bölge Doğu'nun ve Batı'nın sanatsal, felsefi ve dini geleneklerinin karşılıklı birbirlerini etkiledikleri bir kazan olarak hizmet etmeyi sürdürdü.

Akdeniz'in doğu bölgesindeki bütün Helenistik krallıklar zamanla Romalılara boyun eğdiler. Makedonya krallarının diplomatik ve askeri hataları Romalıların MÖ 2. yüzyılın ortasından itibaren egemen güç olacakları Yunanistan'a ilk defa girdikleri MÖ 3. yüzyılda başladı. Bu tarihten itibaren Yunan tarihi Roma tarihinin bir parçası oldu. Rodos kent-devleti gibi küçük devletler ve Pergamon'daki Attalos kralları Romalıları Doğu Akdeniz'deki ilişkileri denetimleri altına almaları için cesaretlendirdiler. Selevkos krallığı kuruluşunu takip eden toprak kayıplarına ve hem içerdeki isyanların hem de dışarıdan düşmanların yarattıkları sorunlara rağmen Yakın Doğu'da iki yüzyıl boyunca büyük bir devlet olarak kaldı. Bununla beraber MÖ 1. yüzyılın ortasında Romalılara boyun eğdiler. Mısır'a gelince II. Ptolemaios (MÖ 282-246 arasında hükmetti) Suriye'deki bir savaşın giderlerini karşılamak üzere yıkıcı mali önlemler dayatarak ardılları için büyük sorunlar yaratmış olmasına rağmen, Ptolemaios krallığı Selevkos krallığından daha uzun süre ayakta kaldı. Gelgelim, Ptolema-

ios krallığının artan zayıflığı Mısır krallarını Roma'dan aralıklarla yardım istemeye mecbur etti. Kraliçe Kleopatra'nın MÖ 1. yüzyılın sonundaki Roma iç savaşında kaybeden tarafı desteklemeyi seçmesi sonucunda MÖ 30'da bir Roma istilası onun hükümdarlığına ve uzun Ptolemaioslu hükümdarlar silsilesine son verdi.

Helenistik Krallıkları Savunma ve Yönetme

Helenistik krallıkların orduları ve donanmaları dış güçlere olduğu gibi iç ayaklanmalara karşı da güvenliği sağladılar. Helenistik kraliyet orduları klasik kent-devletlerinin yurttaş milislerinden farklı olarak profesyonel askerlerden oluşuyordu. Helenistik dönemin Yunan kent-devletleri de yurttaşlarını askere çağırmak yerine giderek daha fazla paralı asker kiraladılar. Ptolemaios ve Selevkos krallıkları askeri güçlerini artırmak için askeri hizmet karşılığında toprak bağışları alan Yunanlıları ve Makedonları bütün gayretleriyle göçe teşvik etmiş olabilirler. Bu insan kaynağı azalmaya başlayınca krallar askeri hizmette bulunmaları için çoğunlukla yerli askerleri işe alarak yerel nüfusa daha fazla dayanmak zorunda kaldılar. Krallar paralı askerlerine düzenli ödeme yapma baskısıyla karşı karşıya kaldıkları ve teknoloji, 77 kilo ağırlığındaki cisimleri yaklaşık 180 metre uzaklığa atabilen mancınıklar gibi pahalı ve ağır silahlar geliştirdiği için askeri harcamalar arttı. Helenistik donanmalar masraflıydılar çünkü aralarında tayfa olarak yüzlerce erkeğe ihtiyacı olan kadırgaların da bulunduğu savaş gemileri daha büyüktü. Düşman askerleri üzerinde şok etkisi yarattıklarından Helenistik cephanenin gözde öğeleri olan savaş filleri de büyük masraf gerektirmekteydi.

Helenistik krallar başlangıçta krallıklarını yönetmede büyük ölçüde göçmen Yunanlılara ve Makedonlara bağımlıydılar. Danışmanlardan ve saray mensuplarından oluşan bu iç halkaya "Kralın dostları" adı verilmişti. Bununla birlikte Selevkoslar ve Ptolemaioslular kendilerinden önce İskender'in

yaptığı gibi yerli erkeklere yönetimlerinin alt ve orta kademelerinde yer verdiler. Hatta çok nadiren olsa da yönetim görevinde başarılı bir kariyer yapan yerli erkekler kralın dostları gibi kraliyet toplumunun en üst katmanlarına bile kabul edildiler. Yunanlılar ve Makedonlar genelde kendilerini onların aralarına karışamayacak kadar yerlilerden üstün görüyorlardı. Yerli erkeklerin devlet yönetiminde kariyer yapabilmeleri için en başta kendi anadillerinin yanı sıra Yunancayı da okuyup yazabilme vasfına sahip olmaları gerekiyordu. Yerli erkekler tamamı Yunanlı ve Makedon olan en üst makamdaki resmi görevlilerin yerel çiftçilere, inşaatçılara ve zanaatkârlara emirlerini iletme görevini ancak Yunancayı öğrendikten sonra üstlenebilirlerdi. Bu erkeklerin görevi yalnızca emirleri yerine getirmekti. Bu yöneticilerin öğrendikleri Yunanca, dilin Atina lehçesine dayanan standart bir biçimi olan *koine*'ydi ("ortak Yunanca"). *Koine* yüzyıllar boyunca Sicilya'dan Hindistan sınırına kadar ticaretin ve kültürün ortak dili oldu. Roma İmparatorluğu'nun başlarında Yeni Ahit'in yazıldığı ve Bizans dilinin ve modern Yunancanın kaynağı olan dil *koine*'ydi.

Yöneticilerin başlıca işi düzeni korunmak ve krallığın doğrudan ya da dolaylı vergi sistemlerini denetlemekti. Helenistik kraliyet yönetimlerinin amaçları ve yapıları daha önceki Asur, Babil ve Pers imparatorluklarınınkini hatırlatıyordu. Bunlar krallığın tebaaları arasında düzeni gerektiğinde çatışan taraflar arasında arabuluculuk yaparak sağlamalarına karşın, gerektiğinde polisiye işlevleri yerine getirmeleri için askerleri çağırabiliyorlardı. Vergilerin toplanmasının denetlenmesi karmaşık olabilirdi. Sözgelimi Helenistik krallıkların en sıkı örgütlenmiş olanı Ptolemaios Mısır'ında kraliyet görevlileri malın türüne bağlı olarak % 50, $33^{1/2}$ ve 20 oranında gümrük vergisi toplarlardı. Hırslı Ptolemaios devlet örgütünün merkezi planlaması ve denetimi Mısır tarihinin çok daha önceki dönemlerinden miras alınmıştı. Resmi görevliler

kraliyetin gelirini en üst noktaya çıkarmak için bitkisel yağ konusunda olduğu gibi kraliyet tekellerini sürdürdüler. Ptolemaioslu devlet yöneticileri günümüzün merkezden yönetilen tarım düzenine çok benzeyen bir sistem içerisinde kraliyet topraklarının ne kadarına yağ bitkisi ekileceğine karar verir, üretimi ve yağ dağıtımını denetler ve yağ işinin her safhasını ücretlendirirlerdi. Kral ayrıca daha fazla gelir sağlamak için resmi görevlileri aracılığıyla genellikle özel girişimcilerle ortaklıklar kurardı.

Helenistik krallıkların iktisadi ve toplumsal merkezleri kentlerdi. Yunanistan'daki kimi kentler güçlerini monarşilerinkiyle denk kılmak için sözgelimi 280'lerin sonlarında Peloponnesos'da kurulan Akhaia Birliği gibi yeni federasyon ittifaklarında bir araya gelerek güçlerini artırmaya çalıştılar. Birlikle ilgili kararları ortak bir mecliste alan bu kentler para, ağırlıklar, ölçüler ve yurttaşlara ilişkin yasal korumalar gibi ortak oluşumlar üzerinde anlaşmışlardı. İskender ve halefleri tarafından Yakın Doğu'da kurulan yeni kentlerde artık çok sayıda Yunanlı ve Makedon yaşamaktaydı. Helenistik krallıklar saygınlık kazanmak, yeni göçmenler getirmek ve siyasetlerini destekleyen toplumsal kalıpları oturtmak için varolan kentlerini yeni baştan inşa ettiler. Yeni yerleşimlerde klasik Yunan kent-devletlerinin *gymnasion* ve tiyatro gibi geleneksel yapıları bulunmaktaydı. Bu kentler yurttaş erkekler için konseyler ve meclisler gibi kent-devletlerinin geleneksel siyasi kurumlarına sahip olsalar da, bunların bağımsızlık sınırları kesinlikle kralların isteğine bağlıydı. Kral, kent konseyine yazarken isteklerini nazik bir ricaymış gibi dile getiriyor olabilirdi, ama bunların emirmişçesine yerine getirilmesini bekliyordu. Dahası kentler çoğunlukla krala doğrudan vergi ödemek zorundaydılar.

Kralların, kentlerde düzeni sağlamak ve düzenli vergi geliri akışını güvenceye almak için kent sakinlerinin en zenginlerinin ve en etkililerinin –Yunanlı ve Makedon kentli seçkin-

ler– iyi niyetine ihtiyaçları vardı. Bu insanlar büyük önem arz eden, kentlerinde ve çevresindeki taşrada krallık vergilerini toplama ve bunları kraliyet hazinesine gönderme sorumluluğunu üstlenmişlerdi. Bu nedenle krallar kentin bu en üst sınıfının üyelerinin iyi niyetini ve işbirliğini sağlama almak için onları onurlandırıp el üstünde tuttular. Gözde kentler tiyatrolar, tapınaklar ya da deprem gibi doğal felaketlerden sonraki onarımlar için pahalı bayındırlık işlerinin giderlerinin karşılanmasında kraldan maddi yardım alabiliyorlardı. Kentin en üst sınıflarından kadınlar ve erkekler, kent halkının beslenmesi için güvenilir tahıl sağlanması, öğretmenlere ve doktorlara ödenek bağlanması ve bayındırlık işlerinin yürütülmesi için bağışta bulanarak ve borç vererek halkın genelinin sakin kalmasına yardım ettiler. Dolayısıyla bir Yunan geleneği olan kent-devletinin zengin seçkinlerinin kamu yararına para bağışlamaları, kralların ve kent üst sınıflarının toplumsal etkileşimi aracılığıyla yeni bir biçimde sürmeye devam etti.

Krallar için yerli halkların varlıklı üyeleri de önemliydi. Sözgelimi, Suriye'de ve Filistin'deki yerli kentler uzun zamandır güçlü olduklarından, kralların bunların önde gelen sakinleriyle yakın ilişkiler kurmaları gerekti. Giderek artan sayıda Yunanlı ve Makedon olmayan insan güney bölgelerinden Batı'ya, Helenistik Yunan kentlerine göç etti. Özellikle Yahudiler Filistin'den ayrılıp Anadolu'ya, Yunanistan'a ve Mısır'a gittiler. Yahudi topluluk nihayetinde en önemli Helenistik kent İskenderiye'de etkili bir azınlık oluşturdu. Mısır'da tapınaklar kiracı çiftçilerin işledikleri verimli tarım arazilerine sahip olduklarından, kralın geleneksel Mısır tanrılarının tapınaklarını denetimleri altında tutan rahiplerle ilişkilerini iyi tutmaları gerekiyordu. Helenistik krallıkların örgütlenmesindeki temel öğe kralların ve onların önde gelen tebaalarının –Yunanlılar, Makedonlar ve bölgenin seçkinleri– yönetimde ve kamu maliyesinde adeta ortak haline gelmeleridir.

Bununla beraber halef krallıklar Makedonya soyundan kralların ve kraliçelerin yerli halklar üzerindeki yabancı hükümdarlığı anlamına gelmekteydi. Monarklar krallıklarında kentli elitleri ve gözde göçmenleri barındırmak zorundaydılar, ama kraliyet iktidarı krallığın tebaalarının yaşamları üzerinde her şeyden önemlisi adaleti önemsemeden söz sahibiydi. Selevkos bu hakkın evrensel bir doğru olduğunu iddia etmişti: "*Size ne Perslerin ne de başka halkların geleneklerini, ama daima adil olan kral tarafından buyrulan, herkes için geçerli olan yasayı dayatmaktayım*" (Appian, *Syriake*, 61). Philippos'un Korinthos Birliğini sözde yeniden teşkil eden gönüllü bir ittifakta Yunanlılara liderlik etme iddiasındaki Antigonos'un halefleri bile Yunan kent-devletlerinin iç işlerine sık sık müdahale ettiler. Diğer krallar gibi, sadakatinden kuşkulandıkları kentlere kendi valilerini ve garnizonlarını yerleştirdiler. Antik Yunanlılar bazen uzaklardan belli belirsiz biçimde bazen hemen enselerinin dibinde olmak üzere bir daha kesinlikle monarşinin gölgesinin düşmediği bir yaşam süremeyeceklerdi.

Helenistik Krallıklarda Ekonomi ve Toplum

Doğu Akdeniz dünyasındaki Helenistik toplum açık bir biçimde ayrı tabakalara bölünmüştü. Hiyerarşinin en tepesinde kraliyet ailesi ve kralın dostlarından oluşan bir çevre yer almaktaydı. Toplumsal statüde onları büyük kentlerin Yunanlı ve Makedon seçkinleri izlemekteydi. Bu seçkinlerin hemen ardından yerli kentlerin zengin seçkinleri, taşra halklarının oluşturdukları büyük azınlıkların liderleri ve geleneksel ve daha kırsal bölgelerde atalarından kalma nüfuzlarını koruyan yerli grupların lordları ve prensleri geliyordu. Özgür halkın en alt tabakası, küçük tacirlerin, zanaatkârların ve işçilerin oluşturduğu kitlelerdi. Mahkemede çalışanlar fiziksel olarak rahat bir hayat sürebilmelerine rağmen, köle oldukları yerlerde, toplum sınırlarının dışında kaldılar.

Yoksullar Helenistik krallıkların ekonomilerinin gereksinim duydukları emek ağırlıklı işleri gördüler. Tarım, ekonominin temelini oluşturmaya devam etti ve çiftçilerin ve tarım işçilerinin koşulları zamanla çok değişti. Bunların çoğu kraliyet ailesine ait çok büyük tarım arazilerinde çalışmalarına karşın, kent-devletleri kırsal bölgelerinde varlıklı toprak sahiplerinin daha büyük çiftliklerinin yanı sıra kendilerine ait küçük tarlalarında da çalışan özgür köylüleri barındırdılar ettiler. Kırsaldaki insanlar atalarınınkiyle aynı basit el aletleri ve yük hayvanlarıyla, onlarınkiyle aynı türden ekinleri ve hayvanları yetiştirmek üzere çalışmaya başlamak için daha güneş doğmadan erkenden yataklarından kalktılar. Teknoloji öyle bir düzeye ulaşmıştı ki, nüfusun tamamının doyması için özgür insanların yanı sıra köleler de dahil olmak üzere bütün yetişkin erkeklerin ve kadınların % 80'inin tarlalarda çalışması gerekiyordu. Buna rağmen belirli uluslararası güzergâhlar boyunca deniz yoluyla ticaret iyi gelişti. Sözgelimi Ptolemaios Mısır'da Yunan adası Rodos'ta yapılmış on binlerce amfora (zeytinyağı ve şarap gibi malları taşımak için kullanılan kil küpler) bulundu. Yabancı tacirlerin birlikleri, örneğin Ege adası Delos'u limanında bir günde on binlerce kölenin alınıp satılabildiği bir merkezi pazar haline getirdi. Bu kentlerde yoksul kadınlar ve erkekler, küçük tacirler, çerçiler, aletler, çömlekler, giysiler ve mobilya gibi malları üreten zanaatkârlar olarak çalıştılar. Erkekler ticari kâr amacıyla Akdeniz'e ve Hint Okyanusu'na yelken açan ticaret gemilerinde tayfa olarak iş bulabildiler.

Selevkos ve Ptolemaios krallıklarında kırsal nüfusun büyük bir bölümü özgür ile köle arasında bir bağımlılık konumundaydılar. "Halklar" diye adlandırılan bu insanlar, krallığın en büyük toprak sahibi olan kralın tarlalarını ekip biçtiler. Kral İskender'in fetih terminolojisi uyarınca "kargıyla kazanılmış" oldukları için kuramsal olarak krallığın bütün toprakları üzerinde mülkiyet hakkına sahip olsa da, uygulama-

da toprağın büyük bir kısmını kentlere, tapınaklara ve gözde bireylere devretti. Halkların toprakları yoktu, onlar zorunlu kiracılardı. Halklar köleler gibi satılmazlardı, ama kiracı olarak kaldıkları yerlerden uzaklaşmalarına ya da ayrılmalarına da izin verilmezdi. Elde ettikleri ürünün belirli bir miktarını mal sahibine ödenen bir kira gibi krala vermek zorundaydılar. "Halklar"ın ödedikleri kira, aslında yaşarken ekonomik kaderlerini değiştirme şansına sahip olmalarını engelleyecek kadar yüksekti.

Helenistik dünyada toplumsal piramidin tepesinde yer alan, yani kraliyet ailesi üyesi olan kadınlar, Yunan'ın tarihsel zamanlarında benzeri görülmeyen büyüklükteki servetleri yönettiler ve statülere sahip oldular. Helenistik kraliçeler genellikle siyasi ve askeri iktidarı yalnızca kocalarının kararlarına etkide bulunabildikleri ölçüde kullandılar, ama erkek varis bulunmadığında krallığı kendi başlarına da yönettiler. Ptolemaios krallık ailesi hanedanlık amaçları doğrultusunda kardeş evliliğine izin verdiğinden, kraliyet ailesinden kız evlatlarda erkek evlatlar kadar hükümdarlığın varisiydiler. Sözgelimi I. Ptolemaios'un kızı II. Arsinoe ilk evliliğini dört yerleşiminin kişisel mülkiyetini ona veren Makedonya'nın halef kralı Lysimakhos'la yaptı. II. Arsinoe kocası Lysimakhos'un ölmesi üzerine kardeşi II. Ptolemaios'la evlendi ve siyasette en az onun kadar etkin bir rol oynadı. Halkın bir kraliçede övdüğü erdemler Yunanlıların kadınlara ilişkin geleneksel değerlerini yansıttı. Sözgelimi Hierapolis kenti MÖ 165 civarında Pergamon kraliçesi Appollonis onuruna bir kararnameyi kabul ettiğinde, onu tanrılara saygısından, ailesine karşı hürmetinden, kocasına karşı asil tutumundan ve "çok güzel meşru çocukları"yla (OGIS 308) uyumlu ilişkisinden ötürü övdü.

Bazı kraliçeler kadınların durumuna özel ilgi gösterdiler. Sözgelimi yaklaşık MÖ 195'de Selevkos kraliçesi Laodike muhtaç durumdaki kızlara çeyiz sağlamak için Güneyba-

ti Anadolu'daki İasus kentine on yıl süreyle para bağışladı. Laodike'nin bir kuruluşa daha az talihli kadınlara yardım etmesi için para bağışlaması Helenistik dönem boyunca zenginlerin daha az talihli kadınların refahına yönelik ilgisini artırdı. Kraliyet aileleri bu yardımseverlik eğilimine krallara ve kraliçelere yakışan bir cömertlik görüntüsü oluşturmak için de ön ayak oldular. Laodike'nin kadınların çeyizlerine mali destek sağlaması hanelerinde belirli bir saygının ve gücün en kesin güvencesi olan mülk sahibi olmanın kadınlar için taşıdığı önemi fark ettiğini göstermektedir.

Bununla beraber kadınların çoğunun yaşamı hâlâ erkeklerin aldıkları kararların etkisi altındaydı. "Neyin kızının çıkarına olduğunu bir babadan daha iyi kim değerlendirebilir?" kız evlat sahibi babaların egemen inançları olarak kaldı. Üst sınıftan kadınlar aileden olmayan erkeklerden ayrı yaşamaya devam ederken; yoksul kadınlar halen kamusal alanda çalışıyorlardı. Yunanlılar büyütemeyecekleri ya da büyütmek istemedikleri bebekleri terk etmeyi sürdürdüler. Kızlar oğlanlardan daha çok terk edildiler. Diğer halklar Mısırlılar ya da Yahudiler gibi bebeklerini terk etmediler ya da çoğunlukla adlandırıldığı gibi ortada bırakmadılar. Ortada bırakma yeni doğmuş bebeği öldürmekten farklıydı, çünkü çocuğu birisinin bulacağı ve köle olarak olsa da onu büyüteceği umudu söz konusuydu. 3. yüzyıl komedya ozanı Posidippus *"Bir erkek evlat yoksul olsa bile daima büyür; kız evlat zengin olsa dahi ortada bırakılır"* (CAF, 11. bölüm) diyerek durumu abartmıştır. Zengin kız evlatlar elbette çoğunlukla terk edilmiyorlardı ama zengin olmayan kız bebekler % 10 gibi büyük bir oranda terk edilebiliyorlardı. Bununla beraber Helenistik dönemde kadınlar bazı sınırlı yollardan hayatları üzerinde daha fazla söz sahibi oldular. Sözgelimi olağanüstü zengin bir kadın kente bağışlarda bulunarak ve borç vererek kamu hayatına girebilir ve topluluğunun yönetiminde resmi bir görevle ödüllendirilebilirdi. Elbette bu türden görevler bağımsız kent-devleti

günlerininkinden daha az saygın ve önemliydi, çünkü gerçek iktidar krala ve onun en üst düzeydeki yöneticilerine aitti. Mısır'da standart bir işlem olan evlilik sözleşmesi zamanla damat ile gelinin ebeveynleri arasındaki bir anlaşma olmaktan çıkıp gelin ile damadın kendi aralarındaki bir anlaşmaya dönüştüğü için kadınlar evlilik koşullarında daha fazla söz hakkı elde ettiler.

İktidar merkezinin kentler olmasına rağmen, nüfusun çoğu daima yaşamış oldukları kırsaldaki küçük köylerinde yaşamayı sürdürdü. Farklı insan grupları yan yana ama ayrı yaşadılar. Sözgelimi Anadolu'nun bir bölgesinde 22 farklı dil konuşulmaktaydı. Yeni ve yeniden inşa edilmiş Helenistik kentlerde yaşam çoğunlukla yerli kırsal toplumdan bağımsız biçimde gelişti. Kent yaşamı özel bir canlılık kazandı, çünkü Yunanlı olmayan kırsalın kuşattığı bu kentlerin Yunanlı ve Makedonyalı sakinleri kent merkezlerinde kalmaya taşradaki mülkleriyle ilgilenmek, yerel festivallere katılmak ve yerel tapınaklarda ibadet etmek için kent ile taşra arasında sık sık gidip gelmeye alışık olan klasik kent-devletlerindeki atalarından daha fazla eğilimliydiler. Artık kent sakinlerinin etkinlikleri çok daha fazla kent merkezliydi. Sakinleri kentlerine bağlanmışlardı, çünkü klasik kent-devletlerindeki seçkinlerin geleneğini sürdüren zenginler kent yaşamını kırsal yaşam karşısında yeni üstünlüklerle donatan bağışlarının miktarını giderek artırdılar. Örneğin Samos Adası'nda zenginlerin yardımları yiyecek kıtlıklarının kentlerine daha fazla sorun oluşturmaması için her ay bütün yurttaşlara ücretsiz hububat dağıtılmasını finanse eden bir kuruma tahsis edildi. Zengin bağışçıların maddi destek verdikleri, gençlere yaygın eğitim sağlamayı amaçlayan devlet okulları çeşitli Helenistik kentlere yayıldı. Bazı yerlerde erkek çocukları gibi kız çocukları da okula gittiler. Birçok kent maddi destek sağlayarak kentte doktor bulunmasını sağlandı. Hastalar tıbbi müdahalenin karşılığını ödemek zorunda olsalar da, en azından artık ih-

tiyaçları olduğunda bir doktor bulabileceklerini biliyorlardı. Bağışları ve borçları kentlerin yeni üstünlüklerinin birçoğunu olanaklı kılan zenginler, verdiklerinin karşılığını hemşerileri yurttaşlardan gördükleri saygı ve onurla aldılar. Hatta yardımseverlik zaman zaman uluslararası ilişkileri yumuşattı. Sözgelimi deprem Rodos'u enkaza çevirdiğinde birçok kent Rodoslulara yaralarını sarmaları için yardım yollamaya kralları ve kraliçeleriyle katıldı. Rodoslular bunun karşılığında kendilerine iyilik edenlere büyük saygı gösterdiler.

Yunanlı olmayan zenginler yeni toplumsal hiyerarşiye uyum sağlama sürecinde Yunanlıların yaşam alışkanlıklarını gitgide benimsediler. Sözgelimi Lübnan, Sidonlu (bugün Sayda) Diotimus doğuştan bir Yunanlı olmamasına rağmen adı bir Yunanlı adıydı ve başlıca Yunan sporu olan iki tekerlekli araba yarışlarına katılırdı. Diotimus, Peloponnesos, Nemea'daki saygın Zeus festivalinde düzenlenen yarışa katılmak için buraya gitti. Yarışı kazandığında Yunanistan'da bunu yapan ilk Sidonlu olduğunu ilan eden bir yazıt dikti. Ama zaferini Yunanca ilan etti, çünkü *koine* Yunanca, günümüzün İngilizcesine çok benzeyen bir biçimde Doğu Akdeniz kıyı topraklarının uluslararası dili haline gelmişti. Yunanlı olmayanların Yunancayı kullanmasındaki artış, Helenistik dönem boyunca hükümdarların, maiyetlerinin, kentli üst sınıfların ve düşünürlerin benimsedikleri Yunan örneklerine dayanan uluslararası bir kültürün ortaya çıktığının kesinlikle en iyi işaretidir. Yunanlıların ve Yunancanın Helenistik dünyaya yayılmasının en çarpıcı örneği Afganistan kaynaklıdır. Afganistan'daki Maurya hanedanlığının üçüncü kralı olan ve Budizmi kabul eden Asoka'nın (yk. MÖ 268-232 arasında hükmetti) tebaalarına et yemekten uzak durma gibi Budist özdenetim geleneklerini öğretmek için diktiği resmi yazıtlarda kullanılan dillerden biri Yunancaydı. Hatta Afganistan'ın çok uzaklarında bile Yunanlı olmayanlar artık ilişki içinde oldukları Yunanlılarla anlaşmak için Yunancayı kullanıyorlardı.

Yeni Çağın Yunan Edebiyatı ve Sanatı

Yunanca Helenistik dünyanın dört bir yanında giderek daha fazla kullanılırken, Yunan edebiyatı da yeni yaşam koşullarını yansıtmaya başlıyordu. Özellikle Atina'da MÖ 5. yüzyıl komedyalarını tanımlayan çağdaş sorunlar üzerinde odaklanma ve siyasi liderlere yönelik acımasız saldırılar kent-devletinin dış müdahaleye açık hale gelmesine uygundu. Menandros (yakl. MÖ 342-289) ve Philemon (yakl. MÖ 360-263) günümüz pembe dizilerinden farksız olan yapıtlarında MÖ 5. yüzyıl komedyaları gibi siyasi ve toplumsal sorunları ele almak yerine kurgusal âşıkların sıkıntılarını ve sorunlarını konu alan zamansız olay örgüleri sahnelediler. Bu komedya yordamları öylesine popülerleşti ki daha sonraları Romalı komedya yazarları tarafından birebir taklit edildiler. Her ikisi de Ptolemaiosluların himayesine girmek için İskenderiye'ye gelen Sicilya, Syrakusalı Theokritos (d. MÖ 300) ile Kuzey Afrika, Kyreneli Kallimakhos (yakl. MÖ 305-240) gibi ozanlar bireysel duyguları yapıtlarının ana teması haline getirdiler. Onların şiiri, izleyiciden duygusal bağlantı kurması gibi büyük düşünsel gayret de talep eden yeni bir çığır açtı. Bu şairlerin Homeroscu epiklerin aksine çok kısa olan zarif şiirlerinde kullanıkları imgeleri ve daha karmaşık mitolojik göndermeleri tam olarak yalnızca bu konularda bilgi sahibi olanlar anlayabilirlerdi. Theokritos, kent ile kırsal arasındaki uçurumu, giderek büyüyen gerçekliğe karşılık gelen şiirsel bir duruşu ifade eden ilk Yunanlı ozandı. Theokritos'un şiirinde tasvir edilen köylüler Mısır tarlalarındaki gerçek işçiler değil, idealleştirilmiş manzaralardaki Yunanlılar olsalar da, onun idiller olarak adlandırılan pastoral şiirleri kent çevresi ile kırsal sakinlerinin çoban yaşamı arasındaki kopukluğu vurguladı. Bununla beraber Theokritos'un sanatsal duruşu Ptolemaios krallığındaki kentli yiyecek tüketicileri ile kırsalın yiyecek üreticileri arasındaki temel toplumsal bölünmeyi yansıttı.

Kallimakhos'un çok sayıdaki eserinin konuları Helenistik toplumdaki entelektüel seçkinler ile eğitimsiz kitleler arasındaki bölünmenin altını çizdi. "Sıradan kalabalıktan nefret ediyorum" sözü, bir yazar olarak Kallimakhos'un şiire ve okurlara karşı duruşunu açıkça ortaya koymaktaydı. Kallimakhos'un yapıtlarıyla ile edebiyat alanındaki rakibi Rodoslu Appolloniosunkiler arasındaki benzerlik, düşünsel olarak yalnızca eğitimli seçkinin zevkine uyan bir şiir sanatı talep eden Helenistik gelişmenin altını çizmektedir. Appollonios, Kallimakhos'unki gibi kısa şiirler yerine Jason ve Argonotlar üzerine uzun bir destan yazmasına rağmen, onun dizeleri de ancak edebiyat bilgisi olan okurların paylaşabilecekleri bir bilgelik sergilemekteydi. MÖ 6. ve 5. yüzyılda çoğunlukla zengin hamilerini memnun etmek için yazan daha önceki lirik şairler gibi Helenistik yazarların da faturalarını ödeyen kraliyet ailesinden hamilerinin zevklerini göz önünde tutmaları gerekmekteydi. Bir şiirinde hamisi II. Ptolemaios'u açık açık öven Theokritos, Helenistik edebiyat hamiliği karşılığında ödenen bedeli şöyle açıklar: "*Esin Perilerinin [yani şairlerin] sözcüleri sadakaları karşılığında Ptolemaios'u överler*" (*İdiller*, 17.115-116).

Helenistik krallar düşünsel yaşamı, kraliyetin cömertliğinin ve görkeminin insani ispatı olarak öncellikle düşün insanlarına kraliyet başkentlerine taşınmaları için mali yardımda bulunarak onları desteklediler. Ptolemaioslular İskenderiye'yi Helenistik dünyanın önde gelen düşün merkezi haline getirerek diğer monarklarla girdikleri bu özel rekabeti kazandılar. İskenderiye'de dünyanın ilk bilimsel araştırma kurumunu oluşturdular. Kurumun devasa kütüphanesi göz korkutan dünyadaki bütün kitapları (yani elyazmalarını) toplamak amacındaydı; kütüphane zamanı için muazzam bir sayı olan yarım milyon papirüs barındıracak kadar büyüdü. Kütüphaneye bağlı bir binada işe alınan düşünürler birlikte yemek yiyip şiirin yanında düzyazılar da kaleme alan Kallimakhos'un

Dünyanın Harikaları ve *Avrupa Nehirleri Üzerine* adlı yapıtları gibi bilgi içeren ansiklopediler ürettiler. Bu binanın adı olan (Yunan bilim ve sanat tanrıçaları 'İlham Perilerinin mekânı' anlamına gelen) Müze, bilginin muhafazasını ve ilerletilmesini amaçlayan kurumlara adını vererek bugüne değin varlığını sürdürdü. İskenderiye'deki düşün insanlarının ürünleri olağanüstüydü. Bu düşün insanlarının en iyisi, bıkıp usanmadan yaklaşık dört bin kitap yazdığı için "Pirinç Metanet" takma adı verilen Didymos'du (yakl. MÖ 80-10).

Helenistik dönemden bilinen hiçbir kadın şair kraliyet hamiliğine sahip olamamış gibi görünmektedir. Ama kadınlar Kallimakhos'un ünlü olduğu, aslında mezar yazıtlarında kullanılan kısa şiir tarzındaki epigram yazmada başarılıydılar. Bu çağda epigram en başta aşk olmak üzere geniş bir kişisel duygular çeşitliliğini ifade etme aracına dönüştü. İncelikle dışa vurulan epigramlar, Helenistik dünyanın farklı bölgelerinden kadınların kaleminde varlığını sürdürdü: Peloponnesos, Tegea'dan Anyte, Güney İtalya, Locri'den Nossis ve Karadeniz boğazındaki Byzantion'dan Moero. Onların şiirlerinde, metreslerden saygı duyulan evli kadınlara kadar çeşitli kadınlar alışılmış konular olarak boy gösterdiler. İnsan duygularının derinliğini onların epigramlarından daha iyi aktaran Helenistik edebiyat yoktu. Nossis'in Eros'un (tanrı olarak görülen Aşk'ın) gücü üzerine şiiri bunun en iyi örneğiydi: *"Hiçbir şey Eros'dan daha tatlı değildir. Bütün diğer tatlar ondan sonra ikinci gelir – ağzımdan bal bile damlatsam. Ve bu Nossis şöyle söyler: Afrodit'in öpmediği bilmez onun güllerinin ne tür çiçekler olduğunu"* (*Anthologia Palatina*, 5.170).

Edebiyat alanındaki çağdaşları gibi Helenistik heykeltıraşlar ve ressamlar da sanatlarında bireyin duygularını ön plana çıkardılar. Klasik dönemin sanatçıları konularının yüzlerine çoğunlukla insanlık gerçeğinden daha çok ülkücül durumu temsil eden huzurlu bir dinginlik verirlerdi. Helenistik heykeltıraşlar, aksine, çeşitli sanatsal tarzları kullanarak

duyguları daha doğal biçimde tasvir etmek için uğraştılar. Lysippus'un ünlü Büyük İskender büstü, baş heykelinde genç komutanın tutkulu hayalciliğini yakaladı. Pergamon'daki sanatçısı bilinmeyen bir heykel Attalos'un yağmacı Galatlar karşısındaki 3. yüzyıl tarihli zaferini yenilen bir Galat savaşçısını, galiplerin onu köleleştirmesini engellemek için karısını öldürdükten sonra kendisini hançerlerken göstererek abideleştirdi. Bu sahne Galatların teslim olmak yerine intihar etme ilkelerinin yandaşlarına verdiği acıyı yansıttı. İskender'i Pers kralı Darius'a karşı bir savaşta gösteren büyük ölçekli bir resim benzer şekilde İskender'in derin düşüncelere dalışını ve Darius'un korkutucu ifadesini betimledi. Muhtemelen ya Eretrialı Filoksenos ya da Mısır'dan Helena adlı Yunanlı bir (bilinen ilk kadın ressamlardan) sanatçı resmin duygusal etkisini artırmak için perspektif kurallarına göre çizim, gölgeler arasındaki sert karşıtlıklar ve ışık hareketleri kullandı.

Helenistik heykellerin çekiciliğini tam anlamıyla değerlendirmek için daha önceki Yunan heykelleri gibi bunların da parlak renklerle boyandıklarını unutmamalıyız. 4. yüzyıl heykeltıraşı Praksiteles, söylendiğine göre, en iyi heykellerinin dönemin önde gelen ressamı "*Nikias tarafından boyananlar*" olduklarını belirtmişti (Pliny, *Natural History*, 35.133). Helenistik sanat, klasik sanattan toplumsal bağlamda farklılaştı. Klasik sanat çalışmaları ya kent-devletleri tarafından halka açık sergilenmek ya da zengin kişiler tarafından kendi devletlerine hediye etmek için sipariş edilirlerdi. Artık heykeltıraşlar ve ressamlar eserlerini daha çok kraliyetin ve kraliyet ailesindeki üst tabakadan insanlarla aynı oranda sanatsal zevke sahip olduklarını göstermek isteyen kentli seçkinlerin siparişleri üzerine yapmaktaydılar. Sanatçılar başarılı olmak için zengin hamilerini memnun etmek zorundaydılar ve bu nedenle de Helenistik sanatta ortaya çıkan konu çeşitliliği muhtemelen kralların, kraliçelerin ve seçkinlerin onayladığı bir eğilimi temsil etti. İnsanların birçoğu özel yaşamlarından

üzere geniş bir kompozisyon çeşitliliği içinde betimlenmeleri yönünde ve dolayısıyla yine klasik sanatla karşıtlık içinde olan bu yeni tercihi en iyi heykel sanatı sergiledi. Helenistik heykeltıraşlar erken dönemde bilinmeyen konuları –yabancılar (ölen Galatlı), ayyaşlar, dövülmüş atletler, kırış kırış olmuş ihtiyarlar– işlediler. Çıplak kadın heykeli özellikle gözde hale geldi. Praksiteles'in Knidos kenti için yaptığı çıplak Afrodit heykeli öyle ünlendi ki Anadolu'daki Bitinya'nın kralı Nikomedes daha sonra heykelin ona verilmesi karşılığında Knidos'un bütün devlet borçlarını ödemeyi teklif ettiyse de Knidoslular bu teklifi geri çevirdiler.

Helenistik sanatın en kalıcı yeniliği soyut düşüncelerin heykel çalışmalarıyla betimlenmesiydi. Bu türden heykeller barış ve delilik gibi çeşitli düşüncelerin temsil edilmesi için yapıldılar. New York Limanı'ndaki Özgürlük Heykeli gibi modern heykeller de aynı sanat geleneğine bağlıdırlar. Bundan dolayı modern neoklasik mimari de, Dor ve İyon düzenlerini aynı yapıda cesaretle birleştiren ve Korinth düzenini çiçek bezemeleriyle canlandıran Helenistik dönemin yaratıcı kamu mimarisini taklit etmektedir.

Felsefede ve Bilimde Yeni Düşünceler

Yunan felsefesi Helenistik dönemde daha önce hiç olmadığı kadar geniş bir ilgili kitleye ulaştı. Çalışan yoksul kitlenin felsefecilerin derslerine katılmak için çoğunlukla boş zamanı ve parası olmamasına karşın, nüfusun sayıları giderek artan daha zengin üyeleri felsefe çalışmalarına katıldılar. Aristoteles'in en başarılı öğrencisi Theophrastos (yakl. MÖ 370-285) Atina'da 2.000 kişilik kalabalıklara konuştu. Felsefe çalışanların çoğunun erkek olması devam ettiyse de, artık kadınlar da belirli felsefecilere bağlı grupların üyeleri olabiliyorlardı. Krallar ünlü düşünürleri kendi mahiyetlerine almak için yarıştılar ve Yunanlı göçmenler felsefeye duydukları ilgiyi en uzaktaki yeni Helenistik kentlere bile beraberlerinde

taşıdılar. Sözgelimi, Yunanistan'dan binlerce kilometre uzaklıkta, Afganistan'daki Oxur Nehri üzerindeki bir kentteki arkeolojik kazı, Delphoi'deki Apollon kâhinine atfedilen ahlaki öğüt yazıtlarının yanı sıra bir Yunan felsefe metnini ortaya çıkardı.

Çok az düşünür metafizik üzerinde yoğunlaştı. Bunun yerine filozoflar Platon'un betimlediği maddi olmayan ruhu yadsıyarak ve bu türden diğer kendilikleri göz ardı ederek felsefi maddecilikle ilgilendiler. Felsefi soruşturma artık insanın bağımsızlığını değişim ya da diğer dünyevi olayların etkilerinden koruma merkezliydi. Ayrıca fiziksel dünyanın bilimsel yollardan araştırılması, felsefeden ayrı bir uzmanlık alanı haline gelme yolundaydı. Helenistik felsefenin kendisi de düzenli biçimde üç bağlantılı alana bölündü: Mantık (doğruyu bulma yöntemi), fizik (varlığın doğasına ilişkin temel doğru) ve etik (insanların mantık ve fiziğin bir sonucu olarak mutluluğa ve iyiliğe ulaşmaları gereken yol). Ortaya çıkan yeni felsefi düşünce okullarından en önemlileri Epikurosçuluk ile Stoacılıktı. Epikurosçu ve Stoacı öğretiler daha sonra üst sınıf Romalılar arasında olağanüstü beğenildiler. Helenistik dönemin çeşitli felsefeleri birçok farklı yoldan aynı soruya odaklandılar: İnsanlar için en iyi yaşam tarzı hangisidir? Farklı felsefeler aynı yanıta giden farklı yollar öğütlediler: Birey olarak insanlar dış güçlerin kargaşasından özgürleşmek için kişisel huzura ermelidirler. Bu felsefi amaç, Makedon ve daha sonraki Helenistik krallıkların egemenliklerinin yükselişine eşlik eden siyasi ve toplumsal yaşamdaki değişimleri yaşantılıyan Yunanlılar için özel bir hassasiyet konusuydu. Saldırgan kralların şahsında dışarıdan güçler kent-devletlerinin daha önce sahip oldukları uluslararası alanda eylem özgürlüklerini ellerinden aldılar ve artık bireylerinki gibi kent-devletlerinin kaderleri ve servetleri de bazen vefasız olan uzaktaki monarkların ellerindeydi. İnsan yaşamı ve özgür seçim olanakları her zamankinden daha çok bireylerin

denetimi dışında seyrediyor gibi görünmekteydi. Bu nedenle en azından felsefe yapmaya zaman ayrılabilecek kadar zengin olanlar için Helenistik çağın sıkıntı yaratan yeni yaşam koşullarına kişisel, özel yanıtlar aramak anlamlıydı.

Epikurosçuluk adını, takipçilerini Atina'da yemyeşil bir bahçenin ortasındaki bir evde ağırlayan (bundan dolayı resmi olmayan okulunun adı Bahçe olan) kurucusu Epikuros'tan (MÖ 341-271) aldı. Epikuros'un yönetimi altında yürütülen felsefe çalışmaları daha önceki geleneklerle karşıt bir yeni topluluk biçimini temsil etti, çünkü o kadınları ve köleleri grubunun düzenli üyeleri olarak kabul etti. Epikuros'un sevgilisi Leontion'un Theophrastos'un düşüncelerini eleştiren incelemesinden dolayı adı kötüye çıkmıştı. Epikuros insanların haz peşinde koşmaları gerektiğine inandı. Ama Epikuros haz peşinde koşmayla genelde beklenilen şeyi ifade etmemekteydi. Epikuros doğru hazzın, acının, sıradan bir varoluşun gündelik kargaşasının, ihtiraslarının ve arzularının yarattığı "huzursuzluğun yokluğu"ndan oluştuğunu ısrarla belirtti. Bu ruh dinginliğini en iyi sıradan dünyanın kaygılarından yalıtılmış bir arkadaş topluluğunda sürdürülen sade bir yaşam sağlayabilirdi. Bu öğreti, kent-devletinin siyasetine katılmaları için zengin erkeklere ve kamuya açık dini kültlere katılmaları için aynı sınıftan kadınlara ihtiyaç duyan Yunan yurttaşlığı idealine ciddi bir meydan okumayı temsil etti.

Epikuros insanların her şeyden önce ölüm korkusundan uzaklaşmaları gerektiğini düşündü. Bütün maddeler, daha önce Demokritos ve Leukippos'un kuramlaştırdığı gibi rastgele hareket eden çok ufak atomlardan oluştuğu için ölüm yalnızca bedenin atomlarının acı vermeyen dağılışıydı. Dahası insanın bütün bilgisi ampirik olmalıydı, yani deney ve algıdan çıkarılmalıydı. İnsanların çoğunun tanrıların işi olarak gördüğü gök gürültüsü gibi görüngüler tanrıların dünyaya müdahalelerinin sonuçları değildiler. Tanrılar insanların ilişkilerini umursamaktan uzakta, mükemmel bir dinginlik

içinde yaşarlar. Dolayısıyla insanların yaşamda ve ölümde tanrılardan korkmaları için bir nedenleri yoktur.

Stoacılık bireylere farklı, daha az yalıtımcı bir yol tavsiye etti. Stoacılar adlarını öğretilerini tartıştıkları Atina'daki Resimli Stoa'dan aldılar. Stoacılığı Kıbrıs, Kition'dan Zenon kurduysa da, onu kapsamlı bir yaşam rehberi haline Anadolu, Kilikya'dan Khrysippos getirdi. Stoacılar insanların erdem peşinde koşmayı amaçları kılmaları gerektiğine inandılar. Erdemin, kişinin kendisini kader maskesi ardından bütün varoluşu yöneten kutsal inayetin rasyonel gücü evrensel Doğayla uyumlu kılmasından oluştuğunu söylediler. "Mükemmel" sağduyu, adalet, cesaret ve ılımlılık erdemlerini gerektiren uyuma giden yolu bulmak için deneyim kadar akıl da kullanılmalıydı. Stoacılara göre Zenon'un ve Khrysippos'un öğretileri hem erkekler hem de kadınlar için geçerliydi. Zenon tartışmalı yapıtı *Politeia*'da ideal, felsefe aracılığıyla yönetilen toplumda kadınlar ile erkekler arasındaki gereksiz ayrımları ortadan kaldırmanın bir yolu olarak herkesin birörnek kıyafet giymesini bile önermişti.

Stoacıların olan her şeyden kader sorumludur inancı, insanların gerçekten özgür iradeye sahip olup olamayacakları sorusunu gündeme getirdi. Stoacı düşünürler bu temel soruya en ustalıklı akıl yürütmeyi kullanarak sadece amaçlı eylemin anlamı olduğu yanıtını verdiler. Bu nedenle bir Stoacının, sözgelimi, siyasete katılarak kötülüğe karşı harekete geçmesi gerekir. Kendi başına iyi olan doğa, kötülüğün olmaması halinde erdemin de bir anlamı kalmayacağından ötürü engellenmemişti. Aslında yaşamda önemli olan sonuç için, değil iyi için çabalamaktı. Dahası Stoacı olmak acıya ve kedere metanetle katlanırken arzudan ve öfkeden uzak durmak anlamına gelmekteydi. "Stoacı" sözcüğünün günümüzdeki anlamını biçimlendiren de bu tutumdur. Stoacı, katlanma ve özdenetim aracılığıyla dinginliğe kavuşurdu. Ölümden korkulmamalıydı, çünkü Stoacı, hayatlarımızı mevcut hayat-

larımızla aynı biçimde tekrar tekrar sonsuz sayıda yaşayacağımıza inanırdı. Bu tekrarlanan dünya belirli aralıklarla ateş tarafından yıkıldığı ve ardından büyük yangından sonra yeniden biçimlendirildiği için meydana gelmekteydi.

Diğer düşünce okulları Platon ve Pythagoras gibi daha önceki felsefe önderlerinin çalışmalarını sürdürdüler. Kuşkucular ve Kinikler gibi başka okullar kendilerine özgü bir yol izlediler. Kuşkucular da Epikurosçuların kişisel dinginlik durumunu amaçladılar, ama onlar bunu tamamen farklı bir varsayıma dayandırdılar. Kuşkucular Peloponnesos, Elis'den Pyrrhon'un (yakl. MÖ 360-270) öğretilerini izleyerek insan duyuları dünya hakkında çelişkili enformasyonlar verdiği için herhangi bir şeyin bilgisini kuşkulardan arındırmanın olanaksız olduğuna inandılar. Bütün yapabileceğimizin gerçekliğine ilişkin yargıyı askıya alırken şeylerin görünüşlerine güvenmek olduğunda ısrar ettiler. Pyrrhon'un düşüncesi Büyük İskender'in arkadaş çevresindeyken tanıştığı Hintli çileci bilge insanlardan etkilendi. Kuşkuculuğun temel önermesi kaçınılmaz olarak herhangi bir öğreti bütünlüğünü olanaksızlaştırdı.

Kinikler özellikle zenginlik ve ekonomik refah olmak üzere sıradan yaşamın bütün göreneklerini dikkat çeken bir biçimde reddettiler. İnsanların bunun yerine tamamen kendine yeten bir yaşamı amaçlamaları gerekirdi. Doğal olan şey iyiydi ve hiç kimsenin önünde utanmadan yapılabilirdi; hatta bu düşünceye göre sözgelimi herkesin önünde tuvaletinizi yapmanız ve cinsel ilişkiye girmeniz kabul edilebilirdi. Kiniklerin her şeyden önce rahat bir yaşamın zevklerini ve lükslerini küçük görmeleri gerekirdi. "Köpek gibi" anlamına gelen Kinik adı* bu çileci ve alışılmadık yaşam tarzına ilişkin yaygın düşünceleri yansıttı. İlk Kiniklerin en ünlülerinden biri olan Karadeniz, Sinop'tan Diogenes (yakl. MÖ 400- yakl. 325)

---

* Yunanca "Kynik" sözcüğü "kyon"dan (Eski Yunancada *kyon* köpek; *kynikos* köpeksi, köpek gibi olan demektir) gelmektedir. Kaynak: *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları. (Çev. n.)

ödünç giysiyle dolaşmasıyla ve büyük bir küpte uyumasıyla ünlüydü. MÖ 4. yüzyıl sonlarının kadın Kiniki Hipparkhia neredeyse Diogenes kadar kötü bir üne sahipti. Hipparkhia Aristofanes'in *Bulutlar* adlı oyununun doruk noktasını oluşturan baba ile oğul arasındaki bölümü anımsatan izleyen savla Theodoros adlı sevimsiz, tanrıtanımaz felsefi rakibinin hakkından gelmişti: *"Theodoros tarafından yapılmışsa yanlış olmayacağı düşünülen şey Hipparkhia tarafından yapılırsa da yanlış olduğu düşünülemez. Bu durumda Theodoros kendisine vurduğunda, yanlış yapmamaktadır. Bundan dolayı Hipparkhia Theodoros'a vurduğunda, yanlış yapmamaktadır."* (Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 6.97)

Helenistik dönemde bilim, felsefeden giderek daha fazla ayrılmasının yararını gördü. Aslında, tarihçiler Helenistik dönemi antik bilimin Altın Çağı diye adlandırdılar. Düşüncenin ve buluşun bu serpilişine çeşitli etkenler katkıda bulundu: İskender'in keşif seferleri dünyanın boyutuna ve farklı özelliklerine karşı ilgi uyandırdı ve bu konudaki bilgiyi artırdı, kraliyet hamiliği bilim insanlarına mali destek sağladı ve bilim insanlarının İskenderiye'de toplanması seyahat ve iletişim çok zor olduğundan başka türlü gerçekleşmesi olanaksız olan verimli düşünce alışverişini destekledi. En büyük ilerlemeler geometri ve matematik alanlarında görüldü. MÖ 300 civarlarında İskenderiye'de öğretmenlik yapan Eukleides (Öklit) iki ve üç boyutlu uzayda devrimci ilerlemeler gerçekleştirdi. Eukleidesçi geometri ününü ve yararlılığını günümüzde de sürdürmektedir. Syrakusalı Arkhimedes (Arşimet) pi sayısının yaklaşık değerini hesaplayan ve çok büyük sayıları kullanmak için bir yol bulan bir aritmetik bilginiydi. Arkhimedes ayrıca hidrostatiği (sıvıların dengesini inceleyen bilimi) ve suyu yükseğe çıkarmak için burgu benzeri mekanik aygıtlar icat etti. Günümüzün "Evreka" nidası, Arkhimedes'in hamamda bir problemin çözümünü bulduğunda sevinçle "buldum" (Yunanca *heu-*

ereka) diye bağırmasını ölümsüzleştirmektedir (Vitruvius, *Mimarlık Üzerine 9*, önsöz 10).

Helenistik matematiğin zengin içeriğinin, karmaşık hesaplamalar gerektiren diğer alanlara da faydası oldu. Samoslu Aristarkhos MÖ 3. yüzyılın başlarında yerin, göründüğünden daha büyük ve daha uzakta olduğunu da tespit ettiği güneşin etrafında döndüğünü kuramlaştırarak ilk defa doğru bir güneş sistemi modeli önerdi. Daha sonraki gökbilimcilerin yer için öne sürdüğü yörüngeye dayanan hesaplamalar, gökcisimlerinin gözlemlenen konumlarına uymadığından Aristarkhos'un güneş merkezli modelini geleneksel yer merkezli model lehine reddetti. Aristarkhos anlaşılabilir bir hata yapmıştı: elips bir yörünge yerine dairesel bir yörünge öngörmüştü. Güneş merkezli sistemin doğruluğu modern gökbilimin kurucusu Polonyalı gökbilimci Copernicus (Kopernik) tarafından dokuz yüzyıl sonra kabul edilecekti. Kyreneli Eratoshenes matematiksel gökbilime öncülük etti. Eratoshenes birbirlerinden hayli uzak ama aynı yükseklikteki yapıların gölgelerinin uzunluğunu aynı anda ölçerek yerin çevresini şaşırtıcı bir kesinlikle hesapladı. Daha sonraki dönemlerde özellikle de başta MS 2. yüzyılda İskenderiye'de çalışan gökbilimci ve coğrafyacı Ptolemaios olmak üzere antik bilim insanları, Helenistik araştırmacıların detaylandırdıkları doğal dünya imgesini geliştirecek ve sadeleştirecek olmalarına rağmen, temel düşünceler bilimsel düşüncedeki egemenliklerini modern bilimin gelişimine değin sürdürdü.

Antik teknolojinin dayattığı ölçüm sınırlamaları göz önüne alındığında, Yunan bilimi olabileceği oranda nicelikseldi. Kesin bilimsel deney olanaksızdı çünkü antik zamanlarda çok kısa zaman aralıklarının kesin ölçümü için yeterli teknoloji bulunmamaktaydı. Çok küçük niceliklerin ölçülmesi de olanaksızdı. Ama bu zorluklara rağmen buluş ruhu hüküm sürdü. İskenderiyeli Ktesibios hava basıncıyla çalışan makineler icat etti. Ktesibios basınç bilimini bulmasının yanı sıra çalışan bir

su pompası, suyla çalışan bir org ve ilk doğru su saatini yaptı. Ktesibios'un MS 1. yüzyıldan İskenderiyeli hemşerisi Hero buharla çalışan dönen bir küre inşa ederek Helenistik mekanik yaratıcılık geleneğini sürdürdü. Olasılıkla metal boruları, bağlantı parçalarını ve vidaları üretecek metalurji teknolojisi henüz gelişmediği için bu buluş kullanılabilir buhar makineleriyle sonuçlanmadı. Helenistik dönemin mühendislik maharetinden, modern dünyada olduğu gibi askeri teknoloji için de yararlanıldı. Krallar güçlü mancınıklar ve surlu kentlerin savunmalarını yıkabilecek çok katlı, yüksek, tekerlekli kuşatma kuleleri tasarlamaları için mühendisleri işe aldılar. Teknolojinin askeri amaçlı olmayan en ünlü büyük ölçekli uygulanışı, İskenderiye'deki liman için 91 metre yüksekliğinde bir deniz feneri (Pharos) inşa edilmesiydi. Odunla yakılan büyük bir ateşin ışığını yansıtmak için parlatılmış metal aynalar kullanan deniz feneri, denizin çok uzak noktalarına kadar ışık saçardı. Hayranlık içindeki denizciler onu dünya harikalarından biri olarak kabul ederlerdi.

Helenistik bilimdeki gelişmelere ilham veren ilerleme ruhuna tıp da katkıda bulundu. Yunanlılar ile Yakın Doğu halkı arasındaki ilişkinin bu dönemde artması, Mezopotamya uygarlıklarının ve Mısır'ın tıp bilgisini Batı'da daha iyi bilinir kıldı ve insan sağlığının ve hastalıkların daha iyi anlaşılması için itici güç oldu. MÖ 325 civarında Koslu Praksagoras hastalığın teşhisinde insan nabzını ölçmenin önemli olduğunu buldu. Hemen ardından İskenderiye'de çalışan Khalkedonlu Herofilos, Batı'da insan kadavraları üzerinde incelemeler yaparak anatomi araştırması yapan ilk bilim insanı oldu. Herofilos'un türettiği ince bağırsağın bir parçası olan "on iki parmak bağırsağı" gibi terimler günümüzde halen kullanılmaktadır. Anatomiyi anlamada sağlanan Helenistik ilerlemelerin arasında sinirin ve sinir sisteminin bulunması da vardır. Bununla beraber anatomi bilgisi insan fizyolojisi bilgisini geride bıraktı. İnsan sağlığı bedendeki

dört suyuğun ya da sıvının dengesine dayanır şeklindeki eski düşünce fizyolojide egemen kuram olarak kaldı. Dört suyuğun doğru oranı sağlandığı sürece kişi sağlıklıydı – "iyi suyuk" içindeydi. Hastalığın suyukların dengesizliğinin sonucu ortaya çıktığı kabul edildiğinden doktorlar suyukların arasındaki dengeyi kurmak için çeşitli ilaçlar, diyetler ve egzersiz programları içeren reçeteler yazdılar. Ayrıca hastalardan kan alınmasının suyukların yeniden dengelenmesine yardımcı olabileceğine inandılar. Bu uygulama tıpta MS 19. yüzyıla değin sürdü. Kadınlarda birçok hastalığa yanlış bir biçimde bedende dolaşabildiğine inanılan rahmin yer değiştirmesinin neden olduğu teşhisi konuldu.

Helenistik Dinler

Helenistik düşün yaşamını tanımlayan bilginin yayılması ve çeşitlenmesi dini pratiklerin artan çeşitliliğiyle bir tezat oluşturdu. Yunan dininin geleneksel kültleri yaygınlıklarını koruduysalar da, iktidardaki kralları tanrılaştıranların yaptığı gibi yeni kültler yeni siyasal ve toplumsal koşullara yanıt verdiler. İnsanlara şifa veren Yunan tanrısı Asklepios kültü ya da Mısır tanrıçası Isis'in gizem kültü gibi yerel öneme sahip ve daha önceden varolan kültler bütün Helen dünyasında öne çıkacak kadar yayıldılar. Birçok durumda Yunan kültleri ile Doğu Akdeniz'in yerel kültleri karşılıklı bir etkileşim süreci içerisinde özdeşleşmeye ve kült törenlerini paylaşmaya başladılar. Geleneklerin birbirine karışmasının nedeni özünde çeşitli kültlerin insan yaşamının güçlüklerine çare sunan varsayımları paylaşmak için bulunmalarıydı. Birbirlerine karışmadıklarında yerel kültler ile Yunan kültleri yan yana varoldular. Sözgelimi, Mısır'ın Faiyum bölgesindeki köylüler, Yunan tanrılarına saygı gösterirken, geleneksel timsah tanrılarına tapınmayı ve onların ölülerini eski tarzda mumyalamayı sürdürdüler. Çoktanrılı din geleneğini izleyen bir halk hem eski kültlere hem de yeni kültlere tapabilirdi.

Farklı Helenistik kültler ortak bir kaygıyı kuşattıkları ölçüde Helenistik felsefenin öne çıkan temalarını anımsadılar: birey ile Kader ya da Kısmetin öngörülemez, denetleyici gücü olarak kabul edilen şey arasındaki ilişki. Yunan dini bu kaygıyı bir düzeyde daima giderdiyse de, Peloponnesos Savaşı'yla birlikte başlayan Yunan tarihinin kaotik seyri insanın varoluşunun öngörülemez boyutlarını her zamankinden daha fazla ön plana çıkardı. Yine de gökbilim alanında kaydedilen ilerlemeler evrenin gökküresinin matematiksel kesinliğini ortaya koymuştu. Dinsel deneyim şimdi göksel düzen ile yerdeki yaşamın biçimsiz kaosu arasındaki gözle görülür karşıtlığı anlamlı kılmak zorundaydı. Bu boşluğu dolduran popüler bir yaklaşım, tanrılar olarak düşünülen yıldızların ve gezegenlerin hareketlerinden çıkarılan öğütler için yıldız falcılığına güvendi.

Bir başka yaklaşımda halkın inandığı Helenistik kültlerin tanrıları dindarlara Kader ya da Kısmetin acımasız hilelerinden korunma önererek çeşitli türden kurtuluş sözleri verdiler. Bu çeşitli kurtuluşlardan biri artık hükümdar kültü diye bildiğimiz kutsal statüye sahip güçlü hükümdarlardan beklendi. Bu kültler büyük iyiliklerin karşılığında teşkil edildiler. Sözgelimi Atinalılar, yaşayan Makedonlar Antigonos ile oğlu Demetrios kente olağanüstü hediyeler bağışlayıp (başka bir Makedonyalı komutan tarafından on beş yıl önce uygulamadan kaldırılan) demokrasiyi yeniden kurduklarında onları kurtarıcı tanrılar olarak tanrılaştırdılar. Çoğu hükümdar kültü gibi bu da hem kendiliğinden bir şükranı hem de başka lütuflar koparma umuduyla hükümdarlara dalkavukluk etme arzusunu ifade etti. Bir kural olarak Antigonos kralları Makedonya'da kendi onurlarına kutsal külte sahip değillerdi, ama Ptolemaios ve Selevkos krallıklarında birçok kent kralları ve kraliçeleri için hükümdar kültleri tesis etmişlerdi (Ptolemaios kralı ve kraliçesi antik Mısır dinin gelenekleriyle uyumlu biçimde tanrı olarak da görüldüler). Mısırlı rahiple-

rin MÖ 238'de diktikleri bir yazıt tanrısal bir kral ile kraliçeye uygun nitelikleri açık bir biçimde sıralar: *"III. Ptolemaios ile hem kızkardeşi hem de karısı olan Kraliçe Berenike, İyiliksever Tanrılar... iyi bir yönetim gösterdiler... ve [bir kuraklığın ardından] halkın kurtuluşu için gelirlerinin büyük bir kısmını bağışladılar... tahıl ithal ederek Mısır halkını kurtardılar"* (OGIS 56).

İnsanlara şifa veren tanrılar kaygılı bireylere korumanın bir başka biçimini önerdiler. Hippokrates'in MÖ 5. yüzyılın sonunda Ege adası Kos'da bir tıp okulu kurmasından itibaren bilimsel Yunan tıbbı, hastalıklar için doğaüstü nedenler ve tedaviler önerilmesi anlayışını reddetti. Buna rağmen Helenistik dönemde hastalık ve yara için mabetlerinde şifa dağıtan Apollon'un oğlu Asklepios kültüne halkın desteği arttı. Asklepios'un mabetlerinde yardım etmesi için ona yalvaranlar rüyalarında tanrının şifa veren tedavi reçetelerini görmek için özel yatakhanelerde uyudular. Tanrının reçeteleri çoğunlukla diyet ve egzersiz içerseler de, minnettar hastaların diktikleri çok sayıdaki yazıt, hasta uyurken tanrının mucizevi tedaviler ve ameliyatlar yaptığına tanıklık etti. İzleyen örnek çok tipiktir: *"Atinalı Ambrosia'nın tek gözü kördü... [mabetteki yazıtlarda anlatılan] tedavilerle akıl almaz ve olanaksız oldukları için alay etti. Ama uyuduğunda bir düş gördü; tanrının yanında durduğunu düşündü... tanrı hasta gözü yardı ve ilaç sürdü ... Günü geldiğinde Ambrosia tedavi olmuştu"* (IG4, 2. Baskı, 1, no: 121.IV).

Kimi kültler, dünyevi ve fiziksel kurtuluşun anahtarı olarak gizli bilgi sundular. Fiziki tehlikelerden korunma, ruhsal tehlikelerden ya da öbür dünyadan daha çok kaygı vericiydi. Yine de Eleusis'deki Demeter'in gizemleri bu kaygılara seslenmeyi sürdürdü. Yunan tanrısı Dionyssios'un ve özellikle Mısır tanrıçası Isis'in gizem kültleri bu dönemde rağbet gördü. Suriyeli Atargatis ve Anadolu, Frigyalı ve Liyalı Kybele (Büyük Anne) gibi Isis de kültü neredeyse Helenistik dünyanın tamamına yayılmış bir tanrıçaydı. İsis İskenderiye'de

onun için resmi bir ikametgâh inşa eden Kral I. Ptolemaios'un hamiliğinde halkın gözdesi haline geldi. I. Ptolemaios ayrıca Mısır tanrısı Osiris'i işi eşi İsis'e hizmet etmek olan yeni tanrı Sarapis olarak bir Yunan kalıbında yeniden biçimlendirdi. Akdeniz'in en gözde kadın tanrıçası olan İsis'in kültü Yunan öğeleri barından Mısır dinin özelliklerini cisimleştiren ayrıntılı ritüeller ve festivaller içerdi. İsis'in takipçileri, görünüşe göre, kişisel arınmaya olduğu kadar Kaderin ya da Kısmetin insan yaşamı üzerindeki şeytani etkilerinin üstesinden gelirken tanrıçanın yardımına ulaşmayı da umdular.

Yunan dinin popülerliklerini koruyan geleneksel tanrılarının yanında Isis gibi aslen Mısırlı olan bir tanrının Yunanlılar (ve daha sonraları Romalılar) arasında büyük bir popülerlik kazanması Helenistik dünyanın kültürel çapraz döllenmesinin en iyi kanıtıdır. Aynı ölçüde çarpıcı olan Yunan dilinin ve Yunan kültürünün birçok boyutunun özellikle Filistin dışında, İskenderiye gibi Helenistik kentlerde büyük topluluklar oluşturanları başta olmak üzere Yahudiler tarafından benimsenmesiydi. Hatta, söylentiye bakılırsa Kral II. Ptolemaios'un isteği üzerine Tevrat 3. yüzyılın başında İskenderiye'de Yunancaya çevrilmişti. Helenleşen Yahudiler geleneksel Yahudiliği tanımlayan ritüel yaşam pratiklerini ve alışkanlıklarını korudular ve Yunan tanrılarına tapmayı reddettiler. Helenistik siyaset ve kültür Filistin'deki Yahudi topluluğunu da etkiledi. Ptolemaiosluların Mısır'daki büyük krallığı ile Selevkosların Suriye'deki krallığı arasında sıkışan Filistin MÖ 3. yüzyılda Ptolemaiosluların ve MÖ 2. yüzyılda Selevkosların askeri ve siyasi denetimi altına girdi. Her iki hanedanlık da Yahudilerin Kudüs'teki en yüksek rahibin siyasi liderliği altında atadan kalma geleneklerine göre yaşamlarını sürdürmelerine izin verdi. 2. yüzyıl Filistin'inde Yahudiler arasında geleneksel Yahudilikle uyumlu Yunan etkisinin miktarı konusunda iç anlaşmazlık baş gösterdi. Selevkos kralı IV. Antiokhos (MÖ 175-163 arasında hükmetti)

en yüksek rahipliği devralan Kudüs'teki aşırı Helen yanlısı Yahudi grup lehine anlaşmazlığa müdahale etti. Antiokhos 167'de ana Yahudi mabedini taptığı Suriye tanrısı Baal Şamen için bir tapınağa dönüştürdü ve Sebt ve sünnet gibi Yahudilik ritüellerinin uygulanmasını yasa dışı ilan etti. Yeuda Makabi'nin öncülük ettiği ayaklanma, 25 yıl süren bir savaşın ardından Selevkoslardan Yahudi bağımsızlığını kazandı. Makabi Ayaklanması'nın en ünlü olayı Kudüs'teki tapınağın geri alınması ve Yahudi tanrıya ibadet için yeniden tahsis edilmesiydi. Bu tarihten beri Yahudiler Hanukka (Işıklar) bayramında bu olayı bir zafer olarak kutluyorlar. Yunan kültürünün güçlü gelenekleri çok eskilere dayanan Yahudileri kendisine çekmesi, Helenistik dünyadan birçok halkı –çok uzaklarda olsalar bile– etkileyen dönüşümlerin çarpıcı bir örneğini oluşturur.

Helenistik dünyanın çeşitliliği daha çok yeni olanı kuşattı. Krallıkların oluşması Yunan dünyasının siyasi haritasını ve dinamiklerini yeniden biçimlendirdi. Yunan dünyasının yeni krallıklarının kraliçeleri klasik Yunan kent-devletlerinin kadınlarından daha büyük servetleri ve statüleri yönettiler. Filozofları dış dünyanın karmaşasına ve sorunlarına rağmen kendileri için kişisel dinginlik yaratabilecekleri düşünce ve eylem yordamları aradılar. Helenistik dünyanın bilim insanları ve doktorları doğal dünyada ve matematikte uygulamalı teknolojiden çok soyut bilgiye katkıda bulunan yeni buluşlar gerçekleştirdiler. Yeni dini kültlerin ritüelleri ve inançları ibadet edenleri Kaderin tehlikelerinden koruma ve tanrıyla daha kişisel ilişki kurma amaçlıydılar. Yunan kültürünün taşındığı genişleyen dünyadaki bu yeni gelişmelerin ortasında çoğunluğun gündelik yaşamının temel ayırt edici özellikleri –bedensel emek, yoksulluk ve maddi ve toplumsal kişisel gelişim için sınırlı fırsat– bu tarihsel dönem boyunca neredeyse hiçbir değişime uğramadı. İnsanların çoğu zamanlarının büyük bir kısmını tıpkı ataları gibi tarlalarda,

bağlarda, otlaklarda, el sanatı atölyelerinde ve pazarlarda çalışarak geçirdiler. Bu durum, Antik Yunan tarihinin en kalıcı sürekliliğiydi.

Okuma Önerileri

Araştırma kütüphanelerindeki meslek dergilerine genelde ulaşamayan bu kitabın öngörülen okuruna yardım etme amaçlı olan bu liste, yalnızca İngilizce kitapları ya da kitaplarda derlenen makaleleri içermektedir. Bu nedenle liste konuyla ilgili malzemenin büyük bir bölümünü kapsamamaktadır; önerilen kitapların kaynakçaları ayrıca başka ilgi alanlarını da içermektedir. Çeviri antik kaynakların bazıları listeye ilginç olabilecekleri, kütüphanelerde ve kitapevlerinde ulaşılabilecekleri umuduyla dahil edildi. *Cambridge Ancient History* (2., 3. baskı, 1-7. ciltler/*Cambridge Antik Tarih*) elinizdeki kitabın kapsadığı dönemi ele alan standart bir bilimsel araştırmayı sunmaktadır.

Eski Kaynak Metinlerin Çeviri Derlemeleri

Austin, M. M. (der.), *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation* (Cambridge, 1981). Belgelerden, yazıtlardan ve edebiyattan alıntılardan oluşan bir derleme; ayrıca giriş ve açımlamalar var.

Burstein, Stanley M. (der.), *Translated Documents of Greece and Rome*, 3. cilt, *The Hellenistic Age from the Battle of Ipsos to the Death of Kleopatra VII* (Cambridge, 1985). MÖ 301 ile MÖ 30 arasından kalma belgelerden ve yazıtlardan bir alıntı derlemesi.

Crawford, Michael ve David Whitehead. *Archaic and Classical Greece: A Selection of Ancient Sources in Translation* (Cambridge, 1983). Belgelerden, edebiyattan ve tarihi belgelerden bir alıntılar derlemesi; ayrıca giriş ve açımlamalar var.

Dillon, Matthew ve Lynda Garland. *Ancient Greece: Social and Historical Documents from Archaic Times to the Death of Socrates* (Londra, 1994).

Fornara, Charles W. (der.), *Translated Documents of Greece and Rome*, 2. baskı, 1. cilt, *Archaic Times to the End of the Peloponnesian War* (Cambridge, 1983). MÖ 403'e kadarki belgelerden ve yazıtlardan bir alıntılar derlemesi.

Harding, Phillip, (der.) *Translated Documents of Greece and Rome*, 2. cilt, *From the End of the Peloponnesian War to the Battle of Ipsus* (Cambridge, 1985). MÖ 403 ile MÖ 301 arasındaki belgelerden ve yazıtlardan bir alıntılar derlemesi.

Lefkowitz, Mary R. ve Maureen B. Fant. *Women's Life in Greece ve Roma: A Source Book in Translation* (Baltimore, 1982). Kadınların yaşamlarının birçok boyutuyla ilgili belgelerden ve edebiyattan bir alıntılar derlemesi.

Birinci Bölüm

Barber, Elizabeth Wayland. *Women's Work: The First 20,000 Years: Women, Cloth, and Society in Early Time* (New York, 1994). Kadınların tarihöncesi zamanlardaki kumaş tasarımındaki ve üretimindeki önemini irdeleyen bir çalışma.

Burkert, Walter. *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, çev. Peter Bing (Berkeley ve Los Angeles, 1983). Yunan dinindeki hayvan kesme ritüelinin kökenlerini tarih öncesi avcıların deneyimlerinde bulan bir araştırma.

Carrington, Dorothy. *The Dream-Hunters of Corsica* (Londra, 1994). Korsika büyücülüğünün ölümle ilişkisinin kökenlerinin tarihöncesinin avcı toplayıcılarının dini inançlarında yattığını savunan Korsika büyücülüğü üzerine bir araştırma.

Childe, V. Gordon. *The Dawn of European Civilization*, 6. baskı (New York, 1958). Avrupa'da uygarlık Yakın Doğu'dan yayılan teknoloji sayesinde gelişti yollu kuramın en ünlü örneği olması nedeniyle etkili bir çalışma.

Cunliffe, Barry (der.), *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe* (Oxford, 1994). Tarihöncesi Yunan'ı hakkında Yontma Taş döneminden Tunç Çağı'na kadar bilgi sunan bir araştırma.

Ehrenberg, Margaret. *Women in Prehistory* (Norman, Okla., 1989). Kadınların Yontma Taş Çağı ile Demir Çağı arasında tarımın gelişmesine bulundukları katkılar ve Avrupa'daki toplumsal statüleri üzerinde odaklanan bir araştırma.

Fagan, Brian M. *People of the Earth: An Introduction to World Prehistory*, 6. baskı. (Glenview, 111., 1989). Tarihöncesi antropolojisine bir giriş.

–*The Journey from Eden: The Peopling of our World* (Londra, 1990). İnsanların Afrika'dan dünyanın geri kalanına yayılışının arkeolojik ve fosil bulgularını inceliyor.

Gimbutas, Marija. *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 B.C.: Myths and Cult Images*, Gözden geçirilmiş baskı. (Berkeley ve Los Angeles, 1984). Yazarın Cilalı Taş Çağı Avrupa'sının yerel kültürünün ana merkezli doğasına ilişkin kuramının yenilenmiş bir sunumu.

Knapp, A. Bernard. *The History and Culture of Ancient Western Asia and Egypt* (Belmont, Calif., 1988). Tarihöncesi zamanlardan MÖ 4. yüzyıla kadar uzanan bir giriş.

Lerner, Gerda. *The Creation of Patriarchy* (Oxford, 1986). Patriarkal antik uygarlıkların olası kökenlerini araştırıyor.

Pantel, Pauline Schmirt, (der.) A *History of Women in the West*, 1. cilt, *From Ancient Goddesses to Christian Saints* (Cambridge, Mass., 1992). Bachofen'un ana erkillik kuramından Platon'un ve Aristoteles'in cinsellik felsefelerine uzanan geniş ve kapsamlı bir araştırma.

Piggott, Stuart. *The Earliest Wheeled Transport from the Atlantic Coast to the Caspian* Sea (Ithaca, 1983). Avrupa'yı tekerleğin bulunmasına ve atın evcilleştirmesine götüren 'teknik patlama'yı bütün boyutlarıyla ele alan bir çalışma.

Renfrew, Colin. *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe* (Cambridge, 1979). Tarihöncesi Avrupa'sındaki değişimi Yakın Doğu'dan teknolojinin yayılmasına bağlayan kuramın aksini gösteren radyokarbon tekniğine bir giriş.

Tringham, Ruth. *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe, 6000-3000 B.C.* (Londra, 1971). Kültürel değişimin nedenlerini hem

teknolojinin dışarıdan yayılmasını hem de bağımsız yerel buluşu dikkate alarak araştıran bir inceleme.

İkinci Bölüm

Bernal, Martin. *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, 1. cilt, *The Fabrication of Ancient Greece, 1785-1985*, ve 2. cilt, *The Archaeological and Documentary Evidence* (New Brunswick, N.I., 1987 ve 1991). Araştırmanın ilk ciltleri Yakın Doğu'nun Yunan kültürüne katkısının çok küçümsediğini savunuyor ve Yunanistan'ın MÖ 2. binyılda Mısır tarafından sömürgeleştirildiğini iddia ediyor.

Biers, William R. *The Archaeology of Greece*, 2. baskı. (Ithaca, N.Y., 1996). Antik Yunan'dan maddi bulgular üzerine iyi resimlendirilmiş bir araştırma.

Blundell, Sue. *Women in Ancient Greece* (Cambridge, Mass., 1995). Kadınların rollerinin, ideallerinin ve kaygılarının mitle ve Homeros'la başlayan tarihi.

Chadwick, John. *The Mycenaean World* (Cambridge, 1976). Tunç Çağı Yunan'ına bir giriş.

– *Linear B and Rdated Scripts* (Londra, 1987).Tunç Çağı Ege'sinin çözümlenemeyen yazılar bulmacası ve Miken yazısının bulunuşunun ve çözümlenişinin öyküsü.

Dickinson, Oliver. *The Aegean Bronze Age* (Cambridge, 1994). Yakl. MÖ 3000-1000 arası dönemi Ege'sinden bulguları ele alan, konulara göre düzenlenmiş bir araştırma.

Drews, Robert. *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton, N. J., 1988), Hint-Avrupa istilalarının yaygın biçimde varsayılandan erken meydana geldiği ve Hint-Avrupa gücünün savaş arabaları savaşına dayandığı sonucuna ulaşan Hint-Avrupalıların Ege'ye ve Yakın Doğu'ya nüfuzunun bulgularının çözümlemesi.

–*The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 s.c.* (Princeton, N.J., 1993). Askeri güçleri savaş arabalarına dayanan Tunç Çağı krallıklarını paralı piyade askerlerin devirdiğini savunan bir çalışma.

Fitton, J. Lesley. *The Discovery of the Greek Bronze Age* (Cambridge, 1995). Tunç Çağı Yunanistan'ı arkeoloji araştırmalarının renkli simalarını ve tartışmalı kazılarını konu alan bir inceleme.

Foley, Helena B. *Reflections of Women in Antiquity* (New York, 1981). Kadınların Miken döneminden itibaren tarihini ele alan bilimsel makaleler.

Lefkowitz, Mary R. ve Guy MacLean Rogers. *Black Athena Revisited* (Chapel Hill, N.C., 1996). Martin Bernal'ın *Black Athena* adlı yapıtının iddialarını kabul etmeyen yirmi makaleden oluşan bir derleme.

Mallory, J. P. *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth* (London, 1989). Hint-Avrupalılar üzerine rakip kuramları konu alan bir araştırma ve çözümleme.

Osborne, Robin. *Greece in the Making, 1200—479* B.C. (Londra, 1996). Klasik Yunan'ın oluşumuna ilişkin arkeolojik ve edebi bulgular üzerine bol resimli bir inceleme.

Pedley, John Griffiths. *Greek Art and Archeology* (Englewood Cliffs, N.J., 1993). MÖ 3000 ile MÖ 31 arası üzerine iyi resimlendirilmiş bir inceleme.

Renfrew, Colin. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (New York, 1988). İlk Hint-Avrupalılar gezgin ve savaşçı istilacılardı yollu bildik varsayımın bir eleştirisi.

Saggs, H. W. F. *Civilization before Greece and Rome* (New Haven, 1989). Antik Yakın Doğu ve Mısır uygarlıklarına konulara göre düzenlenmiş bir giriş.

Sanders, N. K. *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean*, 1250-1150 B.C, Gözden geçirilmiş baskı. (Londra, 1985). Farklı yağmacı deniz halklarının etkiledikleri farklı bölgeler üzerine kapsamlı bir değerlendirme.

Shapiro, H.A. *Myth into Art: Poet and Painter in Classical Greece* (Londra, 1994). Vazo resimlerindeki otuz farklı mit betimlemesine dayanan bir ikonografi araştırması.

Taylour, William. *The Mycenaeons*, Gözden geçirilmiş baskı. (Londra, 1983). Mikenler arkeolojisi üzerine genel bir açıklama.

Thomas, Carol G. ve Craig Conant. *Citadel to City-State: The Transformation of Greece, 1200-700 B.C.E.* (Bloomington ve Indianapolis, 1999). Miken uyarlığının çöküşü ile Karanlık Çağ'ın sona erişi arası dönemdeki kent-devletlerinin arka planını altı farklı bölgeye odaklanarak araştıran bir çalışma.

Vermeule, Emily. *Greece in the Bronze Age* (Chicago, 1972). Taş Çağı'ndan Mikenlere geçişi kapsamlı bir biçimde inceliyor.

Ward, William ve Martha Joukowsky (der.), *The Crisis Years: The Twelfth Century B.C.* (Dubuque, Iowa, 1992). Tunç Çağı'nın sona erişini ele alan makaleler derlemesi.

Willetts, R. F. *The Civilization of Ancient Crete* (Berkeley ve Los Angeles, 1977). Girit tarihini ilk zamanlardan klasik dönem arifesine kadar ele alan bir araştırma.

Wood, Michael. *In Search of the Trojan War* (New York, 1985). Yunanlıların Troy'a karşı savaşının öyküsünün bulgularını araştıran resimli, popüler bir çalışma.

Üçüncü Bölüm

Boardman, John ve diğerleri. *The Oxford History of the Classical World* (Oxford, 1986). Homeros'un, mitin ve Hesiodos'un yanı sıra önemli tarihsel konuları ele alan bir makale derlemesi.

Coldstream, J. N. *Geometric Greece* (NewYork, 1977). Daha çok insan eserlerinin irdelendiği, ayrıntılı bir MÖ 9. ve 8. yüzyıllar Yunanistan'ı araştırması.

Donlan, Walter. *The Aristocratic Ideal in Ancient Greece: Attitudes of Superiority from Homer to the End of the Fifth Century B.C* (Lawrence, Kan., 1980). Onur, mükemmellik ve adalet gibi kavramların Yunan toplumundaki işleyişini yorumluyor.

Finley, M. I. *The World of Odysseus*, 2. baskı. (Harmondsworth, İngiltere, 1965). Rahatsızlık veren Homeros şiiri ne kadar tarih içeriyor sorusunu ele alan standart bir çalışma.

– *Early Greece: The Bronze and Archaic Ages*, Gözden geçirilmiş baskı (New York, 1981). Tartışma içermeyen bir yorumun zorluklarının altını çizen, Yunan tarihine Klasik Çağın şafağına değin kısa bir giriş.

Finley, M. I. ve H. W Pleket. *The Olympic Games: The First Thousand Years* (Londra, 1976). İlkçağ Olimpiyat Oyunları tarihine bir giriş.

Gibson, J. C. L. *Canaanite Myths and Legends*, 2. baskı. (Edinburgh, 1978). Levant mitlerini araştıran bir çalışma.

Hanson, Victor Davis. *The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization* (New York, 1995). Yunan uygarlığının gücünün ve değerlerinin kaynağının bağımsız çiftçiler olduğunu öne süren cesur bir sav.

Hart, George. *Egyptian Myths* (Austin, 1990). Antik Mısır mitlerine kısa ama özlü bir giriş.

Hesiod. *Theogony, Works and Days. Shield*, çev. Apostolos N. Athanassakis (Baltimore, 1983). 8. yüzyıl ozanı Hesiodos'un yapıtlarının bir çevirisi; ayrıca giriş ve notlar içeriyor.

Homer. *The İliad*, çev. Robert Fagles (New York, 1990). Bernard Knox'un uzun bir giriş yazısının bulunduğu bir çeviri.

Homer. *The Odyssey*, çev. Allen Mandelbaum (Berkeley ve Los Angeles, 1990). Dizinli bir çeviri.

Hurwitt, Jeffrey M. *The Art and Culture of Early Greece. 1100-480 B.C.* (Ithaca, N.Y., 1985). Klasik Çağ öncesi Yunan sanatının kültürel önemini ayrıntılı bir biçimde ele alan bir araştırma.

McCall, Henrietta. *Mesopotomian Myths* (Austin, 1990). Mezopotamya mitlerine kısa ama tatminkâr bir giriş.

Morford, Mark P O. ve Robert J. Lenardon. *Classical Mythology*, 2. baskı (New York, 1977). Çevrilmiş antik kaynaklardan bol alıntılı, konulara göre düzenlenmiş genel bir giriş.

Morris, Sarah. *Daidalos and the Origins of Greek Art* (Princeton, N.J., 1992). Karanlık Çağ Yunanistan'ı ile Yakın Doğu arasındaki süregelen ilişkinin Yunan sanatı, şiiri ve siyaseti için taşıdığı önemi irdeleyen bir çalışma.

Patterson, Cynthia B. *The Family in Greek History* (Cambridge, Mass., 1998). Ailenin tarihini Homeros ve Hesiodos'tan itibaren araştıran bir çalışma.

Pomeroy, Sarah B. *Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities* (Oxford, 1997). Yunan aile tarihine ilişkin

bulguları geniş kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutan bir çalışma.

–, (der.) *Women's History and Ancient History* (Chapel Hill, N.C., 1991). Sapfo'dan Roma dönemine değin edebiyatta ve yaşamda kadınlar üzerine makaleler.

Sallares, Robert. *The Ecology of the Ancient Greek World* (Ithaca, N.Y, 1991). Antik Yunan yaşamının temel süreçlerini tarihsel nüfus biyolojisi aracılığıyla araştıran bir çalışma.

Snodgrass. A. M. *The Dark Age of Greece* (Edinburgh, 1971). Sınırlı Karanlık Çağ bulgularının çoğunu kullanan kapsamlı bir inceleme.

Swaddling, Judith. *The Ancient Olympic Games* (Austin, 1980). Olimpiyat Oyunları'na resimli, kısa bir giriş.

Tandy, David W. *Warriors into Traders the Power of the Market in Early Greece* (Berkeley ve Los Angeles, 1997). Bulguların karşılaştırılmasından yola çıkarak 8. yüzyılda iktisadi davranışta yaşanan temel bir değişikliğin kent-devletine giden yolu açtığını savunan bir çalışma.

Dördüncü Bölüm

Aubet, Maria E. *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies, and Trade*, çev. Mary Turton (Cambridge, 1993). Fenikelilerin keşiflerini ve sömürgeleştirmelerini araştıran bir çalışma.

Boardman, John. *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, Gözden geçirilmiş baskı. (Londra, 1980). Yunan sömürgeleştirmelerini ve denizaşırı ticaretini inceleyen bir çalışma.

Burkert, Walter. *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, çev. Margaret E. Pinder ve Walter Burkert (Cambridge, Mass., 1992). Yakın Doğu uygarlıklarının MÖ 750-650 arasında Yunan'ı nasıl etkilediğini araştırıyor.

Finley, M. I. *Ancient Slavery and Modern Ideology* (NewYork, 1980). Antik köleliğin yapısını daha modern kölelik sistemleriyle karşılaştırarak irdeliyor.

Fisher, N. R. E. *Slavery in Classical Greece* (Londra, 1993). Yunan kölelik sisteminin doğurduğu başlıca sorunlara kısa ama okunmaya değer bir giriş.

Fisher, Nick ve Hans van Wees(der.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence* (Londra, 1998). Arkaik dönemdeki büyük değişikliklerle, özellikle de sorunlu Yunan sömürgeleştirmesi kavramıyla ilişkili arkeolojik malzemeyi yeniden yorumluyor.

Garlan.Yvon. *Slavery in Ancient Greece*, Gözden geçirilmiş baskı, çev. Janet Lloyd (Ithaca, N.Y., 1988). Yunan'daki çeşitli kölelik kategorilerini irdeliyor.

Georges, Pericles. *Barbarian Asia and the Greek Experience: From the Archaic Period to the Age of Xenophon* (Baltimore, 1994). Yunalıların Yunanlı olmayanlara bakışını ve onlarla etkileşimlerini inceliyor.

Hanson, Victor Davis. *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece* (New York, 1989). Hoplit muharebesinin şiddetinin resimli bir incelemesi.

Harden, Donald. *The Phoenicians*, 2. baskı. (Harmondsworth, İngiltere, 1980). Fenikelilerin tarihine bir giriş.

Hawley, Richard ve Barbara Levick (der.), *Women in Antiquity: New Assessments* (Londra, 1995). 'Kadınların statüsü' kavramından Demeter ve Kore kültlerine değin birçok konu üzerine makaleler.

Jameson, Michael. 'Private Space and the Greek City', Oswyn Murray ve Simon Price (der.), *The Creek* City *horn Homer to Alexander* içinde (Oxford, 1990), s. 171-195. Özel uzamın –evler ve topraklar– kent-devletine dahil edilme yöntemi üzerine bir inceleme.

Jeffrey, L. H. *Archaic Greece: The City-States, c. 700-500* B.C. (Londra, 1976). Arkaik Çağ Yunan dünyası siyasi tarihini coğrafi açıdan sunan kapsamlı bir çalışma.

Morris, Ian. *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State* (Cambridge, 1987). Kent-devletinin doğuşuna ortamı hazırlayan toplumsal çatışmaların arkeolojik bulgularını araştırıyor.

Nixon, Lucia ve Simon Price, "The Size and Resources of Greek Cities", Oswyn Murray ve Simon Price (der.), *The Greek City from Hornet to Alexander* içinde (Oxford, 1990), s. 137-170. 5. yüzyıl Atina imparatorluğunun haraç listesinin verilerini çözümleyen bir araştırma.

Oakley, John H. ve Rebecca H. Sinos. *The Wedding in Ancient Athens* (Madison, Wis., 1993). Vazo resimlerinden yola çıkarak evlilik törenini yeniden kurgulayan bir araştırma.

Seaford, Richard. *Reciprocity and Ritual: Homer and Tragedy in the Developing City-State* (Oxford, 1994). Kent-devleti kurumlarının gelişimlerinin ilk aşamaları üzerine kapsamlı bir sav.

Snodgrass, Anthony. *Archaic Greece: The Age of Experiment* (Berkeley ve Los Angeles, 1980). Yunan Arkaik Çağının yaratıcı yapısını inceliyor.

Starr, Chester G. *The Economic and Social Growth of Early* Greece, *800-500 B.C.* (Oxford, 1977). İktisadi ve toplumsal değişimlerin Arkaik Çağdaki karşılıklı bağımlılığını çözümlüyor.

– *Individual and Community: The Rise of the Polis, 800-500 B.C.* (Oxford, 1986). Ortak çıkarlar ile ortaya çıkan bireysel özgürlük anlayışının Arkaik Çağda nasıl dengelendiğini araştıran kısa ama tatminkâr bir çalışma.

Beşinci Bölüm

Barnes, Jonathan. *Early Greek Philosophy* (Harmondsworth, İngiltere, 1987). İyonya düşünürlerinden ve diğer İlkçağ Yunan filozoflarından alıntıların yer aldığı kısa bir İyonya düşünürlerine giriş.

Cartledge, Paul. *Sparta and Lakonia: A Regional History, 1300-362 B.C.* (Londra, 1979), Sparta tarihini Tunç Çağının sonlarından itibaren ele alan ve bu tarihi etkileyen coğrafi ve maddi koşulların üzerinde duran bir araştırma.

Emlyn-Jones, C. J. *The Ionians and Hellenism: A Study of the Cultural Achievements of Early Greek Inhabitants of Asia Minor* (Londra, 1980). İyonların sanatını, edebiyatını ve felsefesini MÖ 8. yüzyıldan MÖ 6. yüzyıla uzanan bir dönem içerisinde değerlendiriyor.

Fantham, Elaine ve diğerleri. *Women in the Classical World: Image and Text* (Oxford, 1994). Arkaik dönemde Sparta'daki ve Klasik Atina'daki kadınlar üzerinde odaklanan bir makaleler derlemesi.

Ferguson, John. *Among the Gods: An Archaeological Exploration of Ancient Greek Religion* (Londra, 1989). Yunan dinin pratiklerini kült heykelleri ve yazıtlar gibi maddi bulgulara dayanarak açıklıyor.

Fitzhardinge, L. F. *The Spartans* (Londra, 1980). Resimli ve konulara göre düzenlenmiş bir Sparta tarihi ve toplumu araştırması.

Forrest, W G. *The Emergence of Greek Democracy, 800-400 B.C.* (New York, 1966). Demokrasinin doğması için ortamı Sparta'daki gelişmelerin hazırladığını savunan bir klasik.

Guthrie, W K. C. *A History of Greek Philosophy*, 1. cilt, *The Earlier Presocratics and the Pythagoreans* (Cambridge, 1962). İyon düşünürlerine ve ilkçağ Yunan filozoflarına standart bir giriş.

Kennell, Nigel M. *The Gymnasium of Virtue: Education and Culture in Ancient Sparta* (Chapel Hill, N.C., 1995). Sparta'nın toplumsal ve kültürel kurumlarının gelişimlerini, bulunuşlarını ve yeniden bulunuşlarını derinlemesine inceliyor.

McGlew, James F. *Tyranny and Political Culture in Ancient Greece* (Ithaca, N.Y., 1993). Yunan siyaset sözdağarcığının tiranlıktan nasıl etkilendiğinin bir açıklaması.

Murray, Oswyn. *Early Greece*, 2. baskı. (Cambridge, Mass., 1993). Arkaik Yunanı özellikle Yakın Doğu olmak üzere zamanın Akdeniz uygarlığı bağlamına yerleştiren bir araştırma.

Thorley, John. *Athenian Democracy* (Londra, 1996). Atina'nın doğrudan demokrasi kurumlarına çok kısa bir giriş.

Ward, Anne G ve diğerleri. *The Quest for Theseus* (New York, 1970). Atina'nın kurucusu mitlerine resimli bir giriş.

West, M. L. (der.), *Greek Lyric Poetry* (Oxford, 1993). MÖ 450'ye kadar Yunan lirik şiiri çevrisi (Pindar'ı ve Bakkhylides'i içermiyor); ayrıca giriş ve notlar var.

Wilbur, J. B. ve H. J. Allen. *The Worlds of the Early Greek Philosophers* (Buffalo, 1979). İlk Yunan filozoflarını tarihsel bağlamlarında irdeliyor.

Altıncı Bölüm

Boegehold, Alan L. *The Lawcourts at Athens: Sites, Buildings, Equipment, Procedure, and Testimonia* (Princeton, N.J., 1995). Atina adalet sisteminin nesneleri ve yerleşimleri üzerine kapsamlı bir araştırma.

Brommer, Frank. *The Sculptures of the Parthenon* (Londra, 1979). Parthenon'un heykel dekorasyonunun fotoğraf kaydı ve betimlemesi.

Camp, John M. *The Athenian Agora: Excavations in the Heart of Classical Athens* (Londra, 1986). Atina kent merkezindeki binalar ve anıtlar ve bunların işlevleri üzerine resimli bir araştırma.

Cook, J. M. *The Persian Empire* (New York, 1983). Olmstead'i tamamlayan genel bir araştırma.

Davies, J. K. *Democracy and Classical Greece*, 2. baskı (Cambridge, Mass., 1993). Belgeleri irdeleyen bir klasik Yunan tarihi araştırması.

Ehrenberg, Victor. *From Solon to Socrates*, 2. baskı (Londra, 1973). MÖ 6. ve 5. yüzyıl arası Yunan tarihi ve uygarlığı araştırması.

Farrar, Cynthia. *The Origins of Democratic Thinking: The Invention of Politics in Classical Athens* (Cambridge, 1988). Protagoras'ın, Thukydides'in ve Demokritos'un yazılarındaki demokratik siyasi kuramı çözümleyen bir çalışma.

Finley, M. I. *Democracy Ancient and Modern*, Gözden geçirilmiş baskı (New Brunswick, N.J., 1973). Atina'nın katılımcı demokrasisinin ilkelerinin modern demokrasilere uygulanmasını savunan konuşmaların bir derlemesi.

Fornara, Charles W. ve Loren J. Samons II. *Athens from Cleisthenes to Pericles* (Berkeley ve Los Angeles, 1991). Antik bulgulara önem veren temasal bir Atina demokrasisi araştırması.

Garland, Robert. *Daily Life of the Ancient Greeks* (Westport, Conn., 1998). Yunan yaşamının pratik ayrıntılarını derleyen kapsamlı bir çalışma.

Guthrie, W K. C. *A History of Greek Philosophy*, 2. cilt, *The Presocratic Tradition from Par-menides to Democritus* (Cambridge, 1965). MÖ 5. yüzyıl Yunan felsefesine ayrıntılı bir giriş.

Harris, William V. *Ancient Literacy* (Cambridge, Mass., 1989). Edebiyatın Antik Yunan dünyasında yaygın olduğu görüşünün aksini savunan bir çözümleme.

Just, Roger. *Women in Athenian Law and Life* (Londra, 1989). Kadınların klasik dönemdeki rolünü derinlemesine irdeliyor.

MacDowell, Douglas M. *The Law in Classical Athens* (Ithaca, N.Y. 1978). Atina toplumunda hukukun işleyişi üzerine bir araştırma.

Morrison, J. S., and J. F. Coates. *The Athenian Trireme: The History and Reconstruction of an Ancient Greek Warship* (Cambridge, 1986). Sağlam bir kadırganın yeniden inşasını anlatıyor.

Olmstead, A. T. *History of the Persian Empire* (Chicago, 1948). Pers İmparatorluğu tarihine eskimeyen ve kapsamlı bir giriş.

Osborne, Robin. *Classical Landscape with Figures: The Ancient Greek City and Its Country side* (Londra, 1987). Yunan kent- devletinde taşranın önemini yeni baştan değerlendiren bir çalışma.

Pollitt, J. J. *Art and Experience in Classical Greece* (Cambridge, 1972). Yunan sanatının klasik dönemde taşıdığı iletilerin yorumlanması.

Rhodes, Robin Francis. *Architecture and Meaning on the Athenian Acropolis* (Cambridge, 1995). Akropolis'teki Periklesci yapıların ve anıtların resimli bir yorumu.

Robertson, D. S. *Greek and Romon Architecture*, 2.baskı (Cambridge, 1971). Yunan mimari teknikleri üzerine ayrıntılı bir araştırma.

Stewart, Andrew. *Greek Sculpture: An Exploration*, 1. cilt, Metin, ve 2. cilt, Levha (New Haven, 1990). Yunan heykelini ve ona göndermede bulunan antik kaynakları kapsamlı bir biçimde araştırıyor.

Todd, S. C. *The Shape of Athenian law* (Oxford, 1993). Atina hukukunu betimleyen ve onun Atina demokrasisindeki işleyişini yorumlayan bir çalışma.

Woodford, Susan. *Cambridge Introduction to the History of Art: Greece and Rome* (Cambridge, 1982). Yunan sanatına, özellikle de heykeline kısa bir giriş.

Wycherly, R. E. *How the Greeks Built Cities*, 2. baskı (New York, 1976). Mimarinin ve şehir planlamacılığının Antik Yunan yaşamıyla ilişkisini araştıran bir çalışma.

Yedinci Bölüm

Aeschylus. *The Oresteia* (*Agamemnon, The Libation Bearers, Eumenides*), çev. Robert Fagles (Londra, 1979). Günümüze ulaşan tek tragedya üçlemesinin çevirisi; uzun bir giriş var.

Bremmer, Jan N. *Greek Religion* (Oxford, 1994). Bukert'in *Greek Religion* adlı yapıtından itibaren Yunan dini üzerine bilimsel çalışmalarda kaydedilen gelişmeleri konu alan eleştirel, kısa bir araştırma.

Burkert, Walter. *Greek Religion*, çev. John Raffan (Cambridge, Mass., 1985). Yunan dinleri pratiklerinin yorumsal bir katalogu.

– *Creation of the Sacred: Tracks of Biology in Early Religions* (Cambridge, Mass.,1996). 'Dinin doğal temelinin büyük ve genel yaşam sürecine dayanma' olasılığını geniş çaplı bir araştırmaya tabi tutuyor.

Cohen, David. *Law, Sexuality, and Society: The Enforcement of Morals in Classical Athens* (Cambridge, 1991). Zinanın, eşcinselliğin ve kutsal değerlere saygısızlığın yasal bağlamlarını ve kişisel tutum ile toplumsal baskı arasındaki ikiliği inceleyen bir çalışma.

Dalby, Andrew. *Siren Feasts: A History of Food and Gastronomy in Greece* (Londra, 1996). Yunan edebiyatı ve kültürünü daha iyi anlamak için bağlam sağlayan yiyeceğin ve şarabın toplumsal tarihi.

Davidson, James. *Courtesans and Fishcakes: The Consuming Passions of Classical Athens* (New York, 1997). Foucault'un görüşünü reddeden, Atina'nın haz ve etik karşısındaki tutumlarının ilişkisini konu alan ufuk açıcı bir incelenme.

De Rorailly, Jacqueline. *A Short History of Greek Literature* (Chicago, 1985). Şiir, tarih, retorik ve tıp yazılarının irdelenmesini içeren kısa ama özlü bir araştırma.

Dodds, E. R. *The Greeks and the Irrational* (Berkeley ve Los Angeles, 1951). Yunan dinini klasik ve kışkırtıcı bir biçimde ele alıyor.

Dover, K. J. *Greek Homosexuality* (Cambridge, Mass., 1978). Klasik Yunan'da eşcinsellik ve buna karşı tutumlar üzerine çığır açan bir çalışma.

Easterling, E E. ve J. V. Muir (der.), *Greek Religion and Society* (Cambridge, 1985). Ölümden sonra yaşam, tapınaklar, festivaller, kehanetler ve sezme gibi konular üzerine giriş niteliğinde makalelerden oluşan bir derleme.

Euripides. *Medea and Other Plays*, çev. Philip Vellacolt (Harmondsworth. England, 1963). Kısa bir girişle birlikte *Medea, Hakabe, Elektra* ve *Herades* çevrisi.

Golden, Mark. *Children and Childhood in Classical Athens* (Baltimore, 1990). Atinalıların çocuklara karşı tutumunu ve çocukların yaşamlarını konu alan bir araştırma.

Goldhill, Simon. *Reading Greek Tragedy* (Cambridge, 1986). Modern eleştirmenlerin Yunan tragedyasını yorumlarken benimsedikleri farklı yaklaşımlara bir giriş.

Guthrie. W. K. C. *The Sophists* (Cambridge, 1971) [*A History of Greek Philosophy*, 4. cilt, 1. bölüm]. Sofistlerin görüşlerine ilişkin bulguları sunuyor.

Halperin, David M. *One Hundred Years of Homosexuality and Other Essays on Greek Love* (NewYork, 1990). Yunan erkek kültürü ve cinselliği üzerine kışkırtıcı bir araştırma.

Halperin, David M. ve diğerleri (der.), *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World* (Princeton. N.J., 1990). Yunan cinsellik pratiklerini ve tutumlarını irdeleyen on beş bilimsel makale.

Herodotus. *The History*, çev. David Grene (Chicago, 1987). Bir girişle birlikte Cicero'nun deyişiyle 'tarihin babası'nın yapıtının bir çevirisi.

Kerferd, G. B. *The Sophistic Movement* (Cambridge, 1981). MÖ 5. yüzyıl Sofistlerinin düşüncesine ve etkisine bir giriş.

King, Helen. *Hippocrates' Woman: Reading the Female Body in Ancient Greece* (Londra, 1998). Yunan jinekoloji öğretilerinin edebiyattaki ve mitteki düşüncelere dayandığını savunan Yunan jinekolojisi üzerine bir araştırma.

Lacey.W K. *The Family in Classical Greece*, Gözden geçirilmiş baskı. (Auckland, New Zealand, 1980). Giriş niteliğinde bir araştırma.

Loraux, Nicole. *The Invention of Athens: The Funeral Oration in the Classical City* (Cambridge, Mass., 1986). Savaşta yitirilen hayatlar üzerine söylevlerin Atina'daki kent ideolojisinin biçimlenmesine ne kadar yardım ettiği üzerine bir araştırma.

–The Great Sophists in Periclean Athens (Oxford, 1992). Sofist hareketin Altın Çağdaki etkisini ele alıyor.

Mikalson, Jon D. *Athenian Popular Religion* (Chapel Hill, N.C., 1983). Atina halkının dini inançları ve uygulamaları üzerine kısa bir araştırma.

Mylonas, George E. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton, N.J., 1961). Mabet kazılarının birinin ortaya çıkardığı arkeolojik ve belgesel bulguların kapsamlı bir sunumu.

Parke, H.W. *Festivals of the Athenians* (Ithaca, N.Y., 1977). Başlıca Atina törenlerini anlatıyor.

Parker, Robert. *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion* (Oxford, 1983). Yunan yaşamında kirlenme ve arınma temalarına verilen önemi düzen arzusuna bağlayan uzun ve kapsamlı bir çalışma.

– *Athenian Religion: A History* (Oxford, 1996). Atina dini üzerine yalnızca toplumsal tarihe dayanan bilimsel bir araştırma.

Powell, Anton. *Athens and Sparta: Constructing Greek Political and Social History from 478 B.C.* (Londra, 1988). Klasik dönem Yunan tarihinin başlıca konularını ele alan ve Atina'nın yurttaş kadınları üzerine geniş bir bölümün bulunduğu bir araştırma.

Schaps, David M. *Economic Rights of Women in Ancient Greece* (Edinburgh, 1979). Kadınların mülk, miras, çeyiz ve ticaret bağlamında haklarını ve ehliyetsizliklerini araştırıyor.

Sealey, Raphael. *Women and Law in Classical Greece* (Chapel Hill, N.C., 1990). Evlilikte, mülk sahipliğinde ve miras sorunlarında kadınların haklarını konu alan bir çözümleme.

Sophocles. *The Three Theban Plays: Antigone, Oedipus the King, Oedipus at Colonus*, çev. Robert Fagles (Harmondsworth, England,

1982). Oedipos oyunlarının zaman sırasına göre çevirileri; ayrıca Bernard Knox'un girişi var.

Stockton, David. *The Classical Athenian Democracy* (Oxford, 1990). Atina demokrasisinin 5. yüzyıl ve 6. yüzyıldaki kurumlarını, pratiklerini ve varsayımlarını açıklayan bir çalışma.

Taplin, Oliver. *Greek Tragedy in Action* (Berkeley ve Los Angeles, 1978). Eşsiz bir Yunan tragedyasının sahnelenişini inceleyen bir çalışma.

Sekizinci Bölüm

Aristophanes. *The Acharnians, The Clouds, Lysistrata,* çev. Alan H. Sommerstein, (Harmondsworth, England, 1973). Üç komedyanın canlı uyarlamaları; ayrıca giriş var.

Dover, K. J. *Aristophnnic Comedy* (Berkeley ve Los Angeles, 1972). Genelde Atina Eski komedyasına, özelde Aristofanes'in günümüze ulaşan on bir oyununa bir giriş.

Kagan, Donald. *The Outbreak of the Pdoponnesian War, The Archidamian War, The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition, and The Fall of the Athenian Empire* (Ithaca, N.Y, 1969, 1974, 1981, and 1987). Peloponnesos Savaşı'ndan antik bulguları ve modern kanıyı derinlemesine inceliyor.

Henderson, Jeffrey. 'The Demos and the Comic Competition' J. Winkler ve E Zeitlin (der.), *Nothing to Do with Dionysus? Athenian Drama in Its Social Context* (Princeton, N.J., 1990), s. 271-313. Komedyanın Atina toplumundaki yerini irdeleyen bir çalışma.

Knox, Bernard (der.), *The Norton Book of Classical Literature* (New York, 1993). Yunan edebiyatının özel karakterlerine geniş bir girişle Yunan edebiyatının zaman dizinsel sıralanışı.

Kraut, Richard. *Socrates and the State* (Princeton, N.J., 1984). Platon'un Sokrates'inin *Kriton*'da kaçmayı kabul etmemesinin nedenlerinin ve onun demokrasiye karşı tutumlarının eleştirel bir açıklanışı.

MacDowell, Douglas M. *Aristophanes and Athens: An Introduction to the Plays* (Oxford, 1995). Aristofanes'in komedyalarına onları Atina siyaseti ve yaşamıyla ilişkilendiren ulaşılabilir bir giriş.

McLeish, Kenneth. *The Theatre of Aristophanes* (Londra, 1980). Aristofanes'in komedyalarının sahnede mizah olarak ve toplumsal eleştiri olarak nasıl işlemiş olabileceği üzerine bir inceleme.

Richter, G. M. A. *Portraits of the Greeks*, R. R. R. Smith (Ithaca, N.Y., 1984). Aristofanes'in, Sokrates'in, Platon'un, Aristoteles'in, İskender'in, Helenistik kralların ve kraliçelerin ve birçok başka kişinin antik tasvirleri derlemesi.

Thucydides. *The Landmark Thucydides: A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War*, (der.) Robert B. Strassler (NewYork, 1996). Birçok haritanın ve açıklayıcı ekin bulunduğu açıklamalı bir çeviri baskı.

Woozley, A. D. *law and* Obedience: *The Arguments of Plato's "Crito"* (Chapel Hill. N.C., 1979). Platon'un 'Kriton'daki Sokrates'inin savlarını 'ilginç biçimde kötü' bulan eleştirel bir çalışma.

Dokuzuncu Bölüm

Adcock, F. E. *The Greek and Macedonian Art of War* (Berkeley ve Los Angeles. 1957). Dönemin askeri starteji ve teknolojisine klasik bir giriş.

Aristotle. *The Complete Works*, Jonathan Barnes (der.), 2 cilt. (Princeton, N.J., 1984). Oxford çevirilerinin gözden geçirilmiş baskıları.

Barnes. Jonathan. *Aristotle* (Oxford, 1982). Aristoteles'in düşüncesine kısa ama kapsamlı bir giriş.

Borza, Eugene N. *In the Shadow of Olympus: The Emergence of Macedon* (Princeton, N.J., 1992). II. Philippos'un hükümdarlık döneminde Makedonya tarihinin güncellenmiş bir baskısı.

Bosworth, A. B. *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great* (Cambridge. 1988). İskeder'in mesleki yaşamı üzerine kapsamlı bir araştırma.

–*Alexander and the East: The Tragedy of Triumph* (Oxford, 1996). İskender'in doğu seferinin acımasızlığını açık sözlü bir biçimde değerlendiriyor.

Connor, W Robert (der.), *Greek Orations: Fourth Century* B.C. (Waveland Heights, 111., 1987). Lysisas, İsokrates, Demosthenes, Aesk-

hines ve Hyperides'den seçme söylevlerin 1966 tarihli çevirilerinin giriş ve kısa açıklamalar eklenmiş yeniden basımı.

Gosling, J. C. B. *Plato* (Londra, 1973). Platon'un bazı temel düşüncelerini giriş niteliğinde irdeliyor.

Green, Peter. *Alexander of Macedon, 356-323 BC: A Historical Biography* (Berkeley ve Los Angeles, 1991). Green'in 1974 tarihli, anlatısal Büyük İskender'in meslek hayatının tarihinin yeni bir basımı.

Hamilton, J. R. *Alexander the Great* (Pittsburgh, 1973). İskender'in Makedon ardyöresine ve meslek hayatına kısa bir giriş.

Hammond, N. G. L.ve G.T. Griffith. *A History of Macedonia*, 2. cilt, *550-336 BC* (Oxford, 1979). Kral II. Philippos'un hükümdarlığını ayrıntılı biçimde araştıran bir çalışma.

Hansen, Mogens Herman. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes* (Oxford, 1991). 4. yüzyıl Atina demokrasisi üzerine ayrıntılı bir inceleme.

Hornblower, Simon. *The Greek World, 479-323 B.C*, Gözden geçirilmiş baskı (Londra, 1991). Yunan kültürünün 5. ve 4. yüzyıllarda Akdeniz'de serpildiği bölgeler üzerinde yoğunlaşan bir araştırma.

Mosse, Claude. *Athens in Decline, 404-86 BC*, çev. J. Stewart (Londra, 1973). Atina'nın Yunan dünyasında egemenliğini kaybetmesini yorumlayan bir çalışma.

Ober, Josiah. *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology, and the Power of the People* (Princeton, M.J., 1989). Atina demokrasisinde siyaset ve hukuk retoriğini çözümlüyor.

–*Political Dissent in Democratic Athens: Intellectual Critics of Popular Rule* (Princeton, N.J., 1998). Siyasi kuramın kökenlerini, onu doğrudan demokrasi eleştirmenlerinin öncülük ettikleri bir tartışmaya yerleştirerek araştıran bir çalışma.

Plato. *The Collected Dialogues, Including the Letters*, (der.) Edith Hamilton ve Huntington Cairns (Princeton, N.J., 1961). Farklı kişilerin çevirileriyle Platon'un bütün yapıtları.

Sinclair, R. K. *Democracy and Participation in Athens* (Cambridge, 1988). Yakl. MÖ 450-322 arasındaki yurttaş katılımının düzeyini araştıran bir çalışma.

Stone, I. F. *The Trial of Socrates* (Boston, 1988). Sokrates'in Atina demokrasisini kabul etmediğini savunuyor.

Stoneman, Richard, çev. *The Greek Alexander Romance* (Londra, 1991). Etkileyici ve ilginç bir efsanevi İskender tarihi çevirisi; ayrıca bir giriş var.

–. *Legends of Alexander the Great* (London, 1994). İskender efsanelerinin on dört ortaçağ yeniden anlatımının çevirisinden oluşan bir derleme.

Strauss, Barry S. *Athens after the Peloponnesian War: Class, Faction, and Policy, 403-386* BC (Ithaca, N.Y., 1986). Savaş yıkımının ardından Atina'nın iktisadi ve siyasi dirilişini ele alan bir çalışma.

Warry, John. *Alexander 334-323 BC: Conquest of the Persian Empire* (Londra, 1991). İskender'in savaşları üzerine renkli resimlendirilmiş bir araştırma.

Onuncu Bölüm

Canfora, Luciano. *The Vonished Library: A Wonder of the Ancient World* (Berkeley ve Los Angeles, 1989). İskenderiye'deki Ptolemaios kütüphanesinin gizemli bir hikâye gibi kaleme alınan bilimsel tarihi.

Cartledge, Paul, ve digerleri (der.). *Hellenistic Constructs: Essays in Culture, History, and Historiography* (Berkeley ve Los Angeles, 1997). Yunan ve Yunan olmayan kültürlerin Helenistik dönemdeki etkileşimini ele alan bilimsel makaleler.

Clayton, Peter ve Martin Price. *The Seven Wonders of the Ancient World* (Londra, 1988). İskenderiye'deki denizfenerine resimli bir giriş.

Grant, Michael. *From Alexander to Cleopatra: The Hellenistic World* (New York, 1982). Siyasal ve düşünsel tarih üzerine giriş niteliğinde bir araştırma.

Green, Peter. *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age* (Berkeley ve Los Angeles, 1990). Bütün Helenistik dönemi bir süreklilik olarak ele alan hacimli bir yorumsal araştırma

Gruen, Erich S. *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition* (Berkeley ve Los Angeles. 1998). Yahudilerin Yunan gele-

nekleriyle etkin biçimde yakın ilişkiye nasıl girdiklerini inceleyen bir çalışma.

Kuhrt, Amelie ve Susan Sherwin-White (der.), *Hellenism in the East: The Interaction of Greek and Non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander* (Berkeley ve Los Angeles, 1987). Selevkos Babil'den Yunan ve Yunan olmayan sanat ve mimarinin etkileşimine uzanan farklı Helenistik konular üzerinde duran bir makaleler derlemesi.

Lewis, Naphtali. *Greeks in Ptolemaic Egypt: Case Studies in the Social History of the Hellenistic World* (Oxford, 1986). Papirüs belgeler aracılığıyla ulaşılan gündelik yaşamın canlı öykülerinden oluşan bir derleme.

Long, A. A. *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*, 2. baskı. (Berkeley ve Los Angeles, 1986). Stoacılığı, Epikurosçuluğu ve kuşkuculuğu irdeliyor ve son dönem Helenistik gelişmeleri kısaca ele alıyor.

Martin, Luther. *Hellenistic Religions: An Introduction* (Oxford, 1987). Greko-Romen ve Yakın Doğu dünyasının MÖ 4. yüzyıl ile MS 4. yüzyıl arasındaki dönemdeki dini geleneklerini konu alan kısa bir araştırma.

Mikalson, Jon D. *Religion in Hellenistic Athens* (Berkeley ve Los Angeles, 1998). MÖ 338 ile 86 arası Atina kültleri ve inançları üzerinde yoğunlaşan kapsamlı bir araştırma.

Nussbaum, Martha C. *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* (Cambridge, 1986). İnsanın denetiminin dışında kalan olayların yaşamdaki önemi üzerine Yunan düşüncelerini araştırıyor.

Onians, John. *Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View, 350-50 B.C.* (Londra, 1979). Helenistik dönemdeki düşünsel eğilimleri ve bunların sanata olası yansımalarını konu alan resimli bir araştırma.

Pollitt, J. J. *Art in the Hellenistic Age* (Cambridge, 1986). Resimli, konulara göre düzenlenmiş bir Helenistik sanat yorumu.

Shenvin-White, Susan ve Amelie Kuhrt. *From Samarkand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire* (Berkeley ve Los Angeles, 1993). Selevkos krallığını Pers İmparatorluğunun varisi ve Yakın Doğu dünyasının bir parçası olarak elen alan bir çalışma.

Shipley, Graham. *The Greek World after Alexander 323-30 B.C.* (Londra, 1999). Helenistik tarih üzerine kapsamlı bir araştırma.

Tcherikover, Victor. *Hellenistic Civilization and the Jews* (New York, 1975). Yahudiler ile Yunan uygarlığı arasındaki ilişkileri inceleyen klasik bir çalışma

Walbank, F. W. *The Hellenistic World* (Cambridge, Mass., 1993). Helenistik dönemin askeri, siyasi ve kültürel tarihini konu alan kısa bir araştırma.

Kitapta Adı Geçen Türkçeye Çevrilmiş Bazı Kitaplar

Aiskhülos, *Agamemnon*, çev. Yılmaz Onay, Mitos Boyut Yayınları, 2010.

Aiskhülos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, çev. Furkan Akderin, Mitos Boyut Yayınları, 2009.

Anthologia Palatina (Palatine Anthology), çev. Esin Ozansoy, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995.

Aristofanes (Aristophanes), *Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunları*, çev. Azra Erhat ve Sabahattin Eyüpoğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Aristofanes, *Bulutlar*, çev. Furkan Akderin, Mitos Boyut Yayınları, 2010.

Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, çev. Furkan Akderin, Alfa Basın Yayın Dağıtım, 2005.

Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, 1993.

Arrian (Arrhionos), *İskender'in Seferleri*, çev. Meriç Mete, İdea Yayınevi, 2006.

Demosthenes, *Söylevler*, çev. Candan Şentuna, Dost Kitabevi Yayınları, 2001.

Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Euripides, *Medea*, çev. Metin Balay, Mitos Boyut Yayınları, 2006.

Hesiodos, *Tanrıların Doğuşu-İşler ve Günler*, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, 2012.

Homeros, *İlyada*, çev. A. Kadir ve Azra Erhat, Can Yayınları, 2007.

Homeros, *Odysseia*, çev. A. Kadir ve Azra Erhat, Can Yayınları, 2009.

Heredotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Ksenofon (Ksenophon), *Anabasis* (*Onbinlerin Dönüşü*), çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınları, 1985.

Ksenofon (Ksenophon), *Yunan Tarihi*, çev. Suat Sinanoğlu, Türk Tarih Kurumu, 1999.

Platon, *Devlet Adamı*, çev. Behice Boran ve Mehmet Karasan, Cumhuriyet

Platon, *Devlet Adamı*, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, 2011

Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, 1988.

Platon, *Diyaloglar 1* ve *2*, çev. Tanju Gökçöl, Macit Gökberk ve Ömer Naci Soykan, Remzi Kitabevi, 1986.

Platon, *Şölen*, çev. Azra Erhat ve Sabahattin Eyüpoğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Plutarkhos, *Paralel Yaşamlar İskender & Caesar Bioi Paralelloi*, çev. Furkan Akderin, Alfa, 2007.

Plutarkhos, *Perikles*, İdea Yayınevi, 2011.

Plutarkhos, *Lykurgos'un Hayatı*, çev. Sabahattin Eyüpoğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Sofokles, *Aias*, çev. Furkan Akderin, Mitos Boyut Yayınları, 2009.

Sofokles, *Antigone*, çev. Güngör Dilmen, Mitos Boyut Yayınları, 2002.

Sapfo (Sappho), *Şiirler*, çev. Samih Rıfat, İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, çev. Furkan Akderin, Belge Yayınları.

Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, çev. Suna Güven, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, 2005.

DİZİN

A

Adalet 99, 116, 117, 153, 155, 183, 195, 196, 244, 265, 283, 285, 288, 306, 314, 358, 375, 381
Adrastus 137
Aegos-Potamoi 271
Aeskhines 333, 388
Afganistan 328, 329, 338, 340, 350, 356
Afrika 21, 25, 26, 27, 28, 109, 111, 112, 187, 331, 333, 334, 351, 371
Afrodit 126, 189, 216, 291, 353, 355
Agamemnon (Aiskhülos) 58, 100, 220, 230, 231, 383
Agamemnon, Kral, 58, 100, 220, 230, 231, 383
Agesilaus 301
Ahlak 219, 281, 283, 284, 306, 315
Aias, (Aiskhülos) 220, 229
Aile yapısı 128, 278
Akademia (Platon) 306, 311
Akhaia Birliği 338, 343
Akharnailılar, (Aristofanes), 253, 276
Akharnei 259
Akhilleos [Aşil] 229, 326, 330
Akınlar 58, 65, 253, 268, 319
Akropolis 186, 208, 209, 210, 212, 226, 269, 274, 382
Alkaios 159
Alkibiades 253, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 285
Alkman 142, 143, 158
Alkmeonidai 155
Al Mina 84, 109
Altın 58, 61, 70, 86, 88, 125, 193, 209, 272, 274, 322
Amfora 346
Amon 67, 328
Amphipolis 252, 253, 254, 263
Anabasis, Ksenofon 300
Anadolu 6, 21, 27, 35, 44, 50, 51, 53, 56, 58, 63, 64, 66, 70, 87, 91, 92, 112, 134, 151, 160, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 185, 190, 191, 268, 269, 271, 301, 302, 319, 327, 336, 338, 340, 344, 348, 349, 355, 358, 366
Anaksagoras 246, 247
Anaksimandros 161
Anatomi 311, 362, 363
Antigone 220, 229, 230, 386

Antigone (Sofokles) 220, 229, 230, 386
Antigonos 336, 337, 338, 339, 345, 364
Antigonos, Gonatas 336, 337, 338, 339, 345, 364
Antigonos Krallığı 339
Anyte 353
Anytus 285
Apollon 7, 76, 84, 111, 114, 115, 136, 145, 172, 180, 192, 218, 221, 233, 287, 294, 322, 356, 365
Appollonios 352
Arabistan 324, 333
Areopagus 195, 196, 197, 198
Arginusae 252, 271
Argos 264, 301
Aristarkhos 361
Aristides 177, 191, 192, 200, 201
Aristodemos 139
Aristofanes 199, 251, 253, 275, 276, 277, 285, 360, 387
Aristokrasi 89
Aristoteles 11, 17, 25, 106, 123, 126, 235, 284, 302, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 330, 355, 371, 387, 388
Arkaik Çağ 5, 11, 91, 103, 105, 106, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 120, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 132, 133, 148, 158, 160, 190, 378
Arkhilokhos 119, 159
Arkhimedes (Arşimed) 360, 361
Arkhon 150, 153, 155, 195, 197
Arpa 22, 32, 33, 95, 141, 223, 280
Artemis 8, 221, 296
Artemisia 189
Aşk 31, 158, 159, 216, 223, 241, 242, 353
Asklepios 7, 248, 291, 293, 363, 365
Asoka 338, 350
Aspasia 285
Astronomi 306, 309, 310
Asya 26, 44, 61, 327, 328, 335, 340
Ataerkil 47, 48, 49, 237
Atargatis 366
Athena 105, 109, 170, 208, 209, 212, 213, 221, 229, 274, 372, 373
Atina 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 23, 24, 25, 49, 69, 76, 80, 83, 84, 86, 88, 89, 105, 108, 114, 115, 118, 122, 125, 126, 127, 133, 134, 135, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 165, 166, 169, 170, 171, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208,

209, 210, 211, 212, 213, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 247, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 295, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 310, 311, 316, 317, 318, 321, 323, 338, 342, 351, 355, 357, 358, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391
Atina ordusu 184, 265
Atlı asker 327
Atlılar 253, 276
Attika 6, 7, 147, 148, 155, 156, 177, 183, 186, 188, 199, 224, 253, 258, 259, 268, 281, 287
Avcı-toplayıcılar 27, 31, 32
Ayaklanma 206, 269, 333, 367

B

Baal Şamen 367
Babil 161, 178, 300, 302, 333, 339, 342, 391
Bakkhiades 144, 145
Barbarlar 123, 185
Battus 111
Bebekleri terk etmeyi 348
Beş yüzler konseyinde 156
Bilgi 12, 29, 38, 137, 160, 161, 188, 306, 308, 310, 312, 315, 351, 353, 365, 371
Bilim 25, 38, 49, 60, 66, 83, 103, 152, 160, 161, 162, 199, 311, 312, 323, 332, 353, 360, 361, 362, 367
Birey 244, 364
Birlikler 300, 303, 326
Boiotia 34, 98, 108, 134, 177, 183, 187, 189, 204, 302, 303, 323, 324
Boşanma 128
Brasidas 263
Buğday 33, 95, 280
Bulutlar (Aristofanes) 285, 360
Büyü 162, 231
Büyük İskender 5, 9, 11, 175, 299, 301, 303, 305, 307, 309, 311, 313, 315, 317, 319, 321, 323, 325, 327, 329, 331, 333, 335, 340, 354, 359, 389

C

Çandra Gupta 337, 338
Çatalhöyük 24, 35, 36, 53
Cesaret 140, 183, 262, 283, 358
Ceza 125, 126, 128, 193, 200, 254, 279, 287
Charis 318

Cilalı Taş Çağı 6, 24, 27, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 48, 53, 371
Çin 26, 330, 340

D

Damis 331
Delos Birliği 177, 178, 192, 193, 194, 195, 196, 200, 204, 205, 209, 232, 252, 256, 258, 269
Delphoi kâhini 114
Demeter 25, 49, 118, 127, 148, 222, 224, 225, 290, 365, 378
Demetrios 7, 174, 336, 337, 338, 364
Demir Çağı 87, 371
Demokrasi 149, 154, 157, 184, 197, 199, 201, 245, 272, 285, 380, 389
Demokrasi 5, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 270
Demokritos 246, 357, 381
Demosthenes 239, 267, 320, 321, 323, 388, 389
Demosthenes (hatip) 239, 267, 320, 321, 323, 388, 389
Dendra 61, 62
Dendrokronoloji 39
Deniz seyahati 23
Depremler 54, 219
Description of Greece [Yunanistan Betimlemesi], 228
Desenli Stoa 207
Devlet (Platon) 240, 304, 308, 309, 310
Dhimini 34
Didymos 353
Dil 28, 44, 45, 54, 342, 349
Din 49, 97, 221, 364
Diodotus 260
Diogenes 360
Diomedes 93
Dionysos 7, 172, 173, 210, 226, 227, 228, 231, 232, 261
Diotimus 350
Diplomasi 21, 322
Doğal kaynaklar 131
Doğru 21, 26, 37, 40, 45, 48, 49, 75, 81, 83, 101, 121, 150, 153, 163, 182, 184, 188, 193, 201, 204, 211, 214, 215, 230, 233, 244, 283, 299, 307, 308, 311, 314, 315, 329, 330, 331, 345, 356, 357, 361, 362, 363
Donanma 160, 177, 188, 189, 190, 192, 255, 268, 270, 302, 303, 304
Dor düzeni 212
Dorlar 69, 83, 133
Drako 135, 150, 151, 152

E

Egesta 252, 266
Eğitim 124, 140, 141, 143, 191, 218, 242, 245, 249, 277, 284, 317, 318, 349
Ekmek 116, 236, 278, 280

Eleusis Gizemleri 224, 225
Elpinike 239
Emek 36, 37, 92, 124, 346, 367
Ephialtes'in reformları 177
Epikuros 338, 357
Eratoshenes 361
Erdem 283, 307, 309, 358
Erekhtheion Tapınağı 274
Eretria 8, 107, 181, 182, 183, 295
Eros 353
Eşekarıları (Aristofanes) 199
Eşitlik 37, 101, 106, 116, 120, 306
Etik 265, 311, 315, 356, 384
Euripides 220, 228, 231, 233, 235, 384
Evans, Arthur 59
Evlilik 115, 116, 128, 223, 234, 235, 238, 240, 314, 349, 378
Evlilik 115, 116, 128, 223, 234, 235, 238, 240, 314, 349, 378

F

Fahişeler 126, 329
Federasyon 106, 343
Felsefe 355, 359
Fenikeliler 67, 104, 109
Filistin 26, 337, 344, 366
Fizik 213, 246, 311, 356
Fransa 21, 31

G

Galatlar 338, 340, 354
Galatya 338
Gaugamela 302, 328
Gelon 187
Genel af 278
Geometri 360
Gerçeklik 244, 307
Gerilla taktiği 330
Girit 10, 21, 24, 44, 45, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 63, 68, 73, 107, 111, 134, 148, 374
Glaucus 93
Göç 27, 39, 44, 48, 53, 61, 69, 108, 110, 135, 161, 243, 335, 344
Granikus Nehri 327
Gümüş 23, 51, 58, 125, 169, 170, 177, 188, 213, 258, 268, 274, 279, 281, 300, 322
Güzellik 306
Gymnasion 241, 282, 309, 343
Gytheon 132, 134

H

Halef krallar 336
Halklar 27, 124, 156, 345, 348
Hanukka 367
Haz 242, 282, 357, 384
Hekataios 247
Helena 354, 373
Helenistik krallıkları 335
Helenistik krallıkların 336, 341, 342, 343, 344, 346, 356
Hellespontos Boğazı 181, 252, 327

Helotlar 139, 140, 196
Hephaistion 333
Hera 62, 96, 97, 146, 261
Herakles 7, 148, 224, 294, 322
Herme'ler 266
Hermes 266
Herodotos 123, 175, 176, 225, 247, 248, 254
Herofilos 362
Hetairai 238
Heykel 88, 211, 212, 213, 214, 218, 296, 354, 355, 381
Hierapolis 347
Hindistan 26, 45, 299, 302, 329, 330, 338, 340, 342
Hint-Avrupalılar 61, 373
Hipparkhia 360
Hippias 155, 183, 201
Hippokrates 248, 249, 365
Hoplitler 118
Hubris 232
Hyphasis Irmağı 330

I-İ

I. Darieos 177, 179, 182, 183, 184, 185, 327, 354
İdiller (Theokritos) 351
I. Diodotus 260
II. Darieos 177, 179, 182, 183, 184, 185, 327, 354
III. Ramses 64
II. Philippos 299, 302, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 329, 338, 345, 388, 389
II. Ptolemaios 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 346, 347, 351, 352, 361, 364, 365, 366, 390
İklim 32, 197
İlyada (Homeros) 58, 91, 92, 93, 94, 100, 326, 330
İndus Nehri 330
İngilizce 44, 45, 60, 91, 92, 242, 369
İnsan 25, 26, 27, 28, 29, 35, 38, 44, 47, 58, 64, 69, 81, 85, 89, 99, 108, 113, 119, 123, 129, 138, 143, 148, 162, 164, 169, 172, 173, 195, 203, 211, 213, 214, 215, 225, 226, 232, 243, 244, 246, 247, 248, 251, 254, 258, 259, 260, 261, 262, 268, 273, 284, 289, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 326, 332, 341, 344, 349, 359, 362, 363, 366, 375
İphikrates 303
İpsos 337, 338
I. Ptolemaios 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 346, 347, 351, 352, 361, 364, 365, 366, 390
İran 44, 179, 302, 328
İsagoras 155, 176
Isis'in gizem kültü 363
İskender'in Fetihleri 325
İskenderiye 302, 328, 338, 339, 344, 351, 352, 353, 360, 361, 362, 366, 390

İşler ve Günler (Hesiodos) 22, 99, 101, 128, 129
İsokrates 316, 317, 318, 319, 388
IV. Antiokhos 367
İyon düzeni 212
İyonya 70, 91, 108, 131, 134, 160, 180, 181, 182, 183, 189, 190, 246, 268, 269, 379

J

Jason (Pherae tiranı) 302, 303, 352
Jüriler 178, 199, 201

K

Kadınlar 28, 29, 33, 34, 37, 48, 52, 78, 95, 96, 104, 117, 127, 128, 129, 142, 143, 188, 203, 218, 222, 224, 232, 233, 236, 237, 239, 240, 273, 274, 276, 277, 278, 280, 284, 285, 309, 314, 329, 344, 346, 347, 348, 349, 353, 355, 358, 376, 379
Kahraman 148, 177, 224, 294, 326, 330
Kallimakhos 351, 352, 353
Kapadokya 339
Karadeniz 21, 109, 181, 252, 269, 270, 324, 353, 360
Karanlık Çağ 5, 10, 11, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 108, 111, 113, 116, 120, 121, 122, 129, 149, 150, 374, 376
Karanlık Çağın 148
Kartaca 187
Kent-devletleri 104, 107, 108, 115, 117, 131, 145, 179, 185, 189, 190, 212, 264, 299, 300, 301, 319, 323, 325, 341, 346, 354
Kentler 38, 261, 333, 335, 343, 344, 349
Khaironeia 299, 302, 323, 324
Khalkis 107, 205, 206
Khios 181, 252, 268, 269
Khrysippos 358
Kiklad Adaları 51
Kimon 177, 194, 196, 197, 200, 204, 207, 208, 224, 239, 257
Kinikler 359
Kinyras 137
Kişisel monarşi 337
Kitleler 244, 352
Kıbrıs 21, 24, 56, 64, 67, 105, 204, 339, 358
Klasik Çağ 103, 143, 175, 376
Kleisthenes 135, 155, 156, 157, 175, 176, 190, 201, 202
Kleomenes 176, 182
Kleon 253, 260, 262, 263, 275, 276
Klytaimestra 230, 231
Knidos 355
Knossos 6, 45, 56, 59, 60, 74
Koine 342, 350
Kopernik 361
Kore 224, 378

Korinth düzenini 355
Korinthos 107, 113, 114, 126, 133, 144, 145, 146, 155, 204, 206, 253, 254, 255, 257, 260, 269, 272, 299, 301, 302, 323, 324, 325, 345
Korinthos Birliği 299, 302, 323, 325
Korkyra 181, 255, 256, 260, 261
Korolar 158, 227
Köyler 54
Köylüler 69, 148, 150, 151, 351, 363
Kozmos 161
Kralın Barışı 301, 302
Kritias 140, 285
Kriton 287, 288, 387, 388
Kroisos Kral 179
Kronos 98, 116
Ksenofon 17, 238, 270, 278, 282, 289, 300, 303, 304, 316, 319
Ksenophanes 162, 164
Kserkses 177, 181, 185, 187, 188, 189, 251
Kültler 249, 363, 364, 365
Kültür 57, 59, 67, 366
Kunaksa 300
Kurşun 51
Kuşkucular 359
Kutsal fahişeler 126
Kutsal Savaş 322
Kuzey Afrika 21, 109, 111, 112, 187, 331, 333, 351
Kuzey Rüzgârı 137
Kybele 366
Kyklops 137
Kylon 133, 150
Kypselos 133, 145, 147
Kyzikos 270, 271

L

Lakhes 283
Lakonia 132, 133, 138, 140, 177, 379
Laodike 347, 348
Latince 21, 44
Lefkandi 85, 86, 89
Lesbos 24, 134, 147, 158, 181, 252, 260, 271
Leukippos 246, 357
Leuktra 302, 303
Lidya 134, 179, 180, 220
Lineer A 54, 60
Lineer B 6, 60, 62, 68, 82
Lykeion 311
Lykurgos 136, 137
Lysandros 253, 271
Lysias 222, 238, 272, 279
Lysippus 354
Lysistrata 276, 277, 386

M

Madeni para 113, 151, 170
Madenler 274
Makedon 321, 323, 326, 327, 332, 335, 338, 342, 343, 344, 345, 356, 389
Makedonya 7, 11, 21, 24, 27, 34,

134, 174, 181, 299, 300, 302, 304, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 336, 337, 338, 340, 345, 347, 364, 388
Malta 6, 24, 40, 72
Mantiklos 218
Mantineia 264, 303
Mantık 356
Marathon Savaşı 6, 177, 186, 194, 208, 223
Mardonius 183, 189
Matematik 161, 240, 306, 309, 310, 311, 312, 360
Medea (Euripides) 220, 231, 235, 384
Medler 179
Megalit (büyük taş) anıtlar 39, 40, 41
Megara 107, 150, 253, 255, 256
Megara yaptırımları 256
Melanippe 233
Melos 134, 253, 265
Memuriyet 241
Menandros 351
Mermer 23
Meşruiyet 336
Messeinia Savaşları 138
Metafizik 308, 309, 310, 311, 312, 356
Metal madenleri 87, 109
Metalurji 36, 41, 51, 86, 87, 362
Mezarlar 45, 58
Mezopotamya 38, 55, 63, 99, 179, 324, 328, 333, 362, 376
Miasma 386
Midas Kral 112, 137, 327
Mikenler 59, 60, 62, 63, 64, 68, 374
Milo 96
Miltiades 184, 194, 208
Mimari 41, 53, 58, 113, 155, 212, 217, 355, 382
Mimnermos 159
Minos 6, 10, 24, 44, 45, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 63, 73, 74
Minos Kral 6, 10, 24, 44, 45, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 63, 73, 74
Minotaur 148
Miras 45, 89, 90, 128, 143, 146, 155, 233, 234, 235, 237, 282, 311, 337, 342, 386
Misafirperverlik 93
Mitler 52
Mısır 22, 23, 38, 39, 43, 44, 49, 54, 56, 57, 59, 63, 64, 66, 67, 88, 103, 113, 145, 160, 178, 179, 203, 204, 211, 214, 269, 302, 328, 331, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 344, 346, 349, 351, 354, 362, 363, 365, 366, 372, 374, 375
Moero 353
Monarşi 337
Müfettişler 136
Mühendislik 146, 362
Mutluluk 233, 283, 284

Müze 353
Müzik 83, 158, 171, 221, 227, 239, 240, 311
Mykale 177, 189
Myron 215
Mytilene 147, 158, 260

N

Nemea 134, 350
Neobule 159
Nikias 253, 263, 264, 265, 266, 267, 354
Nikias Barışı 253, 264
Nikomedes 355
Nossis 353
Nüfus 10, 28, 35, 52, 66, 88, 89, 108, 111, 112, 116, 143, 144, 148, 149, 150, 376

O-Ö

Odysseia 91, 94, 95, 109, 110, 292
Odysseus 7, 94, 100, 101, 229, 292, 375
Oedipus 229, 386
Oligarşi 131, 135, 144, 149, 154, 156, 175, 184, 269, 270, 271
Olimpiyat Oyunları 84, 95, 96, 97, 375, 376
Olimpos Dağı 220
Ölüm 96, 112, 223, 230, 278, 287, 325, 333, 357
Olympias 325, 336
Osiris 366
Öteki 118, 139, 226
Otuz Tiran 253, 272, 279, 285
Oyuncular 227
Oyun yazarları 281
Özbekistan 329
Özgür işçiler 124
Özgürlük 123, 126, 139, 140, 190, 237, 379
Özgürlük Heykeli 355

P

Panathenaikos (Isokrates) 317
Pandora 129
Panhelenizm 319
Para 55, 62, 113, 139, 151, 170, 188, 192, 193, 200, 207, 209, 238, 246, 258, 261, 266, 268, 269, 274, 280, 282, 315, 318, 343, 344, 348
Parthenon 7, 167, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 218, 221, 381
Pausanias 13, 96, 177, 189, 190, 191, 228
Pazarlar 52, 98, 113, 329
Peloponnesos Birliği 191, 255, 256
Peloponnesos Savaşı 6, 191, 193, 206, 207, 218, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 259, 260, 261, 263, 265, 267, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 283, 285, 287, 289, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 307, 309, 311, 313, 315,

317, 319, 321, 323, 325, 327, 329, 331, 333, 364, 387
Peloponnesos'un coğrafyası 61, 68, 94, 95, 132, 138, 188, 196, 204, 262, 264, 265
Pelops 137
Perdikkas 321
Pergamon 171, 298, 338, 340, 347, 354
Periandros 145
Perikles 178, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 213, 239, 243, 244, 245, 247, 249, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 264, 272, 275, 279, 285, 304, 333
Pers 5, 6, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 197, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 209, 211, 213, 214, 215, 268, 269, 270, 271, 299, 300, 301, 302, 320, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 331, 336, 337, 342, 354, 382, 392
Persefone 224
Pers Savaşları 6, 175, 177, 179, 180, 181, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195, 197, 199, 201, 203, 205, 207, 209, 211, 213, 214, 215, 301
Phidias 213, 215
Philemon 351
Phokis 134, 181, 204, 324
Phormio 260
Phylai 156
Pindaros 97
Pisistratus 135, 183, 208
Plataia 177, 183, 187, 189, 190
Platon 11, 242, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 316, 317, 356, 359, 371, 387, 388, 389
Platon'un ütopyası 305, 308
Politeia (Zeno) 17, 308, 358
Polyklitus 215, 216
Poseidon 8, 62, 294
Posidippus 348
Potidaia 252, 255, 256, 260
Praksiteles 354, 355
Prometheus 129
Protagoras 220, 243, 244, 245, 247, 283, 381
Psammetichus 145, 146
Ptolemaios 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 346, 347, 351, 352, 361, 364, 365, 366, 390
Ptolemaios krallığı 337, 340
Pylos 6, 24, 68, 74, 252, 253, 262, 263, 271, 275
Pythagoras 135, 161, 359
Pythia 114

R

Reisler (Karanlık Çağ) 99
Retorik 311, 316, 321, 384

Rhetra 136, 137
Rodos 134, 339, 340, 346, 350
Roksane 302, 330, 333, 336
Romalılar 356, 366
Ruh 280, 307, 308, 357
Rüyalar 219

S-Ş

Salgı 248
Salgın hastalık 259, 260
Sapfo 376
Şarap 22, 53, 55, 109, 114, 172, 279, 281, 308, 346
Sarapis 366
Şaraplık üzüm 22
Sardis 134, 175, 176, 177, 182, 252, 392
Satrap 176
Savaş 62, 98, 153, 176, 251, 263, 272, 273, 274, 278, 281, 301, 322, 390
Savaş arabası 61, 65, 96
Savaşçı toplum 58
Schliemann, Heinrich 58
Segesta 266
Selevkos 336, 337, 338, 340, 341, 345, 346, 347, 364, 367, 391, 392
Selevkos krallığı 337, 340
Sesklo 24, 34
Sfakteria 252, 262
Sicilya 21, 24, 40, 79, 107, 131, 134, 145, 147, 158, 168, 170, 181, 187, 253, 265, 266, 267, 268, 269, 279, 301, 305, 342, 351
Şiddet 47, 60, 66, 99, 110, 126, 139, 154, 173, 190, 226, 232, 285
Şiir 83, 91, 137, 158, 160, 221, 352, 353
Silahlar 29, 57
Siyaset 154, 191, 200, 241, 298, 301, 305, 311, 317, 321, 366, 380, 389
Sınıf 122, 196, 199, 309, 310, 356
Sofistler 242, 243, 245, 247, 289
Sofokles 220, 228, 229, 230, 231, 232
Sogdiana 329
Sokrates 11, 251, 253, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 304, 305, 306, 309, 316, 317, 387, 388, 389
Solon 135, 152, 153, 154, 156, 159, 220, 225, 381
Sömürgeciler olarak 49, 112
Sömürgeleştirme 111, 114
Sparta 105, 107, 124, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 153, 175, 176, 178, 181, 182, 183, 187, 190, 191, 196, 197, 200, 204, 206, 218, 220, 235, 247, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258,

259, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 274, 276, 279, 280, 299, 300, 301, 302, 303, 317, 323, 324, 325, 379, 380, 386
Spartalı erkekler saçlarını 138
Sparta ordusu 259
spor 96, 127, 158, 214, 240, 241
Stoacılar 358
Stoalar 207
Stonehenge 40
Suç 153, 286
Sürgün 199, 205, 254
Suriye 67, 84, 88, 109, 336, 337, 338, 339, 340, 344, 366, 367
Sussition 141
Syrakusa 7, 145, 168, 181, 187, 252, 253, 265, 266, 267, 272, 279, 305

T

Tacirler 329, 346
Tanrılar 47, 49, 98, 99, 110, 160, 163, 174, 212, 213, 219, 220, 221, 225, 226, 286, 364, 365
Tanrıların Doğuşu 98, 100, 116, 129
Tapınak köleleri 126
Tarih (Herodotos) 5, 12, 123, 183, 188, 189, 220, 222, 225, 247, 369
Tarım 26, 33, 34, 35, 37, 38, 44, 51, 52, 53, 54, 55, 85, 86, 87, 89, 113, 121, 127, 148, 149, 155, 258, 268, 343, 344, 346
Taş Çağı 6, 10, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 48, 53, 371, 374
Taşoz 7, 134, 173, 181
Teknoloji 38, 51, 86, 113, 341, 361, 362, 371
Terör 272, 325
Tesalya 27, 28, 33, 34, 302, 303, 322
Thales 133, 161
Theagenes 150
Thebai 134, 187, 252, 299, 301, 303, 325, 330
Themistokles 177, 188
Theodoros 360
Theognis 115
Theokritos 351, 352
Theophrastos 355, 357
Theopompus 322
Thera 6, 59, 73, 111, 112
Thermopylai 177, 181, 187, 188
Thersites 100, 101
Theseus 8, 147, 148, 177, 223, 224, 294, 380
Tholos mezarlar 58
Thukydides 150, 191, 193, 204, 253, 254, 256, 258, 259, 260, 263, 265, 270, 381
Thurii 220, 243
Tiranlık 131, 135, 144, 146, 150, 155, 201, 286
Tithonus 137

Tiyatro 226, 227, 275, 305, 343
Toplumsal cinsiyet 173, 232
Toplumsal cinsiyet 173, 232
Toprak 22, 48, 55, 84, 85, 94, 95, 111, 112, 116, 124, 125, 128, 143, 149, 152, 157, 176, 183, 203, 233, 280, 326, 335, 340, 341, 346
Tragedya 217, 220, 226, 227, 228, 277, 383
Trakya 322
Trireme 192, 382
Troya Savaşı 57, 58, 92, 94, 228, 230
Tunç Çağı 10, 11, 40, 50, 51, 52, 53, 57, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 81, 83, 84, 148, 371, 372, 373, 374
Tyros 302, 327
Tyrtaeus 137, 140, 142

U-Ü

Üçler (trittyes 156
Ugarit 24, 67
Ulaşım 22
Ün 87, 114, 115, 142, 156, 200, 213, 288, 305
Uzun Duvarlar 279

V

Venüs heykelcikleri 31
VII. Kleopatra 335, 338

W

Wen-Amon 67

Y

Yahudiler 344, 348, 366, 367, 392
Yakın Doğu 22, 23, 26, 27, 33, 34, 38, 39, 40, 43, 49, 50, 51, 52, 56, 57, 62, 63, 64, 66, 67, 75, 81, 82, 85, 87, 88, 91, 98, 99, 104, 106, 112, 113, 132, 160, 163, 180, 182, 299, 334, 335, 336, 338, 340, 343, 362, 370, 372, 373, 374, 376, 377, 380, 391, 392
Yasalar 310
Yazıcılar 82
Yeni Ahit 342
Yerleşik yabancılar 117
Yeuda Makabi 367
Yoksul 100, 106, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 190, 193, 195, 202, 218, 227, 236, 281, 318, 319, 346, 348, 355
Yönetim 26, 136, 145, 146, 149, 152, 156, 157, 179, 182, 205, 270, 276, 304, 312, 328, 342, 365
Yontma Taş Çağı 27, 28, 29, 30, 31, 48, 371
Yunan yerleşimleri 12
Yurttaşlık 106, 116, 117, 119, 120, 121, 129, 131, 138, 141, 149, 178, 202, 203, 237

Z

Zenginlik 30, 51, 52, 58, 89, 120, 149, 234, 242, 359
Zeus 47, 62, 95, 96, 97, 99, 116, 129, 155, 210, 213, 220, 233, 328, 332, 350
Zeytin 52, 96, 170, 209, 212, 280
Zeytinyağı 22, 53, 55, 114, 346
Zihin 246
Zırh 61, 121
Zooloji 312, 313

SAY TARİH DİZİSİ

Etkileri bugün hâlâ süren ve kökenleri günümüzden yaklaşık 3500 yıl öncesine uzanan Eski Yunan uygarlığı, felseden siyasete, sanattan bilime, edebiyata kadar her anlamda özgün ve tarihsel temellere sahip bir kültür olarak insanlık tarihinin en önemli parçalarından birisini oluşturur.

Eski Yunan'ın tarihsel arkaplanından başlayarak çan eğrisi metoduyla Eski Yunan tarihinin en önemli dönemi olan orta dönemine ağırlık veren kitap, genellemelere ulaşmaktan öte öncelikle fotoğrafın tamamını ortaya koymayı amaçlıyor. Bu konudaki pek çok kitabın aksine Geç Taş Çağı'ndan başlayarak, Tunç Çağı, Yunan Karanlık Çağı, Arkaik Çağ ve Yunan Klasik Çağı'nın ardından Helenistik Çağ ile sona eriyor.

Dönemsel ve tematik olarak ayrıntılarına inildiğinde her biri ayrı ayrı ve derinlemesine incelenmeyi hak eden Eski Yunan tarihine giriş niteliği taşıyan *Eski Yunan* kitabı, yol gösterici bir haritanın hiçbir kilit noktasını açıkta bırakmaksızın okurların zihninde Eski Yunan'ın ne olduğuna dair bütünlüklü bir kavrayış oluşturacaktır.

online satış:
www.saykitap.com
20 TL
ISBN 978-605-02-0127-7
9 786050 201277
SAY YAYINLARI